

શ્રી ભોજપ્રવંચ ભાષાંતર

પ્રથમ પ્રકાશન
શ્રી જેન વર્મ પ્રસારક-મંડળ
ભારતગીર

॥ श्री रत्नमन्दिर गणि विरचित ॥

श्री ज्ञोजप्रबंध ज्ञाषांतर.

श्री राणपुरनिवासी उदारचित्त

श्रेष्ठोवर्ध

शेठ नागरदास पुद्गोत्तमदासनी

आर्थिक सहायथी

छपावी प्रसिद्ध करनार,

श्री जैनधर्म प्रसारक सभा.

भावनगर.

वीर संवत् २४५० विक्रम संवत् १९८० सने १९२४

किंमत रु. १-८-०

ભાવનગર—ધી “ આનંદ ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈએ અપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ વિશ્વમાં ઘણી જાતના મનુષ્યો છે. તે સર્વેમાં મનુષ્યત્વ તો સમાન અને એકજ પ્રકારનું જણાય છે, કારણકે માધ્યસ્થ ભાવે સદ્ધર્મનું સેવન કરવાથી મહા દુર્લભ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પણ આર્ય-ક્ષેત્રમાં જન્મ થવો દુર્લભ છે. જેઓ આર્યક્ષેત્રમાં જન્મે છે, તેમનામાં જ શાસ્ત્રપ્રદર્શિત માર્ગાનુસારીઓના ગુણો હોય છે, તેમાં પણ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થવો મુશ્કેલ છે. પ્રાચે ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલામાં જ ઉત્તરોત્તર સદ્ગુણો વૃદ્ધિ પામે છે. પછી શ્રદ્ધાદિકના હેતુથી તેમજ સદ્ધર્મના શ્રવણથી સમ્યક્ત્વાદિક શ્રેષ્ઠ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન અનેક ધર્મમાર્ગો આ દુનિયામાં શ્રવણ પંથમાં આવે છે, પરંતુ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળરૂપ ત્રિભુવનમાં રહેલા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકીરૂપ ચાર ગતિના જીવોનું તેમજ તેમના અંતર્ગત સ્થાવરાદિક જીવોનું તથા અવશિષ્ટ અજીવાદિનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાતાવનાર તથા ત્રિયઃસાધક સત્ય ધર્મમાર્ગની પ્રપણાદિક કરનાર એક જૈન ધર્મ જ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. આ જૈનધર્મના દાન, શીળ, તપ અને ભાવ એ ચાર મુખ્ય અંગ છે. તેમાં શીળ, તપ અને ભાવના એ ત્રણની આરાધના કરવામાં અમુક અમુક અંશે જ્ઞાન, ગુણ, શક્તિ, શારીરિક અને માનસિક બળ વગેરેની જેટલી અપેક્ષા છે તેટલી દાનધર્મમાં નથી; કારણકે દાનધર્મ તો સર્વ કોઈ પોતપોતાના વૈભવને અનુસારે કરી શકે છે. અને નિર્ધન પણ અભયદાનાદિક કરી શકે છે; તેથી દાનધર્મ સર્વને સાધારણ છે. વળી દાનધર્મ પણ બીજા ત્રણ ધર્મની જેમ મોક્ષ પર્યંતનું સુખ આપે છે, એટલું જ નહીં પણ ત્રણ ધર્મથી તો એક કર્તાને જ તેનું ફળ મળે છે અને દાનધર્મમાં તો દાતા અને ગૃહીતા બન્નેને તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં કારણોથી દાનધર્મને ચારેમાં પ્રથમ ગણાવ્યો છે. આ દાનધર્મના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે—અભયદાન ૧, સુપાત્રદાન ૨, અનુકંપાદાન ૩, ઉચિતદાન ૪, અને કાર્તિકદાન ૫. તેમાં પ્રથમના બે દાનનું મુખ્ય ફળ મોક્ષજ છે અને બાકીનાં ત્રણ દાનો ભોગાદિક આપનારાં છે. તેમાં આ પ્રથમમાં વિસ્તારથી જતાવેલા દાનનો ઉચિત અને કાર્તિકદાનમાં સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથના ઉત્થાનનું આ કારણ છે, તેથી જ આ ગ્રંથ ધર્મકથાનુયોગમાં ગણી શકાય છે.

આ ધર્મકથાનુયોગના કર્તા શ્રીરત્નમંદિર^૧ નામના ગણિ છે. તેમણે આ

૧ મૂળ ગ્રંથમાં દરેક અધિકારને અંતે કર્તાએ પોતાનું નામ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે; છતાં મં ૧૦ નં ૧૬ વેદીના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથકર્તાનું નામ ગ્રંથમાં નહીં મળવાનું કહે છે તે પ્રાંતિ દોષ જણાય છે.

અંચ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૭ ની ૧ સાલમાં રચ્યા છે. તેઓ શ્રીસામસ્તુદર ગુરના શિષ્ય શ્રીનંદિરત્ન ગણીના શિષ્ય હતા, એમ આ મૂળગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં તેમજ પ્રારંભના મંગળમાં સ્પષ્ટ રીતે લખેલું છે. તે સિવાય ગ્રંથકર્તાનો જન્મ, નિવાસસ્થાન અને માતૃપિતા વિગેરે સંબંધી કંઈ માહિતી મળી શકતી નથી; પરંતુ તેમણે ઉપદેશતરંગિણી, પૈથુસુતઝાંઝણપ્રખંધ વિગેરે ગ્રંથો રચેલા હોય એમ જણાય છે.

આ ભોજરાજના નાના મોટા પ્રખંધો અન્યદર્શનમાં અનેક વિદ્વાનો અને કાવ્યોએ કરેલા ળેવામાં આવે છે, તે ઉપરાંત નાનો મોટી કથાઓ પણ બાળ ગોપાળ લોકમાં પરંપરાથી કહેવાતી ચાલી આવે છે, તે સર્વ કથાઓનો સંગ્રહ આ પ્રખંધમાં કર્તાએ કરેલ હોય તેમ દેખાય છે, તેમજ પ્રસંગોપાત પ્રથમના ભોજરાજની દાનશક્તિનું વર્ણન કરતાં તેની સભાના પડિતો કાળીદાસ, ભવલુતિ, માઘ, બાણ, મયુર, અને શંકર વિગેરે કવિઓના પ્રખંધો પણ આ ગ્રંથમાં આપેલા છે; તેથી આ ગ્રંથ સુવિસ્તૃત હોવાને લીધે આનું નામ ગ્રંથકારે ભોજપ્રખંધરાજ એવું આપેલ છે. તે બાબત ગ્રંથકારે આરંભમાં લખ્યું છે કે “શ્રી ભોજરાજના નાના નાના લણા પ્રખંધો મેં જોયા તથા સાંભળ્યા છે, તે સર્વના નિધાન રૂપ આ મોટા પ્રખંધરાજ હું રચ્યું છું.” પ્રથમના ભોજરાજ ક્યારે થયા ? તે આ ગ્રંથમાં લખેલું નથી. પરંતુ એ ભોજરાજની સત્તા સંવત ૧૦૬૦ ની સાલમાં હતી. તે વિષે છઠ્ઠા અધિકારમાં પૃષ્ઠ ૧૬૯ માં જૈન પ્રાસાદની પ્રશસ્તિના પ્રસંગમાં લખેલું છે, અને ત્યાંથી જ આખો અધિકાર તે વૃદ્ધ ભોજરાજ સંબંધી જ છે.

બીજા ભોજપ્રખંધોમાં પ્રાયે કેવળ વિદ્વાનોના કાવ્યો અને તેમને આપેલા દાનનું વર્ણન છે, અને આ પ્રખંધરાજમાં તે ઉપરાંત ભાષાનાં કાવ્યો, દંત-કથાઓ અને ઐતિહાસિક કથાઓ પણ છે. તેમાં પ્રથમના એ અધિકારમાં જ ઇતિહાસ વિષય પૂર્ણ થાય છે. માત્ર ભોજરાજના અંત સમયનો ઇતિહાસ છેલ્લા અધિકારમાં પૂર્ણ થાય છે. તેમાં પહેલા અધિકારમાં પ્રથમ મંગળ કરી, મનુષ્યભવની દુર્લભતા બતાવી, ધર્મના દાનાદિક ચાર ભેદ, દાનના ભેદો તથા આ ગ્રંથનો દાનધર્મમાં સમાવેશ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. પછી કથાનો પ્રારંભ કરતાં પ્રથમ પરમાર વંશની ઉત્પત્તિ પુરાણશાસ્ત્રને અનુસરી સંક્ષિપ્તથી કહી છે. પછી તે પરમાર વંશમાં શ્રી ઉજ્જયિની નગરીમાં શ્રીહર્ષ નામે રાજા

૨ જાપેલા મૂળ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં મુનિભૂતમૂમિશશમૂત એવા અક્ષરો લખ્યા છે, છતાં મૂળગ્રંથ સંશોધકે પ્રશસ્તિમાં તેમજ પ્રસ્તાવનામાં ૧૫૧૭ ની સાલ આંકડાથી લખી છે તે રખડાના જણાય છે.

થયો છે. તે રાજ્ય શિકાર કરવા ગયો છે, ત્યાં એક ગાઢ વનમાં એક ચંપક વૃક્ષની નીચે મુંજન્નતિના ધામના પૂળામાં તેણે એક તેજસ્વી બાળક જોયો, તેને પોતાને ઘેર લઇ જઈ પુત્ર તરીકે તેનો જન્મોત્સવ કરી તેનું 'મુંજ' નામ પાડ્યું. ત્યારપછી મુંજ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે શ્રીહર્ષ રાજાને સિંધુલ નામનો બીજો પુત્ર થયો. મુંજ વધારે પ્રિય તથા મોટા હોવાથી રાજાએ તેને જ રાજ્ય આપ્યું અને સિંધુલને યુવરાજ પદ આપ્યું. મુંજરાજ સ્વતંત્ર થયો ત્યારે તેણે સિંધુલને બળવાન તથા અન્યાયી જોઇ તેનું યુવરાજ પદ ખુંચવી લઇ તેને કાઠી મૂક્યો; તેથી તે પક્ષીપતિ થઇ વનમાં રહ્યો. ત્યાં તેના પર પ્રસન્ન થયેલા ક્રાઇ વેતાણે તેને શબ્દવેધી બાણનું વરદાન આપ્યું, તથા તેને ચિત્રકવેલી પણ પ્રાપ્ત થઇ. કેટલેક કાળે મુંજરાજાએ સિંધુલને પાછો રાજ્યમાં બોલાવ્યો, તોપણ તેણે અન્યાયનો ત્યાગ કર્યો નહીં. છેવટે તેનાથી ભય પામી મુંજરાજાએ તેની આંખો ફેરી તેને પાંજરામાં રાખ્યો. ત્યારપછી સિંધુલને ભોજ નામે પુત્ર થયો. તે પણ સિંધુલ જેવોજ પરાક્રમી થશે એમ લાગ્યું. તેના જન્મ વખતના ઉચ્ચ ગ્રહો તેની મોટી ભાગ્યસંપત્તિ સૂચવતા હતા. તે ભોજ અનુક્રમે સર્વ વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને કળામાં નિપુણ થયો, તે વખતે ક્રાઇ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મુંજે સાંભળ્યું કે—“ આ ભોજ પંચાવન વર્ષ સાત માસ અને ત્રણ દિવસ ગૌડ સહિત દક્ષિણ દેશનું રાજ્ય ભોગવશે. ” આ પ્રમાણે સાંભળી ‘ પોતાના પુત્રોમાંથી ક્રાઇપણ રાજા થશે નહીં ’ એમ ધારી મુંજે ભોજને ગુપ્ત રીતે મારવા માટે વત્સરાજાને હુકમ કર્યો. વત્સરાજાને દયા આવવાથી ભોજને ગુપ્ત રાખી રાજાને માર્યાના ખબર આપ્યા, તથા ભોજે છેલ્લી વખતે મુંજરાજાને આપવા માટે એક શ્લોક લખીને વત્સરાજાને આપેલો તે શ્લોક પણ તેણે રાજાને આપ્યો. તે વાંચી રાજાને વૈરાગ્ય થવાથી તેણે ભોજનો ઘણો શોક કર્યો, અને છેવટે તે શોકને લીધે જ રાજા બળી મરવા તૈયાર થયો. ત્યારે વત્સરાજે સભ્ય વૃત્તાંત કહી ભોજને જીવતો બતાવ્યો. એકદા મુંજરાજા ભોજને યુવરાજ પદ આપી તેને સર્વ રાજ્ય સોંપી કુર્ણાટક દેશના રાજા તૈલપદેવ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. તેમાં છેવટે તૈલપદેવે મુંજને બાંધી કેદ કર્યો. કારાગૃહમાં રહેલા મુંજને તૈલપદેવની બહેન મૃણાલવતી સાથે પ્રીતિ થઇ. એકદા મુંજના પ્રધાનોએ ઉર્જિયાનીથી તેના કારાગૃહ સુધી સુરંગ કરી તે દ્વારા મુંજને લઇ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે વાત મુંજે મૃણાલવતીને કહી તેણીને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. પરંતુ ‘ હાં જવાથી મુંજ પોતાની બીજી રાણીઓમાં આસક્ત થવાથી મારા પર પ્રીતિ રાખશે નહીં ’ એમ ધારી તેણીએ ગુપ્ત રીતે તે વાત પોતાના ભાઇ તૈલપદેવને કહી દીધી, તેથી તેણે અનેક પ્રકારની વિદ્યમણાવડે મુંજને મારી નાંખ્યો.

ખીજા અધિકારમાં ભોજને પ્રધાનોએ રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે વખતે તેની ઉજ્જયિની નગરીની અનર્ગળ સમૃદ્ધિ સાંભળી કોઈ વેપારી તે નગરીની પ્રસિદ્ધિ અન્યથા કરવા માટે રેતીની પોઠો ભરી ત્યાં આવ્યો. કોઈએ તે રેતી લીધી નહીં; તેથી તે નગરીની પ્રસિદ્ધિ નિંદા કરતો તે વેપારી વેશ્યાના ચૌરામાં ગયો. તેના મુખથી નગરીની નિંદા સાંભળી ધારા નામની વેશ્યાએ તે વેપારીની કહેલી શરત પ્રમાણે તેની સર્વ રેતી ઉંધા અરિસાએ લઈ ચતા અરિસાએ તેલ આપી તેને છેતર્યો. વેશ્યાએ તે રેતીનો ઢગલો નગરી બહાર કરાવ્યો હતો. તે રાજના જોવામાં આવતાં તેના પૂછવાથી રાજસેવકોએ તેનો વૃત્તાંત રાજને કહ્યો. ત્યારે રાજએ પ્રસન્ન થઈ વેશ્યાને બોલાવી વરદાન આપ્યું. વેશ્યાએ તે રેતીના જ ઢગલા ઉપર પોતાના નામની નગરી વસાવવા વરદાન માગ્યું, તેથી રાજએ તે રેતી ઉપર ધારા નામની નગરી વસાવી. આ પ્રમાણે ધારાનગરીની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે. પછી રાજએ ધારાનગરીમાં જ રાજધાની સ્થાપી. ધારાનગરીમાં ઉંચ નીચ સર્વ જાતના પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને દાસીઓમાં કોઈપણ અવિદાન હતું જ નહીં, તે બાબત પારાધની સ્ત્રી તથા ભરવાડની સ્ત્રી વિગેરેના પ્રબંધો પણ આપેલા છે. એકદા ભોજરાજએ ધારાનગરીની સુંદરતાનો ગર્વ કર્યો, તે વખતે ત્યાં એકલા ગુર્જર દેશના એક ચારણે રાજનો ગર્વ ઉતારવા માટે ગુર્જરાતના અણહિલદ-પુર પાટણની સુંદરતા વિશેષપણે વર્ણવી. તેની વસ્તીના વિસ્તારનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે, એક ભીમ નામનો મારવાડી પોતાની સ્ત્રી સહિત પાટણમાં આવ્યો હતો, તેમાં તે દંપતી જુદા પડવાથી તે બન્ને પરસ્પરની શોધ માટે જ માસ કર્યા છતાં ભેગા થયા નહીં. છેવટ સ્ત્રીની અરજથી રાજએ તેની જોવા જ ભીમ નામના માણસો ભેગા કર્યા તે પણ પાંચસો થયા. તેમાંથી તે સ્ત્રીએ પોતાના પતિ ભીમને ઓળખી કાઢ્યો. આવા કારણથી તે પાટણ નરસમુદ્રનું બિરૂદ પામ્યું હતું. તે ઉપરાંત વિદ્યામાં પણ પાટણ જેવું કોઈપણ નગર નથી, કેમકે સરસ્વતી દેવી પણ જીતાઈને નદીરૂપે ત્યાં સાક્ષાત્ વહે છે. વળી તે પાટણની સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરતાં ઉત્તમ જાતના કૌશરના વેપારીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે વાચક વર્ગને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. તેમજ પાટણમાં ઉત્તમ કળાવાન પુરૂષો પણ વસે છે તેનું વર્ણન પણ દૃષ્ટાંત સહિત આશ્ચર્ય-કારક આપ્યું છે. આવી પાટણની પ્રશંસા સાંભળી ભોજરાજએ પોતાના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણદ્વારા શ્લોક મોકલી તેની પરીક્ષા કરાવી. પછી ભોજરાજ જાતે ગુપ્ત રીતે પાટણ જોવા ગયા. ત્યાં નગર બહાર ચાર પાણીઆરીઓની જ વાત સાંભળી રાજ આશ્ચર્ય પામી પોતાની નગરીમાં પાછા આવ્યા.

પાટણના રાજા ભીમને ભોજરાજા આવ્યાના બપોર થતાં તેણે તેની પાછળ સૈન્ય દોડાવ્યું પણ ભોજરાજા હાથ લાગ્યા નહીં. ત્યારપછી પાટણ લેવાની ઇચ્છાથી ભોજરાજાએ પ્રથમ દૂતદ્વારા પાટણની માગણી કરી. છેવટ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો. તે વખતે ભીમરાજા પાસે વિમળ નામનો દંડનાયક હતો. તેના બળથી ભીમે ભોજરાજાનો પરાજય કર્યો. ભોજરાજા નાશી ગયા. ફરીથી ભોજરાજાએ પાટણપર ચડાઇ કરવાની તૈયારી કરી. તે વાત કોઇ વેપારીના કાગળપરથી કર્ણપરંપરાએ ભીમરાજા પાસે પહોંચી. તેની ખાતરી માટે ભીમરાજાએ પોતાનો ચર પુરૂષ ધારાનગરીમાં મોકલ્યો. તે અરસામાં ભીમરાજા સાથે વિમળને કોઇ કારણસર વિરોધ થવાથી તે વિમળ પાટણને છોડી ચંદ્રાવતી નગરીમાં જઈને રહ્યો. પછી ધારાનગરીથી પાછા આવેલા ચરના મુખથી ભોજરાજાની મોટી તૈયારી સાંભળી ભીમરાજા ખેદ પામ્યો. તેમાં પણ વિમળ નહીં હોવાથી તેણે જીતવાની જરાપણ આશા રાખી નહીં; તેથી વિમળને મનાવી લાવવા માટે ભીમરાજાએ પોતાનો મંત્રી મોકલ્યો. મંત્રીએ જઈ વિમળને ઘણા સમજાવ્યો. તો પણ તે આવ્યો નહીં; તેથી ભીમરાજા વધારે ગભરાયો. છેવટ ભોજરાજાને આવતો અટકાવવા માટે ઘણા ઘણા વિચારો કરી ડામર નામના દૂતને તે કાર્ય સોંપ્યું. ડામરને જતી વખતે ભીમરાજાએ વારંવાર બલામણુ કરવા માંડી તેથી ઉદ્દેગ પામેલો ડામર તેને કાંઈક અવળો ઉત્તર આપી ચાલતો થયો; તેથી ભીમરાજાને તેના પર અતિ ક્રોધ ચલ્યો. તરતજ તેને મારી નાંખવાના ઇરાદાથી શીઘ્રપણે ધારાનગરીમાં ભોજરાજા ઉપર એક ખાનગી લેખ લખી બીજા ચરને ત્યાં મોકલ્યો. તેમાં ડામરને મારી નાંખવાનું લખ્યું હતું; પરંતુ ભોજરાજા ચતુર હતા તેથી જ્યારે ડામર આવ્યો ત્યારે તેને માર્યો નહીં પણ તેને ભીમરાજાને આવો કાગળ લખવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ડામરે યુક્તિથી જવાબ આપી ભોજરાજાને પ્રસન્ન કર્યા. તેથી ભોજરાજાએ તેને વરદાન આપ્યું, તે તેણે સમયે માગવાનું કહી રચાવી રાખ્યું, અને પ્રસંગોપાત હિતકારક તથા મનોહર વચનોવડે ભોજરાજાનો તે અતિ રિશ્વાસુ બન્યો. એકદા ભોજરાજાએ યાત્રાભેરી વગડાવી સૈન્ય એકઠું કરી યુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. કેટલાક પ્રયાણો કર્યા પછી એકદા રાત્રીએ ત્યાં નાટકનું પેટક નાટક કરવા આવ્યું. તેમાં તેમણે રાજવડંબન નામનું નાટક શરૂ કર્યું. તેમાં જે જે રાજાઓ યુદ્ધમાં પરાજય પામી વિડંબના પામ્યા હતા તેમનો વેષ યથાર્થ રીતે ભજવવા લાગ્યા. અનુક્રમે તેલપદેવનું નાટક આવ્યું. તેમાં તૈલપદેવ મુખમાં તૃણ લઈ મુંજરાજાને પ્રણામ કરે છે એવો દેખાવ જોઈ ભોજરાજાએ હસીને ડામરને કહ્યું કે—“હે ડામર ! તેં પ્રથમ કર્ણાટકના રાજાને જોયો હતો તે જ આ જરાબર છે કે નહીં ?” તે સાંભળી

સમય જાણી ડામરે જવાખ આપ્યો કે—“હું રાજનું ! ખરેખર તે જ આ તૈલપ-
દેવ છે; પરંતુ મુંજ રાજનું મસ્તક તેના હાથમાં નથી તેટલી ખામી છે.” તે
સાંભળી ભોજરાજને પોતાના કાકા મુંજનો વધ સ્મરણમાં આવ્યો. તરતજ
તેને તૈલપદેવ પર ક્રોધ ચઢ્યો અને તેનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય થયો. તેથી તેણે સર્વ
લશ્કર કર્ણાટક દેશ તરફ ચલાવ્યું. યુજરાતનું ક્ષેત્ર થયું જાણી ડામર ખુશી
થયો. અનુક્રમે ભોજરાજ કર્ણાટક દેશમાં આવ્યા, તૈલપદેવ પણ સૈન્ય સાહત
તેની સન્મુખ આવ્યો, યુદ્ધ શરૂ થયું. છેવટ તૈલપદેવનું સૈન્ય હાર્યું એટલે
તે રાજ પોતાના નગરમાં નાસીને પેસી ગયો. ભોજરાજએ સૈન્યવડે તેના નગ-
રનો રોધ કર્યો. એક દિવસ ડામરે કૃત્રિમ કાગળ લખી ભોજરાજને તે કાગળ
વંચાવ્યો. તેમાં ભીમરાજ ધારાનગરી ઉપર ચડાઈ કરવા જાય છે માટે ડામરને
ખાલાવે છે એવી હકિકત હતી. તે જાણી ભોજે ગભરાઈને ડામરનો જ મત
પૂછ્યો. ડામરે કહ્યું—“અહીંથી જીત્યા સિવાય જવું થોડું નથી, અને તેટલામાં
ભીમરાજ માલવ દેશ ઉજ્જડ કરશે; માટે હાલ તુરત ભીમરાજને અટકાવવા
માટે તેને કાંઈ દંડ તરીકે ભેટ મોકલો.” તે સાંભળી ભોજે તેને જ ભેટ સહિત
મોકલ્યો. અહીં તૈલપદેવને વશ કરી ભોજરાજ પોતાની નગરીમાં ગયા. ડામરે
સર્વ હકિકત ભીમ રાજને કહીને તેને પ્રસન્ન કર્યો. ઇત્યાદિ હકિકતો ઉપરાંત
છેવટ કુળચંદ્રનો પ્રયત્ન આપી બીજા અધિકાર કર્તા પૂર્ણ કરે છે.

ત્રીજા અધિકારમાં પ્રથમ કુસંગને લીધે ભોજરાજની કૃપણતા દેખાડી
છે, તેને કાંઈ વિદ્વાન વ્રાહ્મણે ઉપદેશ આપ્યો તેથી રાજ દાન દેવામાં પાછા
પ્રવૃત્ત થયા છે. તેમાં તેણે ગોપાળ વિગેરે ભાષાની કવિતા કરનારાઓને પણ ઘણું
દાન આપ્યું છે. મંત્રીઓના નિષેધ કર્યા છતાં રાજ દાનથી પાછા હટતા નથી.
તે રાજને કાંઈ યોગીના સમાગમથી સુવર્ણસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી ભોજ-
રાજ સાભાગ્યસુંદરીને પરણે છે. તેના પર અસત્ય શંકા થવાથી રાજ તેણીને
દેશનિકાલ કરે છે, પરંતુ મંત્રી યુક્તિથી તેણીને ગુપ્ત રીતે રાખે છે. પછી પ્રસંગ
આવ્યે મંત્રી તેણીની પવિત્રતાની ખાત્રી કરી આપે છે, તેણીને માથેથી કલંક
ઉતરે છે અને રાજ તેણીને ઉત્સવપૂર્વક પુરપ્રવેશ કરાવે છે, ત્યારપછી
ભોજરાજ મદનમંજરી નામની બીજી રાણીને પરણે છે. આ પ્રમાણેની ત્રીજા
અધિકારમાં હકીકત છે.

ચોથા અને પાંચમા અધિકારમાં કેવળ કવિઓનાજ પ્રયત્નો છે. એટલે
કે તેમાં ભોજરાજએ વિદ્વાન કવિઓને તેમની કવિતાઓ સાંભળી અનર્થક દાન
આપ્યું છે, એ હકીકત સવિસ્તર આવે છે. તેમાં પણ પાંચમા અધિકારમાં ભોજ-
રાજનો દાન સંપત્તી ગર્વ ઉતારવાને પ્રસંગે તથા એક વ્રાહ્મણના ક્ષેત્રમાંથી
નીકળેલા સિંહાસનને પ્રસંગે સંક્ષેપથી વિક્રમ રાજની ઉદારતાનું વર્ણન

આપેલું છે; તથા તે પ્રસંગે શ્રી સિદ્ધરસન ક્રિયાકરનો પણ ઓકાર નગરમાં જિનચૈત્ય કરાવવાના સંબંધમાં સંક્ષિપ્ત હેવાલ આપેલો છે. છઠ્ઠા અધિકારમાં પ્રથમ પાંચ સાત કવિઓના સંક્ષિપ્ત પ્રબંધો આપી ત્યારપછી તે અધિકારની સમાપ્તિ સુધી વિસ્તારથી વૃદ્ધ ભોજરાગનની દાનશક્તિનું વર્ણન કરતાં કાળિદાસ વિગેરે કવિઓના પ્રબંધો આપેલા છે. છેલ્લા સાતમા અધિકારમાં થોડાએક કવિના પ્રબંધો છે, પોતાના પુત્રોની ભાગ્યની પરીક્ષા, પોતાની કુલટા રાણીઓ અને લગ્ન કવિઓનો હેવાલ તથા ડામરે કરાવેલો ભીમ અને ભોજનો મેળાપ આપ્યો છે, અને પછી આ પ્રબંધના ઉપસંહારમાં શ્રીકર્ણુ રાગ સાથેની શરતનો લગ્ન કરવાથી શ્રીકર્ણુ રાગ, ભીમ રાગ સહિત ભોજરાગ પર ચડી આવ્યો, તેટલામાં ભોજરાગ અકસ્માત્ વ્યાધ થવાથી સ્વર્ગે ગયા. તેનું રાગ્ય કર્ણુ કબજે કર્યું, તથા કર્ણુ કવિઓને વ્રણ દાન આપ્યું. એ વિગેરે હકિકત સંક્ષેપથી આપી ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે.

એકંદર આ ગ્રંથમાં ભોજરાગનો ઇતિહાસ, તેની દાનકળા, કવિઓના પ્રબંધો અને સાહિત્યનો વિનોદ આટલી હકિકત મુખ્ય રીતે સમાયેલી છે, તેથી સર્વ કોઈ વાચક વર્ગને આ ગ્રંથ અતિ પ્રિય થઈ પડે તેવો છે. તે બાબત તેની વિસ્તારથી પ્રશંસા કરવા કરતાં વાંચકવર્ગને આ પુસ્તક એકવાર હસ્તગત કરીને પછીજ તેના પર દષ્ટિ કરવાની વિનંતિ કરવી ઉચિત ધારી છે.

જો કે આ ગ્રંથનુંજ ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૮૯૧માં રા. રા. મણિભાઈ નભુભાઈ દિવેદીએ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, અને તેનાથી જ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે; પરંતુ તેમને આ ગ્રંથ માટે પ્રતિ મળેલી તે કાંઈક અપૂર્ણ મળેલી, તેથી સંપૂર્ણ ભાષાંતર તેમાં આવ્યું નથી; તથા ભાષાંતરકર્તા ઉત્તમ વિદ્વાન હોવા છતાં તેની ભાષા સંસ્કૃતમય હોવાને લીધે કેવળ ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનવાળા વાચક વર્ગને તેમાં જોઈએ તેટલો આનંદ મળવો અશક્ય છે. તે સાથે ભાષાંતરકર્તાને જૈનશૈલીનો અનુભવ બિલકુલ નહીં હોવાથી અને આ ગ્રંથકર્તા જૈનાચાર્ય હોવાથી જ્યાં જ્યાં જૈનશૈલીના ખાસ શબ્દો કે વાક્યો આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં ભાષાંતરકર્તાએ ખાલી જગ્યા રાખી નીચે પુટનોટમાં અશુદ્ધિ વિગેરે કારણો બતાવ્યાં છે. આથી કરીને તે ભાષાંતર સર્વને સંપૂર્ણ ઉપયોગી થયું નથી એમ ધારી તેનું ફરીને ભાષાંતર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયો; અને તેથી જ આ સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ હરિભાઈ પાસે આના છપાયેલા મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી ખંત અને કાળજીપૂર્વક ભાષાંતર કરાવી તથા તેની પ્રેસકોપી બનતા પ્રયાસથી ખીખ વિદ્વાન પાસે વંચાવી, સુધરાવીને છપાવવામાં આવ્યું છે. તાપણુ મૂળ ગ્રંથની પ્રતિમાં કાચિત

અશુદ્ધતાને લીધે કે મતિદોષને લીધે આ ભાષાંતરમાં ક્વચિત્ સ્ખલના રહેલી સાક્ષર વાંચકવર્ગની દૃષ્ટિમાં આવે તો તે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે, તેમજ તે અમને લખી જણાવવાની પણ પ્રાર્થના છે.

આ ભાષાંતર છપાવવા વિગેરેનો સધળો ખર્ચ રાણપુરનિવાસી ઉદાર દિલવાળા ગૃહસ્થ શેઠ નાગરદાસભાઈ પુરષોત્તમદાસ તરફથી આપવામાં આવ્યો છે. તેથી તેનો અહીં સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે. આ છુકની કિંમત પણ તેજ કારણથી સામાન્ય રાખવામાં આવી છે. ઘણી નકલો ભેટ આપવાની છે, અને ઉપજેલી રકમ પણ પાછી પુસ્તક પ્રસિદ્ધિના કાર્યમાંજ વાપરવાની છે.

આ પુસ્તકના મુદ્રે તપાસવામાં બનતી કાળજી રાખ્યા છતાં પ્રેસના દોષથી કે દૃષ્ટિદોષથી કાંઈપણ અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો તે વાંચકવર્ગ સુધારીને વાંચશે એવી આશા છે.

વૈશાખ-અક્ષયતૃતીયા

સં. ૧૯૮૦

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા.

ભાવનગર.

અનુક્રમણિકા.

અધિકાર. ૧ લો.	પૃષ્ઠ
વિષય.	
મંગળ.	૧
ધર્મના ભેદો.	૨
દાનધર્મના ભેદો.	૩
આ ગ્રંથનો દાનધર્મમાં સમાવેશ. ૪	
પરમાર વંશની ઉત્પત્તિ.	૪
મુજ તથા સિંધુલનો જન્મ.	૫
શ્રીભોજનો જન્મ.	૭
ભોજની આપત્તિ.	૯
ભોજનું યુવરાજ્ય.	૧૨
મુજની કર્ણાટકપર ચઢાઈ.	૧૨
તેનું કેદમાં પડવું.	૧૩
મુજની વિડંબણા તથા મરણ.	૧૫

અધિકાર ૨ જો.

ભોજનો રાજ્યાભિષેક....	૧૭
ધારાનગરની સ્થાપના.	૧૮
એક વિદાન કુટુંબનું ધારા- નગરીમાં આગમન.	૧૯
ધારાનગરીની પ્રજાની વિદ્વતા.	૨૩
ધારાનગરીમાં વસ્તીની ભરતી.	૨૫
અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન તથા ત્યાંના લોકોની વિદ્વતા.	૨૮
ભોજરાજનું તે જોવા માટે પાટણ જવું.	૩૬
ભોજરાજની પાટણપર ચડાઈ.	૩૮
ભોજનો પરાજય.	૪૩
ફરીથી ભોજરાજની પાટણપર ચડાઈની તૈયારી.	૪૪
વિમળમંત્રીનો પ્રયંધ....	૪૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વિમળનું પાટણથી નાસી જવું.	૫૧
વિમળને મનાવી પાછો પાટણ લાવવાનો પ્રયાસ.	૫૨
ભોજની ચડાઈ વિષેનો ભીમ રાજનો વિચાર.	૫૫
ભીમરાજએ ભોજની ચડાઈ અટકાવવા પોતાનાં ડામરદૂતને ધારાનગરીમાં મોકલવો....	૫૫
ભોજનું પાટણ તરફ પ્રયાણ.	૬૦
ભોજના પ્રયાણથી ગુજરાતમાં ખળભળાટ....	૬૨
ડામરની યુક્તિથી ભોજની કર્ણાટક દેશપર ચડાઈ.	૬૨
કર્ણાટક દેશમાં ઉત્પાતો....	૬૩
ભોજે ડામર સાથે ભીમરાજને દંડ મોકલવો....	૬૬
કુળચંદ્રનો પ્રયંધ....	૬૭

અધિકાર ૩ જો.

ભોજરાજની કૃપણતા....	૭૧
પ્રાહ્મણના ઉપદેશથી ચયેલી ભોજની ઉદારતા.	૭૨
ભોજરાજના દાનનો પ્રયંધ.	૭૩
ભોજરાજને સુવર્ણસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ....	૮૨
સૌભાગ્યસુંદરીના ભોજરાજ સાથે લગ્ન....	૮૬
ભોજરાજનું અવિચારી કાર્ય....	૮૮
મદનમંજરી સાથે ભોજરાજના લગ્ન....	૯૦

અધિકાર ૪ થો.

ક્રીડાચંદ્ર પંડિતનો પ્રયંધ....	૯૧
રાજશેખર કવિ પ્રયંધ....	૯૫
સરસ્વતી કુટુંબ પ્રયંધ....	૯૬
સીતા પંડિતા તથા અંધ સરસ્વતી ભટ્ટ પ્રયંધ ...	૯૯
જયદેવ કવિ પ્રયંધ....	૧૦૨
શીતપીડિત બે કવિઓના પ્રયંધ. ૧૦૩	
વેદીયા બ્રાહ્મણનો પ્રયંધ....	૧૦૫
ચોરદાન પ્રયંધ....	૧૦૬
કાષ્ઠવાહક બ્રાહ્મણ પ્રયંધ....	૧૧૦
ગોપાળ કવિ પ્રયંધ....	૧૧૨
બ્રાહ્મણનો પ્રયંધ. ...	૧૧૨
મહિનાય કવિ પ્રયંધ. ...	૧૧૩
માત્રિક કવિ પ્રયંધ....	૧૧૩
માધ પંડિત પ્રયંધ....	૧૧૫

અધિકાર ૫ મો.

ધનપાળ પંડિત પ્રયંધ. ...	૧૨૦
વૈરાગ્ય પ્રયંધ. ...	૧૩૫
પરદેશી વાદી પ્રયંધ. ...	૧૩૬
રાધાવેધ પ્રયંધ. ...	૧૩૬
આબીરી પ્રયંધ. ...	૧૩૭
ધર્મનિર્ણય પ્રયંધ. ...	૧૩૮
સંભવદેવ પ્રયંધ. ...	૧૩૮
વિક્રમાદિત્ય તથા સિદ્ધસેન દિવા- કર પ્રયંધ. ...	૧૪૧
લક્ષ્મીધર પ્રયંધ. ...	૧૪૫
કામદેવ કવિ પ્રયંધ. ...	૧૪૫
સિંહાસન દાનિશિકા પ્રયંધ....	૧૪૭
સાત કવિઓનો પ્રયંધ....	૧૪૯
હરિદ્ર કવિ પ્રયંધ. ...	૧૫૦
કુંભકાર પ્રયંધ. ...	૧૫૦
સીમંત કવિ પ્રયંધ. ...	૧૫૧
શ્રીધર કવિ પ્રયંધ. ...	૧૫૨

મલયસિંહ તથા વિજયનો પ્રયંધ. ૧૫૩
વિષ્ણુ અને સોમનાથનો પ્રયંધ. ૧૫૫
દામોદર કવિ પ્રયંધ. ... ૧૫૭
એકેન 'હુડિત' પ્રયંધ. ... ૧૫૮
અપ્રશિય પ્રયંધ. ... ૧૫૯
સર્વ વાદાન એક મત પ્રયંધ.... ૧૬૧
વરરૂચિ પ્રયંધ.... ૧૬૧
શંકર કવિ પ્રયંધ. ... ૧૬૨

અધિકાર ૬ ઠો.

માલાકારની સ્ત્રીનો પ્રયંધ. ...	૧૬૩
જયદેવ અને હરિવર્મા પ્રીતિ પ્રયંધ.	૧૬૪
ભારકર શાકલ્ય પ્રયંધ....	૧૬૫
બીજા દામોદર કવિનો પ્રયંધ.	૧૬૭
મુચુકુંદ કવિ પ્રયંધ.	૧૬૭
નિર્ધન, મદન અને હારિત કવિ પ્રયંધ.... ..	૧૬૮
વૃદ્ધ ભોજરાજ તથા તેના કવિઓના પ્રયંધ.... ..	૧૬૯

અધિકાર ૭ મો.

રામેશ્વરાદિક કવિ પ્રયંધ....	૨૦૧
કુશીલ ગોવિંદ કવિ પ્રયંધ. ...	૨૦૨
દેવરાજ કવિ પ્રયંધ....	૨૦૩
બે ચોરનો પ્રયંધ....	૨૦૩
ભીમરાજનું ભોજરાજની સભામાં ગુપ્ત રીતે જવું....	૨૦૫
કર્ણરાજની ઉત્પત્તિ. ...	૨૦૬
કર્ણ ભોજ પાસે દૂત મોકલવો...	૨૦૭
કર્ણની ભોજપર ચડાઈ. ...	૨૦૮
ભોજનું સ્વર્ગગમન....	૨૦૯
ભોજના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક. ...	૨૧૦
કર્ણરાજની પંડિતોએ કરેલી સ્તુતિ. ...	૨૧૦
નાયિરાજ અને કર્પૂર કવિ પ્રયંધ. ૨૧૧	
અધિકારની પ્રશસ્તિ. ...	૨૧૨

શેઠ નાગરદાસ પુરૂષોત્તમદાસ રાણપુરનિવાસીના

જીવનનો ટુંક પરિચય.

સત્પુરૂષોનાં જીવનવૃત્તાંત બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધી સર્વને અનુકરણીય હોય પાછળની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટાંત રૂપ થાય છે. જે સદ્ગૃહસ્થનું ટુંકું જીવન અમે આપવા ઇચ્છીએ છીએ તેમનો જન્મ તેમના મોસાળ વૃદ્ધવાણ તામે રામપુરામાં સં. ૧૯૨૧ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૮ ને રોજ થયો હતો. એમના પિતા તે વખતના રૂના મ્હોટા વ્યાપારી હતા. આ સુપુત્રનો જન્મ થયો તે અરસામાં રૂના ભાવ ઘણા વધી ગયા અને તેથી તેમના પિતાને ધારણ કરતાં મ્હોટી ધન પ્રાપ્તિ થઈ. જેથી આ પુત્રનાં પતોતાં પગલાંને એક સારા શુકન રૂપે ગણવામાં આવ્યાં અને તેના આનંદના દેખાવ તરીકે તેને માટે સારાં ગણાતાં વસ્ત્રાભૂષણો વિગેરે મોકલવામાં આવ્યા.

તેમણે તેર વર્ષની ઉંમરે ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યો, તે વખતે પોતાના રાણપુર ગામમાં અંગ્રેજી ભણવાની સગવડ નહોતી, પણ ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેની સડક બંધાતી હતી તેના સ્ટાફના એક ઓફીસર પાસેથી તેઓએ ખાનગી રીતે થોડું અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવી લીધું.

સં. ૧૯૩૬ ની સાલમાં તેમનાં લગ્ન થયા અને સં. ૧૯૩૯ ની સાલમાં તેમના પિતા દેવગત થયા. બાદ હમેશાં પોતાને સારા દેશાવરીવ્યાપારી બનવાની આહવા લેવાથી તેઓ સં. ૧૯૪૧ના ભાદરવા માસમાં કલકત્તે થઈ ત્યાંથી સ્ટીમર રસ્તે એકલા કોઈની ઓળખાણ પિછાણ વિના સાહસિકપણે જીવાના મલાયાના ટાપુઓમાં સીંગાપુર બંદરે આસોમાસમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રબળ પુન્યના તથા નીતિ અને ધર્મચુસ્તતાના પ્રભાવે કેટલાએક યુરોપિયન, ચીના તથા મલાઈ શેઠિયાઓ અને મ્હોટા અમલદારોના સહવાસમાં જોડાઈને તથા પોતાના હાથપણ અને ધીરજથી વ્યાપારી અનુભવ સારી રીતે મેળવીને તેઓએ પોતાના ધરની દુકાન શેઠ નાગરદાસ પુરૂષોત્તમદાસની કુંવના નામથી સ્થાપી, જે નામ અદ્યપિ પર્યંત ચાલુ છે. આ દુકાને અનેક જાતનાં ક્રિયાણાં તથા સતર, ખાંડ આદિનો જથ્થાબંધ વ્યાપાર તેઓ ચલાવવા લાગ્યા, એટલે દુનિ-

યાનાં ઘણા અંદરોથી જરૂરી માલ મંગાવી વેચવાનો તથા મંગાવે તેને પૂરો પાડવાનો વ્યાપાર કરવા લાગ્યા.

તેઓને સંતતિમાં પુત્ર નહિ હોવાથી તેઓ સં. ૧૯૫૮ ની સાલમાં ફરી પરણ્યા. આદ કમાણી વિગેરેથી સતોષ પામીને પોતાની ચાલતી સીંગાપુરની બે દુકાનો તથા પીનાંગ, સુરબાયા, મદ્રાસ, કલકત્તા અને મુંબઈની બે દુકાનો તથા કેટલીએક પેટા દુકાનો પોતાના બે ભાઈઓ શ્રીયુત ઉજમશીભાઈ તથા વાડીલાલભાઈને સોંપી રીટાયર થઈ સં. ૧૯૬૧ની સાલમાં કલકત્તા મુંબઈ થઈ તેઓ પોતાના વતનમાં રાણપુર આવ્યા.

વતનમાં રહીને તેઓએ અનેક પ્રકારના શુભ કામોનો દહાવો લીધો છે તથા લે છે અને એ રીતે મેળવેલી લક્ષ્મીની સાર્થકતા કરે છે. તેઓએ પાલી-તાણામાં બે ચોમાસાં પરિવાર સાથે કરી સત્સમાગમ મેળવી ધર્મક્રિયાઓ કરી છે. રાણપુરની નજીકના અળાઉ ગામમાં આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસુરિ મહારાજની હાજરીમાં તેમના સદુપદેશથી નૂતન દેરાસરની પ્રતિષ્ઠામાં અથ ભાગ લીધો છે તથા તેની દેખરેખ રાખે છે. વળી સંઘાળુ તથા સાધુ-સાધ્વીઓને પાલીતાણા જતાં આવતાં સગવડતાને ખાતર પોતાનો ઉતારો પણ સારી રકમ ખર્ચીને બંધાવ્યો છે.

શ્રી ગિરનારજીના બે વખત રેલ રસ્તે નહાના સંઘ કાઢ્યા છે. શ્રી સમેત-શિખરજીનો નહાનો સંઘ રેલ રસ્તે કાઢી ઉપરિયાળા, ભોયણીજી, પાનસર, સેરીસા, શંખેશ્વર, તારંગાજી અને રાણકપુર વિગેરે માર્ગમાં આવતાં અનેક તીર્થસ્થળોની અઢી માસ ફરી યાત્રા કરી છે. શ્રી અંતરીક્ષજી તથા કેશરિયાજીના પણ રેલ રસ્તે નહાના સંઘ કાઢ્યા છે. એ વખત દુષ્કાળ વખતે મનુષ્ય તથા પશુઓને સારી મદદ કરી છે, તેમજ રાણપુરમાં કન્યાશાળા કરી છે તથા નદી ઉપર આરો બંધાવ્યો છે. ઇત્યાદિ કામો કર્યાં છે. પોતાના માતૃશ્રી સાંકળીબાઈના નામથી તેમના શ્રેયાર્થે ગૈરાંજી માટે ઉપાશ્રય બંધાવી આપ્યો છે. મહોટા ઉપાશ્રયે મહોટી તપશ્રયાં પ્રસંગે ઓચ્છવ તથા શાંતિસ્નાત્ર અને પોતાનાં ધર્મ-પત્ની ઝબકબાઈના વર્ષી તપના પારણા પ્રસંગે ઓચ્છવ તથા નવપદનું ઉજ-મણું અને નવા ધરના વાસ્તુ નિમિત્તે ઓચ્છવ તથા શાંતિસ્નાત્ર ધામધૂમથી કરેલ છે.

મુખ્ય મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, લીંબડી જૈન બોર્ડિંગ, બનારસ જૈન પાઠશાળા અને ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના મકાનમાં તથા રાજકોટ જૈન બોર્ડિંગ વગેરે જૈન કેળવણીની સંસ્થાઓમાં સારો દ્રવ્ય વ્યય કર્યો છે. પોતે વિદ્યાવિલાસી હોઈ કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓને દ્રવ્ય સહાયથી ઉચ્ચી ડીગ્રીએ પહોંચાડ્યા છે તથા જૈન પુસ્તક પ્રકાશનનાં કાર્યમાં ઉમંગથી દ્રવ્ય ખર્ચ્યું છે. હજુ પણ આવાં આવાં શુભ કામો યથાશક્તિ કરવાની ઉત્કંઠા રાખે છે. પોતે સ્થિરતા અને પ્રેમથી સામાયિક, જિનપૂજન, પુસ્તક વાંચન વગેરે કરે છે અને સાધર્મિક ભાષ્યો ઉપર વાતસહ્યભાવ અને પ્રીતિ ધરાવે છે. દીન દુઃખી માણસો ઉપર તેઓ વિશેષે દયાની લાગણી રાખે છે.

તેમને પરિવારમાં હાલ બે પત્ની સૌંદર્યાદાય તથા ઝબકબાઈ અને બે પુત્ર ભાઈ ધરમચંદ તથા ન્યાલચંદ તથા ત્રણ પુત્રીઓ વિગેરે છે. આ બધા પરિવાર ધર્મશ્રદ્ધાળુ, જ્ઞાનાભ્યાસી અને વ્રત નિયમોમાં સારા આદરવાળા છે. એક બંધુ ઉજ્જૈનથી ભાઈ સં. ૧૯૭૮ ના માહ શુદ્ધ ૪ થે સ્વર્ગવાસી થયેલ છે અને બીજા બંધુ વાડીલાલભાઈ તેમને સોંપેલી તેમના ભાગમાં આવેલી દુકાનોની વ્યવસ્થા કરે છે.

આ ઉપયોગી કુટુંબપાવવામાં એ ગૃહસ્થે રકમની પૂરતી ઉદાર મદદ કરી છે. તે ઉપરાંત એમણે આપેલી રૂ. ૨૫૦૦૦ની મોટી રકમની સહાયથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનું મકાન બંધાય છે, તે આ વર્ષમાં જ તૈયાર થવાનું છે. તેઓ ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે. અમે તેમનું દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છી આ ટુંક વૃત્તાંત સમાપ્ત કરીએ છીએ. એ ઉદાર ગૃહસ્થનો ફોટો પણ આ સાથે આપેલ છે.

અમારી સભા તરફથી છપાયેલા

ગુજરાતી ભાષાના વાંચનારાઓને ખાસ ઉપયોગી ભાષાંતરો વિગેરે.

૧-૪ શ્રી ત્રિપષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર ભાષાંતર
૧ પર્વ ૧ ભું બીભું.	૩-૪-૦	૨ પર્વ ૩-૪-૫-૬-છપાય છે	
૩ પર્વ ૭-૮-૯ મું	૪-૦-૦	૪ પર્વ ૧૦ મું	૨-૮-૦
૫-૯ શ્રી ઉપદેશ પ્રાસાદ ગ્રંથ ભાષાંતર
૫ ભાગ ૧ લો. (સ્થંભ ૧ થી ૪) આવૃત્તિ ત્રીજી	૨-૮-૦
૬ ભાગ ૨ જો. (સ્થંભ ૫ થી ૯)	૨-૦-૦
૭ ભાગ ૩ જો. (સ્થંભ ૧૦ થી ૧૪)	૨-૦-૦
૮ ભાગ ૪ થો. (સ્થંભ ૧૫ થી ૧૯)	૨-૦-૦
૯ ભાગ ૫ મો. (સ્થંભ ૨૦ થી ૨૪)	૨-૦-૦
૧૦ શ્રી શત્રુંગ્ય મહાત્મ્ય ભાષાંતર	૨-૮-૦
૧૧ શ્રી ગૌતમ કુલક ખાલાવખોધ (અનેક કથાઓ)...	૩-૪-૦
૧૨ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ભાગ ૧ લો (પ્રસ્તાવ. ૧-૨-૩:)			
બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.
૧૩ " " ભાગ ૨ જો (પ્રસ્તાવ ૪-૫)	૩-૦-૦		
૧૪ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા પીઠખંધનું ભાષાંતર.	...	૦-૧૨-૦	
૧૫ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ વિવેચન સાથે (આવૃત્તિ બીજી)	...	૨-૮-૦	
૧૬ શ્રી પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ભાષાંતર.	...	૧-૮-૦	
૧૭ શ્રી મલ્લીનાથ ચરિત્ર ભાષાંતર.	...	૧-૮-૦	
૧૮ શ્રી શાંતિનાથ ચરિત્ર ભાષાંતર.	...	૨-૦-૦	
૧૯ શ્રી વિનોદાત્મક કથા સંગ્રહ.	...	૦-૧૨-૦	
૨૦ શ્રી વિજયચંદ કેવળી ચરિત્ર ભાષાંતર....	...	૦-૬-૦	
૨૧ શ્રી પ્રિયંકર નૃપ ચરિત્ર ભાષાંતર.	...	૦-૬-૦	
૨૨ શ્રી હિતશિક્ષાના રાસનું રહસ્ય. (બહુજ ઉપયોગી)	...	૧-૮-૦	
૨૩ શ્રી પ્રતિક્રમણ હેતુ.	...	૦-૮-૦	
૨૪ શ્રી યુગાદી દેશના ભાષાંતર....	...	૦-૮-૦	
૨૫ શ્રી જ્ઞાનપંચમી.	૦-૮-૦	

ધન્યાદિ.

શ્રી રત્નમન્દિરગણિ વિરચિત.

શ્રી ત્રોજપ્રબંધ ત્રાષાંતર.

ૐકારઃ કલ્પકારસ્કરનિકરતિરસ્કારિદાનાદિરેકઃ
શબ્દબ્રહ્મૈકરત્નાકર હિમકિરણઃ કારણં મજ્જલાનાં ।
દેયાદ્રઃ શુદ્ધબુદ્ધિં નિરવધિ મહિમામ્ભોનિધિઃ સાર્વાસિદ્ધા-
ચાર્યોપાધ્યાયસાધૂનભિદધદાધિકં ધીમદારાધનીયઃ ॥ ૧ ॥

જયતિ જિનપતિઃ શ્રી પાર્શ્વદેવઃ સ દિવ્ય-

દ્રુમ ઇવ સુરસેવ્યઃ સર્વદત્તે હિતાર્થઃ ॥

મણિકુસુમસમૂહં વિભૃતિ યસ્ય મૌલૌ ।

ફણિપતિફણમાલા કલ્પવલ્લીવરેજે ॥ ૨ ॥

જેનું અધિક જ્ઞાન કલ્પવૃક્ષોના સમૂહનો તિરસ્કાર કરે છે, જે શબ્દબ્રહ્મરૂપી સમુદ્રનો ઉલ્લાસ કરવામાં ચંદ્ર સમાન છે, જે સર્વ ભંગોનો કારણ છે, જે મોટા મહિમાનો સમુદ્ર છે, જે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠી પદોને ધારણ કરે છે તથા જે પાંડિતોને આરાધવા લાયક છે, તે ૧ૐકાર તમોને અધિક શુદ્ધ બુદ્ધિ આપે.

જેના મસ્તક પર મણિઓરૂપી પુષ્પોને ધારણ કરતી ધરણ નાગેન્દ્રના ફણીની શ્રેણી કલ્પલતાની જેમ શાભી રહી છે તે કલ્પવૃક્ષ ની જેવા, દેવોને સેવવા લાયક અને સર્વ પ્રાણીઓને વાંછિત અર્થ આપનાર શ્રી પાર્શ્વદેવ જિનેન્દ્ર જય પામે છે.

જેના શરીરની કાંતિ શરદ્ગન્ધવૃક્ષના ચંદ્ર જેવી છે, જે સર્વ

૧ અ+અ+આ+અ એ ચાર સ્વરો મળી ઓ થાય છે. તેથી અ એટલે અર્હત, આ એટલે અશરીરી (સિદ્ધ), ઈ એટલે આચાર્ય અને ઉ એટલે ઉપાધ્યાય. અને મ એ મુનિવાચક હોવાથી સાધુઓને જણાવે છે. એ રીતે (ઓમ) ૐ થાય છે.

અંગના આભૂષણોના કિરણોવડે આકાશમાં ઇંદ્રધનુષ રચે છે, જે અરિહંતના મુખરૂપી કમળમાં કીડા કરતી હંસીની જેવી શોભે છે તથા જે કવિસમૂહના મનોવાંછિત પૂર્ણ કરવામાં કામધેનુ સમાન છે તે શ્રી સરસ્વતી દેવી તમોને કલ્યાણ આપે.

હું શ્રી સોમસુંદર ગુરૂને, સૂરીશ્વર શ્રી રત્નશેખર નામના આચાર્યને અને શ્રી નંદિરત્ન નામના સદ્ગુરૂને ભક્તિથી ત્રણે સંધ્યાકાળે વંદન કરું છું.

મેં શ્રી ભોજરાજના નાના નાના ઘણા પ્રખંધો જોયા તથા સાંભળ્યા છે, તે સર્વના નિધાન (ભંડાર) રૂપ આ મોટો પ્રખંધરાજ પંડિતોના વિનાદને માટે હું ગદ્ય (પદ્ય) રૂપે રચું છું.

ઉકરડામાં રત્નની જેમ અને લવણ સમુદ્રમાં^૧ મીઠા પાણીના કુવાની જેમ આ અસાર સંસારમાં ભોજન અને પાશકાદિક દશ દષ્ટાંતોવડે દુર્લભ એવો આ મનુષ્યભવ પામીને જેમ નિર્ધન માણસ ધનને મેળવવા માટે યત્ન કરે તેમ પંડિત પુરૂષે શ્રી જૈન ધર્મના આરાધન માટે યત્ન કરવો જોઈએ. કહ્યું છે કે—“ જેમ પ્રધાન વિનાનું રાજ્ય, શસ્ત્ર વિનાનું સૈન્ય, નેત્ર વિનાનું મુખ, મેઘ વિનાની વર્ષા ઋતુ, કૃષણતાવાળો ધનિક, ધી વિનાનું ભોજન, દુષ્ટ શિયળ-વાળી સ્ત્રી, માયાવી મિત્ર, પ્રતાપ વિનાનો રાજા, અને ભક્તિ વિનાનો શિષ્ય વખાણવા લાયક નથી, તેમ ધર્મ વિનાનો માણસ વખાણવા લાયક નથી. ”

ધર્મ ચાર પ્રકારનો છે—દાન, શિયળ, તપ અને ભાવ. આ ચાર પ્રકારના ધર્મની આરાધના કરનાર મનુષ્યને સર્વ સંપત્તિઓ હાથમાં જ રહેલી છે. જે કે દાનાદિક ચારે પ્રકારનો ધર્મ તે તે પ્રકારના અનુપમ ગુણવડે યુક્ત હોવાથી તેમાં કાંઈ ન્યૂનાધિકતા નથી, તો પણ જેમ સર્વ જાતના કલ્પવૃક્ષોમાં પારિજાત કલ્પવૃક્ષનું પ્રધાનપણું કહેવાય છે તેમ પંડિતો દાનધર્મનું પ્રધાનપણું માને છે. કહ્યું છે કે—“ શુદ્ધ એવા શિયળ, તપ અને ભાવ પણ પોતાની પહેલાં દાનને ધારણ કરે છે, તેથી હે ભોલો ! સર્વ કાર્યમાં દાનનેજ મુખ્ય જાણો. ” જગતમાં પણ મનુષ્યો દાનથીજ મોટાઈને પામે છે, પરંતુ ઉંચા અધ્યાત્મિક ઉપર ચડીને ચાલવાથી કાંઈ મોટાઈ પામતા નથી. કહ્યું છે કે—“ શરીરે વ્યાધિવાળા માણસોને પણ પાલખી વિગેરે સુખાસનમાં બેસાડાય છે,

૧. પ્રતમાં દ્વીર સમુદ્ર છે તે ઠીક લાગતું નથી.

મહાવતો અને અસ્વારો પણ હાથી ઘોડા ઉપર બેસે છે, નર વિર વિગેરે લોકો પણ તાંબૂલાદિક ખાય છે, હસ્તી વિગેરે પણ ઉત્તમ ભોજન કરે છે અને ચક્રલાંઓ પણ મોટી હવેલીઓમાં વસે છે, તોપણ તેઓ કાંઈ સ્તુતિનું પાત્ર થતા નથી; પરંતુ જે પુરૂષ દીનાદિક જનોનું મનોવાંછિત પૂર્ણ કરે છે, તેજ કુશળ પુરૂષ આ જગતમાં સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. ” વળી કહ્યું છે કે—“ મેઘ દાતાર છે તેથી તેના મસ્તકપર વીજળીરૂપી સુવર્ણનો શૃંગાર થાય છે, વસંત ઋતુ વૃક્ષોથી ફળ પુષ્પ આપે છે, તેથી મહાન્મત્ત ભ્રમરાઓરૂપી અંદીઓ તેની સ્તુતિ કરે છે, તથા પર્વત ભયથી રક્ષણ કરે છે અને આજીવિકા આપે છે, તેથી પાણીના નિર્ઝરરૂપી ચામરોવડે તેની પૂજા કરાય છે, આ રીતે અચેતન પદાર્થોને વિષે પણ વિદ્યાતાનો સત્કાર જોવામાં આવે છે, તો સચેતન દાતારોમાં કેમ ન જોવામાં આવે ? ”

દાનના પાંચ પ્રકાર છે—અભયદાન ૧. સુપાત્રદાન ૨. અનુકંપાદાન ૩. ઉચિતદાન ૪ અને કર્ત્તિદાન ૫. આમાંના પહેલા બે દાનવડે મોક્ષ મળે છે અને બાકીનાં ત્રણ દાનો સાંસારિક ભોગાદિક આપનારાં છે. તેમાં અભયદાન ઉપર પોતાના શરીરનું માંસ આપી રથેન પક્ષીથી પારાપતના અન્યાનું રક્ષણ કરનાર વજ્રકુમારનું દૃષ્ટાંત છે. સુપાત્રદાન ઉપર માસક્ષપણને પારણે પોતાને ઘેર આવેલા મુનિને ઉત્કૃષ્ટ ભાવવડે ખીર વહેરાવતા સંગમ નામના ગોવાળના બાળકનું દૃષ્ટાંત છે. તેમુનિ ખરેખરા તપસ્વી હતા એમ સ્ફુટ જણાતું હતું; કેમકે તેને જાણે ક્ષાંતિ (ક્ષમા) નો મોટો ભાર લાગ્યો હોય તેમ તેઓ અત્યંત ધીમે ધીમે ચાલતા હતા, દેદીપ્યમાન અઢાર હજાર શીલાંગરૂપી રથના સહસ્ર અશ્વોના પાદની રજ લાગવાથી જાણે મલિન થયો હોય એવો મલિન વેષ તેમણે ધારણ કર્યો હતો, મોહ રાજને છતવાની ઈચ્છાથી જાણે લોહાનું અખતર પહેર્યું હોય તેવો તેમના સર્વ અંગે મેલ જણાતો હતો, અને કર્મશ્રોતોને બાંધવા માટે જાણે સાંકળ ધારણ કરી હોય તેમ તેમના આખા શરીરમાં નસો સ્પષ્ટ રીતે દેખાતી હતી.

અનુકંપાદાન ઉપર જગદુશાહનું દૃષ્ટાંત છે. તેની ટુકડી હકીકત આ પ્રમાણે છે—એકદા ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો. તે વખતે દાતારો પણ ચાચકપણાને પામ્યા હતા, ધનિકો પણ નિર્ધન થયાં હતાં. મનુષ્યો સુપડાના ખૂણામાં રહે તેટલા અનાજને માટે પોતાના પુત્રોને પણ

વેચતા હતા, રંકજનો અને રંકોના કલેવરો આંતરો રહિત પડેલા હોવાથી રાજભાગો પણ ઉજ્જડ થઈ ગયા હતા, અને સર્વ મનુષ્યો બ્રહ્મા, સ્કંદ અને સુકંદ (કૃષ્ણ) વિગેરે દેવોથી વિમુખ થઈને ધાન્યનું જ ધ્યાન કરતા હતા. આવા વિકરાળ દુષ્કાળને સમયે દરેક દિશા-ઓમાં એક યોજન યોજનને છેટે જગડશાહે દાનશાળાઓ-અન્નદાત્રી કરાવ્યાં હતાં, અને પારાવાર પુણ્ય સંપાદન કર્યું હતું.

ઉચિતદાન અને કીર્તિદાન એ બન્ને દાન ઉપર કાવ્ય, શ્લોક, ગાથા, પદ્ય, અક્ષર, વાર્તા અથવા વાક્યવડે રંજિત થઈને તે કાવ્યા-દિકના કર્તા પડિત વિગેરેને લાખ, સવાલાખ વિગેરે સુવર્ણનું દાન આપનાર શ્રી ભોજરાજનું દૃષ્ટાંત છે તે આ પ્રમાણે—

શ્રી ભોજરાજની કથા-પ્રારંભ.

એકદા શ્રેષ્ઠ કલ્યાણનું સાધન કરવા માટે વસિષ્ઠ ઋષિએ અ-ગ્નિના કુંડમાં હોમ કર્યો. તે વખતે કુંડમાંથી મૃતંડ ઋષિના પુત્ર સૂર્ય કરતાં પણ અધિક દેહકાંતિને ધારણ કરનાર કોઈ પુરૂષ પ્રગટ થયો, તેને શત્રુને મારવામાં જ એક રસિક જોઈને શ્રુતિ (વેદ) ના આધારરૂપ તે વસિષ્ઠ ઋષિએ તે પુરૂષનું પરમાર એવું સા-ર્થક નામ પાડ્યું. પછી તેજ નામથી તેનો વંશ પણ પ્રખ્યાત થયો. આ પ્રમાણે પરમાર વંશનો ઉત્પત્તિ થયેલી પુરાણાદિકમાં કહેલ છે.

એ પરમાર વંશમાં શત્રુઓને તાપ પમાડવામાં સૂર્ય જેવો, મિત્રોને આનંદ આપવામાં ચંદ્ર જેવો, પાત્ર અને અપાત્રની પરીક્ષા કરવામાં બૃહસ્પતિ જેવો, દાન આપવામાં કણ્વ જેવો, નીતિમાં રામચંદ્ર જેવો, સત્ય બોલવામાં યુધિષ્ઠિર જેવો અને લક્ષ્મીવડે શ્રીકૃષ્ણ જેવો શ્રીહર્ષ નામે રાજ થયો. તે રાજ વિવિધ પ્રકારના કોટિધ્વજ અને લક્ષ્મીચર વેપારીઓના સમૂહથી ભરપૂર તથા પોતાની સમૃદ્ધિવડે દેવનગરીને પણ જીતનાર એવી ઉર્જિયિની નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. સામ્રા-જ્યનું પાલન કરતો તે રાજ એકદા શબ્દ કરતી સુવર્ણની ધુધરી-ઓથી સુશોભિત કંડવાળા અને વાઘની જેવા ભયંકર શરીરવાળા કુતરાઓને સાથે લઈને વનમાં શીકાર કરવા ગયો. ત્યાં પર્વતની જેવા મોટા અને ઉત્તર દિશાના મેઘની જેવા શ્યામ વર્ણવાળા એક મોટા વરાહને જોઈ તેને હાણવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ પોતાનો મૃગની જેવા વેગવાળો અર્ધ હોડાવ્યો. વરાહ પણ વેગથી નાસવા લાગ્યો. તેની પાછળ

વેગથી દોડતો તે તેજસ્વી અર્ધ ઘણી પૃથ્વીનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો. એ રીતે રાજાને કોઈ મોટા વનમાં તે વરાહ લઈ ગયો. તે વનમાં ભમતો રાજા ગાઠ છાયાવાળા અને અકાળે ઉત્પન્ન થયેલા ફળ, પુષ્પ તથા પલ્લવથી સુશોભિત વૃક્ષોને જોઈ મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી તે વૃક્ષોની મધ્યે ભમતાં તેણે એક સુગંધી ચંપકવૃક્ષની નીચે મુંજના પૂળાની વચ્ચે સૂર્યની જેવો તેજસ્વી, પુષ્પની જેવો સુકોમળ શરીરવાળો અને સર્વ અંગે અલંકૃત કરેલો તરતનો જન્મેલો બાળક પલ્લવોની પથારીમાં સૂતેલો જોયો. તેને હૃદયથી ઉપાડી લઈ ગુપ્ત રીતે રાખીને પોતાના પરિવારની ભેગો થઈ ગયો; અને સમગ્ર પરિવાર સહિત સંધ્યા સમયે પોતાને ઘેર આવ્યો. ત્યાં પોતાની સાતસો રાણીઓમાં મુખ્ય પટરાણી શૃંગારસુંદરી કે જેને પ્રથમ કાંઈ પણ સંતતિ થઈ નહોતી તેને તે બાળક પુત્રપણે અર્પણ કર્યો.

પ્રાતઃકાળે રાજાએ પુત્રજન્મના વર્ધાપન નિમિત્તે વાણવના નાદ અને સર્વ કદેલીઓને મુક્ત કરવાપૂર્વક પુત્રજન્મનો મહોત્સવ કર્યો. તે વખતે “આટલા દિવસ સુધી ગૂઢગર્ભવાળી રાણીને આજ રાત્રીએ પુત્ર જન્મ્યો એવી વાર્તા લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ” આરમે દિવસે અન્નપાનાદિકવડે સ્વજનવર્ગનો સત્કાર કરી તે સર્વની સમક્ષ માતાપિતાએ મુંજના પુંજમાંથી આ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે એમ મનમાં વિચાર કરીને તેનું મુંજ એવું નામ પાડ્યું. તે અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામી આઠ વર્ષનો થયો એટલે તેને કળાચાર્ય પાસે કળા શીખવા મૂક્યો. તેવામાં બીજી પટરાણીને પુત્ર જન્મ્યો. તેનું સિંધુલ નામ પાડ્યું. તે બાલ્યાવસ્થાથી જ ઉદ્ગત અને બળવાન થયો. છેવટે શ્રીહૃદયરાજાએ મુંજને બત્રીશ લક્ષણવાળો હોવાથી, પોતાને વલ્લભ હોવાથી તથા શૃંગારસુંદરીના વચનથી પોતાનું રાજ્ય આપ્યું, અને સિંધુલને યૌવરાજ્ય આપ્યું. પછી તે સ્વર્ગ ગયો.

મુંજરાજાએ સિંધુલને પોતાની આજ્ઞાનો લોપ કરનાર અને અન્યાય કારક જાણી તેની પાસેથી હસ્તી, અર્ધ વિગેરે સૈન્ય ખુંચવી લઈ તેને એકલાને દેશનિકાલ કર્યો. કહ્યું છે કે-“ રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ, બ્રાહ્મણની વૃત્તિનો છેદ અને સ્ત્રીની પૃથક્ શય્યા એ તેમનો શસ્ત્ર રહિત વંચ કહેવાય છે. ” તથા-“ ન્યાયમાં પ્રવર્તતા પુરૂષને તિર્યંચો પણ સહાય કરે છે, અને અન્યાય માર્ગે ચાલનાર પુરૂષને તેનો અંધુ પણ છોડી દે છે.

સિંધુલ પૃથ્વીપર ફરતો ફરતો કાસ્યહૃદ નામના ગામમાં પદ્મીપતિ થયો. ચોતરફ ધાડ પાડવા લાગ્યો, અને માર્ગ ભાંગવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ સાંભળ્યું હતું કે—“દીવાળીની રાત્રીએ અર્ચુદાચલ પર્વત ઉપર દીવીની જેમ બળતી ઔષધિઓ પરસ્પર પોતપોતાનો મહિમા પ્રકાશ કરે છે.” આ કારણથી તે ચિત્રકવેલીને માટે અર્ચુદાચળ પર્વતની મેખળા ઉપર ગયો. તે પર્વત ઉપર હજી પણ સર્વ ઔષધિઓ મળે છે. કહ્યું છે કે—“પૃથ્વી પર એવું કોઈ વૃક્ષ નથી, એવી કોઈ લતા નથી, એવું કોઈ પુષ્પ નથી, એવું કોઈ ફળ નથી, એવો કોઈ કંદ નથી અને એવી કોઈ આણુ નથી કે જે આ પર્વત પર ન હોય. ચંડાળી, વજ્રતેલ અને ઈલકંદ વિગેરે તે તે કાર્યને સાધનારી કંદની જાતિઓ આ પર્વત પર પગલે પગલે જોવામાં આવે છે.” સિંધુલે ચોરને વધ કરવાની ભૂમિપર રહેલાં એક મુવર ઉપર આણુ માણું, તે વખતે ત્યાં પડેલા કોઈએક શયે અદ્વૈતાસ્ય કરી તેને બીવરાવ્યો પણ તેનું અતુલ સાહસિકપણું હોવાથી તે જરા પણ ભય પામ્યો નહીં. તે જોઈ તુષ્ટમાન થયેલા તે શયના શરીરમાં રહેલા વેતાળે તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે ભૂમિપાતિ (રાજદેવેધી) આણુનું વરદાન માણું. તે તેણે આપ્યું; તથા ચિત્રકવેલ પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ. પછી તે પાછો સ્વસ્થાને આવ્યો. ચિત્રવેલીના પ્રસાદથી સિંધુલે ઘણું ધન અને કેટલુંક સૈન્ય એકઠું કર્યું.

કેટલેક કાળે મુંજરાજે સિંધુલને પાછો પોતાના રાજ્યમાં બોલાવ્યો, એટલે તે તત્કાળ મુંજ પાસે આવ્યો. કહ્યું છે કે—“માતા, જન્મભૂમિ, પાછલી રાતની નિદ્રા, સુભાષિત વચન અને મનને ઈષ્ટ એવો મનુષ્ય, આ પાંચ વસ્તુ દુઃખે કરીને મૂકાય છે.” મુંજરાજાએ આપેલા પ્રાસાદમાં રહેતા સિંધુલે એકદા તેલીને ઘેર જઈ તેલ માણ્યું, તે તેણે આપ્યું નહીં, તેથી તેણે ક્રોધ કરીને તે તેલીના ગળામાં એક કોશ ને ત્રણ વળ દઈને જોરથી પશેવી દીધી. તેનાથી પીડા પામતા તેલીએ રાજા પાસે જઈ તેની ફરિયાદ કરી. રાજાએ અનેક મુલોટો અને મદલો વિગેરેની પાસે તે કોશ કાઢવાની મહેનત કરાવી પણ તે કોશ જરા પણ ચસકી નહીં. ત્યારે રાજાએ સિંધુલને બોલાવી તેની પાસેજ તે કોશ કઢાવી. પછી રાજાએ વિચાર્યું કે—“આ સિંધુલ પાસેથી મેં રાજ્ય લઈ લીધું અને તેને દેશનિકાલ કર્યો તોપણ હજી તેનો સ્વભાવ જતો નથી, અથવા તે એનો દાષ નથી, કેમકે જેનો જે સ્વભાવ હોય છે તે દેવો પણ ફર કરી શકતા નથી. કૃતરાત્રું પૃથ્વું જ માસ

સુધી ભુંગળીમાં રાખી મૂકીએ તોપણ તે સીધું થતું નથી. કહ્યું છે કે—“લસણને કસ્તૂરી, ચંદન, કેશર અને કપૂરથી વાસિત કરીએ તોપણ તેની દુર્ગંધ જતી નથી. પ્રકૃતિના ગુણો જાતિના દોષથીજ હોય છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કોઈ પામેલા રાજાએ સિંધુલને ભોજન કરવા બોલાવી સંવાહન કરનાર સેવક પાસે તેના શરીરનું મર્દન કરાવી સર્વ અવયવો જુદા કરાવી—શરીરના સાંધેસાંધા છુટા પડાવી તેની આંખો ખેંચાવી લીધી, ત્યારપછી પાછો શરીરે સારો કરી તેને છાડી દીધો.

એકદા આકાશમાં કોઈ પક્ષિણીનો રાજદ સાંભળી સિંધુલે તેના પર બાણ મૂક્યું. તે બાણ તે પક્ષિણીને વીધી રાજસભામાં રાજા પાસે આવીને પડ્યું. રાજાએ તે બાણ હાથમાં લઈ તેમાં સિંધુલનું નામ જોઈ તેને બોલાવીને પૂછ્યું કે—“શા માટે આ બાણ તેં મૂક્યું હતું?” તે બોલ્યો કે—“હું રાજદવેધી છું, તેથી મેં પક્ષિણીના રાજદને અનુસારે બાણ મૂક્યું હતું, તે તેને હણીને તમારી પાસે પડ્યું છે.” તે સાંભળી રાજાએ પોતાને પણ આ રીતેજ મારવાની શંકાથી તેને કાષ્ટના પાંજરામાં નાંખ્યો. ત્યાં રહેલા તે સિંધુલની પત્નીને કેટલેક દિવસે શુભ સ્વપ્નથી સૂચિત પુત્ર થયો. કહ્યું છે કે—“ત્યારપછી પ્રભુ, મંત્ર અને ઉત્સાહ એ ત્રણ પ્રકારની શક્તિ જેમ અદ્વય ધનને ઉત્પન્ન કરે તેમ સમય પૂર્ણ થયે ઇંદ્રાણી જેવી તે રાણીએ સૂર્યની સાથે નહીં રહેલા એટલે અસ્ત નહીં પામેલા અને ઉંચ સ્થાને રહેલા પાંચ પ્રહોવડે જેની ભાગ્ય સંપત્તિ સૂચવેલી છે એવા શ્રેષ્ઠ પુત્રને જન્મ આપ્યો.” તે પુત્રનું નામ ભોજ પાડ્યું.

તે પુત્ર અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામી આઠ વર્ષનો થયો. એટલે તે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. તેમાં તે અનુક્રમે રાજદ ૧, અલંકાર ૨, તર્ક ૩, આગમ ૪, ગણિત ૫, કળા ૬, કલ્પ ૭, શિક્ષા ૮, વિનોદ ૯, વિજ્ઞાન ૧૦, મંત્ર ૧૧, સામુદ્રિક ૧૨, શકુન ૧૩, ચિકિત્સા ૧૪, સત્કાવ્ય ૧૫, મોક્ષ ૧૬, ધર્મ ૧૭, અર્થ ૧૮, વાસ્તુશાસ્ત્ર ૧૯, શ્રેષ્ઠ મહા નામકોશ ૨૦, સુવિદ્યા ૨૧, છંદ ૨૨, સ્વપ્ન ૨૩, નવ રસયુક્ત કાવ્ય ૨૪, નાટ્ય ૨૫, ધી (બુદ્ધિ) ૨૬, નાદ ૨૭ અને શસ્ત્ર ૨૮ સંબંધી શાસ્ત્રો લીલા પૂર્વક શીખ્યો. ત્યારપછી ખર્ગ ૧, કુંતલ ૨, ભાલા ૩, ગોદણ ૪, ધનુષ ૫, કુંત ૬, ફેરી ૭, મુદ્ગર ૮, નારાય ૯, પતમાલ ૧૦, પાશ ૧૧, શફરી ૧૨, મુષ્ટિ ૧૩, ગદા ૧૪, ઢીંકુલી ૧૫, શિલ્લ ૧૬, કર્તરી ૧૭, વજ્રમુષ્ટિ ૧૮, ફલક ૧૯, યંત્ર ૨૦, ત્રિશૂળ ૨૧, ઝસ ૨૨, દંડ ૨૩,

કુંઠિ ૨૪, પરશ્વ ૨૫, કટતલ ૨૬, ચક્ર ૨૭, નાગપાશ ૨૮, અંકુશ ૨૯, લગુડ ૩૦, લિહિયાળ ૩૧, હરવદ્ન ૩૨, શક્તિ ૩૩, લાકડ ૩૪, પષ્ટિ (સાઠી) ૩૫ અને વનિહૃતૈલ ૩૬, આ છત્રીશ જાતિના શસ્ત્રોનો શ્રમ કરવામાં—તે તે શસ્ત્રો વાપરવામાં તે પ્રવીણ થયો.

લિખિત ૧, પઠિત ૨, સંખ્યા ૩, ગીત ૪, નૃત્ય ૫, તાળ ૬, પટલ ૭, મુરજ ૮, વીણા ૯, વંશ ૧૦ અને ભેરીની પરીક્ષા ૧૧, હાથી ૧૨ અને અશ્વની શિક્ષા ૧૩, યાતુવાદ ૧૪, દષ્ટિવાદ ૧૫, મંત્રવાદ ૧૬, પળી તથા પળીના વિનાશ (શ્વેત વાળ ન આવવા દેવા) ૧૭, રત્ન ૧૮, નારી ૧૯ અને નરનાં લક્ષણોનું જ્ઞાન ૨૦, છંદ ૨૧, તર્ક ૨૨, નીતિ ૨૩, તત્ત્વ ૨૪, કવિતા ૨૫, જ્યોતિષ ૨૬, શ્રુતિ ૨૭, વૈદ્યક ૨૮, ભાષા ૨૯, યોગ ૩૦, રસાયણ ૩૧, અંજન ૩૨, લિપિ ૩૩, સ્વપ્ન ૩૪, ઇંદ્રજાળ ૩૫, કૃષિ ૩૬, વાણિજ્ય ૩૭, રાજસેવા ૩૮, શકુન ૩૯, વાયુનું સ્તંભન ૪૦, અગ્નિનું સ્તંભન ૪૧, દષ્ટિલેપ ૪૨, મર્દન ૪૩, ઉર્ધ્વગતિ ૪૪, અંધ ૪૫, ભ્રમણ ૪૬, દ્વિઘટ ૪૭, પત્ર-ચ્છેદ ૪૮, મર્મભેદ ૪૯, રૂપાકર્ષણ ૫૦, અંજુવૃષ્ટિજ્ઞતા (જળવૃષ્ટિનું જ્ઞાન) ૫૧, લોકાચાર ૫૨, લોકાનુકૂળતા ૫૩, રૂપભૂતનું ૫૪, અર્જુનું ૫૫ અને છુરીનું અંધન ૫૬, સુદ્રાનું ૫૭, યોગનું ૫૮, દાંતનું ૫૯, કાષ્ઠનું ૬૦ અને ચિત્રનું કરવું ૬૧, આહુયુદ્ધ ૬૨, દષ્ટિયુદ્ધ ૬૩, મુષ્ટિ-યુદ્ધ ૬૪, દંડયુદ્ધ ૬૫, અર્જુયુદ્ધ ૬૬, વાગ્યુદ્ધ ૬૭, ગાર્હી વિદ્યા ૬૮, સર્પનું દમન ૬૯, ભૂતનું દમન ૭૦, અષ્ટાંગ યોગ ૭૧ અને નામા-વળી ૭૨. આ રીતે બેહોંતિર કળામાં કુશળ થયો, ચોરાશી વિજ્ઞાનમાં પડિત થયો, અઘાર પ્રકારની લિપિ લખવામાં અને વાંચવામાં ચતુર થયો તથા છત્રીશ પ્રકારની ભાષાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર થયો. તેમજ શરીરમાં સાત રક્ત, છ ઉત્તત, પાંચ સૂક્ષ્મ, પાંચ દીર્ઘ, ત્રણ વિપુળ, ત્રણ લઘુ અને ત્રણ ગંભીર—આ રીતના છત્રીશ લક્ષણોવાડે યુક્ત થયો; અને તે ભોજકુમાર નિરંતર છત્રીશ રાજકુળના કુમારો સાથે કીડા કરવા લાગ્યો.

એકદા કોઈ પુરૂષે મુંજરાજ પાસે આવીને ભોજકુમારની પ્રશંસા કરી, એટલે મુંજરાજે તેને રૂપરૂ ઓલાવ્યો. તેની રૂપસંપત્તિ અને કળાદિકનો આતશય જોઈ રંજિત થયેલો મુંજરાજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“કેટલાક પુત્રો ચંદનની જેમ કુળને સુગંધી કરનારા હોય છે, અને કેટલાક બાળકો વાળાની જેમ કુળનું મૂળ ઉચ્છેદન કરનારા હોય છે, મારે આ પુત્ર કેવો છે તેની વિશેષ તપાસ કરે.”

૧ આ લક્ષણોનું વર્ણન કલ્પસૂત્ર—સુખભોધિકામાં આપેલ છે.

પછી રાજ્યએ કેઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને બોલાવીને ભોજની જન્મપત્રિકા કરાવી. પછી તેનું રૂળ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે—“આ ભોજ રાજ્ય થશે અને પંચાવન વર્ષ સાત આસ ને ત્રણ દિવસ ગૌડ સહિત દક્ષિણ દેશનું રાજ્ય ભોગવશે.” આ પ્રમાણે સાંભળીને મુંજરાજ્યે વિચાર્યું કે—“જો આ ભોજકુમાર જીવતો રહેશે તો આરં કે મારા પુત્રોનું રાજ્ય સર્વથા થવાનું જ નહીં, અને એ પ્રમાણે રાજ્ય વિના હું જીવતાં છતાં પણ મરેલો જ છું. કહ્યું છે કે—‘દંદિયો તેની તેજ છે, પ્રસિદ્ધતાને પામેલું નામ પણ તેનું તેજ છે, અપ્રતિહત એવી ભુદ્ધિ પણ તેજ છે, વચન પણ તેજ છે, છતાં માત્ર એક વનની ઉપજતા રહિત થયેલો પુરૂષ ક્ષણવારમાં જાણે બીજો જ હોય તેવો થઈ જાય છે એ આશ્ચર્ય છે.’ વળી કહ્યું છે કે—‘અત્યંત દાક્ષિણ્યતાવાળા, પગલે પગલે શકા કરનારા અને પરના અપવાદથી ભય પામતા પુરૂષોની સંપત્તિઓ દૂર જાય છે.’ તેથી આનો વિદ્યાસ રાખવો યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે—‘નહીં ઉત્પન્ન થયેલા, ચિત્રમાં આજેખેલા અને મરણ પામેલા—આ ત્રણ પ્રકારના ક્ષત્રિય ઉપર પંડિતોએ વિદ્યાસ કરવો, તે સિવાય ચોથા ઉપર વિદ્યાસ કરવો યોગ્ય નથી.’ વળી હામણાં તો આ ભોજ નખવડે છેદી શકાય તેવો છે, પણ વૃદ્ધિ પામ્યા પછી તે કુઠારવડે પણ છેદી શકાશે નહીં.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મુંજરાજે શુભ રીતે ભોજને મારી નાંખવા માટે બંગાલના રાજા વત્સરાજને સોંપ્યા. તે જાણી ભોજ ચિત્તમાં ચિતવવા લાગ્યો કે—“રામને વનવાસ વેઠવો પડ્યો, બળિ રાજા બંધનમાં પડ્યો, પાંડવોને વનમાં જવું પડ્યું, યાદવોનો વિનાશ થયો, નળરાજા રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયો તથા લંકાપતિ રાવણને કારાચુલનું સેવન અને મરણ પ્રાપ્ત થયું, એ પ્રમાણે સર્વ જન કાળના વશથી સર્વ કાંઈ પામે જ છે, તેમાં કોણ કોનું રક્ષણ કરી શકે છે? ચંદ્ર એ લક્ષ્મી, કૈસ્તુભમણિ અને પારિજાતનો સહોદર છે, સાગરનો પુત્ર છે, તેની નમ્રતાવડે પ્રસન્ન થઈ મહાદેવે તેને મસ્તકપર ધારણ કર્યો છે, તો પણ તે નિશાપતિ હજી સુધી દેવે કરેલી ક્ષીણતાનો નાશ કરી શકતો નથી. તોપછી પાપાણની રેખા જેવી વિદ્યાતાની ગતિને બીજો કોણ આળંગી શકે? જેની ઈચ્છાથી સમુદ્ર સ્થળરૂપ થાય છે અને સ્થળ સમુદ્રરૂપ થાય છે, ધૂળનો કણિયો પર્વતરૂપ થાય છે અને મેરૂ જેવો પર્વત માટીના કણરૂપ થાય છે, ત્રણ વજરૂપ થાય છે અને વજ તણ જેવું થાય છે, અગ્નિ શીતળતાને પામે છે અને હિમ અગ્નિરૂપ થાય

છે, આવી લીલાવડે દુષ્ટ ચેષ્ટા કરનારા અદ્ભુત વ્યસનવાળા દેવને નમસ્કાર છે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા ભોજને તે વત્સરાજ વધભૂમિ ઉપર લાવ્યો, પરંતુ “મહા સૌભાગ્ય અને અભાગ ભાગ્યના નિધાનરૂપ આ ભોજકુમારને મારી હું મારા આત્માને દોગડ શા માટે અપાર સંસારરૂપી કાંતારની અંદર વર્તીતા નરકરૂપી અગાધ અધકૂપને વિષે નાંખું ?” એમ વિચારી વત્સરાજે ભોજને પોતાને ઘેર લાવી ભોંય-રામાં ગુમ્મ રીતે રાખ્યો. કહ્યું છે કે—“ગુણવાળું અથવા ગુણરહિત કોઈપણ કાર્ય કરતાં પહેલાં પડિતજને યતનથી તેના પરિણામનો વિચાર કરવો, કારણકે વિચાર્યા વિના રભસવૃત્તિથી કાર્ય કરવામાં આવે છે તો તેના વિપાક શલ્યની જેમ જીવતાં સુધી દૃઢ્યને દાહ કરનાર થાય છે.” ભોજકુમારે વત્સરાજને કહ્યું કે—“હું વત્સરાજ ! નિષ્કારણ બંધુપણથી તમે મારું રક્ષણ કરો છો, પરંતુ મુંજરાજ મારાપરનો દંડ તમને આપશે, કારણ કે રાજાઓ પોતાની આજ્ઞાનું બંડન કરનાર પોતાના પુત્રોને પણ સહન કરતા નથી, તો બીજાનું શું કહેવું ? માટે તમારે મિત્રાઈને બદલે ઉલટી શત્રુતા થશે; તેથી તમે મારા જેવું કૃત્રિમ ભસ્તક કરી તેની પાસે મૂકો અને મારો લખેલો આ એક શ્લોક તેને આપજો.” એમ કહી ભોજે છરીવડે પોતાના શરીરમાંથી રૂધિર કાઢી તેવડે વટવૃક્ષના પાંદડા ઉપર એક શ્લોક લખ્યો. તે નીચે પ્રમાણે—

માન્ધાતા ચ મહીપતિ કૃતયુગાલંકારમૂતો ગતઃ ।

સેતુર્યેન મહોદધૌ વિરચિતઃ ક્વાસૌ દશાસ્યાન્તકઃ ॥

અન્યે चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं भूपते ।

नैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया यास्यति ॥ ૧ ॥

“સત્યયુગના અલંકારરૂપ માંધાતા નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા આ પૃથ્વી મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. જેણે મહાસાગરમાં સેતુ બાંધ્યો હતો તે રાવણનો અંત કરનાર શ્રીરામચંદ્ર ક્યાં છે ? અર્થાત્ તે પણ ગયા છે. બીજા પણ યુધિષ્ઠિર વિગેરે અનેક રાજાઓ ચાલ્યા ગયા છે, પરંતુ તેમાંના કોઈ એકની સાથે પણ આ પૃથ્વી ગઈ નથી, પરંતુ હું મુંજરાજ ! ખરેખર આ પૃથ્વી તારી સાથે તો અવશ્ય આવશે એમ હું માનું છું.” પૃથ્વી તો નિરંતર નવી ને નવીજ હોય છે, પરંતુ પુરૂષ જ્ઞાના થાય છે અને જ્યારે પોતાનો વારો આવે છે ત્યારે તે નાટક નાચીને જતો રહે છે.

ભોજકુમારની સલાહ અનુસાર વત્સરાજ બનાવટી મસ્તક કરી તેના પર અળતાનો રસ ચોપડી તે મસ્તક તથા ઉપરના શ્લોકને લઈ મુંજરાજ પાસે ગયો અને તે તેની સન્મુખ મૂકીને બોલ્યો કે— “હે રાજન્ ! તમારા આદેશ પ્રમાણે કર્યું છે, પરંતુ ભારતી વખતે તેણે આ શ્લોક તમને આપવાનો કહ્યો છે.” તે લઈ રાજાએ વાંચ્યો, અને નિરપરાધી બાળકની હત્યા કરવાથી તેના મનમાં અત્યંત ખેદ થયો, તેથી તે વિચારવા લાગ્યો કે—“ હા હા ! મેં કામધેનુ ગાયત્રી હિંસા કરી, સરસ કિસલયવાળા ચંદનના વૃક્ષનું ચૂર્ણ કર્યું, મંદાર વૃક્ષને છદ્દી નાંખ્યું, પુષ્પ અને ફળથી ભરેલો કલ્પવૃક્ષ કાપી નાંખ્યો, કપૂરનો ઢગલો બાળી નાંખ્યો, નિર્મળ માણિક્યની માળાને ઘણુના ઘાથી ભાંગી નાખી, અમૃતનો ઘડો ફેંટાડી નાંખ્યો, અને કમળ તથા પોયણાનો કીડાને માટે અગ્નિમાં હોમ કર્યો—આવા મનુષ્યરૂપી માણિક્યનો વિનાશ કરનાર મને ધિક્કાર છે. ગણિકાના જેવી પૃથ્વી કોઈની થઈ નથી, થતી નથી અને થશે પણ નહીં. તો કોણ રાહો પુરૂષ તે પૃથ્વીને બહુ માન આપે ? કહ્યું છે કે—‘ જે પૃથ્વી સેકડો રાજાઓના ભોગ વિના એક ક્ષણ પણ રહી નથી, તેવી પૃથ્વીનો લાભ થવાથી રાજાઓને તેના પર બહુમાન કેમ થતું હશે ? તે પૃથ્વીના અંશનો પણ અંશ અને તેના અવયવનો પણ એક અવયવ પ્રાપ્ત થવાથી તેના સ્વામીઓને વિષાદ થવો જોઈએ, તેને બદલે ઉલટા તે જડો હુષ પામે છે એ કેટલું બધું શોચનીય છે ? ’ અનંતા કાળે કરીને આ પૃથ્વી અનંતા રાજાઓએ ભોગવી છે અને તે રાજાઓએ અનંત ધન એકઠું કર્યું છે, પરંતુ તે સર્વનો ત્યાગ કરીને તેઓ માત્ર કરેલા કર્મની સાથેજ પરલોકમાં એકલા ચાલ્યા ગયા છે.”

આ પ્રમાણે શોક કરતા રાજાને વત્સરાજે કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! તમારું ઈચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ થયું છે છતાં તમે શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરો છો ? ” રાજા બોલ્યો—“ શું કહું ? જે બુદ્ધિ પાછળથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જો પહેલી થતી હોય તો પોતાના કાર્યનો વિનાશ ન થાય અને દુર્જન લોકો હાંસી પણ ન કરે. પરંતુ વંશના અલંકારરૂપ તે કુમારને મારવાથી હવે હું ચિતામાં બળીને મારા જીવતરનો નાશ કરવા ઈચ્છું છું.” તે સાંભળી વત્સરાજ બોલ્યો—“ હે રાજન્ ! તમે વિષાદ ન કરો. કુમાર હજી જીવતો છે.” રાજાએ કહ્યું—“ તો તેને જલદી અહીં લાવ. વિલંબ ન કર.” આવો હુકમ થવાથી તરતજ વત્સરાજ પોતાને ઘેર જઈ કુમારને લઈ આવ્યો. રૂપની લક્ષ્મીવડે બાણે

સાક્ષાત્ કામદેવ હોય તેવા કુમારને જોઈ મુંજરાજાએ તેને આદર-
પૂર્વક આલિંગન કર્યું; અને તેજ વખતે વાજિત્રના નાદપૂર્વક અનેક
રાજાઓને એકઠા કરી નગરીમાં દરેક ઘેર તોરણો બંધાવી મોટા
ઉત્સવથી ભોજકુમારને યુવરાજ પદ આપ્યું. આ સર્વ ભોજકુમારે
મોકલેલા મુલાપિતનો જ પ્રભાવ છે. કહ્યું છે કે—“સમયોચિત કહે-
વાયેલું મુલાપિત ખેદ પામેલાના ખેદનો નાશ કરે છે, તાપ પામેલાને
શીતળ કરે છે, મુંઝાયેલાને ઓથ આપે છે અને વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તને
સ્થિર કરે છે.”

એકદા કુર્ણટકદેશનો રાજા કેજે પ્રથમ સાત વાર સંગ્રામમાંથી
ભાગી ગયો હતો, તેને ફરી આઠમી વાર આવતો જાણી ભૂકૃતિવડે ભાલ-
સ્થંભને ભયંકર કરતો શ્રીમુંજરાજ ભોજ યુવરાજને રાજ્ય સોંપી ચતુરંગ
સૈન્યને સાથે લઈ તેના તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં ઘણાં અપશુકનો થયાં તો પ-
ણ તે પાછો વળ્યો નહીં. ‘ભાવી ભાવને અન્યથા કરવા કોઈ સમર્થ નથી.’
કહ્યું છે કે—“નાગિયેરની અંદર જળ થાય છે તેની જેમ જે થવાનું હોય
છે તે થાય જ છે, અને હાથીએ ખાધેલા કોહાના ફળમાંથી રસ ચુસાઈ
જાય છે તેની જેમ જે જવાનું હોય છે તે જાય જ છે.” “કદાચ મેરૂ
પર્વત પણ ચળાયમાન થાય, અગ્નિ પણ શીતળતાને પામે, સૂર્ય પણ
પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે અને કદાચ પર્વતના શિખર પર (શીલા ઉપર)
કમળ પણ ઉગે, તો પણ થનારી કર્મની રેખા કદાપિ ચળાયમાન થતી
નથી—અન્યથા થતી નથી.” “શું ઇંદ્ર પરચ્છીનું હરણ કરવામાં
પાપ છે એમ નહોતા જાણતા, છતાં કેમ કર્યું? વનમાં મુવણનો
મૃગ સંભવતો નથી એમ શું રામના જાણવામાં નહોતું, છતાં તે લેવા
કેમ દોડ્યા? તથા યુધિષ્ઠિર પાસાની કીડા મહા અનર્થકારી છે એમ
નહોતા જાણતા, છતાં કેમ કીડા કરી અને અનર્થ પ્રાપ્તિ કર્યો? આ
સર્વનું કારણ એજ છે કે વિપત્તિ નજીક આવવાથી જેમનું મન મૂઠ
થઈ ગયું હોય છે તેની બુદ્ધિ પણ પ્રાયે નષ્ટ થાય છે.”

મુંજરાજ પણ ભાવીની પ્રબળતાને લીધે પાછો નહીં વળતાં
અનુક્રમે કુર્ણટક દેશની નજીક જઈ પહોંચ્યો. કુર્ણટકનો સ્વામી
તૈલપદેવ પણ સન્મુખ આવ્યો. બંને સૈન્ય વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું.
તેમાં હાથીની સામે હાથી, રથની સામે રથ, અધારની સામે અધા-
અને પાયદળની સામે પાયદળ—એ પ્રમાણે યુદ્ધ થવા માંડ્યું.
તેમાં ક્ષણવારમાં જ મુંજરાજ પરાજય પામ્યો, એટલે તૈલપદેવે તેને
ખાંધી લઈને કારાચુહમાં નાંખ્યો. કેટલાક દિવસ પછી કારાચુહમાં

રહેલા મુંજરાજને તૈલપદ્મની બહેન મૃણાલવતી સાથે સંગમ થયો. ‘કામને વશ થયેલો પુરૂષ કાર્ય-અકાર્ય કાંઈપણ જોતો કે ગણતો નથી.’ કહ્યું છે કે-“હૃદયરૂપી તુલની છુપડીમાં કામાગ્નિ સળગે છે ત્યારે પડિત છતાં પણ ક્યો પુરૂષ ઉચિત કે અનુચિતને જાણે છે ? સ્વર્ગમાં કમળ જેવા નેત્રોવાળી દેવાંગનાઓ નહોતી કે જેથી ઇંદ્ર અહલ્યા નામની તાપસીનું સેવન કરવા ગયો ?”

એકદા મુંજરાજ દર્પણમાં પોતાનું મુખ જોતો હતો તે વખતે મૃણાલવતી ગુસ્સે રીતે તેની પાછળ આવી, તે વખતે તેણીએ દર્પણમાં પોતાની ઉતરતી યુવાવસ્થા તથા શરીરમાંથી ઓછા થતા લાવણ્યને જોઈ ખેદ પામી વિચાર કર્યો કે-“અહો ! યુવાવસ્થા કેવી અસ્થિર અને ચપળ છે ! કહ્યું છે કે-“દાંતો હતા કે નહોતા તેની કથા પણ નષ્ટ થઈ, અસ્તકના કેશનો સમૂહ પળીવડે વ્યાપ્ત થયો, નેત્રો અધિકારનું સ્થાન થયાં, કર્ણપુટ પોતાનો વિષય અહણ કરવામાં (સાંભળવામાં) અશક્ત બન્યા તથા આપું શરીર વિદુસ્વર વર્ગીઆના વલય રૂપી શેરીઓવડે વ્યાપ્ત થયું, તોપણ આ ચિત્ત જાણે હજી યુવાની હોય તેમ હમેશાં ચોતરફ દોડ્યા કરે છે.” આમ છતાં પણ જીવ ધર્મમાં બુદ્ધિને ધારણ કરતો નથી. કહ્યું છે કે-“સંપત્તિઓ જળના તરંગ જેવી ચપળ છે, યુવાવસ્થા ત્રણ ચાર દિવસજ રહેવાની છે, અને આયુષ્ય શરદ ઋતુના વાદળાની જેમ અલ્પકાળ રહેતાઈ છે. તો ધનનું શું કામ છે ? માત્ર અનિર્ધ-ઉત્તમ એવા ધર્મનું જ આચરણ કરો.” આ પ્રમાણે તે વિચાર કરતી હતી, તેટલામાં મુંજરાજ તેની સન્મુખ થઈ તેનો અભિપ્રાય જાણીને બોલ્યો કે-“હે મૃણાલવતી ! યૌવન ગયું એમ ધારી તું ખેદ ન કર, કારણ કે સાકરના સાંકડા થઈ જાય (કરીએ) તો પણ તેની મીઠાશ જતી નથી.” આ પ્રમાણે કહી તેણે તેને આનાંદિત કરી.

એકદા મુંજના પ્રવાનો ઉજ્જયિનીથી તેના કારાગૃહ સુધી સુરંગ બોદાવી રથ અને અશ્વો તૈયાર રાખી મુંજને ત્યાંથી લઈ જવા આવ્યા. તે વખતે મૃણાલવતીના પ્રેમને વશ થયેલા મુંજે તેમને કહ્યું કે-“એક ક્ષણવાર રાહ જુઓ. હું સામગ્રી તૈયાર કરી હમણાંજ આપું છું.” એમ કહી મૃણાલવતીને પોતાની સાથે લઈ જવા માટે પોતાના ગમનની વાર્તા કહી. તે સાંભળી તેણીએ વિચાર કર્યો કે-“આ મુંજ અહીં તો મારી સાથે પ્રીતિવાળો છે; પરંતુ ત્યાં ગયા પછી

સ્વરૂપવાળી પાંચસો રાણીઓની કીડામાં પડશે તેથી મને અર્ધ-વૃદ્ધાને તુણુ સમાન પણ ગણશે નહીં.” એમ વિચારી પોતાના આભરણની પેટી લેવા જવાનું મિથ કરી પોતાના ભાઈ તૈલપદેવની પાસે જઈ સુરંગના પ્રયોગથી મુંજ જતો રહે છે એમ તેને કહી દીધું. તે સાંભળી તે રાજાએ મુંજને પકડી અત્યંત માર માર્યો અને દ્રઢ રીતે કેદ કરી સાત દિવસ સુધી સર્વથા આહાર ન આપ્યો. ત્યારપછી તેની વિશેષ ફજેતી કરવા માટે ઘર ઘર પ્રત્યે તેની પાસે ભિક્ષા માંગાવી. તે વખતે મુંજ સ્ત્રીચરિત્ર વિષે ચિંતવવા લાગ્યો કે—“ સ્ત્રીના ચિત્તમાં સો, મનમાં સાઠ અને હૃદયમાં બત્રીસ પુરૂષો હોય છે. એવી સ્ત્રીના જે અમે વિશ્વાસ કર્યો તેથી અમે ખરેખર મૂર્ખ છીએ. તે સ્ત્રીચરિત્રના પારને હું પામ્યો નથી, કે જે સ્ત્રી દિવસે દારૂડીઢળીને પણ ખીલે છે અને રાત્રિએ સર્પની ફણાને મરડે છે. દવાલયના પગથીઆં પર ચડતી ખશી પડે છે અને મોટા પર્વતને ઝાળગે છે. ઉંદરને જોઈ ધસી પડે છે અને વિકરાળ સિંહને કાને ઝાલે છે. સૂકી નદીમાં કુખી જાય છે અને સમુદ્રને લીલાવડે તરી જાય છે. મુંજરાજ કહે છે કે—એવી સ્ત્રીનો કોઈ પણ વિશ્વાસ કરશો નહીં.” પછી મુંજરાજ આ પ્રમાણે અનિત્ય ભાવના ભાવવા લાગ્યો કે—“ હે જીવ ! ઝાળી તુટીને તું આલ્યાવસ્થામાંજ કેમ મરી ગયો નહીં ? અથવા રાખના ઢગલારૂપ કેમ થઈ ન ગયો ? કે જેથી માંકડાની જેમ તને ઘેર ઘેર ભિક્ષાને માટે ભમાડવામાં આવે છે.”

એકદા ઘણા ગોકુળથી ગર્વ કરતી એક ભરવાડણીને તે હાંસી કરવા લાગ્યો અને તેની પાસે છાશની ભિક્ષા માગતાં તેણીએ ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો, તેથી તેણીને મુંજરાજે કહ્યું કે—“ હે ભોળી મુઝ્યા ! તું ગર્વ ન કર. વિપત્તિનું સ્વરૂપ જો. મુંજને (મારે) ચૌદસો છત્તુ હસ્તી હતા તે પણ ગયા; અને અત્યારે આ સ્થિતિ છે. વળી દ્રવ્યના મદથી અંધ થયેલી હે મુઝ્યા ! આપત્તિ પામેલા મનુષ્યને જોઈને તું કેમ હસે છે ? સફમી કોઈ સ્થાનકે સદા સ્થિર રહેતીજ નથી, પણ તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? જળાયત્રમાં રહેલી ઘડીઓમાં જે ઘડીઓ ભરેલી હોય છે તે ખાલી થાય છે અને ખાલી થયેલી હોય છે તે ફરીથી ભરાય છે, તે શું તું જોતી નથી ? ”

એકદા ભિક્ષા માગતાં કોઈ યુવતી તેને આપવા માટે ધીના બિંદુથી નીતરતો અર્ધો રોટલો લાવી, તે જોઈ મુંજરાજ બોલ્યો—“ હે મ'ડક ! હું આ સ્ત્રીથી ખંડિત કરાયો એમ ધારીને તું રૂદન ન કર. કારણકે

રામ, રાવણ અને મુંજ વિગેરે કયા કયા પુરૂષો સ્ત્રીથી ખંડિત થયા નથી ? સર્વ ખંડિત થયા છે.” એજ પ્રમાણે દહીં વસોવવામાં, ધાન્ય પીસવામાં અને સુતર કાંતવામાં વ્યાકુળ થયેલી સ્ત્રીઓને તેઓ લિક્ષા આપવા આવી તે વખતે મુંજે જીદું જીદું કહ્યું છે. પ્રથમ દહીં વસોવનારીને માટે કહ્યું કે—“સારા વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરૂષ પણ સ્ત્રીની પ્રેરણાથી અકૃત્ય કરે છે. જીઓ ! સારા વંશથી ઉત્પન્ન થયેલો મંથાનક (રવૈયો) શું સ્નેહવાળા (ધીવાળા) દહીંનું મંથન નથી કરતો ?” ધાન્યદળનારીને માટે કહ્યું કે—“જેનો હાથ (હાથો) ગ્રહણ કર્યો છે એવો પતિ ઘરદ (ઘંટી) ની જેમ સ્ત્રીઓએ ભમાડવાથી ભમે છે અને પિતા, માતા, વિગેરેના સ્નેહને ક્ષણવારમાં દળી નાંખે છે.” સુતર કાંતનારીને માટે કહ્યું કે—“હિ રેંટીયા ! આ સ્ત્રી તને ભમાવે છે એમ ધારીને તું રા. મા. આ સ્ત્રીઓ માત્ર ભૂકુટિરૂપી ધનુષને ઉંચું કરીને પણ કેને કેને ભમાડતી નથી ? સર્વને ભમાડે છે. તો હાથવડે ખેંચેલાની તો વાતજ શી કરવી ?” લાકડાને ફાડનારા સુતારને જોઈ તે બોલ્યો કે—“સુતાર તો કરવતવડે કાછને કાપીજ નાખે છે, તેને ટળવળાવતો નથી; પરંતુ સ્ત્રીએ દૃષ્ટિવડે વિંધેલા તો જીવે ત્યાંસુધી ટળવળાજ કરે છે.” પછી લુહારની કોડને જોઈને મુંજ બોલ્યો કે—“વૃક્ષો અગ્નિથી બળ્યા છતાં પણ કદાચ નવપદ્ધિવિત થાય છે અને કાપ્યા છતાં પણ કદાચ વધે છે, પરંતુ સ્ત્રીરૂપી અગ્નિથી બળેલા લાખો પુરૂષો રાખની જેમ ઉડી જ ગયા છે. વળી હે ચિત્ત ! હજી આગ છેરે છે ત્યાં સુધીમાં સમજ જા. આગ લાગ્યા પછી માર્ગ મળશે નહીં, પછી તો બળી મરવુંજ પડશે.”

આ પ્રમાણે મુંજરાજને ચિરકાળ સુધી રાજ્યે લિક્ષા મંગાવી. ત્યારપછી એકદા પ્રધાનોએ રાજાને વિનંતિ કરી કે—“આ મુંજરાજને હવે પહેરામણી આપીને મૂકી દેવો યોગ્ય છે અથવા તેને જીવથી મારી નાંખવો યોગ્ય છે, પરંતુ આ પ્રમાણે લિક્ષા મંગાવવી યોગ્ય નથી.” તે સાંભળી રાજાએ તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી, તેથી વધ્યભૂમિ તરફ લઈ જવાતો મુંજરાજ સ્વર્ગે ગયેલા પોતાના મંત્રીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે—“હું મંત્રી ! હાથી ગયા, ઘોડા ગયા, રથ ગયા, પાયદળ ગયું, હવે હું એકલો રહ્યો છું, તે તારી પાસે આવું છું, મારે મારો માર્ગ કરજે. હવે કાંઈ લીડ થવાની નથી.”

પછી વધ કરવાને સમયે તેને ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરવાનું કહ્યું. તે વખતે એક પંડિત બોલ્યો કે—“મુંજ જતાં લક્ષ્મી તો ગોવિંદ (કૃષ્ણ)ની

પાસે જશે અને વીરલક્ષ્મી (પરાક્રમ) વીરપુરુષના ઘરમાં જશે, પરંતુ યશના પુજાર્ય મુંજ જવાથી એક સરસ્વતી નિરાધાર થશે; તેનું કોઈ પણ સ્થાન નથી.” પછી તેને શૂળીએ ચડાવવામાં આવ્યો. ત્યાર-આદ તૈલપદ્મ રાજાએ અતિ ક્રોધથી મુંજના મસ્તક ઉપર કાગડા વિગેરેને ઠોક્કી ખાવા માટે દહીંનો લેપ કરાવ્યો. આતુ તેનું કર્તવ્ય બેઠને કેટલાક પડિતો બોલ્યા કે—“રાવણના કપાળમાં એકસા ને આઠ બુદ્ધિઓ હતી, પરંતુ બ્યારે લંકા ભાંગવાનો સમય આવ્યો ત્યારે એક પણ બુદ્ધિ કામ લાગી નહીં. જે રાવણને ઘેર વાયુદેવ વાસીદું કાઢતો હતો ૧, ઋતુઓ પુષ્પોનો સમૂહ આપતી હતી ૨, યમરાજ પોતાના પાડાવડે જળ વહન કરતો હતો ૩, બ્રહ્મા પુરોહિતનું કામ કરતો હતો ૪, સર્વ બ્રહ્મો શય્યાનું પાલન કરતા હતા ૫, અગ્નિ ધામીનું કામ કરતો હતો ૬, આયુઃકાંદેવી તસારકનું કામ કરતી હતી ૭, ગણપતિ કેદબાનાનું રક્ષણ કરતો હતો ૮, સર્પોની કણ્ઠના મણિઓ દીવાનું કામ કરતા હતા ૯, સૂર્ય રસોઈઆનું કામ કરતો હતો ૧૦, ઉપરાંત શકંજિત નામનો પુત્ર હતો ૧૧, લંકા જેવી નગરી હતી ૧૨, સમુદ્ર આકરૂપે હતો ૧૩, રાક્ષસોનો પરિવાર હતો, ૧૪, ત્રિકૂટાચળ નામે પર્વત હતો ૧૫, દેવો દાસપણું કરતા હતા ૧૬, ભાઈ કુંભકર્ણ શત્રુઓને જીતનાર હતો ૧૭, મેઘ પાણી છાંટતો હતો ૧૮, અને વિદ્યાતા જેના ઘરમાં પિસવાનું કામ કરતી હતી ૧૯, આવો રાવણ પણ દુષ્ટ ગતિને પામ્યો છે !”

શ્રી રતનમંદિર ગણિએ રચેલા આ ભોજપ્રથમ નામના ગ્રંથમાં પડિતોને આનાંદ આપનાર આ પહેલો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

આ રીતે પ્રથમરાજ નામના આ ગ્રંથમાં ભોજનો જન્મ અને મુંજનું સ્વર્ગગમન એ વૃત્તાંતને જણાવનાર પહેલો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

અધિકાર ૨ નો.

મુંજરાજ સ્વર્ગે ગયા પછી સર્વ પ્રધાનોએ મળીને ભોજને રાજ્યાભિષેક કર્યો. ત્યારપછી શત્રુની સ્ત્રીઓના નેત્રજળના સમૂહથી જેનો કોપાગ્નિ શાંત થયો હતો, અને જેનો ચંદ્રની જેવો ઉન્નવળ યશ પ્રસરી રહ્યો હતો એવો ભોજરાજ પૃથ્વીનું શાસન કરવા લાગ્યો. તે ભોજરાજએ પ્રજાંપી વાડીઓને પ્રસરતી નીતિંપી નીકના જળવડે એવી સિંચન કરી કે જેથી તે વાડીઓ નવા નવા લક્ષ્મીંપી પક્ષવોવડે ભૂષિત થઈ અને દિશાઓની કુક્ષિને પૂર્ણ કરનાર ઉત્તમ સુગંધના સમૂહવાળા તેના કીર્તિંપી પુષ્પો ચિતરફથી આપવા લાગી. તે ભોજરાજ પૃથ્વીપર રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે નિદ્રાનો ત્યાગ કરી અર્ધ માર્ગે ગયેલી નર્તકીઓના વસ્ત્રના છડાને વાયુ પણ હરણ કરી શકતો નહીં, તો તેના આભૂષણ લેવાને તો કોણ હાથ લાંબો કરી શકે ?

તે ભોજરાજ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ત્યાંના લોકો અનર્ગળ લક્ષ્મીવાળા હોવાથી ઉન્નયિની નગરીમાં આવેલી સર્વ કોઈ વસ્તુ ખપી જતી હતી, પણ ગામની બહાર પાછી જતી નહોતી. દેશ પરદેશમાં તે નગરીની પ્રખ્યાતિ ઘણી પ્રસરી હતી, તે પ્રસિદ્ધિને અન્યથા કરવાના ઇરાદાથી એકઠા કોઈ પરદેશી વેપારી રેતીની ઘણી પોઠો ભરીને ત્યાં વેચવા માટે આવ્યો, અને ઉન્નયિનીના ચોરાશી ચૌરામાં ફરવા લાગ્યો. સર્વ માણસો તે જોઈ જોઈને ચાલ્યા જવા લાગ્યા, પરંતુ એક પાઈની પણ રેતી કોઈએ લીધી નહીં. પછી તે વેપારી ગણિકાઓના ચૌરામાં ચાલતો ચાલતો પોતાના ચાકરોને કહેવા લાગ્યો કે—“ આ નગરીના લોકોની જેમ કોઈ તો એમને એમજ પ્રસિદ્ધિને પામે છે, બોલવામાં માણસોનું મોઢું કોણ બાંધી રાખે છે ? કેમકે જે જન્મથીજ કાન રહિત છે એવા સર્પોને પણ લોકો કુંડળી^૧ (કુંડળવાળા) કહે છે. કુંડળુના વાયુની જેમ ઉન્નયનીની આ પ્રસિદ્ધિ કેવળ ખોટીજ છે કે આ નગરીમાં આવેલી સર્વ વસ્તુ ખપીજ જાય છે, બહાર નીકળતી નથી. આવી નગરીઆ તો દુનિયામાં ઘણી છે, છતાં આ વખણાય

૧ કુંડળું વળીને પડી રહેનારા એવો અર્થ પણ થાય છે.

છે. જીઓ ! દુધ અને જળને જીદું પાડવાનો વિવેક તો મસ્ત્યોને પણ હોય છે છતાં તે વિવેક રાજહુંસનોજ પ્રસિદ્ધ છે, મારે યશ તો પુણ્યથીજ પ્રાપ્ત થાય છે આ વાત ખરી છે. ”

આ પ્રમાણેની તેની વાત પોતાના સાતમા માળના ગોખમાં એડેલી ધારા નામની ગણિકાએ સાંભળી, તેથી પોતાની નગરીનું પાણી ઉતરી જવાના ભયથી તે નીચે ઉતરીને બોલી કે—“ હે વેપારી ! એવી કંઈ ચીજ છે કે જે આ નગરીમાં વેચાતી નથી ? ” તે બોલ્યા કે—“ આ રેતી છે. ” ત્યારે તે બોલી કે—“ તું તેને કેવી રીતે વેચે છે ? ” તેણે કહ્યું—“ અવળે માપે આ વસ્તુ આપું છું, અને તેના બદલાની ચીજ સવળે માપે લઉં છું. ” તે બોલી કે—“ બદલામાં કંઈ વસ્તુ તું લઈશ ? ” તે બોલ્યા કે—“ તેલ લઈશ. ” તે સાંભળી વેશ્યાએ તેનું વચન અંગીકાર કર્યું. પછી એક પુરૂષ પ્રમાણે અરિસો લાવી તેના પાછલા ભાગથી ઘૂળ ભરી લીધી અને ચત્તા અરિસાવડે તેને તેલ આપ્યું. આ રીતે રેતી વેચવા આવેલા શેઠને છતરીને તે વેશ્યાએ નગરીનું પાણી રાખ્યું. પેલો વેપારી થોડુંક તેલ લઈ પોતાને સ્થાને ગયો. પછી તે ગણિકાએ નગરીની બહાર તે રેતીનો પર્વત જેવડો ઢગલો કરાવ્યો. તેવામાં અશ્વકી-ડાએ નીકળેલા ભોજરાજાએ તે ઢગલો જોઈ પ્રવાનોને પૂછ્યું કે—“ આ ઢગલો કેણે કરાવ્યો છે ? ” તેઓ બોલ્યા કે—“ હે પૃથ્વીપતિ ! ધારા નામની ગણિકાએ આ ઢગલો કરાવ્યો છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘ આ ઢગલો અહીં કેમ કર્યો છે ? ’ ત્યારે તેણીએ સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેને વરદાન આપ્યું. ત્યારે તે બોલી કે—“ હે રાજન ! જો તમે પ્રસન્ન થઈ મને વરદાન આપો છો તો આ ઢગલો ઉપરજ મારા નામની નગરી વસાવો. ” તે સાંભળી રાજાએ થોડા દિવસમાંજ ત્યાં મોટા કિલ્લા, મહેલો, દરવાજા અને ધ્રુવળશૃંગોથી શોભતી ધારા નામની નગરી વસાવી.

વિવિધ પ્રકારના મહેલોરૂપી વિમાનો, પુરૂષોરૂપી દેવો અને સ્ત્રીઓરૂપી દેવીઓવડે મનોહર તે ધારાનગરી પૃથ્વીપર દેવનગરીની જેવી શોભતી હતી. તેઓની નગરીમાં મુખ્યત્વે બેજ સ્ત્રીઓ વસતી હતી, મુખને વિષે સરસ્વતીદેવી અને ઘરને વિષે લક્ષ્મીદેવી. યાત્રી તે નગરીમાં છત્રીને વિષેજ દંડે હતો, મસ્તકના કેશને વિ-

ષેજ બંધ હતો, સોગઠીને વિષેજ મારીનું શ્રવણ હતું, હારને વિષેજ છિદ્ર જોવામાં આવતું હતું અને વિવાહને વિષેજ કરપી-ડન-હાથ પકડવાનું હતું. પરંતુ પ્રજાઓમાં દંડ વિગેરે કાંઈપણ નહોતું. તે ધારાનગરીમાં પૂર્વ દિશાને દરવાજે કોઈનો જન્મ કે મરણ થયું હોય તો પાશ્વર્ય દરવાજે રહેતા સ્વજનની પણ છઠ્ઠે દિવસે શુદ્ધિ થતી હતી એટલે તેને છઠ્ઠે દિવસે ખબર પડતી હતી; એટલો તે નગરીનો વિસ્તાર હતો. તે નગરીમાં એટલી બધી વસ્તી હતી કે હંમેશાં દીંખ જાતિના શાકના સાઠ ગાડાંઓ વેચાવા આવતા હતા, છતાં પણ કેટલાકને તે શાક મળતું હતું અને કેટલાકને તો મળતું પણ નહોતું. બીજાં શાક તો એટલાં વેચાવા આવતા હતા કે તેની તો સંખ્યા પણ કહી શકાય તેમ નહોતું. અનુક્રમે જ્યાંસુધી ધારા નામ સંભળાતું હતું ત્યાંસુધી આખા જગતમાં તે પ્રસિદ્ધ થયું. આથી એમ સમજવું કે જે કોઈનું પણ નામ હજી સુધી આજ ગોપાળ પર્યંત સંભળાતું હોય (પ્રાતઃકાળે લેવાતું હોય) તે મરી ગયો હોય તોપણ જીવતોજ છે.

ધનિક અને પંડિતોના આશ્રયરૂપ તે ધારાનગરીમાં જે પંડિત હોય તેજ રહી શકતો હતો, તે સિવાય બીજો કોઈ રહેતો હોય તો તેને રાજના હુકમથી કાઢી મૂકવામાં આવતો હતો.

એકદા છત્રીશ લાખ ગામવાળા કાન્યકુબ્જ દેશમાંથી કોઈ એક દરિદ્ર વિદ્વાન ભોજરાજને મળવા માટે આવીને નગરીની બહાર કુટુંબ સહિત વાડીમાં ઉતર્યા. તેવામાં વરરૂચિ પંડિત સરોવરમાં સ્નાન કરી તેમની પાસે આવ્યા; અને તેણે પૂછ્યું કે—“તમે કોણ છો ? અહીં કેમ આવ્યા છો ?” વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો કે—“અમે વિદ્વાનો છીએ, અને ભોજરાજને મળવા આવ્યા છીએ. તમે અમારો એક શ્લોક સર્જી જાતે ભોજરાજને આપો. તમે અમારા બંધુ છો. વળી સત્પુરુષો પરોપકારીજ હોય છે. કહું છું કે—કોના હુકમથી સૂર્ય અધિકારનો નાશ કરે ? માર્ગમાં માણસોને છાયા કરવા માટે કોણ વૃક્ષની પાસે હાથ જોડ્યા છે ? વૃદ્ધને માટે કોણ મેઘની પ્રાર્થના કરે છે ? સર્વ સાધુજનો સ્વભાવથીજ પરહિત કરવામાં કટિબદ્ધ હોય છે. ” પંડિતે કહ્યું—“બહુ સારું. રાજને હું જણાવી શકું એવો એક શ્લોક મને કહો.” તે સાંભળી વૃદ્ધે વિચાર્યું કે—“હમણાં તો કાંઈક એવું આમ્ય જેવું જણાતું નવીન કાવ્ય કરીને કહું; નહીં તો પાંચસો

પંડિતોની પાસે પ્રવેશને પણ હું પામીશ નહીં. કહ્યું છે કે—“ધ્યાન, પ્રાગ્વ્યાઠ ને પંડિતો તત્કાળ પોતાના પક્ષને જ હુણે છે; અને કાગડા, કાયસ્થ ને કુકડા પોતાના પક્ષનું પોષણ કરે છે.” એમ વિચારી તેણે આ પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો—

“વાપો વિદ્વાન્ વાપપુત્રોઽપિ વિદ્વાન્,
આઈ વિદુષી આઈધૂઆપિ વિદુષી ।
કાળી ચેટી સાઽપિ વિદુષી વરાકી,
રાજન્નેતદ્વિદ્ધિ વિદ્વત્કુટુમ્બમ્ ॥ ૧ ॥”

“આપ વિદ્વાન છે, આપનો પુત્ર પણ વિદ્વાન છે, આઈ-માતા વિદ્વાન છે, આઈની વહુ-પુત્રવધુ પણ વિદ્વાન છે, કાણી દાસી છે તે પણ બિચારી વિદ્વાન છે, હે રાજન ! આ વિદ્વાન કુટુંબ છે એમ તમે જાણો.”

આ કાવ્ય લખીને તેણે પંડિતને આપ્યું. પંડિતે પણ મનમાં હસતાં હસતાં તે કાવ્ય લઈ શ્રી ભોજરાજને આપ્યું. ભોજરાજ તે કાવ્ય વાંચી તેના ચોથા પાદની રચનાનું મનોહરપણું જોઈ દૃઢ્યમાં આનંદ પામ્યો. પછી રાજાએ એક સોનાનો ઘડો પાણીથી ભરેલો દાસીની સાથે તેમને મોકલાવ્યો. તે ઘડામાં પુત્રની વહુએ પોતાની કંઠીમાંથી પાંચ રત્નો નાખી તે ઘડો પાછો મોકલ્યો. તેનો હેતુ એ હતો કે—“રાજાએ જણાવ્યું કે ‘આ પાણીથી ભરેલા ઘડામાં જેમ ખીલકુલ જગ્યા નથી એમ મનુષ્યોથી ભરપુર આ ધારાનગરીમાં તમે કેમ સમાઈ શકશો ?’ તેના ઉત્તરમાં આ વિદ્વાનની પુત્રવધુએ જણાવ્યું કે—જેમ કંઈ સુધી જળથી ભરેલા ઘડામાં પાંચ રત્નો સમાયા અને તેમાંથી જરા પણ જળ બહાર નીકળ્યું નહીં, તેવી જ રીતે અમે પણ પાંચ માણસો રત્નરૂપ છીએ, તેથી ભરેલા સુવર્ણ-કુંભના જેવી વસ્તીથી ભરપૂર ધારાનગરીમાં અમારો પણ સમાસ થશે.” આવો તેનો અભિપ્રાય જાણવાથી રાજાનો સંકેત પૂર્ણ થયો, એટલે રાજાએ તે પાંચને જૂદી જૂદી સમશ્યા મોકલી. તેમાં પૃથ્વે “અસારાત્સારમુદ્ધરેત્” એ સમશ્યા મોકલી. ૧. “કવણપીયાનું સ્ત્રી” એ સમશ્યા માતાને મોકલી. ૨. “હિમાલયો નામ નગા-ધિરાજઃ, પ્રવાલશય્યા શરણં શરીરમ્ । ચકાર મેના વિરહાતુ-

રાજ્ઞી ” એ ત્રણ પાદ પુત્રને મોકલ્યા. ૩. “ સા કિં સા કિં સ કિં સ કિમ્ ” આ એક પાદ પુત્રવધુને મોકલ્યું. ૪. તથા “ ઇણિપરિ ફટ્ટું ચીર, કંઠિ વિલુલ્લહ કાઠ ” એ સમસ્યા દાસીને મોકલી. ૫. આ પાંચે સમસ્યા તેઓએ તત્કાળ પૂર્ણ કરી રાજાને મોકલાવી. તેમાં વૃદ્ધે આ પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી—

દાનં વિત્તાદતં વાચઃ, કીર્તિધર્મૌ તથાઽઽયુષઃ ।

પરોપકરણં કાયા-દસારાત્સારમુદ્ધરેત્ ॥ ૧ ॥

“ અસાર એવા ધનમાંથી દાનરૂપી સાર ગ્રહણ કરવો, અસાર વાણીમાંથી સારભૂત સત્ય ગ્રહણ કરવું, અસાર આયુષ્યમાંથી સારભૂત કીર્તિ અને ધર્મ ગ્રહણ કરવા અને અસાર શરીરમાંથી સારભૂત પરોપકાર ગ્રહણ કરવો.”

માતાએ આ પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી—

જહીં રાવણ જાહ્મો, દહમુહ્ ઇક્ક સરીર ।

જણણિ વિયંભિય ચિંતવહ્, કવણ પીયાવું હીર ? ॥૨॥

“ જ્યારે દશ મુખવાળો અને એક શરીરવાળો રાવણ જન્મ્યો ત્યારે તેની માતાએ વ્યાકુળતાથી વિચાર્યું કે આ દશમાંથી કયા મુખને હું દૂધ પાઉં-ધવરાયું ? ”

પુત્રે આ પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી—(આમાં પેલું એક પદ નવું ઉમેર્યું અને ત્રીજું પદ તે ચોથું કર્યું.)

તવ પ્રતાપજ્વલનાઞ્જગલ, હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

ચકાર મેના વિરહાતુરાજ્ઞી, પ્રવાલશય્યાશરણં શરીરમ્ ॥૩॥

“ જ્યારે તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિથી હિમાલય નામનો ગિરિરાજ ગળી (ઓગળી)ગયો ત્યારે પતિના વિરહથી આતુર શરીરવાળી તેની મેના નામની સ્ત્રીએ પોતાનું શરીર પ્રવાળની શય્યાને શરણે કર્યું.”

પુત્રવધુએ આ પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી—

યા લોભાદ્યા પરદ્રોહા-દ્યો દાનાદ્યઃ પરાર્થતઃ ।

મૈત્રી લક્ષ્મીર્વ્યયઃ ક્લેશઃ, સા કિં સા કિં સ કિં સ કિમ્ ? ॥૪॥

“ લોભથી જે મિત્રાદ્ય થાય તે શું મિત્રાદ્ય કહેવાય ? પરંતો દ્રોહ

કરવાથો જે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય તે શું લક્ષ્મી કહેવાય ? દાન દેવાથો ધનનો જે વ્યય થાય તે શું વ્યય કહેવાય ? અને પરોપકારથી જે કલેશ થાય તે શું કલેશ કહેવાય ?”

દાસીએ આ પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી—(એ પદ માટે એ જુદા જુદા દુહા બનાવીને મોકલ્યા.)

રાજા મગગઈ પ્રેમરસ, ચાલક મગગઈ ચીર ।

સંચાસંચી કરંતડાં, રૂણી પરિ ફટ્ટું ચીર ॥ ૫ ॥

કાળ વિ વિરહિ કરાલીઈં, ઉઢાવિડ વરાડ ।

સહી અવંસુઅ દિટ્ટ મઈં, કંઠિ ચિન્નુલ્લઈ કાડ ॥ ૬ ॥

“ રાજા પ્રેમરસને માગે છે અને બાળક ખીર-ફૂંધ માગે છે, તેમાં એ-આએ-અ કરતાં ચીર ફાટી ગયું. કોઈક વિરહિણી સ્ત્રીએ મળેલા પ્રિય-ચંકડાને ઉડાવ્યો. તેની અવજ્ઞા કરી અને પછી પાછી રેવા બેઠી કે હવે કોને ગળે વળગું ? ૫-૬.

આ પ્રમાણે તેમની સમસ્યાપૂર્તિ જોઈને રાજા બહુ ખુશી થયો. ભોજરાજાએ પ્રથમ તેમની પુત્રીને બાળિકા ધારી બોલાવી નહોતી, તેથી તે બાળિકાએ રાત્રે રાજાને પ્રતિહાર દ્વારા પોતાને મળવાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો, ત્યારે રાજાએ તેને બોલાવી. ચંદ્ર-શાળા (અગાશી) માં આવેલી તેને જોઈ રાજાએ તેને કાંઈ પણ બોલવાનું કહ્યું. તે વખતે રાજાના મસ્તક પર છત્ર ધારણ કરેલું હતું, તે જોઈને તે એક શ્લોક બોલી, જેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

“ હે મુંજરાજના કુળદીપક ! અને હે સમગ્ર રાજાઓના મુગટ સમાન ભોજરાજા ! તમારું મુખ જોઈને આ ચંદ્ર લગ્નવડે વિલંબા ન થાઓ, તથા પૂજ્ય સતી અર્ધવતી દુઃશીળનું ભાજન ન થાઓ એટલા માટે રાત્રિએ પણ તમારું છત્રવડે જે આચ્છાદન થાય છે તે યુક્ત છે. ” તે સાંભળી રંજિત થયેલા રાજાએ તે કન્યાનું પાણિ-અહણ કરી તેને ભોગવાળી બનાવી. પછી સમસ્યાપૂર્તિથી રંજિત થયેલા રાજાએ તે પાંચેને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, તેઓ આવીને રાજાને મળ્યા. હવે તેઓને રહેવા માટે ઘર જોઈએ; પરંતુ એક પણ નવું ઘર બનાવી શકાય તેટલી ખાલી જમીન ધારાનગરીમાં નહોતી, તેમજ મનુષ્યોના વિવિધ પ્રકારના ઘરોવડે અત્યંત ભરેલી હોવા સાથે તેમાં કોઈ ઘર પણ ખાલી નહોતું; તેથી રાજાએ

પ્રથમ ઘર જોવા માટે પોતાના સેવકોને ધારાપુરીમાં મોકલ્યા. તેઓ નગરીમાં જોતાં એક સાળવીને મોટા વિશાલ ઘરમાં એકલો રહેતો જોઈ તેને રાજા પાસે લાવીને કહ્યું કે—“ હે સ્વામિન ! આ એકલોજ મોટા ઘરમાં રહે છે, તેથી તેનું ઘર ખાલી કરાવીને આમને આપીએ. ” તે સાંભળી રાજાએ વિચાર કર્યો કે—“ જો આ મૂખ હોય તો તેને કાઢવો ચોખ્ખો છે, અન્યથા નહીં. કહ્યું છે કે— પોતાનું હિત ઇચ્છનારા કોઈ પણ મનુષ્યે સાક્ષરો (પંડિતો) ને કોપાવવા ન જોઈએ. જો કદાચ તેઓ વિપરીત (અવળા) થાય તો તે કેવળ રાક્ષસો જ થઈ જાય છે. ” એમ વિચારી રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“ હે કુવિંદ (સાળવી) ! કહે, તું કંઈ જાણે છે ? ”

કુવિંદ પ્રણામ કરી બોલ્યો કે—

કાવ્યં કરોમિ ન હિ ચારુતરં કરોમિ,
યત્નાત્કરોમિ ન ચ સિધ્યતિ કિં કરોમિ ।
ભૂપાલમૌલિમણિચુમ્બિત પાદપીઠ ! ,
શ્રીસાહસાઙ્ક ! કથયામિ ચ યામિ યામિ ॥ ૧ ॥

“ હું કાવ્ય કરું છું પણ ઘણું સારું કરી શકતો નથી, કદાચ યત્નથી સારું કરવા જાઉં છું, પણ ખરાખર સિદ્ધ થતું નથી. શું કરું ? રાજાઓના મુગટના મણિઓવડે જેનું પાદપીઠ ચુંબિત થાય છે એવા હે શ્રીસાહસાંક (વિક્રમ) રાજા ! હું કહું છું કે હું જાઉં જાઉં ? ”

તે કુવિંદ રાજાને તુંકાર શબ્દથી કહેતો હતો તે જોઈ રાજાએ તેને કહ્યું કે—“ હે કુવિંદ ! તારી કવિતાની શબ્દ રચના મનોહર છે, અર્થ પણ સારો—મધુર છે, પરંતુ સભામાં કાવ્ય બોલવું તે વિચારીને બોલવું જોઈએ. ” તે સાંભળી રાજાનો અભિપ્રાય સમજી જઈ કુવિંદ બોલ્યો કે—

બાન્યે સુતાનાં સુરતેજ્ઞનાનાં, સ્તુતૌ કવીનાં સમરે મટાનામ્ ।
ત્વંકારયુક્તા હિ ગિરઃ પ્રશસ્તાઃ, કસ્તે પ્રમો ! મોદમરઃ સ્મર ત્વમ્ ॥૧॥

“ બાલ્યાવસ્થામાં પુત્રોની, મૈથુનકીડામાં સ્ત્રીઓની, સ્તુતિમાં

૧ સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા—સાક્ષરા એ ત્રણ અક્ષરો વિપરીત થતાં રાક્ષસા થઈ જાય છે.

કવિઓની અને યુદ્ધમાં સુભટોની તુંકારવાળી જ વાણી પ્રશસ્ત ગણાય છે. હે સ્વામિન ! આ તમારો શાં મોહ ? તમે સંભારો. ”

તે સાંભળી “ હે કુવિંદ ! બહુ સારું, બહુ સારું ” એમ કહી રાજાએ તેને લક્ષ રૂપિયા દાન આપી કહ્યું કે—“ જા, છત્રીશ વર્ણુ આ નગરીમાં રહે છે તેની સાથે તું પણ મળ કર, તને કોઈ રજા આપશે નહીં. ” એમ કહી તેને વિદાય કર્યા.

પછી રાજાના સેવકોએ એક પારાધિની સ્ત્રી તેના પતિ પાપદિર્ઘ (શિકાર) કરવા માટે વનમાં ગયેલા હોવાથી ઘેર એકલી જ હતી, તેને પકડીને રાજા પાસે આણી. તે સ્ત્રી રાજાને ભેટ કરવા માટે મૃગનું માંસ લઈને આવી હતી. તે રાજાને જોઈ બોલી કે—“ હે રાજા ! તમે જયવંતા વર્તો. ” રાજાએ પૂછ્યું કે—“ તું કોણ છે ? ” તે બોલી—“ હું પારાધિની સ્ત્રી છું. ” રાજા—“ આ તારા હાથમાં શું છે ? ” સ્ત્રી—“ માંસ છે. ” રાજા—“ તે માંસ દુર્બળ (થોડું) કેમ છે ? ” સ્ત્રી—“ હે રાજા ! જો આપને કોતુક હોય તો હું કહું છું, કે-તમારા શત્રુની સ્ત્રીઓના અશ્રુરૂપી નદીને કાંઠે રહેલી દેવાંગનાઓ ગીત ગાય છે, તે ગીત સાંભળવામાં અંધ થયેલા (લીન થયેલા) મૃગલાઓ દાસ ચરતા નથી, તેથી તેનું માંસ દુર્બળ (ઓછું) થયેલું છે. ” તે સાંભળી રાજા થયેલા રાજાએ તેને પણ લાખ રૂપિયા આપી વિદાય કરી.

પછી રાજાસેવકોએ એક ભરવાડણને બોલાવી. તે પણ ભેટને માટે સુવર્ણના કચોળામાં મધુર અને સ્નિગ્ધ દહીંનું ઘોળનું લાવી રાજાની પાસે મૂકી એક શ્લોક બોલી.

પરિપક્વકોપેત્થસુગંધરસં, શરદિંદુસમુજ્જલકુન્દનિભમ્ ।

યુવતિજનનિર્ભથિતં મથિતં, પિબ હે નૃપ ! સર્વરુજાપહરમ્ ॥ ૧ ॥

“ હે રાજા ! પાકેલા કોઠાના સુગંધી રસવાળું, શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવું અને કુંદ પુષ્પ જેવું ઉજ્જવળ, સ્ત્રીજનોએ મથન કરેલું અને સર્વ રોગને હરણ કરનાર આ દહીંનું ઘોળનું આપ પીઓ. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ લાખ રૂપિયા આપી તેણીને પણ તેને ઘેર વિદાય કરી.

ત્યારપછી તે વિદ્વાન કુટુંબને વસવા માટે કાંઈ પણ આવાસ નહીં મળવાથી રાજાએ પોતાના પંડિતોને પૂછ્યું, ત્યારે તે વિદ્વાન કુટુંબ

ઉપર ઈશ્વરોળી થયેલા તે પડિતો તેમને મૃત્યુ પમાડવાની ઇચ્છાથી બોલ્યા કે—“ હે રાજા ! આ નગરીમાં એક વણિકનું સાત માળનું ઘર કેવળ ખાલી છે, તે એમને નિવાસ કરવા આપો. ” તે સાંભળી રાજાએ તેમને તે ઘરમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી, એટલે તે પાંચે જણ તે ઘરમાં જઈને રહ્યા. તે ઘરનો માલીક ધનાઢ્ય અને વેપારી હતો. આઠ કોટિ ધનનો સ્વામી હતો. તેણે પ્રથમ ચાર કોટિ ધન ઘરના ચાર ખુણામાં ગુપ્ત રીતે નિધાનમાં નાખી (દાટી) બાકીનું ચાર કોટિ ધન વેપારમાં રાખ્યું હતું. તેની સ્ત્રી વધ્યા હતી, એકદા તે અધિક ધન મેળવવા માટે લોભી થયો. કહ્યું છે કે—“ પ્રાચે કરીને ધનિકોને જ ધનને વિષે ઘણી તૃષ્ણા હોય છે. જુઓ એ કોટિવાળું ધનુષ્ય લક્ષ્મને માટે તૈયાર થાય છે. ” પછી તે શ્રેષ્ઠી ચાર કોટિ ધન લઈને વહાણુ રસ્તે ચાલ્યો. કહ્યું છે કે—“ ધનવડે જેની બુદ્ધિ અંધ (લોભાંધ) થઈ છે એવા પુરૂષો જે દુર્ગમ અરણ્યમાં ભમે છે, વિકટ દેશાંતરને ઓળંગે છે, ગહન સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, ઘણા ક્લેશવાળી ખેતીને કરે છે, કૃપણ સ્વામીની સેવા કરે છે અને ગજઘરાના સંઘટ્ટથી દુઃખ કરીને ગમન કરી શકાય એવા રણસંઘ્રામમાં જાય છે, તે સર્વ લોભનો જ વિલાસ છે.”

હવે મધ્ય સમુદ્રમાં જતાં દૈવયોગે ઉત્કટ પ્રતિકૂળ વાયુ વાવા લાગ્યો, અને તેના સર્વ વહાણો ડૂબી ગયા. તે વખતે હુબતાં હુબતાં તે વ્યવહારી વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ જો આ સંકટમાંથી હું મુક્ત થાઉં તો ચૈત્ય વિગેરે સાત ક્ષેત્રમાં ધન વાવીને ચિરકાળથી સંચિત કરેલી લક્ષ્મીનું ફળ હું ગ્રહણ કરીશ.” આ પ્રમાણે શુભ ધ્યાનથી મરીને તે વ્યંતર થયો, અને ધન ઉપરના મોહથી તે પોતાના આવાસમાં જ અધિષ્ઠાધિક થઈને રહ્યો. તેની ભાર્યા ધન રહિત હોવાથી પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ. ત્યારપછી એ ઘરમાં જે કોઈ રહેવા આવતું તેને ભય ખતાવી છળીને તે વ્યંતર મારી નાંખતો હતો. આ સર્વ વૃત્તાંત કોઈ માણસે તે વિદ્વાન કુટુંબને તે દિવસે કહ્યો, તેથી રાત્રીએ વારા પ્રમાણે એક એક જણે જાગવાનું રાખ્યું. કહ્યું છે કે—“ પ્રાચે

૧ ધનુષને એ કોટિ એટલે એ અગ્રભાગ હોય છે, તેની ઉપર પ્રત્યંચા ચડાવવાથી તે લક્ષ્ય એટલે નિશાન માટે થાય છે. બીજો અર્થ એ કે એ કોડવાળો લાખ મેળવવા તૈયાર થાય છે.

કરીને દુષ્ટ દેવો કાંઈ પણ છિદ્ર પામીને પુરૂષના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. તે છિદ્રો આ પ્રમાણે છે:—સારી રીતે પવિત્રતા રહિત શરીર હોય, ક્ષત વિગેરેથી પરાધીન શરીર હોય, કેશ છૂટા મૂક્યા હોય, હસતો હોય, થુંકતો હોય, રોતો હોય, કામદેવને આધીન થયો હોય, ખગાસું ખાતો હોય, ચાલતાં રખલિત થતો હોય, ભયભ્રાંત થયો હોય, વસ્ત્રરહિત હોય, કીધવડે યુક્ત હોય તથા ઉચ્છિદ્ર ધ્રાન્યને ઓળંગતો હોય એવે વખતે વ્યંતરો છળી શકે છે.”

હવે રાત્રીના પહેલા પ્રહરે વૃદ્ધ જાગતો હતો, તે વખતે વ્યંતરે આવીને તેને છળવા માટે કહ્યું કે—“ **एको गोत्रे.** ” વૃદ્ધ બોલ્યો—

“ **स भवति पुमान् यः कुटुम्बं विभर्ति,** ” (ગોત્રને—કુટુંબને વિષે તે એક જ પુરૂષ હોય છે કે જે કુટુંબનું ભરણુ પોષણ કરે છે.) બીજે પ્રહરે પુત્ર જાગતો હતો, તેને વ્યંતરે કહ્યું—“ **सर्वस्य द्वे** ” પુત્રે કહ્યું—

“ **सुमतिकुमती संपदापन्नमिति ।** ” (સર્વને સંપત્તિ અને આપત્તિના નિમિત્તરૂપ સુમતિ અને કુમતિ એ બે હોય છે.) ત્રીજા પ્રહરે વ્યંતરે “ **स्त्री पुंवच्च** ” એમ કહ્યું ત્યારે માતા જાગતી હતી તે બોલી—“ **प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम्,** ” (જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષની જેમ સમર્થ થાય છે—વર્તવા માંડે છે, ત્યારે તે ઘર ખરેખર વિનાશ પામે છે.) ચોથે પ્રહરે વડુ જાગતી હતી, તેને વ્યંતરે કહ્યું—“ **वृद्धो यूना** ” વડુ બોલી—“ **सह परिचयात्त्यज्यते कामिनीभिः ॥ ૧ ॥** ” (જીવાન પુરૂષની સાથે પરિચય થવાથી સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ પુરૂષનો ત્યાગ કરે છે.) આ પ્રમાણે ઉચિત ઉત્તર આપવાથી વ્યંતર ખુશી થયો, તેથી પ્રભાતકાળે તે ચારેને એક એક નિધાન તથા તે ઘર આપી વ્યંતર ત્યાંથી જતો રહ્યો.

પ્રાતઃકાળે તેઓ સર્વ મરી ગયા હશે એમ ધારી તે જોવાને માટે મળવાના મિષથી સર્વ પડિતો જવામાં ત્યાં આવે છે, તેવામાં તો તે આવાસમાં ધવળમંગળનાં ગીતો ગવાતાં હતાં, પંચ શબ્દ વાજિત્રોના નાદ થતા હતા અને અદિજનોના સમૂહો “ **सरस्वती-कंठाभरणु, वादिकं कुदास** ” વિગેરે બિરુદાવળીને બોલતા હતા. તે સાંભળી પોતાનો અનોરથ પૂર્ણ ન થવાથી તેઓ શ્યામ મુખવાળા થઈ પાછા ગયા. કહ્યું છે કે—“ ચોરો, દુર્જનો અને શાકિની વિગે-

રેના મનોરથો વિશેષે કરીને સિદ્ધ થતા નથી, તેથી કરીનેજ આ જગત ચાલે છે—એમકુશળ વર્તે છે. ” ત્યાર પછી તે કુટુંબ સદા રાજનું કૃપાપાત્ર થયું.

ઇતિ વિદ્વાન્ કુટુંબનો સંબંધ સંપૂર્ણ.

એકદા તે ધારાનગરીમાં કોઈ સુતાર એક માળીને ઘેર પ્રથમના લેણા પૈસા લેવા માટે આવ્યો, તે વખતે ત્યાં માળીને નહીં જોવાથી તે વિદ્વાન સુતારે તેની સ્ત્રીને પૂછ્યું કે—

इक एकंग उच्चारि, षट षट चउदसभुअजासु ।

માલિણિ માલી કિહાં ગયુ, મગ્ગાણિ આવીયુ તાસુ ॥ ૧ ॥

તે સાંભળી તે પણ વિદુષી બોલી કે—

धूआ ते जिहा ऊससइ, दद्धा जहिं डज्जंति ।

કુલ ઉપરિ કુલ કૂટીइ, માલી તિહાં રહંતિ ॥ ૧ ॥

તેનો અર્થ સમજીને તે સુતાર તડાળ લુહારને ઘેર માળી પાસે ગયો, અને તેણે તેની પાસેથી લેણા પૈસા લીધા. આ પ્રમાણે તે નગરીમાં કવિતા કરી ન શકે એવો કોઈપણ માણસ રહેતો નહોતો.

ઇતિ ધારાપુરી વિદ્વત્તા સંબંધ:

એકદા શ્રી ભોજરાજ પોતાની નગરીનું સૌંદર્ય જોઈ હર્ષ પામ્યો; તેથી તેણે પોતાની સભામાં અહંકારથી આ પ્રમાણે પુરીનું વર્ણન કર્યું—“ વિમાનની જેવા મોટા શ્રેષ્ઠ મહેલોવાળી, વિદ્યા અને લક્ષ્મીથી યુક્ત એવા લોકોને ધારણ કરનારી તથા અન્ય નગરીઓના શત્રુરાજ્યોને નહીં પામવા લાયક આ ધારાનગરી કોને હર્ષ નથી આપતી ? ” આ વખતે સભામાં બેઠેલા ગુર્જર દેશથી આવેલા કોઈ ચારણે રાજાનો અહંકાર દૂર કરવા માટે કહ્યું કે— “ વિચારમાં ચતુર્બુદ્ધિ-પ્રભા સમાન હે શ્રી ભોજરાજ ! જે તમે કહ્યું તે સત્ય છે, ખરેખર ધારાનગરી જગતનાં એક આભણણૂકપણ છે; કારણકે સર્વ દેશોમાં માલવ દેશ ઉત્તમ છે કે જેમાં લોકો સ્વપ્નને વિષે પણ દુષ્કાળનો અનુભવ કરતા નથી, સર્વ નગરીઓમાં ધારાનગરી શ્રેષ્ઠ છે કે જેમાં વસતા લોકોને લક્ષ્મી અને સરસ્વતી વૈરનો ત્યાગ

કરી સર્વ અંગે આલિંગન કરીને રહેલી છે, તથા સર્વ રાજગ્રામાં ભોજરાજ શ્રેષ્ઠ છે કે જે માત્ર વચનથી જ ખુશી થઈને લાખથી ઓછું દાન આપતા નથી. જેમ સુવર્ણના કચોળામાં ઉકાળેલું દૂધ અને તેમાં ચીની સાકર નાંખીએ તેમ આ પણ ત્રિવેણીનો સંગમ થયેલો છે તે કોના હૃદયને ખુશી ઉત્પન્ન ન કરે ? પરંતુ વિવેકનારાયણ (વિવેકી માણસોનું સ્થાન) એવા નામથી પ્રસિદ્ધ સિત્તેર હજાર ગામવાળા ગુર્જર દેશના આભુષણરૂપ જે આણહિલ્લિપુર પાટણ છે તેની તુલનાને ધારાનગરી પામી શકે તેમ નથી; કારણકે સમગ્ર ગુણને જીતનારા જે પાટણને જોઈ લંકા શંકાવાળી થાય છે, ચંપા કંપાયમાન થાય છે, કુશાનગરી દિશા વિનાની થઈ ગઈ છે, કાશીપુરીની સંપત્તિ નાશ પામી છે, મિથિલાનગરી શિથિલ આદરવાળી થઈ છે, ત્રિપુરી વિપરીત લક્ષ્મીવાળી (લક્ષ્મી રહિત) થઈ છે, મથુરા નગરી મંદ આકૃતિવાળી થઈ છે અને ધારાનગરી નિરાધાર થાય છે. વળી તે પાટણમાં એક કંદોઈની દુકાને હુમેશાં પાંચસો તો વિહાર જાતના મોદકો જ વેચાય છે, જેકે એક વાર તે મોદક જેણે લીધા હોય તેને ફરીથી મોદક લેવાજ પડતા નથી.

એકદા તે પાટણમાં કોઈક લીમ નામનો મારવાડી પોતાની ભાર્યા સાથે આવ્યો. ત્યાં કોઈ કેકાણે ભાર્યાને એસાડી તે ભોજન લેવા માટે કંદોઈની દુકાને ગયો; તેટલામાં તેની ભાર્યા તે નગરનું કોતુક જોવામાં ઉત્કંઠિત થવાથી આમ તેમ ફરવા લાગી. થોડીવારે તે મારવાડી ભોજન લઈને તેને ઘેલાવવા આવ્યો. તે સ્થાને તેણીને નહીં જોવાથી તે તેની શોધ માટે નગરમાં ભ્રમવા લાગ્યો, તેની સ્ત્રી પણ તેની શોધ કરવા ભ્રમવા લાગી. એ રીતે પરસ્પરની શોધ કરતાં તે બંને છ માસ સુધી નગરમાં ભ્રમ્યા, પરંતુ કોઈ કોઈને હાથ લાગ્યું નહીં, ત્યારે તે સ્ત્રીએ રાજ પાસે જઈ વિશ્વસિ કરી કે— “ હે સોમનાથ રાજ ! દુઃખી જનોનું પિતૃચુલ રાજ જ છે, તેથી શરીરે શ્યામ વર્ણવાળો, બત્રીશ વર્ષની ઉંમરવાળો અને ડાબી આંખે કાણા મારો લીમ નામનો પતિ આ તમારા નગરમાં છે, તે મારાથી છુટો પડી ગયો છે, તેને કૃપા કરીને શોધી આપો. ” તે સાંભળી દયાળુ રાજાએ તેવા પ્રકારના બત્રીશ વરસ લગભગની વયના ડાબી આંખે કાણા, લીમ નામના માણસોને ભેળા કર્યા તો તેવા પાંચસો લીમ ભેળા થયા. તેમાં જેઓ શરીરે ગૌર વર્ણવાળા અને ઉંમરે પચાસ સાઠ કે શીતેર વર્ષની વયવાળા અને જમણી

આંખે કાણા ભીમ નામના માણસો જે ગામમાં હતા તેઓ તો ન હોતા. પછી તે પાંચસોમાંથી તે સ્ત્રીએ પોતાના પતિને શોધી લીધો. તે વખતે તે પાટણ નગર નરસમુદ્રનું બિરૂદ પામ્યું. આ પ્રમાણે તે પાટણમાં ઘણા લોકો વસે છે. વળી હું ભોજરાજ ! ‘ જે કોઈ વિદ્વાન મને વિદ્યાના અતિશયથી છતે તેના ઘરમાં હું પોતે પાણી ભરું. ’ એવી સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞા કરનારી સરસ્વતીને ત્યાંના લોકોએ છતી લીધી છે, તેથી તે સરસ્વતી [નદીરૂપે] ત્યાં આવીને હજી સુધી જળ વહે છે; કારણ કે સજ્જનની વાણી જ પ્રમાણ છે. સજ્જનની બોલેલી વાણી અન્યથા થતી નથી. સારાંશ એ છે કે તે પાટણમાં ઘણા વિદ્વાનો વસે છે.

કાશ્મીર દેશમાં સરસ્વતીના દેવળની આગળ અને પાછળ બોંતેર બોંતેર ગાઉના પ્રમાણવાળાં બે કેશરના ક્ષેત્રો છે. તેમાં પણ અમુક ઠેકાણે ઉત્તમ કેશર ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજે ઠેકાણે કંકુ જેવું સામાન્ય થાય છે. આપું ઉત્તમ જાતિવંત કેશર એક વેપારીએ એક રૂપિયાનું એક રૂપિયા ભારને ભાવે તમામ ખરીદી લીધું અને દરેક પાડાના ચારે પગ નીચે સાત સાત પાડી ઇંટો મૂકવાથી તે સર્વ ઇંટો જેટલા ભારવડે ભાંગી જાય તેટલા કેશરના ભારવાળા એક સો આઠ પાડા ભર્યા, અને “ જે કોઈ ધનિક એકજ છાપનાં નાણાંવડે આ સર્વ કેશર ખરીદ કરશે તેને જ હું આપીશ, બીજાને નહીં આપું ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી દિલ્લી વગેરે શહેરોમાં ભ્રમતો ભ્રમતો તે વેપારી પાટણમાં આવ્યો. ત્યાં દરવાજામાં પેસતાંજ તેને સોમદત્ત નામનો શ્રેષ્ઠી મળ્યો. તે શ્રેષ્ઠીને ઘેર હુમેશાં પ્રભાતે છપ્પન કોટીના સ્વામીપણાને જણાવનારું ભુંગળ વાગતું હતું. તે શ્રેષ્ઠીએ તે વેપારીને પૂછ્યું કે—“ તમારા પાડાઓ ઉપર શી વસ્તુ ભરી છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કે—“ તે ચીજ તમારાથી લઈ શકાય તેમ નથી, મારે પૂછીને શું કરશો ? ” તે સાંભળી મનમાં કાંઈક અહંકાર આવવાથી શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું કે—“ કહોને, જોઈશું, કહેવામાં તમારું કાંઈ જશે નહીં. ” ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ આમાં રૂપિયાનું રૂપિયા ભાર મળે તેવું કેશર છે. ” ત્યારે શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું કે—“ ચાલો મારે ઘેર, હું તમારું થશે તેટલું ધન આપીને સર્વ કેશર લઈશ. ” એમ કહી તેને પોતાને ઘેર લઈ જઈ એક જ મહોર છાપવાળા રૂપિયા આપી તેણે સર્વ કેશર લીધું અને પોતાને મારે સાત માળનો મહેલ નવો થતો હતો, તેને મારે ચૂનો પલાળેલો હતો તે ચૂનામાં તે સર્વ કેશર નાખી

તેજ વખતે તે મહેલને ચૂનો દેવાનું શરૂ કરાવ્યું. તે જોઈ તે વેપારી મનમાં આશ્ચર્ય પામી વિચાર કરવા લાગ્યો કે—‘પૃથ્વી પર ફરવાથી વિવિધ પ્રકારના આશ્ચર્યો જોવામાં આવે છે, સજ્જન અને દુર્જનો વિશેષ જાણવામાં આવે છે અને પોતાની પણ પરીક્ષા થાય છે. જે માણસ પોતાના ઘરથી નીકળી અનેક આશ્ચર્યોથી ભરેલી સમગ્ર પૃથ્વીને જોતો નથી તે મનુષ્ય કુવાના દેડકા જેવો છે. પૃથ્વી પર સર્વ કોઈ છે, કાંઈ પણ નથી એમ નથી. કારણ કે જે મોંઘા મૂલ્યનું કેશર દેવની પૂજામાં તથા રાજાદિકના અંગભોગ વિગેરે કાર્યોમાં જ વપરાય છે, તે કેશર આણે ચૂનામાં નાખ્યું માટે કોઈએ ધનનો મદ કરવો નહીં. કહ્યું છે કે—“દુનિયામાં એક ધનવાનથી પણ અમુક વધારે ધનવાન બીજો હોયજ છે, એક વાદીથી પણ અધિક વાદી બીજો હોય જ છે, અને એક બળવાનથી પણ આંધક બળવાન બીજો હોયજ છે; તેથી ડાહ્યા પુરૂષે અહંકારનો ત્યાગ કરવો.” એ પ્રમાણે વિચારતો તે વેપારી કાશ્મીર દેશમાં પાછો ગયો. પેલા શેઠના મહેલની ભીંત હજી સુધી સોળ વઢા સુવર્ણની ઘડેલી હોય તેવી પીળા વર્ણવાળી અને સુગંધવાળી જોવામાં આવે છે. તે પાટણમાં લક્ષ્મીદેવના ઘરમાં રાત્રી દિવસ ધીના દીવા બળ્યા કરે છે, કોટીદેવના ઘર ઉપર પતાકાઓ ફરક્યા કરે છે, અને છપ્પન કોટિના સ્વામીને ઘેર દરરોજ પ્રભાત કાળે ભુગંગો વાગે છે. એ પ્રમાણે તે પાટણમાં અનેક વેપારીઓ મોટી સમૃદ્ધિવાળા વસે છે.

એકદા પરદેશથી ગીત, વાદ્ય અને નાટકના કાર્યોમાં કુશળ કોઈ ગંધર્વનું પેડું પાટણમાં આવી ભીમરાજને મળ્યું, અને તેણે રાજસભામાં આઠ હાથના પ્રમાણવાળું મોટું એક મર્દલ લાવીને મૂક્યું. રાજાએ સર્વના મુખ સામું જોયું, પણ કોઈ તે મર્દલ વગાડવા ઉભો થયો નહીં. છવટે મૃદંગ વગાડવામાં કુશળ કોઈ એક પુરૂષ ઉભા થઈ વિજ્ઞાપિત કરે કે—“હું સ્વામિન્ ! આજ્ઞા હોય તો હું વગાડું.” રાજાએ તેને આદેશ આપ્યો, એટલે તે બત્રીશ બદ્ધ નાટક માંડી પૃથ્વી પર સૂઈ જમણા હાથ અને પગવડે મૃદંગ વગાડવા લાગ્યો તથા ભુગંગને ડાબા હાથે પકડી મુખમાં નાખી તે પણ વગાડવા લાગ્યો, એ પ્રમાણે સતત આઠ પહોર સુધી ક્યું, તેમાં તદ્દીન થઈ ગયેલી સભા પણ તેજ પ્રમાણે બેસી રહી. પછી પ્રાતઃકાળે રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને લાખ રૂપિયા આપ્યા. આ પ્રમાણે તે નગરીમાં કળાવંત

લોકો પણ વસે છે, તે પાટણની તુલ્ય કોઇ પણ નગર સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીપર કોઇએ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. ”

આ પ્રમાણે તે ભારના મુખથી અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન સાંભળી ભોજરાજ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ આ ભાટે જે વર્ણન કર્યું તે સત્ય છે કે અસત્ય છે ? પરંતુ સત્ય હોય એમ સંભવતું નથી, કારણ કે—આચાર્ય હોય તેથી બમણું બોલે છે, વ્યાસ અને વેશ્યા ચારણાણું બોલે છે, ભાટ ચારણ દશ ગાણું બોલે છે અને અન્ય લોક જેવું હોય તેવું જ બોલે છે. વળી જે દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ જોયું ન હોય તે સાંભળવા માત્રથીજ સત્ય માનવું ન જોઇએ, અને પ્રત્યક્ષ જોયું હોય તોપણ તેમાં યોગ્ય અયોગ્યનો વિચાર કરવો જોઇએ. તો હું તેની પરીક્ષા કરું. ” એમ વિચારી રાજાએ પોતાના એક માન્ય વિપ્રને બોલાવી કહ્યું કે—“ હે દ્વિજરાજ ! અણહિલપુર પાટણમાં જઇને ભીમરાજ પાસે મારા પ્રશ્નોનો જવાબ માગો. તે પ્રશ્નો આ પ્રમાણે:—

અસ્તીહામુત્ર નૈવાસ્તિ, નાસ્તીહામુત્ર વિદ્યતે ।

અસ્તીહામુત્ર ચાપ્યસ્તિ, તદસ્તિ નાપ્યમુત્ર ચ ॥ ૧ ॥

‘અહીં છે અને ત્યાં નથી ૧, અહીં નથી અને ત્યાં છે ૨, અહીં પણ છે અને ત્યાં પણ છે ૩, અહીં પણ નથી અને ત્યાં પણ નથી, ૪.

આ ભોજરાજાએ લખી આપેલા શ્લોક લઈને તે બ્રાહ્મણ ચાલ્યો. કેટલેક દિવસે પાટણ પહોંચ્યો. પછી રાજસભામાં જઈ ભીમરાજ પાસે તે શ્લોક મૂકી બોલ્યો કે—“હુ રાજાનું ! શ્રી ભોજરાજાના પ્રશ્નોના જવાબ માગે છે. તમારી પાસે અનેક વિદ્વાનો છે એમ સંભળાય છે, તેથી કોઈની પાસે પણ તેનો જવાબ અપાવો. ” તે સાંભળી તેને ભીમરાજે કહ્યું કે—“ હુમણા તો તમે ઉતારે જાઓ, ઉત્તરની વાત થઈ રહેશે. ” એમ કહી રાજાએ તેને ઉતારે આપ્યો, અને ત્યાં અનાજ, ઘી, પાણી વિગેરે સર્વ સામગ્રી મોકલાવી; એટલે તે વિપ્ર ત્યાં ગયો. પછી રાજાએ તત્કાળ નગરમાં પડહુ વગડાવ્યો. તેવામાં કોઈક ગણિકાએ તે સાંભળી રાજાને કહ્યું—“ હું જ પોતે ભોજરાજ પાસે જઈ તેના ઉત્તર આપીશ. ” તે સાંભળી ભીમરાજે તેણીને સોળ અસ્વાર અને ઘણું દ્રવ્ય આપી મિયાનામાં બેસાડી તે બ્રાહ્મણની સાથે ધારાનગરીએ મોકલી. તે રાજાના આપેલા ઉતારામાં ઉતરી

પછી પ્રાતઃકાળે શરીરે સોળ શણગાર સજી તથા ચૌદ આભરણો પહેરી તે ભોજરાજની સભામાં ગઈ.

સોળ શણગાર આ પ્રમાણે કહ્યા છે.—“ સ્નાન ૧, કર્ણનો અલંકાર ૨, સારી વેણી ૩, પુષ્પની માળા ૪, નેત્રમાં અંજન ૫, કપોલ (ગાલ) ઉપર પત્રરચના ૬, તિલક ૭, મુખમાં તાંબૂલ ૮, કપાળમાં પીળા દ, આઢવાતું સુંદર વસ્ત્ર ૧૦, શરીરે ચંદનનો લેપ ૧૧, મનોહર કાંચળી ૧૨, હાથમાં લીલા માટે કમળ ૧૩, ઉચ્ચળ દાંતની કાંતિ ૧૪, નખને લાલ કરવા ૧૫, તથા હાથ પગના તળિયાને અળતાવડે રંગવા ૧૬. આ સોળ શણગાર કહેવાય છે, તથા હાર ૧, અર્ધહાર ૨, એકાવળી ૩, કનકાવળી ૪, રત્નાવળી ૫, મુક્તાવળી ૬, કેયૂર (આનુપમ) ૭, કડાં ૮, તુટિત દ, મુદ્રા (વીંટી) ૧૦, કુંડળ ૧૧, અંગપર સાત તિલક ૧૨, કપાળમાં તિલક ૧૩, અને માથે ચૂડા-મણિ ૧૪, આ ચૌદ આભરણો છે.

આ પ્રમાણે વેપ ધારણ કરી તે ગણિકાએ રાજસભામાં આવી રાજાને પ્રણામ કર્યા. તેવામાં કર્ણની સમીપ સુધી ગયેલી તેણીના નેત્રોની બે કજ્જલ રેખાને જોઈ રાજાએ હાથની સંજ્ઞાવડે તેદેખાડીને “ એ શું કરે છે ? ” એમ તેણીને પૂછ્યું, ત્યારે તે ચતુર ગણિકાએ તત્કાળ જવાબ આપ્યો કે—“ એ પૂછ છે. ” આનો ભાવાર્થ એ છે જે નેત્રો કર્ણ પાસે જઈને તેને પૂછે છે કે—“ તમે આજ સુધી જે ભોજ-રાજાને સાંભળ્યા હતા તે જ આ છે ? ” આવો તેનો ભાવ જાણી તુષ્ટ થયેલા રાજાએ તેણીને લાખ રૂપિયા બક્ષીસ આપી પૂછ્યું કે—“ તું અહીં કેમ આવી છે ? ” તે બોલી—“ હે રાજા ! તમે મોકલેલા ચાર પ્રશ્નોનો જવાબ આપવા હું આવી છું. ” તે સાંભળી “ મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર ચૌદ વિદ્યાને જાણનાર પડિતો પણ આપી શકે તેમ નથી, તો આ વેશ્યા શી રીતે આપશે ? ” એમ મનમાં આશ્ચર્ય પામી રાજાએ કહ્યું કે—“ તે પ્રશ્નોના ઉત્તર શું છે ? ” તે વખત વેશ્યાએ એક તપસ્વી અને એક જીવારીને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કે—“ હે રાજા ! પહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું પોતે જ છું ; કારણ કે મારે આ ભવમાં ઘણા પ્રકારના શણગાર, મધુર આહાર, સર્વ અંગના આભરણો, કપર, કસ્તૂરી વિગેરે તથા આઠ પ્રકારના ભોગની સામગ્રી વિગેરે સર્વ છે, પરંતુ અનેક પ્રકારના પાપ કરવાથી પરલોકમાં નરકાદિકમાં પાત થવાનો હોવાથી ત્યાં કાંઈ પણ નથી. કહ્યું છે કે—“ કુટિલતા, વકતા અને પરને

ઠગણું એ સર્વ અન્ય મનુષ્યોને દોષરૂપ છે, તેજ વેશ્યાઓને અલંકાર રૂપ છે. ” તથા—“ જે વેશ્યા વિચિત્ર પ્રકારના અનેક જાત પુરૂષોથી ઘસાય છે, જે નિરંતર મઘ માંસમાં આસક્ત રહે છે, જે અતિ નર્દય છે, જે વચનમાં કોમળ છે પણ ચિત્તમાં દુષ્ટ છે એવી ગણિકાને શ્રેષ્ઠ પુરૂષો ભોગવતા નથી. ”

બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આ તપસ્વી છે. કારણકે આને આ ભવમાં તાપ, શીત, તૃષ્ણા અને ક્ષુધાને સહન કરવા ઉપરાંત ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાનુષ્ઠાન કરવાથી કાંઈપણ શરીર સંબંધી સુખ નથી, પરંતુ મહા તપના પ્રભાવથી તેના અશુભ કર્મોના નાશ થવાને લીધે પરલોકમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષનું અનર્ગલ સુખ મળશે, તેથી ત્યાં સર્વ છે. કહ્યું છે કે—“ જે તપથી વિઘ્નના સમૂહ દૂર થાય છે, દેવતાઓ પણ દાસપણું કરે છે, કામ શાંત થાય છે, ઇન્દ્રિયોના સમૂહનું દમન થાય છે, કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે, મહા સમૃદ્ધિ મળે છે, કર્મોના ક્ષય થાય છે, અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષ સ્વાધીન થાય છે, તેવો તપ શું સ્લાઘા કરવા લાયક નથી ? ” વળી કહ્યું છે કે—“ ઇન્દ્રિયોના અસંયમ એ આપત્તિનો માર્ગ છે અને તેનો જય એ સંપત્તિનો માર્ગ છે, મારે તેમાંથી જે માર્ગ શ્રેષ્ઠ લાગે તે માર્ગે જાઓ. ”

હે રાજા ! ત્રીજા પ્રશ્નનો જવાબ તમે પોતેજ છો; કારણકે તમને આ ભવમાં અઘાર લાખ અને બાણું ગામવાળો માલવ દેશ, ચૌદસો ને છોતેર મહાન્મત્ત હાથીઓ, દશ લક્ષ તેજસ્વી ચપળ અશ્વો અને રૂપમાં રંભા જેવી સાતસો રાણીઓ વિગેરેના સ્વામીપણાનું સુખ છે અને નિરંતર લક્ષ દાન વિગેરે પુણ્ય કરવાથી પરલોકમાં પણ રાજ્ય અથવા દેવલોકના સુખાદિકની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે. કહ્યું છે કે—“ અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન, ઉચિતદાન અને કર્તી-દાન એ પાંચ દાનમાંથી પહેલા બે દાન મોક્ષ આપનારાં છે, અને બાકીનાં ત્રણ ભોગાદિક આપનારાં છે. ” વળી કહ્યું છે કે—“ ગાયને બોળ આપવાથી પણ તે મધુર દુધરૂપે પરિણામ પામે છે, અને સર્પને દુધ આપવાથી પણ તે વિષરૂપે પરિણમે છે, તેથી પાત્ર તથા અપાત્રનો વિચાર કરી સુપાત્રને દાન આપવું એ ઉત્તમ છે. ” તથા કહ્યું છે કે—“ દીધેલાનું અને ભોગવ્યાનું મોટું અંતર દેખાય છે; કેમકે દીધેલું કલ્યાણને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ખાધેલું વિષારૂપ થાય છે. ” વળી કહ્યું છે કે—“ દાન એ મનુજેન્દ્ર અને અસુરેન્દ્રની પદવી

આપવાનાં સમર્થ છે, દાન એ ઇંદ્રની અપ્સરાઓ સાથે શીઘ્ર કીડા કરાવવાની કળામાં કુશળતાને ધારણ કરે છે, દાન એ મોક્ષના દરવાજા ભાંગી નાંખવામાં ઇંદ્રના દેહીધ્યમાન વજ્ર સમાન છે, અને દાન એ જગતના પ્રાણીઓના પુણ્યસમૂહરૂપી પ્રાસાદ ઉપર સિંહુધ્વજ તુલ્ય છે. ”

તથા હે રાજન્ ! ચોથા પ્રશ્નનો જવાબ આ ઘૂતકાર-જુગારી છે, કારણકે નર અને વિર જનોની સંગતિ કરવી, દ્રવ્ય ચોરવું, ખંધનમાં પડવું, માર ખાવા, અપવાદ થવો, ભોજન અને વસ્ત્ર વિગેરેનો અભાવ તથા સ્વજનો તરફથી મળતા ધિક્કાર વિગેરેથી તેને સુખ તો લેશ પણ નથી અને સર્વ વ્યસનોરૂપી લતાના મૂળ કંદરૂપ ઘૂત સેવવાના પાપે કરીને પરલોકમાં નરકપાત થવાનો હોવાથી ત્યાં સ્વર્ગમાં પણ સુખ નથી. કહ્યું છે કે-“ પાપ કર્મ કરનારાઓને મરવું પણ અહિતકારક છે, અને જીવવું પણ અહિતકારક છે; કેમકે મર્યા પછી નરકમાં પડે છે અને જીવતા હોય તો વેર વધારે છે. ” તથા-“ જુગારી માણસ કુળને કલંક લગાડે છે, સર્વનો શત્રુ થાય છે, ગુરૂજનને લજ્જા પમાડનાર થાય છે, ધર્મમાં વિઘ્ન કરે છે, ધનનો નાશ કરે છે, દાન તથા ભોગવડે તળય છે, પુત્ર, સ્ત્રી, પિતા, માતા વિગેરેને પણ હેતરે છે-હુટે છે, દેવ ગુરૂને ગણતો નથી, કાર્ય અકાર્યનો વિચાર કરતો નથી, શરીરને સંતાપ પમાડનાર થાય છે અને દુર્ગતિનો પથિક થાય છે, તેથી કોઈએ પણ ઘૂત રમવું નહીં. ” વળી “ હે રાજન્ ! ઘૂતકીડા વેશ્યાની જેમ લજ્જા રહિત અને ધનનો નાશ કરનારી છે, તેથી તે પરિણામે કોને નગ્ન કરનાર નથી થતી ? જુગારીને કદાપિ વખતસર ભોજન, નિદ્રા, દેવપૂજા અને સ્નાન દાન વિગેરે કાંઈપણ હોતું નથી. હે ભોજરાજ ! કોઈને પરલોક સારો હોય છે, કોઈને આ ભવ સારો હોય છે, કોઈને બન્ને લોક સારા હોય છે અને કોઈને બન્ને લોક હણાયેલા એટલે દુઃખદાયક હોય છે. ” આ પ્રમાણે તે ગણિકાના ચારે પ્રશ્નના ઉત્તર સાંભળી આશ્ચર્ય પામેલા ભોજરાજે સોળ અસ્વારો સહિત તે ગણિકાને વસ્ત્ર, આભૂષણ વિગેરેવડે સારો સત્કાર કરી પાટણ મોકલી.

એકદા તર્ક, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં અતિ નિપુણ જાણે સરસ્વતીના અવતાર હોય તેવા ચાર પંડિતો કળાના પાત્રરૂપ વિદ્યાર્થીઓ સહિત, વાજિત્ર અને ચામર વિગેરે આડંબર પૂર્વક દક્ષિણ દેશમાં રેખાને પામેલા વાદીઓને પણ જીતનારા, અન્ય

દેશના પંડિતોને જીતી ધારાનગરીમાં ભોજરાજની સભામાં વાદી-
ઓને જીતવા માટે આવ્યા. તે ચારે પોતપોતાની વિધાનો વાદ કરતા
હતા, તેમના ગર્વને ભોજરાજના પંડિતોએ તત્કાળ ખંડિત કર્યા
એટલે તેઓ મૌનપણાને પામ્યા. તે વખતે ભોજરાજ પોતાની
સભાના પંડિતોની પંડિતાઈથી અત્યંત ગર્વ કરતો હુપ્પી આ
પ્રમાણે બોલ્યો કે—“ ઇંદ્રની સભાને પણ પરાજય કરવામાં સમર્થ
મારા વિદ્વાનોની સભા જેવી ખીજા કોઈ રાજની સભા નથી. ”
તે સાંભળી કોઈ કાર્યપ્રસંગે ત્યાં આવેલો એક ડામર નામનો મંત્રી
બોલ્યો કે—“ હું રાજન ! શા માટે વૃથા ગર્વ કરો છો ? અમારા પાટ-
ણના વિદ્વાનો તો શું ? પણ શીંગડા વિનાના પશુઓ પણ કીડા-
માત્રમાં તમારી સભાનો ગર્વ ઉતારે તેવા છે ” તે સાંભળી ભોજ-
રાજએ કહ્યું—“ હું ડામર ! તેમને તું શીઘ્ર અહીં લાવ. ”

પછી ડામર પાટણ ગયો. ત્યાં ભોંયરામાં રહીને તર્ક વિગેરે
એક એક શાસ્ત્રના પાર પામેલા ચાર કુમારો કે જે લોકવ્યવહારથી
સર્વથા અજ્ઞાત હતા, તેમને ગાડામાં બેસાડીને તે ડામર ધારાનગરી-
ની પાસેના ગામ સુધી લાવ્યો. પછી તેણે તેઓને કહ્યું કે—“ તમારે
અહીં ભોજન કરીને સાંજે ધારાનગરીમાં આવવું. ” એમ કહીને
ડામર આ વૃત્તાંત જણાવવા માટે ભોજરાજ પાસે ગયો. પછી તે
ચારે વિદ્વાનોએ વિચાર કરી એક એક કામ વહેંચી લીધું. તેમાં
વ્યાકરણના પંડિતે ખીચડી રાંધવાનું કામ લીધું; તર્કશાસ્ત્રના પંડિ-
તે ધી લાવવાનું, જોશીએ બળદ ચારવાનું અને વૈદ્યે શાક લાવવાનું
કામ માથે લીધું. પછી ખીચડી રાંધતા તે હાંડલીમાં બદ બદ શબ્દ
સાંભળી “ આ અપરાધ છે, વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે આ
શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી ” એમ વિચારી તેણે હાંડલી ફેડી નાંખી. તર્ક-
શાસ્ત્રના પંડિતે ભોજન માટે ધી લઈને પાછા આવતાં માર્ગમાં વિચાર
કર્યો કે—“ આ ધીને આધારે પાત્ર છે ? કે પાત્રને આધારે ધી છે ? ”
આ તર્કનો નિર્ણય કરવા માટે તેણે ધીનું પાત્ર ઉંધું કર્યું; એટલે
સર્વ ધી ઢોળાઈ ગયું. બળદ ચારતો દૈવજ્ઞ (જોશી) સુધ્ધ ગયો,
એટલે બળદ ચરતા ચરતા દૂર જતા રહ્યા, પછી જન્યૂત થયેલા તેણે
બળદ નહીં જોવાથી લમ્પ કાઢ્યું. તે પરથી “ ગયેલા બળદ
પાછા આવશે નહીં ” એવો નિર્ણય કર્યો. અને ચોથા વૈદ્યે
સર્વ શાક વાત, પિત્ત, કફ વિગેરે વ્યાધિ કરનારાં જાણી ત્રણે
દાષને હણનાર લીંબડો છે એમ જાણી તેનું શાક આણ્યું.

આ રીતે જમ્યા વિનાજ ક્ષુધાવડે દુર્બળ થયેલા તેઓ સાંજને સમયે ગાડું ઉપાડીને ચાલ્યા. તેમાં બન્ને પડખે તથા ઢાંડીએ વધારે ભાર લાગવાથી બન્ને પૈડાં કાઢી તેને ધુસરા સાથે બાંધ્યા હતા. આ પ્રમાણે ગાડું ઉપાડીને આવતાં તેમને ડામરના કહેવાથી પરિવાર સહિત સામા આવેલા ભોજરાજાએ જોયા, અને તેમની બધી વાત સાંભળીને “ બરેબર આ શીંગડા વિનાના પશુઓજ છે ” એમ નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે વસ્ત્ર, અલંકાર વિગેરેથી અલંકૃત કરી તેઓને સભામાં આણ્યા. તેઓએ ભોજરાજાની સભાના અલંકારરૂપ વ્યાકરણ વિગેરેના પંડિતોને ક્ષણમાત્રમાં જીતી લીધા; તેથી સંતુષ્ટ થયેલા ભોજરાજાએ તેમને પહેરામણી તથા ચાર લાખ રૂપિયા આપી પાટણ પાછા મોકલ્યા. ત્યાં ભીમરાજાએ તેમનો મહોત્સવ-પૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. તેઓ પોતપોતાના સ્થાને ગયા.

ઇતિ પાટણ પંડિત પરીક્ષા.

એકદા ભોજરાજાને ભાટ ચારણાથી વખણાતું અણહિલપુર પાટણ જાતે જોવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી “ જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું ” એમ વિચારી ખસો તેજસ્વી તથા પવનવેગી અશ્વો અને ચારસો પત્તિઓને સજ્જ કરી છત્ર ચામરાદિક રાજ્યચિન્હોનો ત્યાગ કરી પાંચ છ દિવસમાંજ પાટણની પાસેના વનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અસ્વારો અને પત્તિઓને મૂકી ગંગાના તરંગ જેવા ચપળ અશ્વપર ચઢી સહસ્રયોધી અને રશતવેધી દશ પત્તિઓને સાથે લઈ નગર તરફ ચાલ્યો. માર્ગે જતાં દરથીજ લાખો પંચરંગી પતાકાઓ જોધને તથા ઠોલ, શરણાઈ અને તાંસા વિગેરે વાજિત્રોના નાદ અને લોકોનો કોળાહળ સાંભળીને જાણે કાને બહેરો થયો હોય તેમ તે નગરના દરવાજા પાસે આવ્યો. ત્યાં શૂળી ઉપર પરોવેલા મસ્તક રહિત એક પુરુષને જોઈ ક્ષણવાર તે ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. તેવામાં રૂપવડે અપ્સરાઓનો પણ તિરસ્કાર કરે તેવી ચાર પણીઆરીઓ નગરમાંથી નીકળી ભોજરાજા પાસે આવી ઉભી રહી. તેમની કટીપર એક ઘડો હતો, અને એક ઘડો મસ્તક પર હતો. તેઓ ઉભી ઉભી શૂળીમાં પરોવેલા પુરુષને જોવા લાગી.

૧ એક હજાર માણસોને યુદ્ધમાં જીતનાર. ૨ એક સાથે સોને વીંધનાર.

તેમાંથી એક સ્ત્રી ક્ષણવાર વિચાર કરીને બોલી કે—“ હે સખી ! આ પુરૂષની દાઢી નાલિ સુધી પહોંચેલી હતી. ” બીજી બોલી—“ હું પણ એક કૌતુક કહું તે સાંભળો. પુરૂષનાં સાત સુખો જેવાય છે. તંબોળ ૧, ચંદન ૨, સજ્જનની ગોષ્ઠી ૩, દહીં ભાતનું ભોજન ૪, માલતી પુષ્પની માળા ૫, શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ૬, અને શ્રેષ્ઠ સંગીત ૭. તેમાંથી તાંબુળનું સુખ તો આ ભાગ્યવંતને પરિપૂર્ણ હતું; કારણકે આના બત્રીસે દાંતો રાત્રી દિવસ લીના અને દાઢમના પુષ્પ જેવા રાતા રહેતા હતા. ” ત્રીજી બોલી “ હે સખી ! આ પુરૂષે પટ્ટકુળ વિના બીજું વસ્ત્ર કદાપિ પહેર્યું નથી. ” પછી ચોથી બોલી કે—“ તમે ત્રણેએ એક એક આશ્ચર્ય કહ્યું, ત્યારે હું પણ એક કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ પુરૂષ હમેશાં અર્ધપર ચડીને જ ઈર્ષ્યો છે, કદાપિ ભૂમિ ઉપર તેણે પગ પણ મૂક્યો નથી. કહું છે કે—“ પ્રિય જનોની સાથે જે ભોજન કરવું તે જ ભોજન છે, પ્રિયા સાથે સુવું તે જ શયન છે અને અર્ધપર ચડીને ચાલવું તે જ ચાલવું છે; ખાકીનું અભોજન, અશયન અને અપ્રયાણ છે. ”

આ પ્રમાણે તે ચાર સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળી વિસ્મય પામેલા ભોજરાજાએ તેમને પૂછ્યું કે—“ હે બહેનો ! આ પુરૂષને મસ્તક નહીં હોવાથી તેની દાઢી તથા દાંત દેખાતા નથી, કેડ ઉપર લગાટી પહેરી છે અને પાસે અર્ધ પણ નથી, તો તમે તે સર્વ શી રીતે જાણ્યું ? ” તે સાંભળી પહેલીએ જવાબ આપ્યો કે—“ હે ભાઈ ! સાંભળો. આ પુરૂષની તજની અને અનામિકા એ બે આંગળીઓ રાત્રી અને સુનાવાળી દેખાય છે, તેથી તે તાંબુળ ખાતો હતો એમ જણાય છે. ” બીજી બોલી—“ આ પુરૂષના દૃઢયથી નાલિ સુધીનો ભાગ દાઢીથી ઢંકાયેલ રહેવાથી ગોર વર્ણવાળો છે અને પડખાના ભાગ શ્યામ વર્ણવાળો છે; તેથી તેને લાંબી દાઢી હતી એમ જણાય છે. ” ત્રીજી બોલી—“ આની કેડ કોમળ અને ગોર વર્ણવાળી છે. જે અન્ય વસ્ત્ર પહેરે છે તેની કેડ મળવડે શ્યામ થઈ જાય છે અને પટ્ટકુળ પહેરવાથી સર્વ મળ ખવાઈ જાય છે; તેથી કટી ગોર હોય છે. ” પછી ચોથી બોલી કે—“ આ પુરૂષના પગનાં તળીઆં અરીસાની જેવા દેદીપ્યમાન અને કોમળ દેખાય છે, તેથી તે કદાપિ પગ ચાલ્યો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ” આ પ્રમાણે તે ચારે સ્ત્રીઓની બુદ્ધિનો વૈભવ જોઈ રંજિત થયેલા ભોજરાજાએ તેમને પોતાની સવા લાખની કિંમતવાળી મુદ્રિકા હાથમાંથી કાઢીને આપી, અને પોતે પાટણ જોયા વિના જ

ત્યાંથી પાછા ફર્યો; કારણકે ચતુર પુરુષો માત્ર વાનકીથી જ સમય વસ્તુની પરીક્ષા કરી લે છે. ચુલા ઉપર મૂકેલા પાત્રમાંથી એક જ દાણો દખાવવાથી અન્ન ચડી ગયું છે કે નહીં ? તે જણાઈ આવે છે. જે નગરમાં પશ્ચિયારીઓ પણ આવી ચતુર છે ત્યાં બીજા લોકોનું તો શું કહેવું ? એમ જાણી ભોજરાજ વનમાં ગયો. તેવામાં તે સ્ત્રીઓને વિચાર થયો કે—“આ સવા લાખનું દાન કરનાર ભોજરાજ જ હોવો જોઈએ. માટે આપણે તેની પાસે જઈને પૂછીએ.” એમ વિચારી તે ચારે પશ્ચિયારીઓ શીઘ્ર આવીને ભોજરાજને મળી, અને કહ્યું કે—“હું ભાઈ ! ખરેખર તમે ભોજરાજ જણાઓ છો.” રાજાએ કહ્યું—“તમે શી રીતે જાણ્યું ?” તેઓ બોલી—“કરોડ અને સવા કરોડનું દાન કરનાર ચિત્રરાજ પ્રથમ થઈ ગયો, અને હમણાં પૃથ્વી પર વિદ્વાનોને લાખ અને સવા લાખનું દાન કરનાર એક ભોજરાજ જ છે. નદીનું પૂર જોવાથી જેમ પર્વત પર વૃષ્ટિ થયાનું અનુમાન થાય છે, તેમ તમારું દાન જોઈ તમે ભોજરાજ જ છો એવું અનુમાન થાય છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેમનું ધારવું સત્ય છે એમ કહ્યું. પછી રાજા તત્કાળ વાયુવેગી અશ્વોવર પાછા ધારાનગરી તરફ ચાલ્યો.

પેલી સ્ત્રીઓએ ઘેર જઈ પોતાના સાસરા વિગેરેને મુદ્રિકા દેખાડી સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું. તેઓએ ભીમરાજ પાસે જઈ વાત કરી. ભીમ પણ પૂર્વના વૈરને લીધે સૈન્ય તૈયાર કરી તેને પકડવા માટે તેની પાછળ કેટલાક જોજન સુધી દોડ્યો; પરંતુ તેને તે મળી શક્યો નહીં. તેથી તે પાછા ફર્યો અને અનેક પ્રકારની લક્ષ્મીવાળું તે પાટણનગર ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતો ભોજરાજ પણ ધારાનગરીમાં આવ્યો.

ઇતિ ચાર પશ્ચિયારીનું વૃત્તાંત.

પાટણથી આવ્યા પછી રાષ્ટ્રાકાર, અપરિખા અને અચારામ વિગેરેથી વીંટાયેલા પાટણનું જ શ્રીબીજને માંત્રિકની જેમ ભોજરાજ એકાગ્ર ચિત્તે સ્મરણ કરવા લાગ્યો. એકદા તે નગર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ વૈર પ્રગટ કરવા માટે ભોજરાજ પોતાના દૂત સાથે એક ગાથા ભીમરાજને મોકલી. તે આ પ્રમાણેની હતી:—

“હેલાનિદલિયમહેમકુંભ પયહિઅપયાવપસરસ્સ ।

સીહસ્સ મણ્ણ સમં ન વિગ્ગહો નેવ સંધરણં ॥ ૧ ॥”

“જેણે કીડામાત્રવડેજ મોટા હસ્તીઓના કુંભસ્થળો ઢળી નાંખીને પોતાના પ્રતાપનો વિસ્તાર પ્રગટ કર્યો છે, એવા સિંહને મૃગલા સાથે યુદ્ધ હોય નહીં, તેમજ તેને પકડવો તે પણ હોય નહીં.”

આ ગાથા વાંચી ભીમરાજ ભનમાં ખેદ પામ્યો, તેથી જે કોઈ આ ગાથાથી ચડિયાતી અને સામો ઉત્તર ન મળી શકે તેવી ગાથા કરી આપશે તેને રાજ લાખ રૂપિયા ઈનામ આપશે, એવી આઘોષણાપૂર્વક પડહ વગડાવ્યો; એટલે પ્રાતઃકાળે બ્રાહ્મણ વિગેરે વિવિધ જાતિના વિદ્વાનોએ એક એક ગાથા કરીને રાજને બતાવી. ક્ષણવારમાં સાતસો ગાથાઓ ભેગી થઈ, પરંતુ એકે ગાથા રાજને રચી નહીં. પછી શ્રી નાગેન્દ્ર ગચ્છમાં ક્ષીરસાગર જેવા શ્રી ગોવિન્દાચાર્યે એક ગાથા કરીને બતાવી. તે આ પ્રમાણે—

“અંધસુયાણ કાલો, મીમો પુહવીઈ નિમ્મિઓ વિહિણા ।

જેણ સયં પિ ન ગણિયં, કા મણ્ણા તુજ્જ ઇક્કસ્સ ॥૧॥”

“અંધના પુત્રોના કાળરૂપ ભીમરાજ એકજ પૃથ્વીપર વિદ્યાતાએ બનાવ્યો છે, કે જેણે તે અંધના સો પુત્રોને પણ ગણ્યા નથી, તો તારા એકલાની તો શી ગણતરી છે ?”

આ ગાથા ભીમરાજને પસંદ પડી. કહ્યું છે કે—“કપાળે કપાળે બુદ્ધી બુદ્ધી મતિ હોય છે, કુંડે કુંડે નવું નવું પાણી હોય છે, મુખ મુખને વિષે નવી નવી વાણી હોય છે અને દેશ દેશમાં નવી નવી સ્થિતિ (રીતરીવાજ) હોય છે.” પછી રાજ આચાર્યને લાખ રૂપિયા આપવા લાગ્યો, ત્યારે આચાર્ય બોલ્યા કે—“હું રાજન્ ! અમારે ધનને શું કરવું ? કારણકે અમારે તો પૃથ્વીજ શ્રેષ્ઠ શર્યા છે, ભુજ્જ અમારું આશીર્કું છે, આકાશજ ઉલ્લેાચ છે, અનુકૂળ વાયુજ વીંઝણ છે તથા ચંદ્રજ દેહીપ્રમાન દીવો છે, આ રીતે વિરતિરૂપી સ્ત્રીના સંગથી હર્ષ પામેલા શાંત મુનિ મોટા વૈભવવાળા રાજની જેમ મુખે મુખે છે.” તે સાંભળી રાજ પ્રીતિદાનને વિષે પણ તે આચાર્યની નિઃસ્પૃહતા જોઈ જેટલો વિસ્મય પામ્યો, તેટલો તેમની વિદ્વત્તાવડે આશ્ચર્ય પામ્યો નહીં. પછી વિશેષ પ્રસન્ન થયેલા રાજએ તે આચાર્યના મસ્તકપર મેઘના આહંબરવાળું છત્ર ધારણ કરાવી, મનોહર ચામ-

રેણી વીંઝાવી, સ્થાને સ્થાને નદીના સમુદોતું નૃત્ય કરાવતાં વાજિ-
ત્રના નાદવડે આકાશને ગળવતાં અને બંદીજનો પાસે તેમની બિર-
દાવળી બોલાવતાં મોટા ઉત્સવથી પોતે સાથે જઈ તેમને તેમના
ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કરાવ્યો.

પછી આચાર્યની કહેલી ગાથા પોતાના દૂત સાથે ભોજરાજને
મોકલી. દૂતે આપેલી તે ગાથા જોઈ શ્રી ભોજરાજ અતિ કોંચાયમાન
થયો અને તેનું ભાલ ભૂકુટિવડે અત્યંત ભયંકર થયું. તરતજ તેણે
ત્રણ જગતને ક્ષોભ કરનાર મોટા ભાંકાર શબ્દવાળી યુદ્ધની ભેરી
વગાડાવી. તે સાંભળી અનેક રાજાઓ, રાણાઓ, માંડલિકો, મુકુટ-
બદ્ધ રાજાઓ, સામંતો અને સેનાપતિઓ એકઠા થયા. સાત અંગે
પ્રતિષ્ઠિત, જળથી ભરેલા વાદળાં જેવા શ્યામ શરીરવાળા, કંઠની
ગર્જનાવડેજ શત્રુઓને ત્રાસ પમાડનારા, પર્વત જેવા ઉંચા,
પર્વતના નિઝરણાની જેવા મદરૂપી જળધારાને ધારણ કરતા અને
અન્ને બાળુ બાંધેલી ઘંટાના ટંકારે કરીને મનોહર એવા સર્વ હસ્તી-
ઓને અખતર પહેરાવી તૈયાર કર્યા.

પવન જેવા વેગવાળા, હૃષીથી હેધારવ કરતા, પાંચ પ્રકારની
ગતિવડે ચાલવામાં નિપુણ, ખરીવડે પૃથ્વીતળને ખોદી નાંખતા,
કંઠમાં શબ્દ કરતી ધુધરીઓની માળાને ધારણ કરતા, શાલિહોત્રે
રચેલા અર્ધશાસ્ત્રમાં કહેલાં શરીરનાં લક્ષણોવડે શોભતા, શૂરવીર
અને સાહસિક સર્વે અર્ધો પાખરવામાં આવ્યા-પલાણ નાંખી
તૈયાર કરવામાં આવ્યા. તે અર્ધો કુંકણ દેશના, પહિલું દેશના,
સિંધુ દેશના, પારસી દેશના, કાશ્મીર દેશના, ખુરાસાણુ દેશના,
ઉંચથાણુ દેશના, ભાડિ દેશના, પાણીપથ દેશના, દક્ષિણ દેશના,
કંબોજ દેશના, બાલ્હિક દેશના, તાહુ દેશના, તુર્ક દેશના, તેજ
દેશના અને તાતાર વિગેરે દેશના મહા તેજસ્વી હતા.

ત્યારપછી છત્રીશ પ્રકારના દંડાયુધવડે શોભિત હસ્તવાળા,
શરણે આવેલાને વજના પંજર જેવા, સ્વામીપર અતિ ભક્તિવાળા
અને અખતરવાળા, શત્રુના સૈન્યને પણ દળી નાંખવામાં તત્પર,
છત્રીશ રાજકુળના સુભદો અખતર પહેરી તૈયાર થયા. તેઓએ કપૂર,
કસ્તુરી અને ચંદનવડે શરીર પર વિલેપન કર્યું. સંગ્રામની વાર્તા-
થીજ તેમનાં શરીરપર રોમાંચરૂપી કંચુકો વિકસવર થયા. આ
રીતે તૈયાર થઈ તેઓ પોતપોતાની માતા પાસે નમસ્કાર કરવા
ગયા. તે વખતે તેમની માતાઓએ કહ્યું કે-“હું શ્રેષ્ઠ વીરની

પ્રિયા હતી, તે આજ તારા મનોહર યુદ્ધની વાત જાણી, તેથી હું શ્રેષ્ઠ વીરની માતા થઈ છું.” એ પ્રમાણે કહી તે માતાઓએ કંકુનું તિલક અને તે પર ચોખ્ખા ચોડી આશીર્વાદ આપ્યો. એ રીતે સર્વે યોદ્ધાઓ પોતપોતાની માતાની આશીષ લઈને ચાલ્યા.

તેમાં યોદ્ધાઓ કેટલાક ગંગાજળની જેવા ઉજ્જવળ, કેટલાક લીલાવર્ણવાળા, કેટલાક શ્યામરંગના, એમ અનેક વર્ણવાળા હતા. તથા કિહાડ દેશના, ખુરાસાણુ દેશના, સિંહલદેશના, સિંધુદેશના, કલહથ દેશના, કાશ્મીર દેશના, કોંકણ દેશના, દુંકાક દેશના, કિવ દેશના, પિહુલ દેશના વિગેરે અનેક દેશના સાહસને ધારણ કરનારા વીર પુરૂષો હતા.

એ પ્રમાણે નિસ્વાન, જાંગિક, હોલ, સુરંગ, ભેરી, કાહલ, દુડદ વિગેરે અનેક વાજિત્રોના નાદવડે દિશાઓને અધિર કરતી ચતુરંગ સેના તત્કાળ ચાલી. તેનું સૈન્ય ચાલવાથી શેષનાગ સીદાવા લાગ્યો, કૂર્મરાજ સંકેત્ય પામ્યો, પૃથ્વીતળ ડુબવા માંડ્યું, સમુદ્રો ક્ષોભ પામ્યા, પર્વતો પડવા લાગ્યા, દિગ્ગજો આકંઠ કરવા લાગ્યા, ધ્રુવ ઉડવાથી આકાશતળ પૂરાઈ ગયું, દિશાઓ અખતરવાળી થઈ અને સૂર્ય રૂંધાઈ ગયો. એ રીતે ત્રણ લોક આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. અનુક્રમે તે સૈન્ય ગુજરાત દેશની સમીપે પહોંચ્યું.

ત્યાં પહોંચ્યા પછી ભોજરાજાએ વિચાર કર્યો કે—“જે ગાળથી મરે તેને વિષ શા માટે આપવું જોઈએ ? તેથી જે ભીમરાજ માંગેલું નગર આપે તો પછી તેના પ્રાણ લેવાથી શું ફળ છે ? કહ્યું છે કે—“પ્રુ-ખ્યોએ કરીને પણ યુદ્ધ ન કરવું” તો તીક્ષ્ણ બાણવડે ન કરવું તેમાં શું કહેવું ? કેમકે યુદ્ધ કરવામાં વિજયનો સંદેહ છે અને મુખ્ય મા-ણસોનો ક્ષય થાય છે.” એમ વિચારીને તેણે દૂત મોકલ્યો. તે દૂત ભીમરાજની સલામમાં ગયો. રાજાએ તેને સ્વાગતાર્થિક પ્રથમું. પછી દૂતે રાજાને કહ્યું કે—“હે દેવ ! જે ભોજરાજાના ભયથી બળવાન શત્રુઓ પણ અબળા જેવા નિર્બળ થાય છે, તેથી તે રાજાઓ પણ અબળા-ઓની જેમ અવધ્ય છે એમ જાણી તેમને હણવો નથી, વળી શ્રીભોજ-રાજાનું નામ સાંભળી દૃઢ્યમાં ભયભ્રાંત થયેલા શત્રુ શત્રુગારની કથા કરતા નથી, કાતુકની કથા કરતા નથી, ગીત વિગેરે વિદ્યાની કથા કરતા નથી, મહાન્મત્ત હાથીઓની કથા કરતા નથી, અશ્વોની કથા કરતા નથી, તથા ધનુષ્યના અભ્યાસની કથા કરતા નથી, માત્ર એક

પલાયનની કથા જ કરે છે, તે સિવાય બીજી કથા સ્વપ્નમાં પણ કરતા નથી, તે ભોજરાજા મારા મુખવડે તમને કહેવરાવે છે, કે એક અણહિલપુર પાટણ આપીને બીજું સર્વ રાજ્ય તમે મુખેથી ભોગવો. અને જો તે એક નગર તમે નહીં આપો તો તે નગર સહિત પોતાનું જીવિત આપીને સીત્તેર હજાર ગામવાળા આખા ગુજરાત દેશને હારી જશો. કહ્યું છે કે—“ખોટો ગર્વ ધારણ કરીને જે મનુષ્ય અલ્પ ભાગણી કરનાર સ્વામીને પણ અન્યથા કરે છે—તે આપતો નથી, તો તે સ્વામી જ્યારે કોપ કરીને તેને દંડ છે ત્યારે તેને પોતાના જીવિત સહિત સર્વ દ્રવ્યનો સમૂહ આપવો પડે છે.” આના જવાબમાં ભીમરાજાની ના જણાવાથી દૂત ફરીને બોલ્યો કે, ‘હે ભીમરાજા! એક કોડીવડે કરોડને અને એક ઘડીવડે આખા અરધદુને વેચવા જેવું તમે કરો છો, કારણ કે એક નગરને માટે તમે આજ આખું રાજ્ય હારી જવા તૈયાર થયા છો.”

આ પ્રમાણે દૂતના ઉંચા નીચા વચનોરૂપી ધીના સીંચનવડે ભીમરાજાનો ભયંકર કોપાગ્નિ અત્યંત જાળવલ્યમાન થયો, તેથી દૂતને અપમાન સાથે રણ આપી, યુદ્ધની ભેરી વગડાવી અને ચતુરંગ સૈન્ય એકઠું કરી યુદ્ધરસમાં ઉત્સુક થયો. જમણા પગની ખરીવડે પૃથ્વી ખેદવાથી જયને સૂચન કરતા પોતાના ઉચ્ચૈશ્રવા જેવા અર્ધ ઉપર ભીમ રાજા આરૂઢ થયો. તે વખતે રાજાની પાસે રહેલો શકુન શાસ્ત્રમાં નિપુણ ચંદ્રકે નામનો ભાટ બોલ્યો કે—“હે ભીમરાજા! શ્રેષ્ઠ અર્ધપર ચઢી તું રણસંગ્રામ કરવા ચાલ્યો છે, તેથી ભુજબળવડે તું ભોજરાજાને જીતીને શીઘ્રપણે જયલક્ષ્મી મેળવીશ.” તે સાંભળી શકુન કરતાં પણ શબ્દ બળવાન છે એમ વિચારી મનમાં આનંદથી પુષ્ટ થયેલા રાજાએ તે ભાટને તેજસ્વી અર્ધ, સુવર્ણની બે સાંકળ અને એક સુવર્ણની જીભ આપી તથા તેના જમણા અને ડાબા ખભા ઉપર કબાહી^૧ મૂકી અને બીજી બાવીશ કબાહીઓની તેને પહેરામણી કરી.

ત્યારપછી શ્રી વિમળ નામનો દંડનાયક પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થયો. તેનું બાણ ભૂમિપર પડ્યા વિના જ પાંચ ગાઉ મુઘી દૂર જઈને પડે એવી તેની પાસે સિદ્ધિ હતી. એ પ્રમાણે સમગ્ર સૈન્ય તૈયાર કરી ભીમરાજા ચાલ્યો. તેના સૈન્યે ઉડાડેલી ધૂળના સમૂહરૂપ વાદળાવડે સમય વિના પણ રાજાએ રૂપી હંસોને વર્ષાનિતુનો

દેખાવ થતો હતો, અને મયૂરપીંછના છત્રોવડે ઢંકાયેલી તેની સેના હાથમાં રહેલી જયલક્ષ્મીની ચાલતી વાટિકા જેવી દેખાતી હતી.

અહીં ભોજરાજને તેના દૂતે આવી ‘લીમરાજ નગર આપવાની ના કહે છે અને સંઘામને માટે સજ્જ થયો છે’ એવી વાત કહી, તેથી ભોજરાજ સંઘામને માટે ચાલ્યો. માર્ગમાં પગલે પગલે અપશકુનો થયા તેને ગણ્યા વિનાજ તે લીમના સૈન્ય સન્મુખ આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં સેનાનો પડાવ નાંખ્યો. પછી પ્રાતઃકાળે સૂર્યે ઉદયાચળ પર્વતને અલંકૃત કર્યો ત્યારે બન્ને સૈન્યો સજ્જ થઈને સામસામાં મળ્યાં. તે બન્ને સૈન્યો ભેળાં થયાં તે વખતે એટલો બધો તુમુલ-ઘોંઘાટ થયો કે તે શબ્દની પાસે સમુદ્રનો મોટો ધ્વનિ પણ મંદ લાગ્યો. બન્ને સૈન્યમાં કોપના આડંબરવાળા સુભટોએ ધનુષ્યોને નીચા નમાડ્યા અને ભૂકુટિઓ ઊંચી ચડાવી. હાથી હાથીની સાથે, રથ રથની સાથે, અશ્વ અશ્વની સાથે અને પત્તિ પત્તિની સાથે એ રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સૈન્યની પાછળ પોતપોતાના રાજાએ ઉત્સાહ આપવાથી અને આગળ ભાટોએ ઉત્તેજન આપવાથી સુભટોનું પરાક્રમ વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યું. આ રીતે યુદ્ધ કરતાં લીમરાજનું સૈન્ય ભગ્ન થયું, એટલે લીમરાજ અને વિભળ દંડનાયક એકી વખતે યુદ્ધ કરવા ઉઠ્યા, અને શત્રુરાજના સૈન્યરૂપી પ્રકટ થયેલા અધિકારના સમૂહને છેદવા માટે લાખો બાણોરૂપી કિરણો વરસાવવા લાગ્યા. તત્કાળ તેઓએ ભોજરાજના સૈન્યનો ભંગ કર્યો; તેથી તે દશે દિશામાં ફાગડાની જેમ નાસી ગયું. તે વખતે ભોજ રાજ પોતે અખતર પહેરી લોઢાના ગાળાની જેમ એકલો યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. લીમ અને વિભળે કુંત અને ખર્જુ વિગેરેના અનેક પ્રહારો કર્યા, તે સર્વેને વચન કરવામાં ચતુર ભોજરાજ ઉત્તર દિશાના મેઘની જેમ બાણોના સમૂહરૂપી જળધારાને વરસાવતો મધ્યાહ્નથી આરંભી ચાર ઘડી રાત્રી ગઈ ત્યાંસુધી યુદ્ધ કરવાથી સર્વ અંગ થાકી ગયો, તેથી લીમ તથા વિભળ પોતાને મારશે એવી શંકા થવાથી તે પોતાના મનોવેગી અશ્વને પાછો વાળી જેટલામાં નાસે છે તેટલામાં તેને અશ્વપરથી પાડી નાંખવા માટે લીમે તેના ગળામાં શિંગિની ગુણુ એટલે ધનુષની દોરી નાંખી. પરંતુ ભોજરાજના કંઠમાં ગયેલા તે લીમના ગુણી (દોરીવાળા) ધનુષે આ ભોજ ગુણી છે એમ માની નાસી જતા તેને અશ્વ પરથી પાડ્યાં નહીં, અને યમરાજની

દેખ્યા જેવી દેખાવડે તે દારી છેદી ભોજરાજ નાસીને પોતાના સૈન્યમાં દાખલ થઈ ગયો.

તે વખતે ભીમે વિચાર કર્યો કે—“ભીરૂ માણસ નાસી જતો હોય તો પણ બળવાન માણસે તેની પાછળ જવું નહીં, કારણ કે તેમ કરવાથી કદાચ તે મરણનો નિશ્ચય કરી શૂરતાને પણ પામે.” એમ મનમાં વિચારી તેની પુઠનો ત્યાગ કરી સૈન્ય સહિત મોટા ઉત્સવવડે પુર પ્રવેશ કર્યો. ત્યારપછી દાવથી ચુકેલા જુગારીની જેમ, ફાળથી ચુકેલા વાનરની જેમ અને ઘાથી ચુકેલા મુભટની જેમ સંગ્રામમાં ભગ્ન થવાથી ભોજરાજ મનમાં અતિ ખેદ પામ્યો; અને —“શત્રુનનો દ્રેષ કરનારેનું કુશળ થતું નથી, વેઘના દ્રેષીનું આયુષ્ય હોતું નથી, ન્યાયના દ્રેષીને લક્ષ્મી હોતી નથી અને ધર્મના દ્રેષીને કાંઈ પણ હોતું નથી.” એમ વિચારતો તે ભોજરાજ ધારા નગરીએ પાછો ગયો.

ધતિ ભોજ અને ભીમનો સંગ્રામ સંખંધ.

એકદા વર્ષાઋતુને અંતે શ્રી ભોજરાજ ચંદ્રશાળા (અગાશા) - માં બેઠો હતો, તેના મસ્તકપર મેઘના આડંબરવાળું છત્ર ધારણ કરેલું હતું, અને ચક્રોરની જેવા ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ તેને ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ મનોહર ચામરો વીંઝતી હતી. તે વખતે રાજા ચારે દિશા તરફ જેવા લાગ્યો, તેમાં ગુજરાત તરફ દૃષ્ટિ નાંખતાં તેને પૂર્વનો વૃત્તાંત યાદ આવ્યો, તેથી ફરીને પણ તેને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી તેણે પોતાની મૂછપર હાથ દીધો. તે વખતે પાસે રહેલી પોતાની દુકાને બેઠેલા અને વેપારને માટે ત્યાં આવેલા કોઈ પાટણના રહીશ વણિક વેપારીએ તેને જોયો, અને તેટલાપરથી તેણે બળ્યું કે—“ખરેખર થોડા દિવસમાંજ ભોજરાજ ગુજરાત દેશપર મોટી ચઢાઈ કરશે.” માનસ (સરોવર) માં રહેલા માછલાની જેમ માનસ (મન) માં સ્ફુરતા અભિપ્રાયને મચ્છીમારની જેમ ધૂર્તજનો તરતજ ગ્રહણ કરે છે—જાણે છે. કહ્યું છે કે—“આકૃતિવડે, ઇગિતવડે, ગતિવડે, ચેષ્ટાવડે, બોલવાવડે તથા નેત્ર અને મુખના વિકારવડે મનમાં રહેલો અભિપ્રાય જાણી શકાય છે.” ત્યારપછી તે વણિકપુત્રે તત્કાળ પાટણ કાગળ લખ્યો. તેમાં એવું લખ્યું કે—“અહીંનો શ્રેષ્ઠી ત્યાં આગળ થોડા દિવસમાં બીજું નગર કરવાને ઇચ્છે છે, તેના તમારે વિચાર કરવો.” આ કાગળ પાટણ ગયો. ત્યાંના વેપારીઓ શત્રુનું

સૈન્ય આવવાની શંકાથી લોકોમાં તે પત્ર વાંચી તેનું સ્વરૂપ સમજી ગયા. આખા નગરમાં તે વાર્તા પ્રસરી, તેથી ત્યારપછી કોઈ નવું ઘર કરવાનો આરંભ કરતું નહોતું, કોઈ અનાજનો સંગ્રહ કરતું નહોતું અને પ્રજાઓનું ચિત્ત કોઈ ઠેકાણે સ્થિર થતું નહોતું. અનુક્રમે ભીમરાજ પાસે પણ આ વાર્તા પહોંચી, એટલે તેણે ખરી ખાત્રી કરવા માટે પોતાના એક ચરને ધારાનગરીએ મોકલ્યો. રાજાએને પોતાના અને ખીજાના દેશનાં કાર્ય અકાર્ય જોવા માટે ચર પુરૂષોજ નેત્રરૂપ હોય છે. કહ્યું છે કે—“ગાયો નાસિકાવડે જીએ છે, પંડિતો શાસ્ત્રોવડે જીએ છે, રાજાઓ ચર પુરૂષોવડે જીએ છે, અને સામાન્ય લોકો બે નેત્રવડે જીએ છે.”

અનુક્રમે તે ચર ધારાનગરીમાં ગયો. ત્યાં મોચીઓના ઘરમાં પલાણુ, ઢાલ અને ચોકડા વિગેરે ચામડાની સામગ્રી તૈયાર થતી જોઈ. હુહારને ઘેર ખર્જો, ભાલાં, છરીઓ, તરવારો, ચમદાખૂંટકા વિગેરે તૈયાર થતાં જોયાં. એ રીતે જુદા જુદા કારીગરોને ઘેર યુદ્ધની જુદી જુદી સામગ્રી તૈયાર થતી તેણે જોઈ. પછી ચોરાશી ચોટાના માર્ગમાં દરેક દુકાને તેણે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાની કિંવદંતી (વાર્તા) સાંભળી. અનુક્રમે રાજમહેલના દરવાજા પાસે આવ્યો. ત્યાં દશ, વીશ, ત્રીશ, ચાલીશ, પચાસ, સાઠ, સીત્તેર, એંશી, સો, હજાર વિગેરે સંખ્યાવાળા અશ્વોથી પરિવરેલા દેશ દેશના, નગર નગરના અને ગામે ગામના રાજાઓ, ઠાકોરો, માંડલિકો, મુકુટખદ્ધ રાજાઓ અને સામંતો વિગેરેને ચોતરફથી આવતા જોયા તથા જેઓ પ્રથમ આવેલા તેઓને ભોજરાજાને પ્રણામ કરી પોતપોતાને ઉતારે જતા જોયા. તેમજ તરવાર, ભાલાં, મુદ્દગર, ખર્જો, ગદા વિગેરે છત્રીશ પ્રકારના આયુધને ધારણ કરનાર લાખો પદાતિઓને આવતા તથા જતા જોઈ તે દૂત શ્રી ભોજરાજા સૈન્યની તૈયારી કરે છે એમ નિશ્ચય કરી ત્યાંથી પાછો વળ્યો.

જે દિવસે તે દૂત પાટણ તરફ ચાલ્યો તે દિવસે શ્રી વિમલ નામનો દંડનાયક રાજા સાથે વિરોધ થવાથી રાત્રીએજ પાટણથી નાસી ગયો. શામાટે તેને નાસી જવું પડ્યું? તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—“અણુ-હિલ્લપુર પાટણમાં પ્રાગ્વાદ વંશનો વિમલ નામે એક સામાન્ય વણિક રહેતો હતો. તેને સર્વ ગુણરૂપી રત્નોના નિધિ સમાન શ્રીદેવી નામની પ્રિયા હતી. તે વિમળ બાણવડે ધારેલું નિશાન વીંધવું, તે બાણ ક્યાંઈ પણ સ્થાનના ન પામે અને ઝીણી વસ્તુની અંદર થઈને પણ નીકળી જાય એવી બાણકળા, સામુદ્રિક કળા તથા અશ્વનાં લક્ષણો જાણવાની

કળા એ ત્રણ કળામાં કુશળ હતો. એકદા નગરની બહાર ભીમ વિગેરે ઘણા રાજાઓ ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેમાં એક ગાઉ દૂર પૃથ્વીપર નિશાન ખોદી તેને તેઓ વીંધતા હતા; પરંતુ તેમના બાણો વચ્ચે વચ્ચે સખલના પામી નિશાન ભેદવામાં ચુકતા હતા, તે જોઈ પેલો વિમલ મનમાં ખેદ પામી વારંવાર ‘અહહ’ બોલતો હતો. તે જોઈ રાજાએ તેને પોતાના સેવક પાસે બોલાવી પૂછ્યું કે—“ હે રંક ! તું વારંવાર અહહ કેમ કરે છે ? ” તે બોલ્યો—“ હે સોમનાથ ! હે દેવ ! અમારી જેવા રંક પણ દૂર રહેલા નિશાનને ભેદી શકે છે, તો આ સર્વ રાજાઓ કે જેઓ છત્રીશ આયુધના અભ્યાસી છે, ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ છે અને સંગ્રામસાગરનું મથન કરવામાં મંદરાચળ પર્વત સમાન છે તેઓ શા માટે નિશાન ચુકતા હશે ? એમ ધારી તેમની તે કળામાં અયોગ્યતા જોઈ ખેદથી હું અહહ કરું છું. જો કે ગંધડા પારંકી દ્રાક્ષ ચરતો હોય તો તેમાં પોતાને કાંઈપણ હાનિ નથી, તો પણ અયોગ્ય કાર્ય જોઈને ચિત્તમાં ખેદ તો અવશ્ય થાય છે. ”

તે સાંભળી રાજાને કોતુહલ ઉત્પન્ન થયું, તેથી તેણે કહ્યું કે—“ તું એક બાણ મૂક, અમે જોઈએ. ” ત્યારે હર્ષના સમૂહથી તેના રોમાંચરૂપી કંચુક વિકસ્વર થયો, તેણે ધનુષ્ય લઈ તેના પર પ્રત્યંચા ચડાવી અને તેનો ટણાટકાર કરીને બાણ મૂક્યું. તે તત્કાળ નિશાનને ભેદી ત્યાંથી પણ ચાર ગાઉ દૂર જઈ પૃથ્વીપર પડ્યું. તે બાણ લાવવા માટે રાજા પોતાના સેવકને મોકલતો હતો ત્યારે તે વિમળે કહ્યું કે—“ હે સ્વામી ! એને અથ્થ આપીને મોકલો, નહીં તો પગ ચાલતો તે જશે તો સંધ્યા વખતે પણ પાછો આવશે નહીં; કારણ કે બાણ ઘણું દૂર જઈને પડ્યું છે. ” તે સાંભળી વિસ્મય પામેલા રાજાએ કહ્યું કે—“ તારી પાસે બાણ કળા કેવી છે તે કહે. ” ત્યારે તેણે વિજ્ઞાપ્ત કરી કે—“ કોઈ બાળકની છાતી ઉપર એકસો ને આઠ કમળનાં પત્રો મૂકો, તેમાં જેટલા કહો તેટલાને અથવા સર્વને બાણવડે હું વીંધી શકું છું અને તે બાળકની છાતીને જરા પણ અડકે નહીં, તથા મારું મૂકેલું બાણ પાંચ ગાઉ સુધી અસ્ખલિત જાય છે, તેમજ ચપળ સ્ત્રીના ચળાયમાન બે કુંડળમાંથી કહો તે કુંડળની વચ્ચે થઈને હું બાણ કાઢી શકું છું. ” તે સાંભળી ચમત્કાર પામેલો રાજા ચિત્તમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ મહા પુરૂષો કળાવાનનેજ માને છે, પરંતુ કળા સહિત લક્ષ્મીવાળાને પણ માનતા નથી. જુઓ, મહાદેવે વસુપતિ (સૂર્ય) નો ત્યાગ કરી ચંદ્રનેજ મસ્તકપર ધારણ કર્યો છે. મારા

આ રાજ્યો, ક્ષત્રિયો અને સુભયો ખર્જ, ઢાલ, ખરછી, ચમદાંપૂકા વિગેરે શસ્ત્રો અને અધ્યાદિક વાહુનોના આડંબરને ધારણ કરનારા સંકટોની સંખ્યામાં છે, પરંતુ આ દરિદ્રની પાસે જેટલી બાણકળા છે તેટલી પણ કર્મના વશથી આ વીરોને આવડતી નથી. કહ્યું છે કે— “ દેવને આધીન ફળ હોવાથી આપણે મનુષ્યો શું કરી શકીએ ? તો પણ એટલું તો કહી શકીએ કે કંકેલીના પક્ષવો બીજા પક્ષવોની જેવા તો નથીજ. ” ત્યારપછી રાજ્ય પ્રસન્ન થઈને તેને પાંચસો અશ્વો, લાખ સુવર્ણ અને સેનાપતિનું સ્થાન આપ્યું; તેથી તે વિમળનું જન્મ પર્યંતનું દરિદ્ર નાશ પામ્યું. કહ્યું છે કે— “ શેરડીનું ક્ષેત્ર, સમુદ્રનું પ્રયાણ, અમુક જાતિનો પાપાણ અને રાજાની કૃપા એ ક્ષણ-વારમાં દરિદ્રતાને હણે છે. ”

ત્યારપછી વિદાતાની જેમ ચતુરાઈની સીમાના સ્થાનરૂપ અને આશ્ચર્યમય એવા આ વિમળના અતિ કુટિલ અને ગુપ્ત વિચારોની શ્રેણી કોઈ જાણી શકતું નહીં; પરંતુ કેવળ શત્રુરાજના નિવાસોની પૃથ્વીપર જડેલા મણિઓ આ વિમળના અધોની ખરીઓના અગ્રભાગવડે ખોદાઈ ગયા છે એમ સાંભળવામાં આવતું હતું. એ રીતે સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એ ચારે ઉપાયનો પ્રયોગ કરવામાં ચતુર એવા વિમળે યુદ્ધવડે સમગ્ર શત્રુવર્ગના ગર્વને જીતી લીમ-રાજાનું એકછત્ર રાજ્ય ક્યું, અને તેના દંડમાં આવેલા ધનવડે તેણે રાજાનો કોશ (ભંડાર) ભરપૂર કર્યો. ત્યારપછી શરદ્ધતુના સૂર્યની જેમ ઉગ્ર પ્રતાપવાળો, સિંહની જેમ સંઘ્રામમાં શૂરવીર, કલ્પવૃક્ષની જેમ અર્થોચ્ચાના મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર, સમગ્ર સીમાડાના રાજ્યોના મસ્તક ઉપર લીમરાજાની આજ્ઞાને મુગ્ધરૂપ કરનાર અને દરરોજ પ્રભાતે રાજ્યોના સમૂહ વિગેરેવડે જેના ચરણ-કમળ સેવાંતા હતા એવો તે વિમળ દંડનાયક સુખે રહેવા લાગ્યો.

રાજાની કૃપાનું સ્થાન થવાથી તથા પોતાની શૂરવીરતાથી ગર્વ પામેલો આ વિમળ સર્વ ક્ષત્રિયમંડળને તુલ્ય સમાન ગણવા લાગ્યો. કહ્યું છે કે— “ કુળ, વિત્ત, શ્રુત, રૂપ, શૌર્ય, દાન અને તપ એ સાત પ્રાયે કરીને મનુષ્યોને ગર્વના હેતુ છે. ” તેનો ગર્વ દૂર કરવા માટે અન્યદા પુરોહિતે તેને કહ્યું કે— “ સામાન્ય મનુષ્યો પણ રાજાનો આશ્રય કરી સામત, મંત્રી, સેનાપતિ, પુરોહિત વિગેરે પદવીને પામી માહાત્મ્યને ધારણ કરે છે તે ખરેખર સેવકજનને કલ્પવૃક્ષ સમાન રાજાનોજ પ્રસાદ છે. કહ્યું છે કે— “ દેડકો સર્પના મસ્તકપર ચડીને જે વૃત્ત કરે

છે તે કોઈક ગારડિકનો જ પ્રભાવ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ” વળી કહ્યું છે કે—“ જે પથ્થરો પોતે હૂમે છે અને આશ્રિત થયેલા બીજા-એને પણ હૂખાડે છે તે પથ્થરો મોટા દુસ્તર સમુદ્રમાં તરે અને પોતાના આશ્રિત વાનરાએને પણ તારે, તે ગુણ પથ્થરનો, વાનરનો કે સમુદ્રનો નથી; પરંતુ તે તો શ્રીમાન્ રામચંદ્રના પ્રતાપનો મહિમા વિકાસ પામે છે. ”

તે સાંભળી વિમળ બોલ્યો કે—“ હે પુરોહિત ! તું ચાર વેદ ભણ્યા છતાં પણ મૂર્ખજ રહ્યો લાગે છે; કારણ કે એ તો સર્વ પૂર્વના આચરેલા પુણ્યસમૂહનોજ વિલાસ છે. કહ્યું છે કે—“ વિશ્વને વખાણવા લાયક ઉત્તમ કુળ, નિરોગી શરીર, નિર્મળ જાતિ, મનોહર રૂપ, સાડું ભાગ્ય, સુંદર ભાર્યા, ભોગમાં આવે તેવી લક્ષ્મી, દીર્ઘઆયુષ્ય, યુવાવસ્થા, અતુલ બળ, અનુપમ સ્થાન તથા બીજું જે કાંઈ પ્રાણી-એને કલ્યાણકારક પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ ધર્મના આરાધનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ નદીમાં પૂર આવેલું જોઈ પર્વત ઉપર વૃષ્ટિ થયાનું અનુમાન કરાય છે, તેમ ડાહ્યા પુરૂષો ધર્મને નહિ જોયા છતાં શુભના ઉદયથી તેનું અનુમાન કરી લે છે. ” વળી ચિરકાળ સુધી સેવા કરીને સ્વામીને પ્રસન્ન કર્યો હોય તો પણ જો તેનું પુણ્ય ન હોય તો તેને તે કાંઈ પણ આપવા સમર્થ નથી. કહ્યું છે કે—“ સ્વામી ચિરકાળ સેવ્યા છતાં પણ પુણ્ય વિના પ્રસન્ન થતો નથી. જુઓ ! અરણ્યજન્મથીજ સૂર્યના ભક્ત છતાં પણ હજુ સુધી તે ચરણ રહિતજ રહેલો દેખાય છે. ”

તે સાંભળી પુરોહિતે વિચાર કર્યો કે—“ આ વિમળને હમેશાં રાજા પ્રત્યક્ષ રીતે દાન, માન વિગેરેવડે અત્યંત ઉપકાર કરે છે તેને પણ એ કબુલ કરતો નથી, તો આવા પુરૂષને ધિક્કાર છે. કોઈ કવિએ અન્યોક્તિથી કહ્યું છે કે—“ હે વામન ! વાયુએ આણેલું ઉંચા વૃક્ષનું ફળ પામીને તું તૃપ્ત થયો તે યોગ્ય છે, પરંતુ મારી શક્તિથી મેં ફળ મેળવ્યું એમ ધારી જે તું ગર્વ કરે છે, તે તારો ગર્વ હાંસીનું સ્થાન છે. ” અથવા તો આનો આ દોષ નથી. કળિયુગમાં એવા જ માણસ ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું છે—“ પ્રથમના લોકો કૃતજ્ઞ એટલે ફરેલા ગુણને જાણનારા હતા, પણ હાલના લોકો તો ફરેલા ગુણને હણનારા છે. તેથી મારા મનમાં વિકલ્પ થાય છે કે અત્યારની દુનિયા શી રીતે ચાલશે ? ” એમ વિચારી મનમાં ખેદ પામતો પુરોહિત ઉઠીને ચાલતો થયો.

એકદા પુરોહિતે એકાંતમાં ભીમરાજને કહ્યું કે—“ હે રાજેન્દ્ર ! પોતાની જાતિના અનેક ક્ષત્રિયો વિગેરે છતાં પણ તેમનો ત્યાગ

કરી એક સામાન્ય વણિકને દાંડનાયકની પદવી આપી, તેનો નિરંતર સત્કાર કરવાથી તમારી કાંઈ પણ મોટાઈ કહેવાતી નથી. સમુદ્ર મોટો છે તેથી શું થયું? કે જે હલકાને મસ્તકપર વહન કરે છે અને ગુરૂને નીચે-તળીએ બેસાડે છે. વિષમ સમયે આપને ક્ષત્રીઓ જ સહાયભૂત થવાના છે, આ વણિક થવાનો નથી. કહ્યું છે કે—“સ્વ અને પરનો તફાવત બુદ્ધિએ કે ચંદન વૃક્ષ પડી ગયું ત્યારે ભમરાઓ જેમ આવ્યા હતા તેમ ચાલ્યા ગયા અને તેના પક્ષવો-પાંદડાઓ તરતજ મ્હાન થયાં-મુકાઈ ગયાં.” વળી સેનાપતિનું સ્થાન પામવાથી સમગ્ર રાજ્યો અને ક્ષત્રિયોને વશ કરી તે વિમળ જ ઇંદ્રની જેમ આપની નિરર્ગળ રાજ્યલક્ષ્મીને ભોગવે છે. આપ તો માત્ર પુતળારૂપ જ છો; કેમકે તેની સેવા કરવા આવતા મોટા સામંત-સમૂહના શ્રેષ્ઠ અધીના મુખમાંથી નીકળતી લાલાના જળવડે તેના ઘરના આંગણાની પૃથ્વી નિરંતર કાઢવવાળી જ રહે છે, અને તેના શત્રુના ઘરમાં સ્ખલના પામતી લક્ષ્મી જેવામાં આવે છે. તેથી અનુક્રમે સર્વ ચતુરંગ સૈન્યને ફેાડી આપનું પણ વિપરીત કરતાં તે કાંઈ વિચાર કરશે નહીં; કારણ કે સર્વ કોઈ અતિ સમૃદ્ધિ પામીને પરિણામે અસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય કે સ્વામીપદનો અભિલાષી થાય છે. કહ્યું છે કે—“તુલ્ય સમૃદ્ધિવાળા, તુલ્ય પરાક્રમવાળા, રહસ્યને જાણનારા, ઉદ્યોગી અને અર્ધ રાજ્યના ભાગીદાર એવા મિત્રને પણ જે ન હોય તે પોતેજ હુણાય છે. હસ્તિશાળામાં રહેલો ગધેડો જો ધીનું ભોજન પામે છે, તો તેનું વધારે સન્માન થવાથી તે મૂર્ખ હાથીને પણ મારવા દોડે છે.” વળી સર્વ પાપનું મૂળ લોભજ છે, તે લોભ આવા વણિકને હોય તેમાં શું કહેવું? તેથી આને હણવો યોગ્ય છે અથવા તેનો સર્વસ્વ દાંડ કરવો યોગ્ય છે. તેમાં કાળક્ષેપ કરવો ઉચિત નથી. કાળક્ષેપ કરવાથી જે વસ્તુ પ્રથમ નખવડે છેદવા લાયક હોય છે તે કુઠારથી પણ ન છેદાય તેવી થઈ જાય છે.”

આ પ્રમાણે પુરોહિતનાં વચનો સાંભળી ભીમરાજાનું ચપળ અંતઃકરણ વિમળ ઉપર ઉદ્વેગવાળું થયું. કહ્યું છે કે—“વેલડી, રાજાનું ચિત્ત, ઉત્તમ સુવર્ણ, જળ અને સ્ત્રી આટલાને વૃત્તિજનો ન્યાં લઇ જાય ત્યાં જ તેઓ જાય છે, અર્થાત્ જેમ વાળે તેમ વળે છે.” પછી પ્રાતઃકાળેજ ન્યારે વિમળ સભામાં આવી રાજાને પ્રણામ કરવા લાગ્યો ત્યારે રાજા કોંઈથી નેત્રને રક્ત કરી પરાડ્મુખ થયો. તે

જેમ વિમળે વિચાર કર્યો કે—“ રાજા મિત્ર કેન દષ્ટં શ્રુતં વા ? ” રાજા મિત્ર હોય એમ કોણે દેખ્યું કે સાંભળ્યું છે ? એમ પંડિતો જે કહે છે તે સત્ય જ છે, કારણ કે મેં આની ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છતાં અને મારામાં કાંઈ પણ અપરાધ નહીં છતાં તે એકદમ મારા પર ઉકટ કોપ પ્રગટ કરી પરાડમુખ થયો છે. કહ્યું છે કે—“ વેશ્યા, જુગારી, રાજા, જળ, વૂર્ત, સોની, અગ્નિ, બિલાડો, બ્રાહ્મણ અને વાનર એ દશ કોઈના મિત્ર હોતા નથી. ” તેમાં પણ વિવિધ પ્રકારના ચાડિયાઓનાં વચન સાંભળવાથી જેના કર્ણવિવર અપવિત્ર થયા હોય એવા રાજાઓ તો કદાપિ કોઈનાથી પણ રંજન કરી શકાતા નથી. કારણ કે રાજાનો કાચો રાજા પરિપૂર્ણ હોય, વિદગ્ધ-પંડિત હોય અને રાગવાળો-પ્રીતિવાળો હોય તોપણ કાચા કાંઠાવાળા ઘડાની જેમ તે કોઈથી ગ્રહણ કરી શકાતો નથી; અથવા તો આ દોષ રાજાનો નથી. કારણ કે રાજાઓની ચિત્તવૃત્તિ આરિસા જેવી હોય છે, તેમાં ચાડીઆ લોકો પાસે રહેલા માણસને ગુણીરૂપે અથવા નિર્ગુણીરૂપે જેવી રીતના દેખાડે તેવો જ તેની ચિત્તવૃત્તિમાં આભાસ-પ્રતિબિંબ પડે છે. કુતરો પોતાનો પગ ઉંચો કરીને મૂરે છે, તેમાં તેનું શું લુગડું ભીંજાય છે ? ના. તેવો તેનો સ્વભાવ જ છે. તેમ ચાડીઆનો પણ તેવો સ્વભાવ જ છે. વાઘ ગહન વનને સેવે છે, સિંહ ગુફાને સેવે છે, હુંસ કમળવાળી કમલિનીને સેવે છે, ગીધ પક્ષી સ્મશાનને સેવે છે, સજ્જન નિરંતર સજ્જનોને જ સેવે છે, અને નીચ માણસ નીચ જનને જ સેવે છે; માટે સ્વભાવથી જ થયેલી દુષ્ટ પ્રકૃતિ તજવી અતિ દુષ્કર છે. તે જ રીતે પિશુનનો આવો સ્વભાવજ છે કે કારણ વિના પરના દોષ પ્રગટ કરવા. કહ્યું છે કે—“ ખજ પુરૂષ સોયના અગ્રભાગ જેવો છે અને સજ્જન પુરૂષ સોયના પાછલો ભાગ જેવો છે. સોયનો અગ્રભાગ વસ્ત્રને છિદ્ર પાડે છે અને પાછલો ભાગ ગુણવાન (દોરાવાળો) હોવાથી છિદ્રને ઢાંકે છે. ” જ્યાં દુર્જનોનો પ્રચાર હોય ત્યાં એક દિવસ પણ સુખે રહેવાતું નથી. માટે હું આ રાજાનો ત્યાગ કરી શિઘ્ર કોઈ બીજા દેશમાં ચાલ્યો જાઉં. કહ્યું છે કે—“ સર્પ જેવા ચાડીઆઓ વૃક્ષની જેમ જેઓની અંદર કાન રૂપી કોટરવડે કરીને પ્રવેશ કરે છે, તેમના સમીપ

૧ કાચા કાંઠાવાળો ઘડો પરિપૂર્ણ-જળથી ભરેલો, વિદગ્ધ-ઘણો પાછલો અને રાગ-રંગવાળો હોય છતાં તે ગ્રહણ કરતાં ભાંગી જાય છે.

ભાગનો જીવવાની ઈચ્છાવાળાએ ત્યાગ કરવો અથવા ફળસહિત તેવા વૃક્ષને સળગાવી દેવું.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે વિમળે ભીમરાજને કહ્યું કે—
“મને વરાકને તમે અકસ્માત પીઠ આપી તો ભલે આપો, પરંતુ આજ પછી તમે શત્રુને પીઠ આપશો નહીં. ” એમ કહી વિમળ પોતાને ઘેર ગયો. પછી પોતાના સર્વ સેવકોની સાથે સંકેત કરી રાત્રીના બીજા પહોરે પાંચસો અસ્વારો સહિત કોટિ દ્રવ્ય અને રત્નો લઈ ત્યાંથી નીકળી બાર ચોજન પૃથ્વીનું ઉદ્ધવન કરી પ્રાતઃકાળ થતાં અભ્યુદાયળ પર્વતની પાસે રહેલી, અઠારસો ગામોને અલંકૃત કરનારી, જૈનનાં અને મહાદેવનાં મળી ચાદસો ને ચાળીશ દહેરાંવડે શોભતી અને બહારના ભાગમાં નવસો જળાશયોવડે પવિત્ર થયેલી ચંદ્રાવતી નામની નગરીમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના રાજાને મળી ત્યાંના રાજાએ સન્માન આપવાથી ત્યાં સુખે સુખે રહ્યો.

ઇતિ વિમલદંડનાયક સંબંધ.

વિમળના ગયા પછી બે ત્રણ દિવસે પહેલાં માલવ દેશમાં મોકલેલા દૂતે આવી ભીમરાજને પ્રણામ કર્યા. રાજાએ તેને ભોજ-રાજાનું વૃત્તાંત પૂછ્યું, ત્યારે તે વિસ્તારથી કહેવા લાગ્યો કે—“હું પૃથ્વીપતિ ! સાંભળો. ધારાનગરીનો સ્વામી સૈન્યની તૈયારી કરે છે, તે વિષે હું કેટલુંક કહી શકું ? કેમકે હાથી, ઘોડા અને પાયદળ એ ત્રણ પ્રકારનાં સૈન્યે કરીને ચોતરફથી રાજાઓ આવી આવીને ત્યાં એકઠા થાય છે, તેથી ત્યાંના માણસો હાથી, ઘોડા અને સુભટોથી તરીને ચાલવા પણ શક્તિમાન નથી. સૈન્યના મેળાપને મારે આવતા અર્ધપતિઓ, ગજપતિઓ, નરપતિઓ અને રાજાઓના હાથીઓ, ઘોડાઓ અને સુભટોનો નગરીની અંદર અને બહાર પણ એટલો બધો સંમર્દ થયો છે કે લોકોના માથે માથાં અફળાય છે, હારોવડે હારો તુટે છે, છાતીએ છાતી દળાય છે અને પીઠે પીઠ મળી જાય છે. ઘણું શું કહું ? એક તલના દાણા જેટલી પણ ખાલી ભૂમિ તે નગરીમાં નથી. સુમારે નવ દશ દિવસમાં કલ્યાંત કાળના સમુદ્રની જેવું મર્યાદા રહિત તે ભોજરાજાનું ઉત્કટ સૈન્ય આવીને આખો ગુજરાત દેશ ઉખેડી નાંખી પોતાને આધીન કરીને ચાલ્યું જશે એમ મને જણાય છે.”

દુતનાં આ પ્રમાણેનાં વચનો સાંભળી મનમાં ભય પામેલા ભીમરાજાએ વિચાર કર્યો કે—“ પહેલાં તો ભોજરાજાને મેં ઘુણાક્ષર ન્યાયથી જીત્યો હતો, અને સર્વ દેશમાં કીર્તિ મેળવી હતી; પરંતુ અતિ વિદ્વાન પણ બૃહસ્પતિની ધરાધર ન થાય અને મોટો દાતાર પણ કલ્પવૃક્ષની ધરાધર ન થાય, તેમ હું ગમે તેટલો બળવાન હોઉં તોપણ સંશ્રામમાં તેની ધરાધરીને કેમ પામું ? તેમાં પણ હાલ વિશેષ કરીને વિષમ સંશ્રામમાં અસમાન સહાયરૂપ સર્વ ઉપાય અને ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ વિમળ દંડનાયક પણ નથી, તેથી મારા વિચારરહિત કાર્યને વિકાર છે. કહું છું કે—“સહસા-વિચાર્યા વિના કાંઈપણ કાર્ય કરવું ન જોઈએ. અવિવેક મોટી આપત્તિનું સ્થાન છે. ગુણમાં આસક્ત થનારી સંપત્તિઓ પોતાની મેળેજ વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનારને વરે છે—પ્રાપ્ત થાય છે. ” અથવા તો જેનો વિનાશ સમીપે આવ્યો હોય તેવા પુરૂષની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને પ્રથમથીજ વિપરીત થાય છે કે જેથી મેં તેનું વિના કારણે અપમાન કર્યું; અથવા હજી પણ મંત્રીને મોકલી તેને મનાવી અહીં પાછો બોલાવું. કહું છું કે—“ જેના વિના ચાલે તેમ ન હોય, તેણે કદાચ અપરાધ કર્યો હોય તોપણ તેને મનાવવો જોઈએ; કારણ કે અગ્નિએ આપું નગર આળી નાંખ્યું હોય તોપણ તે અગ્નિ કેને પ્રય નથી ? કેને તેની જરૂર પડતી નથી ? ”

આ પ્રમાણે વિચારી રાજાએ મંત્રીને અંદાવતી નગરીમાં મોકલ્યો. મંત્રીએ ત્યાં જઈ વિમળને કહું કે—“ હું પ્રાગ્વાટવંશના મુગટમણિ ! અને વીર જનોનો વિજય કરવામાં અદ્વિતીય શ્રેષ્ઠ વીર શ્રી વિમળ ! સાંભળો. તમે પોતે જ વિચારમાં ચતુર છો, તેથી તમારી પાસે મારે જે કાંઈ કહેવું કે ઉપદેશ આપવો તે લોકમાં સમુદ્રની લહેરો લટકાવવા જેવું છે, આઞ્ઞવૃક્ષ ઉપર તોરણ બાંધવા જેવું છે, અને સરસ્વતીને નિશાળે બેસાડવા જેવું છે. તો પણ કહું છું કે—તમે તે વખત એકદમ નાસીને અહીં ચાલ્યા આવ્યા તે વિવેકી જનને ઉચિત કયું નથી; કારણ કે વિવેકી જનો થોડાને માટે ઘણાનો ત્યાગ કરતા નથી. રાજાએ માતાપિતારૂપ છે તેઓ કદાપિ કોપ કરે છે અને પાછા પ્રસન્ન પણ થાય છે. તેમાં પણ વિશેષ એ કે ભીમરાજા તો સેવ્યા વિના પણ તમારાપર નિરંતર પ્રસન્ન હતા, છતાં તેમણે જે તમારાપર કોપ કર્યો તે કોઈ પિશુનની દુષ્ટ ચેષ્ટાજ હતી; કારણ કે જળની પ્રકૃતિ તો શીતળજ હોય છે, તેને જે ઉષ્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે

તે અગ્નિના સંખંધથીજ થાય છે. વળી હે અસાધારણ સાહસિક ! આ રાજાએ ભલે કોપ કર્યો, પરંતુ રણસંગ્રામમાં રસિક અને પગલે પગલે ઉપકાર કરનાર એવા તમને તે મારત નહીં. કદાચ અમુક ધન દંડ તરીકે લેત, અને જો કદાચ કાંઈક ધન તમારી પાસેથી લીધું હોત તો બહેનના ધુલ બહેનનેજ ચડ્યા જેવું હતું. તો માત્ર દંડનાજ ભયથી આટલી મોટી દંડનાયકની પદવીનો ત્યાગ કરવો તે આપને ઉચિત નથી. શું મૃગલા ખાઈ જશે એમ ધારી ખેતી ન કરવી ? કે અજીણું થશે એમ ધારી ભોજનનો ત્યાગ કરવો ? કદાચ નાસી જવાથી બીજે ઠેકાણે માન, મહત્તા અને ઐશ્વર્ય વિગેરે અધિક મળતું હોય તો તેમ કરવું પણ ઠીક છે. પરંતુ જેનાથી અનર્ગળ લક્ષ્મી, મહત્ત્વ અને આધિપત્ય પ્રાપ્ત થયું હોય એવા પોતાના સ્વામીનો ત્યાગ કરી જે બીજાનો આશ્રય કરે તેનું કદાપિ કુશળ થતું નથી. કહ્યું છે કે—“જે માણસ જ્યાં રહીને ઉદય પામ્યો હોય તે પૂર્વ ભૂલૂતનો ત્યાગ કરી બીજાનો આશ્રય કરે છે તો તે માણસ સૂર્યની જેમ અસ્ત પામે છે.” મારે બીજે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તમે ત્યાં પાછા ચાલો. તમને ભીમરાજાએ પ્રથમ પાંચસો અશ્વો આપ્યા છે, અને અત્યારે બીજા પાંચસો અશ્વો, બત્રીશ ગામ અને દંડનાયકનું સ્થાન આપે છે. તમને બોલાવવા મારેજ મને મોકલ્યો છે. વળી કદાચ પુત્ર કુપુત્ર થાય છે પણ માતૃપિતા કુમાતૃપિતા થતા નથી. મારે તમારે ત્યાં આવવાથીજ લાભ છે. નીતિમાં કહ્યું છે કે—“સ્વામીથી હુણાયેલાને સ્વામીની આરાધનાથીજ પાછું સુખ થાય છે, જેને માતાથી વિપ્રિય પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માતા જ જીવિતવ્યનું કારણ થાય છે.”

આ પ્રમાણેનાં મંત્રીનાં વચનો સાંભળી વિમળે વિચાર્યું કે—“હું જાઉં કે ન જાઉં ? જો કદાચ જઈશ તો પણ પ્રથમની જેવી મારી સાથે રાજાની અંતરંગ પ્રીતિ તો નહીંજ થાય; કારણ કે એકવાર જુદાં પડેલાં ચિત્તને સ્ફટિકના વલયની જેમ સાંધવા કોણ સમર્થ છે ? કહ્યું છે કે—“તુરેલું સાંધવાથી વચ્ચે ગાંઠ પડે છે અથવા તો તેનું પ્રમાણ આજીવન ધર્મજન્ય છે—લખાઈ ઘટે છે, અને વળી પૂર્વની જેવી શોભાને પામતું નથી, તેજ રીતે તુરેલો પ્રેમ સાંધવામાં પણ સમજવું.” અને પ્રથમની જેવી પ્રીતિ ન હોય તો ફરીથી પણ તે રાજાને વિકાર પામતાં વાર લાગશે નહિ.

૧ પહેલાંનો રાજા. તથા પૂર્વ દેશનો પર્વત.

કહ્યું છે કે—“ આયુષ્ય, રાજનતું ચિત્ત, પિશુન, ધન, ખજાની પ્રીતિ અને શરીર આટલાને વિકાર પામતાં વાર લાગતી નથી. ” રાજ-ઓના ચિત્તમાં જ્યારે વિકાર થાય છે ત્યારે તેઓ અન્યનું વિરૂપ કર્યા વિના રહેતાજ નથી. કહ્યું છે કે—“ ઠગ, કુટિની અને રંડા એ ત્રણ શબ્દનો પહેલો પહેલો અક્ષર લઈનેજ વિધાતાએ ઠક્કર (રાજ) શબ્દ બનાવ્યો છે, તે સર્વ પ્રાણીઓને લયંકર છે. ” વળી હું ત્યાં નહીં જઈં તોપણ પુર્વ પુણ્યના પ્રસાદથી મને અહીં પણ પ્રભુત્વાદિક મળવું હશે તો મળશે. કહ્યું છે કે—

સુકુલજન્મવિશ્રુતિરનેકથા, પ્રિયસમાગમ સૌલ્યપરંપરા ।

નૃપકુલે ગુરુતા વિમલં યશો, ભવતિ ધર્મતરોઃ ફલમિદ્દશમ્ ॥૧॥

“ સારા કુળમાં જન્મ, અનેક પ્રકારનો વૈભવ, પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતા સુખની પરંપરા, રાજકુળમાં આદર માન અને નિર્ભળ યશ એ સર્વ ધર્મવૃક્ષનાં ફળ છે. ” વળી સત્પુરૂષ પોતાના સ્થાનનો ત્યાગ કરવાથીજ સંપત્તિનો ઉદય પામે છે. કહ્યું છે કે—“ સોપારી, પત્ર, રાજહંસ, અશ્વ, સિંહ, સત્પુરૂષ અને હાથી એ સર્વ પોતાનું સ્થાન તજવાથી જ શોભે છે. ” (અન્ય સ્થળેજ મહુત્તા પામે છે.) વળી કહ્યું છે કે—“ મલયાચળ પર્વતના રહીશ લિલ્લો હંમેશાં ચંદનના કાષ્ઠને ઇંધણારૂપે ખાળે છે, કાશ્મીર દેશમાં સ્ત્રીઓ કેશરનું ઉદ્વર્તન કરે છે—પીઠીને ઠેકાણે વાપરે છે, તથા સમુદ્રને કાંઠે રહેનાર લોકો રત્ન ઉપાર્જન કરવાનો ઉદ્યમ કરતા નથી; માટે દૂર રહેલાનીજ કિંમત છે, અને પાસે અથવા સાથે રહેવાથી પરાભવ કે અનાદર થાય છે. ” તેથી મારે કોઈ રીતે ત્યાં જવું તે ઉચિત નથી. ”

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી તેણે મંત્રીને કહ્યું કે—“ હે મંત્રી મંડળના મુગટ ! ઘણું કહેવાથી શું ફળ છે ? ખરેખર હું લીમરાજને પિતાતુલ્ય જ માનું છું. તે જે કાંઈ મને હુકમ કરશે તે હું અહીં રહ્યોજ સર્વ પાળીશ; પણ હું ત્યાં તો નહીં આવું. આ મારું વચન રાજને મારા પ્રણામપૂર્વક કહેજો. ” તે સાંભળી તેડવા આવેલ પ્રધાન નિરાશ થઈને પાછો ગયો, અને પ્રણામપૂર્વક સર્વ વૃત્તાંત લીમરાજ પાસે જઈને કહ્યો.

ત્યાર પછી વિમળ દંડનાયકના નહીં આવવાથી અને પોતાનું સૈન્ય ન્યૂન હોવાથી ભોજરાજ છત્તી શકાશે નહીં એમ ધારી લીમરાજ એકાંતમાં મંત્રીમંડળને બોલાવી વિચાર કરવા લાગ્યો કે—

“ હે મંત્રીશ્વરો ! કહો, હવે શું કરશું ? વિમળ તો આવ્યો નહિ. હમણાં આપણે ભોજરાજ સાથે યુદ્ધ કરી શકીએ તેમ નથી. જેનો એક હાથ છેદાયો હોય એવો સુભટ બળવાન હોય તોપણ કેટલાંક વખત યુદ્ધ કરવાને સમર્થ ન થાય પરંતુ જે બળથી ન જીતાય તે બુદ્ધિથી જીતી શકાય છે. કહ્યું છે કે—“વનુર્વારીએ મૂકેલું બાણ એકજ માણસને હણે, અથવા ન પણ હણે; પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરૂષ મૂકેલી બુદ્ધિ તો રાજ સહિત આખા રાજ્યને પણ હણી શકે છે. ” તેથી કોઈ એવી બુદ્ધિ વિચારો કે જેથી સર્વ મરે અને લાકડી ભાંગે નહીં; અર્થાત્ દંડ દેવો ન પડે અને ભોજરાજ ચડાઈ પણ ન કરે. ”

તે સાંભળી સર્વે વિચાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ કાંઈ પણ બુદ્ધિ સૂઝી નહીં; કારણ કે દંડ દેવો નહીં અને ભોજ આવે નહીં, એ બન્ને શી રીતે થઈ શકે ? એમાંથી એક તો અવશ્ય થવું જોઈએ. જેમ છાણમાં (પશુની વિષ્ણમાં) લીંડીઓ, લીંડાં કે પોદળો ત્રણમાંથી એક તો હોય જ. તે વખતે સર્વ શાસ્ત્રમાં પાંડિત ડામર નામના દ્વેતે રાજને પ્રણામ કરી કહ્યું કે—“ હે રાજેન્દ્ર ! જે આપની આજ્ઞા હોય તો હું ગુજરાત ઉપર પ્રયાણ કરવાની તૈયારીવાળા પણ ભોજને પાછા વાળું અને ઉલટો તેની પાસેથી દંડ લાવું. ” તે સાંભળી હર્ષ પામેલો રાજ બોલ્યો કે—“ તો આપણે બીજું શું જોઈએ ? જે ગાય વાળે તે જ અજીન. તું કહે છે તેજ આ બાબતમાં પ્રમાણ, માટે તું થા તૈયાર. ”

આ પ્રમાણે કહી રાજ ઉભો થયો. મંત્રીઓ પણ ઉઠ્યા. પછી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે મોટી સભા ભરી રાજએ ડામરને બોલાવી તેને ચોસઠ પાનનું બીડું, પદ્મ અશ્વ અને પંચાંગ પ્રસાદ (પાંચે અંગની પહેરામણી) આપ્યા. પછી પોતામાં પરાક્રમ નથી એવી બીજાઓને શંકા થાય તે દૂર કરવા માટે ભીમરાજ સભાસભક્ષ બોલ્યો કે—“જેકે હું રાજ્ય કરું છું ત્યાં સુધી પ્રથમ પરાજય થયેલો હોવાથી ભોજરાજ ગુજરાત તરફ આવવા માટે શુકન પણ જોશે નહીં. તે છતાં ઉત્કટ બળવાન પણ જે જેનાથી જીતાયો હોય તે તેનાથી શંકા પામેજ છે. સિંહના નામથી ચિન્હિત થયેલું પ્રાણી હજી પણ ગજેન્દ્રોને દુઃસહ છે; માટે તારે તેની સાથે સંધિ કરીને શીઘ્ર પાછા આવવું. ” તે વાત અંગીકાર કરી ડામર ચાલ્યો. કેટલાંક પગલાં ગયા એટલે રાજએ કાંઈક કહેવા માટે પાછો બોલાવ્યો. ફરીથી તે ચાલ્યો, ફરી તેને પાછો વાળ્યો. એમ પાંચ છ વાર તેમ કયું; એટલે મનમાં ખેદ પામી તેણે

વિચાર્યું કે—“અહો ! આ રાજાનું કેવું ગાંડપણ ! શીખવેલા વાક્યો-
વડે કાંઈ આ કાર્યની સિદ્ધિ થવાની નથી. તો વારંવાર મને આ પોપ-
ટની જેમ શું શીખવે છે ? જે શીખીને વિદ્વાન થાય તે કાર્ય કરનાર
થઈ શકતો નથી. કહ્યું છે કે—“જે ગુરૂની વિદ્યાથી વિદ્વાન થયો હોય,
પિતાના ધનથી ધનવાન થયો હોય, અને સહાયકારકની શૂરતાથી
શૂરવીર થયો હોય તે ક્યાં સુધી આનંદ પામશે ?” ત્યાં ગયા પછી
શીખવે પડે કે કેવો અવસર આવશે ? જેવો અવસર હોય તેવું જ
વચન બોલવું ઉચિત છે. કહ્યું છે કે—“સમયે બોલેલું વચન, સમયે
વાપરેલું શસ્ત્ર અને સમયે પડેલી વૃદ્ધિ એ અદ્ય હોય તો પણ કોટિ-
ગણ કુંજ આપનાર થાય છે.” આ પ્રમાણે તે વિચાર કરતો હતો
તેવામાં ફરીથી રાજાએ તેને પાછો વાળ્યો. ત્યારે બેઠેથી તે બોલ્યો
કે—“આ મારી પીઠે બાંધેલી ખસ્તી (મસક) તમારી સન્મુખ
છે, તે સાંભળે છે. જે કાંઈ કહેવું હોય તે તેને કહો.” એમ બોલી
તે ડામર અશ્વપર આરૂઢ થઈને ચાલતો થયો.

તે સાંભળી રાજા લજ્જા પામ્યો અને ક્રોધયુક્ત થયો; તેથી તેણે
“આ ડામર દૂત અહીંથી ચાલી ત્યાં આવે છે, તેને આવે કે તરતજ મારા
કહેવાથી મારી નાંખવો.” એ પ્રમાણે ભોજરાજાપર લેખ લખી
તત્કાળ એક ઘડીમાં એક યોજન ચાલનારી હાથણી ઉપર બેસાડી
એક પોતાના સેવકને બીજે રસ્તે થઈને ધારાનગરી મોકલ્યો. તે
બીજે દિવસે જ ધારાનગરીમાં પહોંચ્યો. તરતજ તે સભામાં ગયો.
ત્યાં સભાના અલંકાર રૂપ અને પ્રતાપવડે જેણે રાજાએના સમૂહોનું
આકંભણ કર્યું છે એવા ભોજરાજાને તેણે પ્રણામ કર્યા. તે વખત તે
ભોજરાજાના મસ્તક ઉપર મોટું વિકસ્વર મેઘ જેવું મનોહર છત્ર ધા-
રણ કરેલું હતું, ચાર વારાંગનાએ તેને લીલાપૂર્વક ચાર સુંદર
ચામરો વીંઝતી હતી, પંચરંગી મયૂરપિચ્છના વીંઝણાથી તે વીંઝાતો
હતો, ત્રણ કલગીવાળા મુગટવડે તે શોભતો હતો, સૂર્યમંડળની ક્રાંતિને
પણ જીતનાર કુંડળોવડે તે અલંકૃત હતો, તેના વિશાળ વક્ષઃસ્થળમાં
મોટા મુક્તાકળની માળાએ શોભતી હતી, તેની આંગળીઓપી
પદ્મવો દેહીયમાન મુદ્રિકાનાં રત્નોવડે પુષ્પવાળાં જણાતાં હતાં, રત્નના
બાળબંધમાંથી નીકળતી ક્રાંતિવડે તેનું ભુજગર્જન રંગિત દેખાતું
હતું, પુરૂષ પ્રમાણે ઉંચા માણિક્યના સિંહાસન ઉપર તે બેઠો હતો, કદિ
પ્રમાણે ઉંચા પાદપીઠ ઉપર તેણે પોતાના પગ રાખ્યા હતા અને શરદ
ઋતુના સૂર્યની જેમ તેજને લીધે તેની સન્મુખ જોઈ શકાતું નહોતું.

ભીમરાજના સેવકે તેને ભીમરાજના લેખ આપ્યો. તે વાંચી ભોજરાજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“આ ભીમરાજ શા માટે ડામરને મારવાનું લખે છે ? મોટો અપરાધ હોય છતાં પણ આશ્વિનને મારવો ન જોઈએ. કહ્યું છે કે—સાધુ, ગાય, આશ્વિન, સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ અને રોગી તેઓએ અપરાધ કર્યો હોય તોપણ ધીર પુરુષોએ તેમને મારવા યોગ્ય નથી.” શત્રુએ મોકલેલા શાસનનો અથવા ભેટણાનો પરીક્ષા કર્યા વિના ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ. એવું નીતિનું વચન હોવાથી હું તેને મારીશ નહીં.” એમ વિચારી તેણે તે સેવકને પાછા રવાને કરી દીધો.

ચોથે દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે જેને શુભ શકુન થયા હતા એવો ડામર ભોજરાજ પાસે આવી પહોંચ્યો. તે વખતે રાજા સ્નાન કરી રહ્યા હતા અને ભ્રમર જેવા શ્યામ, સ્નિગ્ધ, કોમળ, કુદિલ, તેજસ્વી, સુગંધી અને લાંબા કેશને કાનપરથી ઉતારી પોતાના હસ્તપદલવવડે તેમાંથી પાણી નીતારતા હતા. તે સમયે ડામરે તેમને પ્રણામ કર્યા. ભોજરાજએ તેને સ્વાગતપૂર્વક કુશળ પ્રશ્ન પૂછી કહ્યું કે—“હે ડામર ! ભીમ નાપિત (હુજમ) શું કરે છે ?” તે સાંભળી ડામરે વિચાર કર્યો કે—“કોઈ કરશે તો પછીથી પણ મનાવાશે; પરંતુ અવસરે પ્રાપ્ત થયેલું વાક્ય જવા દેવું ઠીક નહીં.” એમ વિચારીને તે બોલ્યો કે—“હે રાજા ! ભીના મસ્તકવાળાને મુંડવા માટે સજાયો ઘસે છે.” તે સાંભળી રાજા ખેદ પામ્યો, અને તે ડામરને કાણે, કાળો, કુરૂપ અને કુખ્જ જોઈ હસીને રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“હે ડામર ! કહે તારા રાજાને સંધિ તથા વિગ્રહ વિગેરે ઉપાયોની યોજના કરવા માટે તારી જેવા કેટલા દૂતો છે ?” તે બોલ્યો કે—“હે માલવ દેશના સ્વામી ! ઘણા દૂતો છે, અને તે અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણે પ્રકારના ગુણવાળા છે. તેમાંથી જ્યાં જેવી ઉચિતતા હોય ત્યાં તેવા દૂતને મોકલવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે મનમાં હસવું આવે તેવો ઉત્તર આપવાથી તેણે ધારાનગરીના સ્વામીને રંજિત કર્યા.

આવા ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયેલા ભોજરાજએ તે ડામર (દૂત)ને લક્ષ ધનામ આપ્યું. કલ્પવલ્લીની જેમ વચનની કળા શું શું કળા ન આપે ? કહ્યું છે કે—“વપુ, વચન, વસ્ત્ર, વિદ્યા અને વૈભવ એ પાંચ વકાર મનુષ્યની ઉન્નતિના કારણ છે.” પછી રાજાએ વિચાર્યું કે—“આ તો ભીમની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવે છે, અને ભીમ તો આને મારી

પાસે મરાવે છે, તો આ કપટનાટક શું હશે ? ” એમ વિચારી તેણે ડામરને પૂછ્યું કે—“ હે ડામર ! તારે ભીમની સાથે મનથી મેળાપ છે કે નહીં ? ” તે બોલ્યો—“ હે રાજેન્દ્ર ! તેમાં કાંઈ શંકાજ નથી. કારણકે પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી નિરંતર પ્રસન્ન ચિત્તવાળો શ્રી ભીમરાજ હમેશાં મારો પહેરામણી વિગેરેથી ઘણા સારો સત્કાર કરે છે. કહ્યું છે કે—“ રાજની, વૈઘની અને ગુરૂની દષ્ટિ અનુક્રમે દારિદ્ર્ય, વ્યાધિ અને પાપનો નાશ કરનારી છે; પરંતુ તે ભાગ્યનો ઉદય હોય તોજ કોઈના ઉપર પડે છે. ” રાજએ કહ્યું—“ જો એમ છે તો તેણે મારાપર લેખ મોકલી તને મારે હાથે મારી નાંખવાનું કેમ લખ્યું ? ” તે સાંભળી ડામરે વિચાર્યું કે—“ આ વાત સત્ય જ હોવી જોઈએ, મારા ઉદ્ધત વચનથી રાજએ કોપ પામી મારા ઘાતને માટે લેખ મોકલ્યો હશે; કેમકે રાજને સામો જવાબ પણ ન અપાય, તો તેણે કંઠાર વચન તો કેમજ કહેવાય ? કહ્યું છે કે—“ રાજ, શેઠ, બાળક, વૃદ્ધ, તપસ્વી, વિદ્વાન, સ્ત્રી, મૂર્ખ અને ગુરૂ એટલાને વિદ્વાન માણસે સામો ઉત્તર આપવો ન જોઈએ. ” ભલે ભીમે તેવો લેખ મોકલ્યો, પરંતુ હું તો મારા આત્માનું રક્ષણ કરીશ, અને ભીમરાજનું કાર્ય પણ કરીશ. ” એમ વિચારી તે બોલ્યો કે—“ હે રાજેન્દ્ર ! ભીમરાજ મને તમારી પાસે મરાવે છે તેમાં કારણ છે. ” રાજએ પૂછ્યું—“ શું કારણ છે ? ” તેણે કહ્યું—“ હે રાજન્ ! જો કે પોતાની સ્ત્રી, આહાર, પુણ્ય, દ્રવ્ય, ગુણ, દુકર્મ, મર્મ અને વિચાર એટલાને બીજા પાસે પ્રગટ ન કરવા જોઈએ, તોપણ આ મંત્ર-વિચાર મધ્યમ હોવાથી આપની પાસે કહું છું, પરંતુ માફ એક વચન આપે પાળવું જોશે. ” રાજએ તે કયુલ કયું, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ સાંભળો. રાજએ સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એ ચાર ઉપાયોને જાણનારા હોય છે. કહ્યું છે કે—“ઉત્તમને પ્રણામ-વડે વશ કરવો, શૂરવીરને ભેદવડે વશ કરવો, નીચને કાંઈક આપીને વશ કરવો અને સમાનને પરાક્રમવડે વશ કરવો. ” આપને જે વાત કહેવારોવેલ છે તેની મતલબ એ છે કે—જ્યારે મારો જન્મ થયો હતો ત્યારે મારા પિતાએ લગ્ન સિદ્ધ કરીને માફ જાતક વત્યું હતું. તેમાં એક અવજોગ એવી જાતનો હતો કે મારા શરીરમાંથી એક પણ રૂધિરનું બિંદુ જે દેશમાં પડે તે દેશમાં બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડે. વળી મારા પિતા જ્યોતિષ શાસ્ત્રની સંકલના જાણનાર હતા, મહોની સંહિતાના પારગામી હતા, ત્રિકાળ જ્ઞાની હતા અને સર્વ ગણકોમાં અગ્રેસર હતા, તેથી તેનો વર્તારો કોઈ વખત

અન્યથા થતો નથી. આ કારણને લઈને તમારા દેશમાં સ્વપ્નમાં પણ દુષ્કાળનું નામ દેખાતું નથી, તેથી એકદમ ખાર વર્ષનો દુષ્કાળ પાડવાની ઈચ્છાથી મને ભીમરાજાએ તમારે હાથે મારવાનું લખ્યું હશે, એટલે દુષ્કાળ પડવાથી ધાન્ય અને પાણીના અભાવને લીધે સર્વ પ્રજા દેશનો ત્યાગ કરે તેથી તે ઉજ્જડ થાય અને તેમ થવાથી રાજા પણ રંકે જેવો જ થઈ જાય. કહ્યું છે કે—“ સર્વ પ્રજામાંથી એક ચોથો ભાગ આળસુ હોય છે, બીજો ચોથો ભાગ પાખંડથી જીવનાર હોય છે, ત્રીજો ચોથો ભાગ રાજાનો સેવક હોય છે અને બાકીનો ચોથો ભાગ ખેડુત હોય છે. એ છેલ્લો ચોથો ભાગને ઉપરના ત્રણ ભાગો હંમેશાં ભક્ષણ કરે છે એટલે તે એક ભાગ ઉપર બીજા ત્રણ ભાગનો નિર્વાહ ચાલે છે, તેથી હે ભરતરાજા ! તે છેલ્લો ચોથો ભાગ જેમ ન સીદાય તેમ કરવું.” માટે હે ભોજરાજા ! મારા ઘાતથી ભીમરાજાને તો કાંઈ પણ હાનિ થવાની નથી; કેમકે મારી જેવા તેની પાસે તો ઘણા દૂતો છે. એટલે બજુરાનો એક પગ ભાંગે તો તેથી તેને શું નુકશાન છે ? કહ્યું છે કે—“ ડાહ્યા પુરૂષોએ થોડા દોષવાળું અને ઘણા ગુણવાળું કાર્ય કરવું જોઈએ. જુઓ ! હિંસા અનિષ્ટ છે તોપણ આખી પૃથ્વીનું જીવન હોવાથી મેઘને વૃષ્ટિ કરવી પડે છે, જો કે તેથી હિંસા પણ ઘણી થાય છે. હે ભોજરાજા ! મને અહીં મરાવવાનું આ જ કારણ છે. ”

આ પ્રમાણેનાં ડામરનાં વચન સાંભળી ભોજરાજા ખુશી થયા અને બોલ્યો કે—“ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સત્ય જ છે. નીતિકારનાં વચન છે કે—“ગુણવાળું કે ગુણરહિત કાર્ય કરતાં પડિતે પ્રયત્નથી તેનું પરિણામ શું થશે તેનો અવશ્ય વિચાર કરવો; કારણકે વિચાર્યા વિના કરેલા કાર્યનો વિપાક (પરિણામ) શલ્યની જેમ મરણપર્યંત દૃઢયને દાહ કરનાર થાય છે. ” જો મેં તને સહસા માર્યો હોત તો મહા અનર્થ થાત, પણ તેં આ કારણ કહ્યું તે બહુ સાચું કયું. ” એમ કહી રાજાએ તેને ઉલટી પહેરામણી આપી. પછી ડામરે કહ્યું કે—“ હે રાજા ! માફ વચન કરવાની તમે કબુલાત આપી છે માટે માફ વચન કરો. તે એ કે—ભીમ રાજાએ લેખમાં જે લખ્યું છે તે કરો.—“ ઉત્તમ માણસોની વાણી હાથીના દાંતની જેમ બહાર નીકળ્યા પછી અંદર પેસતી નથી, અને નીચ માણસોની વાણી કાચબાની ગ્રીવાની જેમ વારંવાર બહાર નીકળીને પાછી અંદર પેસી જાય છે. અને જો એ પ્રમાણે ન કરવું હોય તો માફ વરદાન હમણાં તમારી પાસે થાપણુ

રૂપે રાખો, હું અવસરે માગીશ.” ભોજરાજએ કહ્યું—“ હે દૂતેન્દ્ર ! મેં તારી પાસે બોળો પાથર્યો છે, માટે એ વાત માગવી રહેવા દે, આ સિવાય બીજું તને જે રૂપે તે માગજે. હમણું તો તું ઉતારે જ, અને મારી પાસે સુખેથી રહે. ” એમ કહી તેને ઉતારે મોકલ્યો.

ત્યારપછી બે ત્રણ દિવસે ભોજરાજએ સવારમાં સ્નાન વિગેરે મંગળ-વિધિ કર્યો, સવા લાખ રૂપિયાની કિંમતવાળી કપ્પારી પહેરી, ચાલતી વખતે પ્રથમ જમણે પગ ઉપાડ્યો અને એ રીતે ચાલીને હસ્તીપર આગ્રહ થયો. તે પટ્ટહસ્તી ગળેથી ગાંભીર ગર્જન કરતો હતો, મદરૂપી મદિરાની સુગંધના સમૂહથી તેણે ભવનનો મધ્ય ભાગ ભરી દીધો હતો, વળીઆને લીધે તેનું ઉદર તરંગવાળું દેખાતું હતું, તેનાં નેત્રો સ્વભાવથીજ ખીળાં હતાં, તે લાંબો સૂતકાર શબ્દ કરતો હતો, તેણે સુંઠ ઉંચી રાખી હતી, તેના બહારના દાંત સ્થૂળ, ઉજ્જવળ અને તીક્ષ્ણ હતા, તેના પગના નખો સ્નિગ્ધ હતા, તેની પીઠ લાંબી અને પહોળી હતી, તેનું ઉદર પાતળું હતું, વક્ર ગતિ કરવામાં તે કુશળ હતો, મંડળને આકારે (ગોળ) ફરતાં તે અભાતચક્ર જેવો દેખાતો હતો, સુગંધી મદ ઝરવાથી તે જાણે કોઈને કીડા કરવા માટે ગાંધો-દકનું ધારાચુહ (કુવારો) હોય તેવો શોભતો હતો, અહંકારને રહેવા માટે દાંતના તોરણવાળું વજ્રમંદિર હોય તેવો તે જણાતો હતો, ભમરાના સમૂહોનો આપાનમંડપ એટલે મદિરા પીવાના મંડપ રૂપ હતો, મદજળની મોટી નદીમાં પૂર લાવનાર કાળ વિનાનો વર્ષાઝડ હતો, ગર્જનરવના આડંબરવડે તે મેઘની ગર્જનાને મિથ્યા કરતો હતો, તેની બન્ને બાજુ બાંધેલી ઘંટાઓ મધુર શબ્દ કરતી હતી, તેનું આખું શરીર શણગારેલું હતું અને તે જાણે એક મોટો પર્વત હોય તેવો દેખાતો હતો.

આવા હસ્તીપર ભોજરાજ આગ્રહ થયો એટલે તેના મસ્તક-પર મોટું ઉજ્જવળ છત્ર ધારણ કરવામાં આવ્યું. તે છત્ર દેહીધ્યમાન વૈર્ય રત્નના દંડવડે શોભિત હતું, ઉપરના ભાગમાં પદ્મરાગ મણિઓના કિરણ પ્રસરતા હતા, તેથી તે સૂર્યદર્શનના કોપથી રાતું થતું હોય તેમ જણાતું હતું, તેના પ્રાંત ભાગમાં મોતીની માળાની ઝાલર હતી તેથી કરીને તે ત્રણ જગતનું વર્તુલ-ગોળ તિલક હોય

૧ સળગતું ઉંઝાડીયું હાથમાં રાખી ફેરવીએ ત્યારે અગ્નિ રેખાનું એક ચક્ર દેખાય છે તે.

તેમ શોભતું હતું તથા વિજયલક્ષ્મીને કીડા કરવાનો જાણે મંડપ હોય તેવું તે વિશાળ હતું. વળી તે વખતે રત્નજડિત દંડવાળા અને જાણે ચંદ્રના કિરણોવડે રમ્યા હોય તેવા ઉજવળ ચામરો સૂર્યના આ વતા કિરણોને દૂર કરવા માટે હોય તેમ ભોજરાજને વીંઝાવા લાગ્યા. એ રીતે જાણે બ્રહ્માંડમાંથી બ્રહ્મા નીકળ્યા હોય તેમ તે ભોજરાજ પોતાના મહેલમાંથી નીકળ્યો.

આ પ્રયાણને અવસરે એક માગત્ર બોલ્યો કે—“હું ભોજરાજ ! તમારા આ સૈન્યના તત્ત્વથીજ-તૈયારીથીજ લય પામીને ચૌડ દેશનો રાજ સમુદ્રમાં પેસી ગયો, અર્ધ દેશનો રાજ પર્વતની ગુફામાં વસવા ગયો, કર્ણાટક દેશનો રાજ માથે મુગટ ધારણ કરતો નથી, ગુર્જર દેશનો રાજ નિર્જરણને સેવે છે, સર્વ રાજ્યોમાં મુલત જેવો ચેદિ દેશનો રાજ શસ્ત્રો સહિત છુપાઈ ગયો છે અને કાન્યકુબ્જનો રાજ કુબ્જ થઈ ગયો છે. એ રીતે સર્વ રાજ્યો વ્યાકુળ થઈ ગયા છે.” તે સાંભળી ભોજરાજએ તેને લાખ રૂપિયા ઇનામ આપ્યું. ત્યારપછી હજારો વાજીરના નાદ સાંભળી અખતર પહેરી તૈયાર થઈ પોતપોતાના હાથી ઘોડા વિગેરે વાહનપર આરૂઢ થઈ રાજ્યો, ક્ષત્રિયો અને માંડળિકો વિગેરે એકત્ર થઈ ગયા, તે સર્વથી પરવરેલો ભોજરાજ જાણે અમૃતમય (ચંદ્ર) હોય તેમ નગરના નરનારી જનોનાં નેત્રોથી પાન કરાતો આગળ ચાલ્યો. તેની આગળ ચાલનારા, સુવર્ણની છડીઓ ધારણ કરનારા સૂર્યના કિરણો જેવા હજારો છડીદારો ચોતરફથી ગીરદી કરતા જનસમૂહને આથે ખસેડતા હતા અને સહસ્રાણને પોતાના હજાર હાથવડે રોકીને મૂકી દીધેલો જાણે નર્મદા નદીનો પ્રવાહ હોય તેમ ભોજરાજનું સૈન્ય હજારો માર્ગે જુદું જુદું પ્રસરતું હતું. તે સૈન્યમાં ચૌદસો છાંતેર અખતર-વાળા હાથીઓ અને દશ લાખ પાખરેલા (પલાણ નાંખેલા) અશ્વો હતા. આ રીતે નગરની બહાર નીકળી પાંચ યોજન પ્રયાણ કર્યું; અને ત્યાં વિવિધ પ્રકારના વર્ણવડે સંધ્યાકાળનાં વાદળો જેવા દેખાતા તંબુઓ ચોતરફ નાંખ્યા હતા તેમાં નિવાસ કર્યો. પ્રાથે કરીને તે સૈન્યમાં દરેક અસ્વાર એક દાસી, બે દાસ અને એક અચ્ચર પોતાની સાથે રાખતા હતાં. કહ્યું છે કે—“અચ્ચર, પટકુટી (તંબુ), વંધ્યા દાસી, દાતાર રાજ અને કપટ રહિત દાસનું યુગલ આ પાંચ વસ્તુઓ સૈન્યમાં સુખદાયક છે.”

આ પ્રમાણે ભોજરાજ સૈન્યસહિત નીકળ્યો છે એવા અખર

પડવાથી આખા ગુજરાતમાં ચોતરફ ત્રાસ પ્રવર્તી ગયો. તે વખતે ડામરે વિચાર કર્યો કે—“પ્રથમ તો આ રાજાને હું બુદ્ધિના પ્રભાવથી ગુજરાત તરફ જતાં અટકાવું, અને જો તેમ નહીં અને તો પછી મારું વરદાન જે લેણું છે તે માગીને પણ અટકાવું.” હવે બીજે દિવસે પણ ભોજરાજા સમગ્ર સૈન્ય એકઠું થવા માટે ત્યાંજ રહ્યો. પ્રાતઃકાળે છત્રીશ રાજકુળીના સમૂહ સહિત ભોજરાજાએ સભામાં બેસીને ભંભા ૧, મૃદંગ ૨, મર્દલ ૩, ઝાલર ૪, કાંસી ૫, કાહલ ૬, હુડક ૭, ત્રિવળી ૮, વીણા ૯, વાંસળી ૧૦, શંખ ૧૧ અને પાણવ ૧૨ એ બાર પ્રકારના વાજિત્રો વગડાવ્યાં. તે વાજિત્રો વાગી રહ્યા પછી ગૌડ દેશથી એક નાટકનું પેડું આવ્યું હતું તેણે ભોજરાજાની આજ્ઞાથી બાળગોપાળને આરંભી સર્વ જનને વિનોદ કરનાર અને સમગ્ર રસનો ઉલ્લાસ કરનાર રાજવિડંબન નામનું નાટક પ્રારંભ્યું. તેમાં તે વખતના જે જે રાજાઓ યુદ્ધાદિકમાં પરાજય વિગેરે વિડંબના પામ્યા હતા, તેમનાં નાટકો ભજવવા માંડ્યા. તે વખતે સમગ્ર લોકો તત્કાળ વાયુથી ચાલતી કોમળ મંજરીની જેવા ચંચળ મનને નિશ્ચળ કરી મિત્રોની સાથે પણ સૂક્તિના મનોહર આલાપોનો નિષેધ કરી (વાત કરવી બંધ કરી) તે નાટક કરનારના જ મુખ સામું જોવામાં રસિક થઈ ગયા. ઘણું શું કહેવું ? સમગ્ર સભા જાણે પ્રતિબિંબિત હોય અથવા જાણે ચિત્રમાં આળેબેસી હોય તેમ સ્થિર થઈ ગઈ. તેવામાં તે નાટકકારોએ કર્ણાટક દેશના તૈલપદેવ રાજાનું નાટક કરવા માંડ્યું. તેમાં છત્રીશ પ્રકારના દંડાયુધનો શ્રમ કરવામાં કુશળ મુંજરાજાની પાસે યુદ્ધમાંથી નાસી જતો અને સર્વ શસ્ત્રો ત્યાગ કરી મુખમાં તુણ લેતો તૈલપદેવ મુંજને નમે છે એવો દેખાવ કર્યો. તે જોઈ હસીને ભોજરાજાએ ડામરને કહ્યું કે—“ હે ડામર ! તે પ્રથમ જે કર્ણાટક-પતિને જોયો હતો તેજ આ છે કે નહીં ? ” તે સાંભળી અવસર પામી ડામર બોલ્યો કે—“ હે રાજા ! ખરેખર તે જ આ કર્ણાટક દેશનો રાજા છે. માત્ર તેના હાથમાં એક મુંજરાજાનું મસ્તક નથી, તે સિવાયની બધી નિશાનીઓ મળતી આવે છે. ”

તે સાંભળી ભોજરાજાને પોતાના કાકા મુંજનો વધ રમરણમાં આવ્યો અને તેણે સમગ્ર રાજાઓના મુખ સામું જોયું. ત્યારે તેઓ પ્રણામ કરીને બોલ્યો કે—“ હે સોમનાથ ! એ સત્ય જ છે. તે પાપી તૈલપદેવ તેજ પ્રમાણે મુંજરાજાની વિડંબના કરી છે, તેને ચંડાળ પાસે મરાવી તેનું મસ્તક હજી સુધી તેની સભામાં થાંભલે લટકાવી

રાખ્યું છે અને તેને હુમેશાં હહીં ચોપડાવે છે. કોઈ કવિ કહે છે કે તેની ખોપરી તૈલપદ્મ હુમેશાં પોતાના હાથમાંજ રાખે છે; તેથી આ તૈલપદ્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ દેખાતું નથી. ” ત્યારપછી ભોજરાજાએ નાટકકારોને ઉચિત દાનવડે સંતોષ પમાડી તેમને રજા આપી, અને પોતાના કાકાનો વધ સ્મરણમાં આવતાં તૈલપદ્મ ઉપર અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો તેથી તેણે કર્ણાટક દેશ તરફ ચડાઈ કરવાની ભેરી વગડાવી. તે વખતે કોઈ કવિએ વર્ણન કર્યું કે—“ આ ભોજરાજાના યુદ્ધના આરંભની ભેરીના શબ્દવડે શત્રુરાજાઓના કર્ણ ભરાઈ ગયા, તેઓના શરીરમાં જ્વર ભરાયો, અને જીવવાની આશા રહિત થયા, તેથી તેમણે કોશને ઘરમાં નાંખ્યો, હાથી ઘોડાને રસ્તામાં મૂકી દીધા, ખાંવોને અર્ધ માર્ગે છાડી દીધા અને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને કિલ્લામાં મૂકી. પછી તેઓ દિશાનો ત્યાગ કરી આડે માર્ગે થઈને પર્વત તરફ નાસી ગયા. ”

હવે તે વખતે કર્ણાટક દેશમાં આ પ્રમાણે ઉત્પાતો થવા લાગ્યો—
“ દેવોની પ્રતિમાઓ કંમ્પ, સ્વેદ અને શ્રમ યુક્ત થઈ, કારણવિના ચૈત્યો અને વૃક્ષો પડવા લાગ્યા, યૃહસ્થીઓનો વિાધપૂર્વક પૂજ્યની પૂજા કરવાનો કંમ નષ્ટ થયો, અને સર્વ ઋતુઓ વિપરીત ભાવે વર્તવા લાગી. ” અહીં ભેરીનો સ્વર સાંભળી ભોજરાજાનું સૈન્ય કર્ણાટક દેશ તરફ ચાલ્યું. તે વિષે કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે—“તે ભોજરાજાનું સૈન્ય ચાલ્યું ત્યારે અશ્વોની ખરીઓના સમૂહથી ખોદાયેલી પૃથ્વીમાંથી ધૂળનો સમૂહ ઉડીને આખા આકાશમાં ડળમાં વ્યાપ્ત થયો. તે વખતે ધૂળવડે નેત્રો ભરાઈ જવાથી અશ્રુધારા પાડતો ઈંદ્ર પોતાના હજાર નેત્રોને નિંદવા લાગ્યો, પોતાને યે જ હાથ છે તેથી તેને પણ નિંદવા લાગ્યો અને પોતાના અનિમેષપણને પણ નિંદવા લાગ્યો. ” ત્યારપછી અવિચ્છન્ન પ્રયાણે સૈન્યના ચાલવાથી ઉડતી ધૂળવડે ભોજરાજાનું મુખ, નેત્રો, વસ્ત્રો અને મસ્તક વિગેરે ભરાઈ જવાથી અર્ધ માર્ગે જઈ રાજાએ કોઈક તળાવના કિનારાપર સેનાનો પડાવ નાંખ્યો. પછી સેનાપતિ પાસે આખા સૈન્યમાં હુકમ ફેરવ્યો કે—“અહીં ભોજરાજા નવ દશ દિવસ રહેવાના છે, તેથી કોઈએ પ્રાતઃકાળે આગળ થઈને ચાલવું નહીં. ” એવો હુકમ કરી ત્યાંજ યે ત્રણ દિવસ રહી સમગ્ર સૈન્યને પોતાના હુકમનો વિદ્યાસ ઉપજાવ્યો. પછી સૈન્યની ધૂળ પોતાને નહીં લાગવા દેવા માટે “પ્રાતઃકાળે સોથી પ્રથમ હું ચાલીશ ” એમ વિચાર કરી સંધ્યાકાળે ભોજરાજા

અંતઃપુરમાં જઈ પટ્ટરાણી સાથે ચોપાટ રમવા લાગ્યો. તે વખતે રાજાને થુંકવા મારે દાસી જેટલામાં થુંકવાનું પાત્ર લાવે છે તેટલામાં ભોજરાજાએ પૃથ્વીપરજ થુંક નાંખ્યું. તે જોઈ દાસીએ વિચાર્યું કે—“આ રાજા કારણવિના પૃથ્વી પર થુંક્યા, તેથી કરીને જણાય છે કે જરૂર પ્રાતઃકાળે અહીંથી આગળ ચાલશે.” એમ વિચારી તે દાસીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે—“ભોજરાજા પ્રાતઃકાળે અહીંથી ચાલશે.” તે સાંભળી તેણે બીજાને કહ્યું, તેણે વળી ત્રીજાને કહ્યું, એ પ્રમાણે જળમાં તેલના ધિંદુની જેમ તે વાર્તા આખા સૈન્યમાં પ્રસરી ગઈ. ત્યારપછી રાત્રીને છેલ્લે પહોરે હુબુ ભોજરાજા તો ચાલ્યો નથી, તેટલામાં સમગ્ર સૈન્ય ચાલ્યું, અને ભોજરાજા તો પાછળથી પરોઢીએ ચાલ્યો. તે વખતે સૈન્યને ચાલેલું જોઈ “મેં તો ચાલવાની વાત કોઈને કરી નથી તો આ સર્વેએ શી રીતે જાણ્યું ?” એમ વિચારી ચિત્તમાં આશ્ચર્ય પામેલા રાજાએ આગળના સૈન્યમાં દરેકે અધિવારને અને દરેકે પદાતિને પૂછ્યું. અનુક્રમે પૂછતાં છેવટ તે દાસીના આપને બોલાવી પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાની પુત્રીનું નામ આપ્યું. પછી રાજાએ તે દાસીને બોલાવી પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલી કે—“હે રાજેન્દ્ર ! આપની પાસેથી મને તે વાત મળી હતી.” રાજાએ કહ્યું—“અરે ! તું જૂઠું બોલે છે, મેં કોઈને વાત કરી નથી.” તે બોલી—“ હે સ્વામી ! જ્યારે આપ અંતઃપુરની ભૂમિપર થુંક્યા ત્યારે તે ઉપરથી મેં આપનું પ્રયાણ ધારી મારા પિતાને કહ્યું હતું.” તે સાંભળી રાજાએ તેની અદ્ભુત બુદ્ધિથી મુશ્કેલી થઈ તેને લક્ષ ધનામ આપ્યું.

અનુક્રમે ભોજરાજા સૈન્યસહિત કુર્ણાટક દેશમાં આવ્યો. તૈલપદ્મ પણ સૈન્ય સહિત તેની સન્મુખ આવ્યો. પછી પત્તિની સાથે પત્તિ, રથિકની સાથે રથિક, અધિવારની સાથે અધિવાર અને હસ્તિપક સાથે હસ્તિપક એ રીતે સરખે સરખાનું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં અશ્વોની ખરીથી ઉડાડેલા, રથોના ચક્રોએ ગાઠ કરેલા અને હસ્તીઓના કુર્ણાટાગોએ વિસ્તારેલા રેણુના સમૂહે અનુક્રમે સૂર્યનો ઉપરોધ કર્યો—સૂર્ય ગ્રહણ કર્યું. તે યુદ્ધમાં ધીર યોદ્ધાઓની દૃષ્ટિ ગાઠ સિંદૂરવાળા શત્રુના હસ્તીના કુંભસ્થળમાં જેવી આનંદ પામતી હતી, તેવી કેશરથી રંગેલા પ્રિયાના કુચકુંભમાં આનંદ પામતી નહોતી. સુભયો પોતાના સ્વામીના દૃઢ્યમાં સદ્ભાવનાને (નિમકહલાલપણાને), સ્વર્ગમાં પોતાના જીવને, આખા જગતમાં યશને અને રણસંગ્રામમાં પોતાના મસ્તકને સ્થાપન કરી કૃતકૃત્ય થઈ નૃત્ય કરતા હતા; અથવા અન્યનો

અવલુવાદ સાંભળવામાં કોતુહી કાનવડે, ખળપુરૂષની ચડતી અને સતપુરૂષની પડતીના સાક્ષીરૂપ નેત્રોવડે અને અયોગ્ય પુરૂષને પણ નમસ્કાર કરનારા મસ્તકવડે હું સુક્ત થયો તે સારું થયું એમ જાણી જાણે હૃષી પામ્યા હોય તેમ તે વીરોના કબઘે (ઘડો) નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભયંકર રણસંગ્રામ થતાં તૈલપદેવનું સૈન્ય ભગ્ન થયું; તેથી તૈલપદેવ નાસીને પોતાના નગરમાં પેસી ગયો. પછી “જેનું” યુથ વીખરાઈ ગયું હોય તેવા વનના હાથીની જેમ જેનું સૈન્ય ભગ્ન થયું હોય તેવો શત્રુ કેને સાધ્ય-વશ થતો નથી ?” એમ વિચારી ભોજરાજાએ તેના નગરનો રોધ કર્યો.

એક દિવસ ભીમરાજા પોતાને બોલાવે છે અને :માલવદેવપર શીઘ્ર ચઢાઈ કરવી છે એવી મતલબવાળો કાગળ લખીને ડામરે ભોજરાજાને ખતાવ્યો. તે વાંચી ભોજે તેને પ્રશ્ન્યું કે—“ હે દુતેન્દ્ર ! આ શું ? ” તે બોલ્યો—“ હે રાજાધિરાજ ! શ્રીભીમરાજા માલવ દેશ તરફ સૈન્ય સહિત ચાલ્યો છે તેથી મને બોલાવવા માટે આ લેખ મારાપર મોકલ્યો છે. ભો રાજેન્દ્ર ! પ્રાચે કરીને વૈરીઓની આવીજ રીત હોય છે. કહ્યું છે કે—“ ભદ્રા (વિષ્ટિ યોગ), રાજા અને સર્પ એ મુખમાં ડંસીલા હોય છે તથા વૈરી, વીંછી અને વણિક એ પુઠે ડંસીલા હોય છે.” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું—“ હે દુત ! તું બુદ્ધિનો સાગર છે, તેથી તુંજ કહે કે હવે શું કરવું ઉચિત છે ? ” તે બોલ્યો—“ હે રાજેન્દ્ર ! જો તમે આ તૈલપદેવને છત્યા વિના જ અહીંથી જશો તો લોકો કહશે કે—આવો જખરો પણ ભોજરાજા તૈલપદેવના ભયથી નાસી ગયો; કારણ કે લોક અને બોખનું મુખ બાંધ્યું રહેતું નથી. કહ્યું છે કે—“ હરણો વનમાં વસે છે, કોઈની માલિકી વિનાનું ઘાસ ખાય છે, નિઝરણાનું પાણી પીએ છે, તોપણ માણસો તેમને વધ્ય માને છે. તેથી લોકનું આરાધન કરવા કોણ સમર્થ છે ? ” અને જ્યારે આને છતીને પછી તમે તમારા દેશમાં જશો, તેટલામાં તો તે ભીમરાજા આવીને સમગ્ર માલવ દેશનો વિનાશ કરશે. એટલે જેટલામાં ચામુંડાદેવી કાલીનું પાન કરશે તેટલામાં તો વિનાયક (ગણપતિ) નું પેટ ફાટી જશે. તેથી હું તો એમ માનું છું કે હમણાં કાળનો પ્રતિકાર કરવો-કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય છે, અને તેમ કરવા માટે પહેરામણીના મિપથી કેટલોક દંડ મોકલવો જોઈએ, કે જેથી તે પ્રસન્ન થઈને એક પગલું પણ આગળ ન ભરે. કારણ કે દાનથી સમગ્ર દુરિત-વિધ્નો

નાશ પામે છે. કહ્યું છે કે—“ સુપાત્રને દાન આપવાથી તે ધર્મનું કારણ બને છે, બીજાને આપવાથી દયાને જણાવનારૂં થાય છે, મિત્રને આપવાથી પ્રીતિમાં વૃદ્ધિ થાય છે, શત્રુને આપવાથી તે વૈરનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ભૂત્યને આપવાથી ભક્તિના સમૂહને વિસ્તારે છે, રાજાને આપવાથી સન્માન આપનાર થાય છે, અને ભાટ ચારણ વિગેરેને આપવાથી તે દાન યશ કરનારૂં થાય છે. અહો ! દાન કોઈ પણ ઠેકાણે નિષ્ફળ થતું નથી. ”

તે સાંભળી ભોજરાજાએ ત્રણ લાખ રૂપિયા અને બસો ઘોડા આપી ડામરને જ લીમરાજ પાસે મોકલ્યો. તે કેટલેક દિવસે પાટણમાં આવ્યો. લીમરાજાએ તેનો પ્રવેશ મહોત્સવ કરાવ્યો. પછી ડામરે ભોજરાજાએ આપેલા ત્રણ લાક્ષ રૂપિયા અને બસો જાતિવંત અર્થો લીમરાજાને આપી તેને નમસ્કાર કર્યા. તે જોઈ આશ્ચર્ય પામેલા રાજાએ તેને સર્વ વૃત્તાંત પૂછ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ હું રાજા ! અનેક રીતે ભોજરાજાને રંજિત કર્યો, સૈન્યને કુર્ણાટક તરફ વાળ્યું અને દાંડ પણ આણ્યો. વળી “ તું જે કહીશ તે હું કરીશ. ” એવું મોઢું વરદાન તેણે મને આપ્યું છે, તે તો મેં તે રાજાની પાસે થાપણ કરીને રાખ્યું છે, તો હું રિપુની લક્ષ્મીના વૈકુંઠ (સ્વામી) ! જે તમારી આજ્ઞા હોય તો હજી પણ ઉચ્ચ ક્રોધવાળા તે ભોજરાજાને તમારા પાદપીઠ ઉપર આળોટાવું. ” તે સાંભળી લીમરાજાએ હર્ષ પામી વિચાર કર્યો કે—“ આ દુત અહીંથી જતી વખતે વિરૂદ્ધ વચન બોલ્યો હતો, પરંતુ ફૂઝણી ગાયની પાટ પણ સારી ગણાય છે, તેમ આણે જે આ ઉપકાર કર્યો છે તે કલ્પાંતે પણ કોઈ કરી શકે તેમ નથી. કહ્યું છે કે—“ પંડિત શત્રુ સારો પણ મૂર્ખ મિત્ર સારો નહીં. મૂર્ખ વાનર મિત્ર હતો તો તે રાજાને હણવા તૈયાર થયો, અને પંડિત શત્રુ ચોર હતો તો તેણે તેમાંથી રક્ષણ કર્યું. ” આ પ્રમાણે વિચારી લીમરાજાએ તેને મોટી પહોરામણી આપી તથા ભોજરાજાએ આપેલા દ્રવ્યમાંથી લક્ષ દ્રવ્ય આપી તેને તેના ઘેર મોકલ્યો.

અહીં શ્રીભોજરાજા પણ છ માસને અંતે એક લાખ ઘોડા, એક કોટિ દ્રવ્ય અને મુંજરાજનું મસ્તક તૈલપદ્મ પાસેથી દાંડમાં લઈ તેને વશ કરી તથા દર વરસે અમુક દાંડ દેવાની શરત કરી પોતાના દેશ તરફ પાછો વળ્યો. અનુક્રમે પોતાની નગરીથી પાંચ યોજન દૂર રહ્યો ત્યારે નગરીમાં તળારક્ષની આજ્ઞા પ્રવર્તી કે—“ આપણા ભોજ મહારાજા રિપુનો જય કરીને આવ્યા છે, તેથી કળશના મુખથી

ઝરતા ચંદન મિશ્રિત જળના છંટકાવ રાજમાર્ગમાં કરે. ફરકતી ધ્વજવાળા સ્તંભો ખોડી તેને પુષ્પની માળાના તોરણો બાંધે, નગરીના દરેક ઘરમાં પૂર્ણકુંભો સ્થાપન કરે અને આંગણામાં ધાન્યમિશ્રિત સરસવના સાથીયા પૂરે. ” ત્યારપછી વિવિધ પ્રકારની ધ્વજઓવડે સુશોભિત, ઘેર ઘેર દ્વારને વિષે બાંધેલા મોટા તોરણોવડે મનોહર, ચંદનના જળ સિંચવાથી સુગંધી તથા પુષ્પોની માળા અને આભરણોવડે જેના માર્ગે સુગંધવાળા થયા હતા તેવી નગરીમાં ઇંદ્રની જેવી ઋદ્ધિવાળા ભોજરાજાએ પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે સૈન્યના હાથીઓ અને અર્ધીને સર્વ અંગે શણગાર્યા હતા, નિઃસ્વાન વિગેરે વાજિત્રોના નાદથી આકાશ અને પૃથ્વીનો મધ્ય ભાગ પૂર્ણ થયો હતો, આગળ ભાટ ચારણો જરિપુરાજ તારામૃગાંક!, રવિધિ લિખ્યા અક્ષર મીંટણુ-હાર !, ષ્ણરણાગત વજ્ર પંજર !, ષ્ણાયશૃંગારહાર ! અને પત્રતાપલકેશ્વર ! વિગેરે અનેક બિરુદો ખોલતા હતા. એવી ધામધુમથી ભોજરાજાએ ધારાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો, અને આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

ઇતિ હામર પ્રબંધ.

સજ્જનોને રંજન કરનાર ભોજરાજા રાજ્યનું પાલન કરતા એકદા કોતુક જોવાની ઇચ્છા થવાથી રાત્રીએ નગરચર્યામાં નીકળ્યા. તે વખતે એક જાનેશ્વરના ચૈત્યમાં કોઇ દિગંબર દુહો ખોલતો હતો, તે રાજાએ સાંભળ્યો. તે દુહો આ પ્રમાણે હતો—

“ તિક્ષ્ણા તુરીય ન વાહિયા, મહાસિરિ સ્વર્ગ ન મગ્નુ ।

एहु जम्म न गहगहिउ, गउरी कंठि न वि लग्नु ॥१॥”

તે સાંભળી રાજાએ પોતાના મહેલમાં આવી પ્રાતઃકાળે તેને ખોલાવી રાત્રે તે જો દુહો ખોલતો હતો તે નિશાની આપી ખાનગી રીતે તે વૃત્તાંત પૂછ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ હે દેવ ! દીવાળીના દિવસો આવશે અને હાથીઓને મદ ઝરવા માંડશે, ત્યારે હું ગૌડદેશ સહિત દક્ષિણ દેશને એકચત્ર કરીશ. ” તે સાંભળી તેના પુરુષાર્થના

૧ શત્રુરાજાંથી તારાઓમાં ચંદ્ર સમાન. ૨ વિધાતાના લખેલા અક્ષરને ખોટા કરનાર. ૩ શરણાગતનું વજ્રના પંજર જેવું રક્ષણ કરનાર. ૪ અનેક રાજાઓમાં શૃંગારના હાર સમાન—શોભનિક. ૫ પ્રતાપવડે લંકાપાત પાવણુ જેવા.

વચનથી વિસ્મય પામેલા રાજાએ તેનો સેનાપતિને સ્થાને અલિષેક કર્યો. એકદા ભોજનો સેનાપતિ તે કુળચંદ્ર દિગંબર ગુર્જર દેશમાં ગયા. ત્યાં ભીમરાજના એક ભટ્ટને તેણે કહ્યું કે—

“ કૂઆ કંઠઈ સત્થરુ, ઉરિ જનોઈ ગલિ હત્થ ।

ભોજ મુજાવલિ મંજીયહ, મીમહ એહ અવત્થ ॥ ૧ ॥ ”

“ કુવા કંઠે સાથરે, હૃદય પર જનોઈ અને ગળે હાથ દીધેલા હે સુભટ ! સાંભળ ! ભોજરાજ ભીમદેવની ભુજાનું બળ ભાંગશે એ અવસ્થા ચોકસ સમજાજે. ”

તે સાંભળી ભટે તેને કહ્યું કે—

“ ભોજરાજ મીમેણ સહ, સ્વહલિ મ વારોવાર ।

વોહાં સુરવિ અણીયમુહિ, ધંધોલાવિસું ધાર ॥ ૨ ॥ ”

“ હે ભોજરાજ ! ભીમની સંગાતે વારંવાર યુદ્ધ ન બોળ. અમે વોહાની ખરીના તીવ્ર પ્રહારથી ધારાનગરી ઢંઢાળી નાખશું. ”

ત્યારપછી કેટલેક દિવસે પૃથ્વીપર શરદ્ઋતુ ઉતર્યો, અર્થાત્ શરદ્ઋતુ આવી, ત્યારે શ્રી ભીમરાજ સિંધુ દેશને છતવાનો ઉદ્યમ કરવા લાગ્યો. તે વખતે સમગ્ર સામંતો સહિત કુળચંદ્રસેનાપતિએ આવી અણહિલપુર પાટણ ભાંગ્યું, અને આખા નગરની પૃથ્વી હળવડે ખેડી, તેમાં કોડીઓ વાવી અને જયપતાકા મેળવી.

ત્યારપછી તે સ્તંભતીર્થ-ખંભાત વિગેરે બીજા દેશનો ભંગ કરવાને તૈયાર થયો. તે વખતે સ્તંભન પાર્શ્વનાથના ગાડી, મદિલધેણ અને કોમળ નામના આચાર્યોએ સમગ્ર સુભટોને એકઠા કરી કંડુરા નામના ગામની પાસે તેની સાથે સંગ્રામ કરી તેની પાસેથી પાટણની લુંટી લાવેલી તમામ વસ્તુઓ લઈ લીધી. તે વખતે ભીમની પાસે ચારણ બોલ્યો કે—

“ કહ્નરહ કુરુસેત્તિકય, અર્જુનકાં ઉડીયાં ।

અંદર તાંણી ત્રીજહ નેત્ર, સહસહ મૂહહ સેવહ ॥ ૧૭૧ ॥

મગ્ગા પોલિ પગાર, મુણિવર પણ મગ્ગા નહીં ।

જોહ ન મીમ વિચાર, સ્વમણ ઉ મણહ કિ સેવહ ॥ ૧૭૨ ॥

ત્યારપછી શત્રુના સમૂહરૂપી કમળને કરભાવી દેવામાં ચંદ્ર

સમાન કુળચંદ્ર સેનાપતિએ માલવ દેશમાં જઈ શ્રીભોજરાજને વિ-
જયનો વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ તે પાટણમાં
અંગારા કેમ ન વાળ્યા ? કારણ કે તેં કોડીઓ વાવી તે તો નાણું
હોવાથી હવે પછી અહીંના દંડ ગુજરાતમાં જશે. કહ્યું છે કે—

“ ભાવિ મવ્યમમવ્યં વા, यस્ય યાદશમાયતૌ ।

નિમિત્તં જાયતે પ્રાયઃ, તસ્ય તાદશમાદિતઃ ॥ ૧ ॥”

“ જેને પરિણામમાં જેવું શુભ કે અશુભ થવાનું હોય, તેને
પ્રાયે કરીને પ્રથમથી જ તેવું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. (તેમ કરવાની
બુદ્ધિ થાય છે.) ”

એમ કહી અણહિલપુર પાટણના ભંગથી રંજિત થયેલા
રાજાએ તે કુળચંદ્રને પહેરામણીપૂર્વક અનેક ગામ અને નગરનો
સ્વામી બનાવ્યો.

એકદા ભોજરાજ પૂર્ણચંદ્રની કાંતિવડે મનોહર રાત્રીને સમયે
અગાશીમાં બેઠો હતો, અને તેની પાસે કુળચંદ્ર બેઠો હતો. તે વખતે
ચંદ્રમંડળ જોઈને રાજા આ પ્રમાણે અર્ધ શ્લોક બોલ્યો.—

येषां वल्लभया सह क्षणमिव क्षिप्रं क्षपा क्षीयते,

तेषां शीतकरः शशी विरहिणामुल्केव संतापकः ।

‘ જે પુરૂષોની રાત્રિ પ્રિયોની સાથે રહેવાથી ક્ષણની જેમ શીઘ્ર
ક્ષીણ થાય છે તેઓને આ ચંદ્ર શીતળતા કરનાર છે, અને વિરહી
પુરૂષોને અગ્નિની જેમ સંતાપ કરનાર છે. ’

આ પ્રમાણે બે ત્રણવાર રાજા બોલ્યો ત્યારે રૂપવાળી સ્ત્રી પર-
ણવાની ઇચ્છાવાળા કુળચંદ્રે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરવા ઉત્તરાર્ધ
શ્લોક કહ્યો કે—

अस्माकं तु न वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिना—

मिन्दू राजतदर्पणाकृतिरसौ नोष्णो न वा शीतलः ॥ ૧ ॥

‘ મારે તો પ્રિયા પણ નથી અને વિરહ પણ નથી. અમે તો
ઉભયથી ભ્રષ્ટ છીએ, તેથી રૂપના અરિસા જેવો આ ચંદ્ર અમને
ઉષ્ણ પણ લાગતો નથી અને શીતળ પણ લાગતો નથી. ’

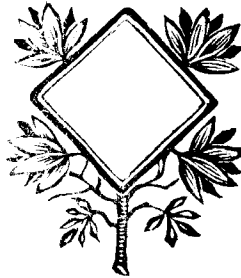
તે સાંભળી ભોજરાજાએ તરતજ તેને દેવાંગના જેવી શ્રેષ્ઠ

અત્રીશ ગણિકાઓ આપી. ત્રણ જગતના જીવોને લુંટવામાં લંપટ કામદેવરૂપી ચોરવડે ભયંકર અરણ્યનું યુવાવસ્થાને પામીને ક્ષેમ કુશળતાવડે કોઈકજ ઉલ્લંઘન કરી શકે છે. કહ્યું છે કે—“જેણે અતિ ગહન યુવાવસ્થાનું અપવાદ વિના ઉલ્લંઘન કર્યું તેણે દોષના નિધાનરૂપ આ જન્મ (ભવ) માં શું શુભ ફળ પ્રાપ્ત ન કર્યું? તથા—“યુવાવસ્થામાં માથે કાળા કેશરૂપી અધિકારનો સમૂહ છતાં જેઓ તેમાં સંબલના ન પામ્યા તેઓ જડાદિ ગણાવા યોગ્ય છે. બાકી વૃદ્ધાવસ્થામાં તો મસ્તકપર રહેલા શ્વેત કેશરૂપી વંદનો પ્રકાશ સદા વિદ્યમાન છે, તેથી મનુષ્ય સંબલના ન પામે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.”

ઇતિ કુળચંદ્ર દિગંબર પ્રબંધ.

રત્નમંદિરે રચેલા આ ભોજપ્રબંધમાં કવીશ્વરોને આનંદ આપનાર આ બીજો આધિકાર સમાપ્ત થયો.

સર્વ પ્રબંધમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ભોજપ્રબંધમાં ભોજનો રાજ્યાભિષેક, ધારાનગરનું સ્થાપન, ભીમરાજ સાથે તેનો સંગ્રામ, ડામરનો વૃત્તાંત અને કુળચંદ્રનું પરાક્રમ એટલી હુકિકત આ બીજા આધિકારમાં કહી છે.

અધિકાર ૩ જો.

“લક્ષ્મી એ નિદ્રારૂપ મુદ્રા વિનાજ માણસોને બીજી અચેતન બનાવવાનું સ્ફુટ કારણ છે, અને તે લક્ષ્મીજ પડળ વિના પ્રગટ રીતે નેત્રનું અંધપણ છે, તે લક્ષ્મીજ ત્રિદાપ વિનાનો સંનિપાત છે, તેમજ એ લક્ષ્મી ક્ષીરસાગરમાં વસનારી હોવાથી જળના સંબંધને લીધે તેની પાસેથી નીચગામીપણું શીખી છે, તરંગો પાસેથી અંચળપણું શીખી છે અને કાળકૂટ વિષના બિંદુઓ પાસેથી સ્મૃતિ અને બુદ્ધિનો વિનાશ કરવાનું શીખી છે.”

એકદા કોઈ કૃપણની સંગતથી કૃપણતાને પામેલો ભોજરાજા કીડાઉદ્યાનમાં ગયો, ત્યાં તેણે કોઈ વિદ્વાનને જોયો. તે વિદ્વાન પણ ભોજરાજાને જોઈ પોતાનાં નેત્રો અંધ કરી ચાલતો થયો. તે જોઈ રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“હે પંડિત ! મને જોઈ તમે આશીર્વાદ તો ન આપ્યો; પણ ઉલટાં નેત્ર અંધ કર્યાં તેનું શું કારણ ?” ત્યારે તે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે—“તમે વૈષ્ણવ છો તેથી તમે દેવ અને બ્રાહ્મણને કદાપિ ઉપદ્રવ કરતા નથી, તેથી અમને તમારો ભય લાગતો નથી, અને કોઈને કાંઈ પણ આપતા નથી તેથી અમને તમારી દાક્ષિણ્યતા પણ નથી, તે કારણથી અમે તમને આશીર્વાદ શા માટે આપીએ ? વળી પ્રાતાઃકાળે જ કૃપણ રાજાનું મુખ જોવાથી આખો દિવસ લાલની હાનિ થાય એવી લોકોક્તિ હોવાથી મેં મારાં નેત્રો અંધ કર્યાં હતાં. કહ્યું છે કે—“જેની પ્રસન્નતા નિષ્ફળ છે અને જેનો કોંઈ નિર્રર્થક છે તેવા રાજાને—જેમ સ્ત્રી પંઠ પતિને ઇચ્છતી નથી તેમ—કોઈ પણ ઇચ્છતું નથી.” વળી “ગાંભિર્યતા રહિત પુરૂષની વિદ્યા, કૃપણ માણસનું ધન અને બીકણ માણસનું બાહુબળ એ ત્રણે આ જગતમાં વ્યર્થ છે.” હે સ્વામી ! મારા પિતા વૃદ્ધાવસ્થામાં કાશીએ જતા હતા તે વખતે મેં તેમની પાસે હિતશિક્ષા માગી હતી કે “હે પિતા ! મારે શું કરવું ?” ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે “હે વિદ્વાન પુત્ર ! જો તારૂં દૃઢ્ય નીતિવાળું હોય તો પ્રધાનને વશ થયેલા, સ્ત્રીને વશ થયેલા, જર પુરૂષને વશ થયેલા અને બળ પુરૂષને વશ થયેલા એવા રાજાને સ્વપ્નમાં પણ તું સેવીશ નહીં. હે પુત્ર ! સમગ્ર પાપોમાં મોટામાં મોટા બે પાપ છે, એક દુષ્ટ પ્રધાનવાળો રાજા અને બીજી તેવા રાજાનો આશ્રય કરવો તે. જ્યાં રાજાવિવેક બુદ્ધિ રહિત હોય,

જ્યાં મંત્રી ગુણવાનને જોઈને પોતાની ઝીવા વક્ર કરતો હોય અને જ્યાં ખળ પુરૂષોનું પ્રબળપણું હોય, ત્યાં સર્જીતોને અવસર શી રીતે મળે ? ભલે રાજ સંપત્તિ રહિત હોય, પરંતુ જો તે સેવવા લાયક ગુણ કરીને સહિત હોય તો તેને સેવવો. કારણકે કોઈ વખત તેવા રાજથી અદગી પર્યાંતની સેવાનું કળ એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.” આ પ્રમાણે મારા પિતાની કહેલી શિક્ષા મેં યાદ રાખી છે. વળી હું રાજન ! અદાતાર (કૃપણ) ની દાક્ષિણ્યતા કોઈપણ રાખતું નથી. જુઓ, પહેલાં દંધીચિ, કણ્ઠ, શિબિ અને વિક્રમ વિગેરે રાજઓ થઈ ગયા છે, તે પરલોકમાં ગયા છે તોપણ પોતે કરેલા દાનથી ઉત્પન્ન થયેલા નવા નવા ગુણોવડે તેઓ આ જગતમાં જીવતા જ છે. તે રીતે બીજા પણ કરોડો દાતારો જગતમાં વિદ્યમાન છે. વળી હું રાજન ! કહ્યું છે કે—“આ દેહ તો પડવાનો જ છે, તેની રક્ષા શું કરવી ? પરંતુ એક યશ કે જે કદાપિ નાશ પામતો નથી, તેની જ રક્ષા કરવી યોગ્ય છે; કારણકે શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ મનુષ્ય યશસ્વી શરીરવડે જીવતો જ રહે છે. પાંડિત કે મૂર્ખ, બળવાન કે નિર્બળ અને રાજ કે રંક એ સર્વ ઉપર મૃત્યુ તો એક સરખી રીતેજ વર્તે છે, તેથી હું જીવ ! તારું ચાલ્યું જતું આયુષ્ય એક નિમેષ માત્ર પણ રહે તેમ નથી. માટે આ અનિત્ય દેહવડે અમૃત્ય કીર્તિને જ તું ઉપાર્જન કર.” વળી હું રાજ ! —“જો પુરૂષોનું જીવિત જ્ઞાન, પરાક્રમ, કળા, કુળ, લબ્ધ, દાન, ભોગ અને એધર્મ રહિત હોય તો તેનું જીવિત શું પડિતો જીવિતમધ્યે ગણે છે ? નથી ગણતા.”

આ પ્રમાણે તેનો પરમ ઉપદેશ સાંભળી ભોજરાજ જાણે અમૃતના પૂરમાં સ્નાન કર્યું હોય અને પરશ્રમમાં જાણે લીન થયો હોય એમ અત્યંત આનંદ પામ્યો અને હર્ષના અશ્રુ મૂકી કહેવા લાગ્યો કે—“હું શ્રેષ્ઠ આત્મા ! આ જગતમાં પ્રિય વચન બોલનાર પુરૂષો નિરંતર સુલભ હોય છે, પરંતુ અપ્રિય પણ હિતકારક વચન બોલનાર તથા સાંભળનાર પુરૂષો દુર્લભ છે.” એમ કહી રાજએ તે આત્માને લક્ષ દ્રવ્યનું દાન દઈ પૂછ્યું કે—“હું વિપ્ર ! તમારું નામ શું છે ?” તેણે પોતાનું નામ પૃથ્વીપર લાખ્યું. તે વાંચી રાજએ તેનું ગોવિંદ નામ જાણ્યું, અને પછી કહ્યું કે—“હું વિપ્ર ! તમારે હૃમેશાં મારા રાજલવનમાં આવવું. તમને અંદર આવતાં કોઈ પણ અટકાવશે નહીં અને તમારે મને નિરંતર હિતવચન કહેવાં, વિદ્વાન, કવિઓ અને કૌતુકીઓને સભામાં લાવવા, તથા કોઈ પણ વિદ્વાન

દુઃખી ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. આ અધિકાર તમારે નિરંતર પાળવો.”

ત્યારપછી કેટલાક દિવસો ગયા એટલે “ ભોજરાજ વિદ્વાનપ્રિય અને અત્યંત ઉદારચિત્ત થયો છે ” એમ લોકમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ; તેથી સર્વ દિશાઓમાંથી હજારો પડિતો આવવા લાગ્યા. એકદા ઘણા દ્રવ્યનો વ્યય થતો જોઈ મુખ્ય મંત્રીએ રાજાને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! રાજાએને ભંડારનું બળ હોય તોજ તેઓ વિજય પામે છે; કારણકે ધનવડેજ હાથી, ઘોડા અને પાયદળનું સાધન થઈ શકે છે, અને પ્રબળ સૈન્યે કરીનેજ રાજા દુર્જય થાય છે. તેથી અન્ય રાજાઓને જીતવાની ઈચ્છાવાળા રાજાઓએ વિશેષ દ્રવ્યનો અન્ય કાર્યમાં વ્યય કરવો યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે—‘ જે રાજાને ઘણા હરતીઓ હોય છે તે જય પામે છે, જેને ઘણા અર્ધો હોય છે તેનેજ પૃથ્વી મળે છે, જેનો ભંડાર ભરપૂર હોય છે તેજ દુર્ધર્ષ ગણાય છે અને જેને મજબુત દુર્ગ (કિલ્લો) છે તેજ રાજા દુર્જય ગણાય છે.’ વળી હે સ્વામી ! તમે પોતેજ ચતુર છો તેથી આ બાબતમાં હું આપને શું વધારે કહી શકું ? ”

તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ જે લક્ષ્મી દાન અને ભોગ રહિત હોય, તેમજ જે લક્ષ્મી મિત્રોથી ભોગવાતી ન હોય, તે જો લક્ષ્મી કહેવાતી હોય તો પછી અલક્ષ્મી કેને કહેવી ? ” આ પ્રમાણે કહીને રાજાએ તેને મંત્રી પદથી દૂર કરી તે રથાને બીજાને રથાપી તેને કહ્યું કે—“ હે વત્સ ! તારે હૃદયમાં મહાકવિને લક્ષ રૂપિયા આપવા, પડિ-તને તેથી અર્ધ આપવા અને ગ્રામ્યકવિને તેથી પણ અર્ધ આપવા. જે મંત્રી મને દાન કરવામાં નિષેધ કરશે તે મને ઈષ્ટ હશે તોપણ મારે હણવા લાયક છે એમ સમજવું. કહ્યું છે કે—‘ ધનિક માણસો જે દાન કરે છે અને જે પોતે ભોગવે છે, તેજ તેનું ધન છે. બાકી મરી ગયા પછી તો તેના ધનવડે અને સ્ત્રીવડે બીજાઓ કીડા કરે છે.’ વળી પ્રજાગણને દાતારજ પ્રિય હોય છે, કેવળ દ્રવ્યનો સ્વામીજ પ્રિય હોતો નથી. જુઓ ! લોકો આવતા મેઘને ઇચ્છે છે, પણ પાણીથી ભરેલ છતાં સમુદ્રને ઇચ્છતા નથી.”

આ પ્રમાણે અહુર્નિશ પુષ્કળ દાન આપવામાં તત્પર ભોજરા-જાને સાંભળી તિલંગદેશનો રહીશ કોઇ કવિ ત્યાં આવીને એક માસ

૧ પરાભવ ન કરી શકાય તેવો.

સુધી રહ્યો, તોપણ તેને રાજનું દર્શન થયું નહીં, અને તેની પાસે ખાવાનું પણ કાંઈ રહ્યું નહીં. એકદા રાજા મૃગયા કરવાની ઇચ્છાથી નગર બહાર નીકળ્યો. તેને જોઈ તે કવિ બોલ્યો કે—

“ દ્રષ્ટે શ્રી ભોજરાજેઽસ્મિન્, ગલન્તિ ત્રીણિ તત્ત્વણાત્ ।

શત્રોઃ શસ્ત્રં કવેઃ કષ્ટં, નીવીવન્ધો મૃગીદ્દશામ્ ॥ ૧ ॥

“આ ભોજરાજને જોઈ ત્રણ વસ્તુ તત્કાળ ગળી જાય છે—શત્રુનું શસ્ત્ર, કવિનું કષ્ટ અને સ્ત્રીઓનો નીવીબન્ધ (નાડીનું બન્ધન).”

તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ દ્રવ્ય આપ્યું. તે વખતે રોહક નામના મુખ્યમંત્રીએ થોડા દિવસમાંજ કોશ ખાલી થઈ જવાની શંકા પડવાથી રાજાને દાન દેતાં અટકાવવા માટે યુક્ત રીતે રાજસભાના ભારવટ ઉપર શ્લોકનું એક પાઠ લખ્યું—“આપદર્થે ધનં-રક્ષેત્” (આપત્તિ આવે ત્યારે તેને દૂર કરવા માટે ધનની રક્ષા કરવી જોઈએ.) તે વાંચવામાં આવતાં રાજાએ તેના જવાબમાં તેની નીચે લખ્યું કે—“શ્રીમતાં કુતઃ આપદઃ ?” (શ્રીમં-તોને આપત્તિ ક્યાંથી હોય ?). તે વાંચી મંત્રીએ તેની નીચે ત્રીજું પાઠ લખ્યું—“દૈવં હિ કુપ્યતિ ક્વાપિ” (કદાચ દૈવ કોપ કરે.) રાજાએ તેના જવાબમાં તેની નીચે ચોથું પાઠ લખ્યું—“સંચિ-તોઽપિ વિનશ્યતિ ॥ ૧ ॥” (તો સંચય કરેલો કોશ પણ નાશ પામે.) આ પ્રમાણે રાજાને દાનમાં જ રસિક જાણી મંત્રીએ તેના આદેશ પ્રમાણે સર્વને દાન દેવાનું શરૂ રાખ્યું.

એકદા ઉજ્જયિનીમાં કોઈ ગોપાળ પ્રાતઃકાળે પશુઓ ચારવા વનમાં ગયો. ત્યાં એક મોટા સરોવરની પાળ ઉપર તે બેઠો હતો. તે વખતે વાયુને લીધે ખીલીના ઝાડ ઉપરથી તેનાં ફળો તુટી તુટીને જળમાં પડતાં તેણે જોયાં. તેજ વખતે ઉપર આકાશમાં સરસ્વતીનું વિમાન ચાલતું હતું, તે ગોપાળની ઉપર આવ્યું. તેના પ્રભાવથી તેણે તત્કાળ અનુષ્ઠપ શ્લોકના બે પાઠ કર્યા.—“વિલ્લીફલાનિ પક્વાનિ, પતન્તિ વિમલે જલે ॥” (પાકાં ખિલીનાં ફળો નિર્મળ જળમાં પડે છે.) આ બે પાઠને તે વારંવાર બોલ્યા કરતો હતો. તેવામાં કાંઈ કાર્યને માટે બહાર જઈને પાછા વળતાં ભોજરાજાએ તેને બોલતો સાંભળી મનોહર પદમન્ધથી મનમાં ચમત્કાર પામી તેને પોતાની

પાસે બોલાવીને પૂછ્યું કે—“ હે ગોપાળ ! તું શું બોલે છે ? ”
એટલે તે બોલ્યો—“ હે સ્વામી ! મેં અર્ધ શ્લોક નવીન બનાવ્યો
છે. ” એમ કહી પૂર્વોક્ત બે પાદ તેની પાસે તેણે બોલી દેખાડ્યા. તે
સાંભળી મનમાં વિસ્મય પામેલા રાજાએ મુખ્ય પંડિતના મુખ સાચું
જોયું; ત્યારે તેણે કહ્યું કે—“ હે સોમનાથ ! સર્પના મસ્તક પર ચડીને
જે દેડકે વૃત્ય કરે તે ગાફુલકનોજ મહિમા હોય છે. તેમ આ ગોપાળ
જન્મથીજ અભણ છતાં તેણે જે આ અર્ધ શ્લોક કર્યો છે તે સરસ્વતી
દેવીનોજ પ્રભાવ સંભાવે છે. ” તે સાંભળી રાજાએ ગોપાળને પૂછ્યું
કે—“ હે ગોપાળ ! ત્યારપછી આગળ શું છે તે બોલ. ” ત્યારે તે
બોલ્યો “ કુંડાલું ને વક્ક ” (પાણીમાં કુંડાળું થયું ને બક્ક એવો
અવાજ થયો.) તે સાંભળી રાજાને હસવું આવ્યું. પછી તેણે પંડિત
પાસે બે પાદ નવા કરાવ્યાં. તે આ પ્રમાણે— “ નિર્જિતાનીવ
પાનીય-હારિણીનાં પયોધરૈઃ ॥ ” (પાણીહારીઓના સ્તનોવડે
પોતે છતાયા છે એમ ધારી તે ડૂળો લજ્જથી પાણીમાં ડુબી ગયા.)
તે સાંભળી રાજાએ ગોપાળને અને પંડિતને બન્નેને લક્ષ લક્ષ
દ્રવ્ય આપ્યું.

એકદા કોઈ ગોપાળ સરસ્વતી દેવી પાસેથી વર્ષાકાળના વર્ષા-
વાળા બે પાદ મેળવી અને બીજા બે પાદ પોતાની મેળે કરી શ્રી ભોજ-
રાજાની સભામાં આવીને બોલ્યો—

“ યદ્યુત્તરોન્નતા મેઘાઃ, સશબ્દજલપૂરિતાઃ ॥

વરસશે રે વરસશે, ઘણું ઘણેરું વરસશે. ॥ ૧ ॥

“ જો ગજના સહિત જળભરેલા મેઘા ઉત્તર દિશામાં ઉત્તર
થાય-ઉત્તર દિશામાંથી ચડે તો અવશ્ય ઘણું વરસશે, ઘણું વરસશે,
ઘણું ઘણું વરસશે. ”

તે સાંભળી રાજાની પાસે ઉભેલી આમરવારિણી વેશ્યાએ તેને
કહ્યું કે—

“ શ્લોકેનાનેન રે મૂર્ખ !, પઠિતેન ભવન્મુષમ્ ।

ચિઠિસિદ્ધિ રે ચિઠીસિદ્ધિ, ઘણું ઘણેરું ચિઠિસિદ્ધિ ॥ ૧ ॥ ”

“ રે મૂર્ખ ! આ શ્લોક બોલવાથી તારાં મુખ બંધ થશે, બંધ
થશે, ઘણું ઘણું બંધ થશે. ”

આ પ્રમાણે વેશ્યાએ કહ્યા છતાં પણ તેની આશા ભંગ ન થાય તેટલા મારે રાજાએ કંઈપણ વડે તે ગોપાળને હજાર રૂપિયા આપ્યા. આ રીતે શ્રી ભોજરાજા ફાટ્યા તુલ્યા શ્લોક કહેનારને પણ એાછામાં એાછા પાંચસો રૂપિયા તો આપતો હતો.

એકદા કેઈ ગોપાળ ગોકુળને નગરબહાર વનમાં ચરવા મૂકી નગર તરફ આવતો હતો, તેટલામાં બિલને બળવળતી (ખોતરતી) એક ઘો તેમના જોવામાં આવી, તે જોઈ—
 “ ગોહ જિમ સ્વલ્લલહ, ગોહ જિમ સ્વલ્લલહ ”
 (ઘોની જેમ બળવળે છે, ઘોની જેમ બળવળે છે) એમ તે બોલ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ભયભીત થઈને સંતાયેલા-હુપાયેલા સસલા જોયા. ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ સસા જિમ ઉત્તડું, સસા જિમ ઉત્તડું ”
 (સસલાની જેમ હુપાય છે, સસલાની જેમ હુપાય છે.) ત્યારપછી ધીમે ધીમે શબ્દ કરતા મોરને જોઈને તે બોલ્યો—“ મોર જિમ લુંડહ, મોર જિમ લુંડહ ” (મોરની જેમ શબ્દ કરે છે, મોરની જેમ શબ્દ કરે છે.) ત્યારપછી કુદતા હરણીઆને જોઈ તે બોલ્યો—“ હરિણ જિમ ફાલ દિહ, હરિણ જિમ ફાલ દિહ ”
 (હરણીની જેમ ફાલંગ મારે છે, હરણીની જેમ ફાલંગ મારે છે.) આ પ્રમાણે ચાર પાદ કરી મનમાં ખુશી થતો તે ગોપાળ રાજા પાસે જઈ “ગોહ જિમ” વિગેરે ચાર પાદ બોલ્યો. રાજાએ તેને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા.

આવી રાજાની ઉદારતા જોઈ મંત્રીઓએ એકઠા થઈ વિચાર કર્યો કે—“આ રાજા ગાંડા જેવો થયો છે. મૂર્ખાઓને પણ ફોગટ દાન આપે છે, આમ થવાથી તો સમગ્ર બળને ખાલી થઈ જશે. ” એમ વિચારી તેઓ કોશને બીજે ગુપ્ત સ્થળે રાખવાનો નિશ્ચય કરી રાત્રીને સમયે છાની રીતે પ્રવેશ કરી ખાતર પાડવા લાગ્યા. તેવામાં સ્વાભાવિક રીતે રાજા જાગૃત થયો, ત્યારે તે ગોપાળની ગાથા બોલવા લાગ્યો. તેમાં પ્રથમ “ગોહ જિમ સ્વલ્લલહ ૨” એ પાદ બોલ્યો. ત્યારે મંત્રીઓએ જાણ્યું કે—“ રાજાએ આપણને ખાતર પાડતા જાણ્યા છે. ” એમ ધારી તેઓ હુપાઈને રહ્યા. ત્યારે રાજા બીજું પાદ બોલ્યો—“ સસા જિમ ઉત્તડું ૨ ” તે સાંભળી તેઓએ જાણ્યું કે રાજાએ આપણને સંતાતા જાણ્યા છે.

પછી ભય પામી આઘાપાછા થઈ ધીમે ધીમે બોલવા લાગ્યા, ત્યારે રાજા ત્રીભુવં પાદ બોલ્યો—“ મોર જિમ લુંડઈ ર ” તે સાંભળી તેઓએ જાણ્યું કે આપણને ધીમું ધીમું બોલતા પણ રાજાએ સાંભળ્યા છે. એમ ધારી તેઓ નાઠા, એટલામાં રાજા ચોથું પાદ બોલ્યો—“ હરિણ જિમ ફાલ દિઈ ર ” હરણની જેમ ફાળ દઈને નાશી જાય છે. પછી પ્રાતઃકાળે ભયભીત થયેલા તેઓને રાજાએ સભામાં બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓ ઘણું દ્રવ્ય લઈ રાજાના પગમાં પડી “ અમે બાળક છીએ, અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો ” એમ કહી તે દ્રવ્ય તેની પાસે મૂક્યું. રાજાએ કહ્યું—“ તમારો શા અપરાધ છે ? તે હું કાંઈ જાણતો નથી, અને આ ભેટણું શા માટે લાવ્યા છે ? ” ત્યારે તેઓએ પોતે જ રાત્રીનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી રાજાએ તેમને કહ્યું કે—“ હું મંત્રીઓ ! જુઓ, આ ફાટક તુટક શ્લોક પણ મને કેટલો ઉપયોગી થયો ? તેથીજ હું શ્લોકોનો સંગ્રહ કરું છું. ”

ત્યારપછી એકઠા કોઈ ચારણે સભામાં આવી પાંચસો પંડિતોની મંડળી સામું જોઈ હાથ ઉંચો કરી ઉંચે સ્વરે આ પ્રમાણે અર્થ દુહો કહ્યો—“ મોજરાજ ગલિ કંઠલુ, કહડ ઉકિસિ પડિહાઈ ? ” (આ ભોજરાજના ગળામાં કંઠો (હાર) છે તે કેવો શોભે છે ?) તે સાંભળી કોઈપણ પંડિત કાંઈપણ બોલ્યો નહીં. ત્યારે તેજ ચારણે તેનું ઉત્તરાર્થ બોલ્યો—“ મુહિ લચ્છી ઉરિ સરસઈ, સીમ વિહંચી રાઈ ॥ ” (મુખપર લક્ષ્મી જેવો અને ઉર (છાતી) પર સરસ્વતી જેવો શોભે છે. એ પ્રમાણે તેને રાજાએ સીમા વહેંચી દીધી છે.) તે સાંભળી રાજા ચમત્કાર પામ્યો, તેથી તેને તેણે અક્ષરે અક્ષરે લાખ લાખ રૂપીઆ આપવા હુકમ કર્યો. ખજાનચીએ ખુશી થઈ તત્કાળ તેટલા રૂપિયા તેને આપ્યા. કેવો વિદ્યાપ્રેમી નૃપાળ !

એકઠા રાત્રીચર્યામાંનીકળેલા રાજાએ કોઈ દરિદ્ર સ્ત્રીની કહેલી એક ગાથા આ પ્રમાણે સાંભળી.—

“ માણસડાં દસ દસ દસા, સુણિહ લોઝ પ્રસિદ્ધ ।

મહ કંતહ ઇક્કજ્જ દસા, અવરા કિં ચોરેહિ લિદ્ધ ? ॥ ૧ ॥

“ મનુષ્યોની દશકે દશકે દશાઓ ફરતી જોવામાં આવે છે તે લોક પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ મારા કાંતની તો એક જ દશા (દરિદ્ર દશા) છે. તો શું બીજી દશાઓ ચોરે ચોરી લીધી હશે ? ”

તે સાંભળી ઘેર આવી પ્રાતઃકાળે તેનો ગુપ્ત ઉપકાર કરવા માટે રાજાએ લાખ મૂલ્યનાં બે રત્નો બે બીજોરામાં ગુપ્ત રીતે નાંખી તે સ્ત્રીને મોકલ્યાં. તેણીએ તે બીજોરાં શાકના વેપારી પાસે વેચ્યાં. તેણે નગરની નાથિકા સાથે પ્રીતિ હોવાથી તેને આપ્યાં. તેણીએ રાજાને ભેટ કર્યાં. તે જોઈ રાજા બોલ્યો.—

વેલામહલ્લકલ્લોલ-ઠિલ્લિયં જઈવિ ગિરિણર્થપત્તં ।

અનુસરઈ મગ્ગલગ્ગં, પુણો વિ રચણાયરે રચણં ॥ ૧ ॥ ”

“સમુદ્રના મોટા કલ્લોલોએ ડોલેલું—ઉછાળેલું” રત્ન જો કે પર્વ-તની નદીને પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ પાણી નદીને માર્ગે થકનેજ તે રત્નાકરમાંજ આવીને મળે છે.”

એકદા કોઈ લિક્ષુકે ભોજરાજાના મહેલના દરવાજા પાસે આવી દ્વારપાળદ્વારા રાજાને જણાવ્યું કે—“હું તમારો માસિયાઈ ભાઈ છું.” તે સાંભળી રાજાએ તેને બોલાવ્યો, એટલે તે સભામાં આવ્યો. રાજાએ તેને પૂછ્યું—“માસી ખુશીમાં છે ?” તે બોલ્યો—“આજ સુધી તો ખુશીમાં હતા, પણ હમણાંજ મરી ગયા હશે એમ સંભવે છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને હજાર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે નીચે જોયું. રાજાએ બે હજાર આપવાના કહ્યા, ત્યારે તેણે ઉંચું જોયું. એટલે રાજાએ ચાર હજાર આપવાના કહ્યા. તે વખતે બીજા સભાસદોએ તે લિક્ષુકને પૂછ્યું કે—“તું આ પ્રમાણે બોલ્યો તેનો, અને ઉંચું નીચું જોયું તેનો અર્થ શું છે ?” તે બોલ્યો—“સાંભળો. હું અલચ્છી (અલક્ષ્મી) નો પુત્ર છું અને આ રાજા લચ્છી (લક્ષ્મી) નો પુત્ર છે, તેથી તે મારા માસીયાઈ બંધુ છે. વળી મારી માતા અલચ્છી (દરિદ્રતા) તે અત્યાર સુધી તો જીવતી હતી, પણ જ્યારે રાજાની મારી ઉપર નજર થઈ ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે અત્યારે તે મરી જવી જોઈએ, કારણકે હવે કાંઈ મને દરિદ્રતા રહેવાની નથી. રાજાએ પ્રથમ મને એક હજાર આપવાનું કહ્યું ત્યારે મેં નીચે જોયું, તેનું કારણ એ કે નીચે પાતાળમાં રહેલા અગિરાજા પાસેથી પણ આટલું દ્રવ્ય તો મળે છે. બે હજાર આપવાના કહ્યા ત્યારે મેં ઉંચું જોયું, તેનું કારણ એ કે સ્વર્ગમાં રહેલા કર્ણરાજા પાસેથી પણ આટલું તો મળે છે.” આ પ્રમાણે ખુલાસો સાંભળી રાજાએ તેને પ્રથમ હુકમ કર્યા પ્રમાણે ચાર હજાર અપાવ્યા.

એકદા ભોજરાજાએ સભામાં કહ્યું કે—“આરમાં બે ન હોય તો

શું રહે ?” કોઈએ કહ્યું કે—“દશ રહે.” બીજાએ કહ્યું કે—“કાંઈ પણ ન રહે.” તે સાંભળી રાજાએ ખુશી થઈ તેને કોટી દાન આપ્યું. ભાવાર્થ એ હતો કે ‘બાર માસ છે તેમાંથી અપાડ અને ભાદરવો એ બે માસ ચાલ્યા જાય એટલે કે વરસાદ વિનાના ખાલી જાય તો પછી બીજા દશ માસોથી કાંઈપણ ફળ નથી.’

એકદા કોઈ બ્રાહ્મણી પાણી ભરવા જતી હતી, તેવામાં માર્ગમાં કોઈ પંચમ સ્વરે ગાતો હતો. તે સાંભળી તે પોતાના ઘડા પૃથ્વી પર નીચે મૂકી સૂર્ય સન્મુખ હાથ જોડી બોલી કે—“હે સૂર્ય ! મને રાગને સમજનારી શામાટે સજી ? કદાચ રાગ સમજનારી સજી તો દરિદ્રી કેમ કરી ?” એમ કહી તે નેત્રમાંથી અશ્રુ મુકતી આગળ ચાલી. તે વખતે ભોજરાજા પોતાના મહેલની બારીમાં બેઠા હતા, તેણે તેણીને જોઈ પોતાની પાસે બોલાવી કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલી કે—“હું પંચમ સ્વર સાંભળી વિસ્મય પામી છું, પરંતુ મારે ઘેર કાંઈ પણ દેવા લાયક વસ્તુ નથી કે જેથી તે ગાનારને આપું. તેથી બેદ થવાને લીધે મારાં નેત્રોમાં અશ્રુ આવ્યાં છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપ્યું અને તેને પોતાની બહેન તરીકે માની. ત્યારપછી કેટલેક દિવસે તેણીનો પતિ પરગામ ગયો હતો તે આવ્યો. તેણે ઘરમાં પુષ્કળ ધન જોઈ આશ્ચર્ય પામીને પોતાની પત્નીને દ્રવ્ય આગમનનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણીએ સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી તે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ ભોભથી રાજસભામાં ગયો. ત્યાં રાજના પૂજવાથી તે બોલ્યો કે—“હું છ ભાષા અને છત્રીશ રાગ જાણું છું.” તે સાંભળી રાજાએ ગાયક પાસે કેદાર રાગ ગવરાવી બ્રાહ્મણને પૂછ્યું કે—“આ કયો રાગ છે ?” ત્યારે તે બોલ્યો કે—“આ છટ્ટમ રાગ છે.” (પ્રથમ તેની સ્ત્રીએ પંચમ રાગ કહેલો એટલે આ તેમાં એક વધીને બોલ્યો.) તે સાંભળી તેની મૂર્ખતા જોઈ રાજાએ ક્રોધ પામી તેને કેદ કર્યો. તેની પત્નીએ તે વૃત્તાંત જાણી રાજાપાસે જઈ તેને પ્રાર્થના કરી પોતાના પતિને મુકાવ્યો.

એકદા રાજા ભોજન કરતો હતો, તેમાં કેટલાંક પાકાં અને કેટલાંક કાચાં વડાં પોતાની થાળીમાં જોઈ તેનું કારણ તેણે પડિતોને પૂછ્યું, ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે—

“રુપવંતી નહ આશાલૂધી, ચૂલ્હી પાસિ ન વહસહ સૂધી ।
આંગણિય લોહહ ઘડી ઘડી, તેણિ કારણિ ઇ કાચી વહી ॥ ૧ ॥

“રૂપવંતી અને આશાલુપ્ધ (પતિના પ્રેમની આશાવાળી) તેવી સ્ત્રી ચુલા પાસે સરખી રીતે બેસી શકે નહીં, ઘડીએ ઘડીએ પતિને આવતો જોવા આંગણામાં-ફળીઆમાં જાય તેથી તે કારણે તાવડી અથવા વડાં કાચાં રહેલાં છે.” (આ હુકીકત વડાં કરનારી સ્ત્રી માટે છે.)

એકદા રાજવૈદ્યે પ્રસંગોપાત રાજાને કહ્યું કે—“ચૈત્રમાસના તાપથી તપેલો માણસ રૂંડવૃક્ષની છાયામાં બેસી ચણાનો રોટલો અને કડવા તેલમાં કરેલી સરસવની ભાજી છાશ સાથે ખાય તો તે તરત જ મરણ પામે. ” ત્યારપછી કેટલેક દિવસે ભોજરાજા ફરવા માટે નગર-બહાર નીકળ્યો. ત્યાં કોઈક ક્ષેત્રમાં તાપથી તપેલા કોઈક ખેડુતને તેજ પ્રમાણે ભોજન કરતો જોયો. પછી થોડે આગળ જઈ કીડા કરીને રાજા પાછો વળ્યો, તે વખતે તેણે પેલા ખેડુતને ક્ષેત્રમાં હળ હાકતો જોયો, તેથી આશ્ચર્ય પામી રાજવૈદ્યને બોલાવી તે નહીં મરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે વૈદ્યે કહ્યું કે—“હું રાજા! આ ખેડુતો તો મનુષ્યને રૂપે રાક્ષસોજ છે. તેનું પણ જે રાજાની જેમ લાલનપાલન કરવામાં આવે તો તે પણ આવા ભોજનથી મરે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેની ખાત્રી કરવા માટે તે ખેડુતને પોતાના રાજમહેલમાં છ માસ સુધી રાખ્યો અને તૈલ મદન વિગેરે તથા મધુર આહાર વિગેરેવડે તેનું રાજકુમારની જેવું લાલનપાલન કર્યું. પછી એકદા રાત્રે તેની પુષ્પશય્યામાં પેલા વૈદ્યે ઘોડાનો એક વાળ ચુસી રીતે નાંખ્યો. તે તેણે સુતો ત્યારે જાણ્યું. પ્રાતઃકાળે તેને “આજે નિદ્રા આવી હતી કે નહીં?” એમ રાજવૈદ્યે પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે—“આજે શય્યામાં એક વાળ ખુંચતો હતો, તેથી આખી રાત્રી નિદ્રા આવી નથી. ” તે સાંભળી વૈદ્યે તેની ઉપર બરાબર અસર થઈ ગઈ છે, એમ જાણ્યું, એટલે પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણેનું ભોજન તૈયાર કરવા માંડ્યું. તે જોઈ પેલો ખેડુ બોલ્યો કે—“મને મારવો હોય તો ખર્જૂરી મારી નાંખો, પણ આવું ભોજન મને ન આપો.” તે વખતે વૈદ્યે રાજાને કહ્યું કે—“જુઓ, હવે આજ આપણે તૈયાર કરાવેલું ભોજન આપશું તો તે ભોજનથી તેનું અવશ્ય મરણ થશે. ” ત્યારે રાજાએ તેની ઉપર કૃપા કરી નિરંતરને માટે તેને મધુર ભોજન આપવાનો બંદોબસ્ત કરી સુખી કર્યો.

એકદા રાત્રે ભોજરાજા નગરની બહાર કેટલુંક દ્રવ્ય કાયમ રાખી મૂકવા માટે દાટવા ગયો. તે જાણી એક બ્રાહ્મણ પણ તેની પાછળ ગયો. ત્યાં રાજા ખાડો ખોદી તેમાં દ્રવ્ય નાંખવા લાગ્યો, ત્યારે બ્રાહ્મણ પણ બીજો ખાડો ખોદી તેમાં કાંકરા નાંખવા લાગ્યો. રાજાએ તેને

તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ હે રાજન! આપ આ નિધાન દારીને ફરીને કાઢવું નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરો છો તો પછી જમીનમાં રહેલું આપનું નિધાન અને મારા કાંકરા સરખા છે. આપનું નિધાન જેમ કોઈ પણ વખત કામ લાગવાનું નથી, તેમ મારા કાંકરા પણ કામ આવવાના નથી. વળી જો દાન ભોગ કર્યા વિના માત્ર ધનની હૈયાતીથીજ ધનિક ઠરવું હોય તો સોનાના પાંચે મેરૂને આપણાજ માનો. ક્યાં આપણે તેને વાપરવા છે ? ” તે સાંભળી રાજા ‘ ધનનો સંચય ન કરવો પણ વાપરવું ’ એવો નિશ્ચય કરી તે ધન લઈ પાછા રાજમહેલમાં આવ્યા.

એકદા ભોજરાજા રાત્રીએ શુભચર્યા કરવા નીકળ્યો. તેમાં કાંઈ એક ઘરમાં સાસુ વહુ વાતો કરતી હતી, તે રાજાએ સાંભળી. તેમાં વહુ બોલી કે— “ કિસુ મીઠડ છઈ ? ” (કેવો મીઠો છે ?) ત્યારે સાસુ બોલી કે— “ મીઠડ છઈ પણ કહૂઆ સિંડ ” (મીઠો તો છે પણ કડવા સાથે.) તે સાંભળી રાજા ઘેર ગયો. પછી પ્રાતઃકાળે તેનો અર્થ પૂછવા માટે તે બંનેને રાજાએ સભામાં બોલાવી; એટલે તે સાસુ વહુ વસ્ત્ર અલંકાર વિગેરે પહેરી રાજસભામાં જવા ચાલી. માર્ગમાં તેમના પગના નુપૂરનો ધ્વનિ સાંભળી પશુઓ ઉંચા કાન કરી ભડકવા લાગ્યા. સભામાં પણ તે ધ્વનિ સાંભળી લોકો ચકિત થયા. એટલે વહુએ સાસુને પૂછ્યું કે— “ એતે તે તડ તેહાં કાંઈ નહી ? ” (આ સભાના લોકો તેજ (પશુ) લાગે છે, તો તેવા (પશુ જેવા) કેમ નથી ?) સાસુએ કહ્યું— “ તે તડ ઇંદાં જિ હુઈ ” વિશૃંગપશવઃ इति भावः ” (હે વહુ ! એ તો એવાજ હોય. ”) અર્થાત્ એ શીંગડાં રહિત પશુઓ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે સાંભળી વિસ્મય પામેલા રાજાએ તેમને રાત્રીનું વૃત્તાંત પૂછ્યું, ત્યારે વહુ બોલી કે— “ મેં વીણાના સ્વરને મધુર કહ્યો; ત્યારે મારી સાસુએ કહ્યું કે—તે કડવા તુંબડાની સાથે મધુર હોય છે. ” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેને પહેરામણી કરીને વિસર્જન કરી.

એકદા ભોજરાજાની સભામાં એક બ્રાહ્મણે આવીને કહ્યું કે—

૧ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વીણાની નીચે જે તુંબડું હોય છે તે જો કડવી જાતિનું હોય તો તેનો સ્વર વધારે મધુર હોય છે.

“બાળકના લાડ કોઈથી પૂરી શકાતા નથી.” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“તેમાં શું દુઃકર છે?” બ્રાહ્મણે કહ્યું—“હૈ રાજા ! હું બાળક થાઉં, તમે મારા લાડ પૂરા કરો.” રાજાએ કયુલ કર્યું, એટલે તે બ્રાહ્મણ બાળકની જેમ ઢીચણુભર ચાલતો, મુખમાંથી લાળ મૂકતો અને રોતો રોતો જે જે કહેવા લાગ્યો તે તે રાજા કરવા લાગ્યો. પછી બાળકે કહ્યું—“ભેંશતું દુધ મને પાડ્યો.” એટલે રાજાએ દુધ મંગાવી તેને પાડ્યું. ફરીથી તે બોલ્યો—“મને પાચેલું દુધ પાછું ભેંશના આંચળમાં નાંખો.” તે સાંભળી રાજા શું કરે ? તે દુધ પાછું આંચળમાં શી રીતે જાય ? તેમ નહિ કરી શકવાથી રાજા હાર્યો, અને બાળકના લાડ પૂર્ણ કરવા અશક્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. (અહીં કેટલાક પાણી ને દુધ મંગાવી, ભેળા કરાવી, પાછા જીદા પાડવાનું કહે છે. તે ન બનવાથી રાજા હારે છે.)

એકદા કોઈ યોગી ભોજરાજા પાસે આવ્યો. તેને જોઈ રાજા ઉભો થયો નહીં, ત્યારે તે યોગી બોલ્યો કે—“તાંબા તુંબા દોહી સુઝા । રાજા યોગી વેહૂં ડંચા ” (હૈ રાજા ! તું તાંબા તુંબીમાં-લક્ષ્મીમાં મોહ પામી પોતાને ડંચો માને છે, પણ રાજાને યોગી બને ડંચો છે-બને સરખી શક્તિવાળો છે.) તે સાંભળી રાજાએ તેને મારે આસન નાંખાવ્યું. તેનાપર બેસી યોગીએ ફરીથી કહ્યું કે તાંબા તુંબા દોહી સુઝા, રાજા પાંહિ યોગી ડંચા” (હૈ રાજા ! તું તાંબા તુંબીમાં મોહ પામી ગયો છે પણ તારા કરતાં હું ડંચો છું.) તે સાંભળી રાજા ઉઠીને તેની પાસે આવી ભુમિપર બેઠો, અને યોગીને પગે લાગી “તમે શી શી કળા જાણો છો ?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે યોગીએ પોતાની કળા દેખાડવા એકસા ને આઠ ભાર તાંબું મંગાવ્યું. (મંગાવીને તેનું સુવર્ણ કર્યું.) પછી તેણે અર્ધકારિકાનું ચૂર્ણ બનાવ્યું. રાજાએ તેની પાસે તે વિદ્યા માગી, ત્યારે તેણે આપવાની ના કહી. રાજાએ તેનું બળ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે—“તમારી જેવા એક કુંક મારવાથી ઉઠી જાય તેટલું મારામાં વિદ્યાબળ છે.” એમ કહી તે યોગીએ પોતાના શિષ્યને બોલાવ્યો. તેનું એક નેત્ર આંજ્યું, તેથી તે અર્ધ અદશ્ય થયો, બીજું આંજવાથી સંપૂર્ણ અદશ્ય થયો અને તેણે રાજાનો મુગટ લઈ લીધો. પછી યોગીએ કહ્યું કે—“આવી રીતે અદશ્ય થઈ તમને મારીને ચાલ્યો જાઉં તો તમે શું કરો ?” પછી શિષ્યે કહ્યું કે—“મારા ગુરૂનું નામ રહે તેમ કરો.” રાજાએ કહ્યું—“શી રીતે

કરે ? ” શિષ્યે કહ્યું—“આ સુવર્ણના ટંક તમે તમારા નામના પડાવો છો તે મારા ગુરૂના દંડની મુદ્રાથી અંકિત કરાવો.” રાજાએ તે પ્રમાણે કર્યું; એટલે યોગીએ તેને વિદ્યા આપી. ત્યારપછી તે ટંક દંડાલ એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

એકદા કોઈ યોગીના શિષ્ય ધારાનગરીમાં ભિક્ષા માગવા ગયો. ત્યાં કોઈ શેઠના પુત્રના વિવાહ થતા હતા. તે શ્રેષ્ઠીપુત્રે તેના પાત્રમાં પકવાન વિગેરે ઉત્તમ ભિક્ષા આપી. તે લઈ તે પોતાના આશ્રમમાં આવ્યો. તે જોઈ તેના ગુરૂએ તેને પ્રછયું કે—“આ નગરીમાં તારો કોઈ સ્વજન રહે છે કે જેથી આવી ઉત્તમ ભિક્ષા તું લાવ્યો ? ” ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ના, મારો કોઈ સ્વજન તો અહીં નથી રહેતો, પરંતુ એક શ્રેષ્ઠીને ઘેર તેના પુત્રના પગમાં બેડી નાખાતી હતી ત્યાંથી મને આ ભિક્ષા મળી છે. વળી જેના પગમાં હાલ બેડી નાખવામાં આવે છે, તેને કેટલાક વર્ષ પછી તે બેડીમાં ખીલી નાખી તેને મજબૂત કરવામાં આવશે.” આનો ભાવાર્થ એ છે કે “અત્યારે તે શ્રેષ્ઠીપુત્ર સ્ત્રી પરણવાથી સ્ત્રીપરના સ્નેહરૂપી બેડીમાં પડે છે, તે કેટલેક વર્ષ પુત્રજન્મ થવાથી તેના પરના પ્રેમરૂપી ખીલી તે બેડીમાં પડશે, એટલે બંધન સંસારના બંધનમાં પડશે.”

એકદા ધારાનગરીમાં મુંજની દાસી અને તેજ નગરીમાં વસનારા કૌભાજી નામના વ્રતી (યોગી)ની દાસી શાક વેચનારની દુકાને શાક લેવા આવી. તે બંનેએ એકજ કોળાની આગણી કરી. તેમાં વધતાં વધતાં છેવટ બે હજાર કપડીઓ-કોડીઓવડે તે કોળું વ્રતીની દાસીએ લીધું. પછી તેણીએ મુંજની દાસીને કહ્યું કે—“તું શું બડાઈ મારે છે ? તારો મુંજ મારા ગુરૂપાસે એક ગુંજ (ચણાઈ) બરાબર છે.” તે સાંભળી લબ્બ પામેલી મુંજની દાસીએ ભોજરાજ પાસે જઈ વૃત્તાંત કહ્યું. રાજાએ વિસ્મય પામી વ્રતીને બોલાવી પ્રછયું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે—“હું રાજન ! મારી દાસીએ જે કહ્યું તે સત્યજ છે.” એમ કહી તે વ્રતીએ ઇંટોના મોટા ઢગલામાં એક ગુંજ પ્રમાણ ચૂર્ણ નાખ્યું, તેથી તે સર્વ ઇંટો સુવર્ણની થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે મુંજના અખૂટ કોશના બળથી તથા તે યોગીએ આપેલી સુવર્ણસિદ્ધિવડે સુવર્ણના અખૂટ કરેલા પોતાના કોશના બળથી શ્રી ભોજરાજ લક્ષાદિક અનર્ગળ દાન આપવા લાગ્યા.

ઇતિ ભોજરાજના દાનનો પ્રબંધ.

હિત ઇચ્છનાર પુરૂષે શત્રુને પણ અપ્રિય વચન કહેવું નહીં. એક ટુંકારો માત્ર કરવાથી પણ માણસ દુભાય છે તો વિરૂપ વચન બોલવાથી તે કેમ દુભાય નહીં ? કહ્યું છે કે—“પ્રિય વચન બોલતાં શીખવું જોઈએ; કારણકે પ્રિય વચન બોલવાથી સર્વ કોઈ પ્રસન્ન થાય છે. જેમકે કોયલ સર્વને પ્રિય લાગે છે તો શું તેણે કોઈને કાંઈ આપ્યું છે ! ના, અને કાગડો સર્વને અપ્રિય લાગે છે તો શું તેણે કોઈનું ખગાડ્યું છે ? ના. વચનથીજ પ્રિય અને અપ્રિય થવાય છે.” વળી જે મિષ્ટ વચન બોલતો હોય તેજ કાર્ય સાધી શકે છે, બીજે સાધી શકતો નથી. કહ્યું છે કે—“નિરંતર લીલાએ કરીને સુંદર અને મધુર વચન બોલવું જોઈએ. જુઓ, કેમળ અને શીતળ જળ ધીમે ધીમે મોટા પર્વતને પણ ભેદે છે.” મધુર વચન બોલવાનો પ્રકાર આ રીતે કહ્યો છે—“નીચ એટલે પોતાથી નાના હોદ્દાનો માણસ પણ પોતાને ઘેર આવે તો તેને કહેવું કે—“આવો, આવો, આ આસન પર બેસો, કેમ ઘણે કાળે દેખાયા છો ? નગરની શી નવીન વાત છે ? તમે હાલમાં કાંઈક દુર્ભાગ દેખાઓ છો. હું આજ તમને જોવાથી ઘણો ખુશી થયો છું.” આ પ્રમાણે ઉચિતતા કરવી તે પંડિતોએ શ્રદ્ધસ્થાશ્રમીઓનો સુખકારક ધર્મ કહેલો છે.

એકદા ઉજ્જયિની નગરીમાં ભોજરાજ અર્થે બેલવવાની કીડા કરી પુરંપ્રવેશ કરતો હતો, તે વખતે આગળ માર્ગમાં કોઈ એક અર્ધ માણસ જતો હતો. તેને આગળ ચાલનારા રાજપુરૂષો (સિપાઈઓ) એ, “અરે આંધળા ! આંધળા ! આંધો ખસ, આંધો ખસ.” ઇત્યાદિ અપ્રિય વચનોવડે હાક મારીને એક બાજુ કર્યો. અતુકમે રાજ તેની પાસે આવ્યો, ત્યારે રાજએ “હે ભાભા અંધરાજ ! તમે સુખી છો ?” ઇત્યાદિ પ્રિય વચનોવડે બોલાવ્યો. તે સાંભળી અર્ધે કહ્યું કે—“હે મહારાજ ! હવે પછી હું સુખી થઈશ; કારણકે જે જે મનુષ્ય ઉપર પ્રસન્ન મુખવાળા રાજની દૃષ્ટિ પડે છે તે તે મનુષ્યને પવિત્રતા, કુલીનતા, ચતુરાશ અને સુભાગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.” તે સાંભળી રાજએ તેને પૂછ્યું કે—“હું રાજ છું એમ તમે શી રીતે જાણ્યું ?” તેણે જવાબ આપ્યો કે—“ભોજરાજ વિના આવું મધુરતા ભરેલું વચન કોણ બોલી શકે ? તમારા અર્ધમ માણસો (સિપાઈઓ) તો હમણાજ ગાળો દેતા દેતા ગયા છે; તેથી હું જાણું છું કે તમે ભોજરાજ છો. જે કે મારા લલાટમાં રહેલાં નેત્રો નષ્ટ થયાં છે, પણ દૃઢ્યનેત્ર નષ્ટ થયું નથી.” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા

રાજાએ તેને અંધયષ્ટિ (અંધળાની લાકડી) રૂપ લાખ રૂપીઆ આપ્યા.

ભોજરાજાને ઘણી રાણીઓમાં એક કપૂરદેવી નામની રાણી હતી. તે શુભંકર નામના એક કવિ ઉપર આસક્ત થવાથી તેને ઘેર હમેશાં જતી હતી. એકદા તે રાણી રાત્રીને સમયે પોતાના વાસ-ગૃહથી નીકળી. તેને જતી જોઈ રાજા તેની પાછળ છુપી રીતે ચાલ્યો. રાણીએ કવિને ઘેર જઈ તેનું આરણ્યં ખખડાવ્યું; એટલે પડિતે રાણી આવી, એમ જાણી “કૃતકં મન્યે મયં યોષિતાં” (હું માનું છું કે સ્ત્રીઓને જો ભય હોય તો તે કૃત્રિમ જ છે) એમ બોલી ઉભો થઈ આરણ્યં ઉઘાડ્યું. રાણી અંદર ગઈ. રાજા તે સ્વરૂપ અને કવિનું વચન મનમાં રાખી પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો. પ્રાતઃકાળે તે પડિતને બોલાવી ઇષ્ટગાથીમાં હસીને રાજા બોલ્યો કે—
“કૃતકં મન્યે મયં યોષિતાં.” તે સાંભળી અવસર જાણનાર કવિ તેજ વચનને અન્યોક્તિમાં ગોડવી આ પ્રમાણે શ્લોક બોલ્યો—

“ઉગ્રાહમુદન્વતો જલમતિક્રામત્યનાલમ્બને,
વ્યોમ્નિ બ્રામ્યતિ દુર્ગમં ક્ષિતિભૃતાં પ્રાગ્ભારમાક્રામતિ ।
વ્યાપ્તં યાતિ વિષાકુલૈરહિકુલૈઃ પાતાલમેકાકિની,
કીર્તિસ્તે મદનાભિરામ ! કૃતકં મન્યે મયં યોષિતામ્ ॥ ૧ ॥

“હું કામદેવ જેવા મનોહર રાજા ! તમારી કીર્તિરૂપ સ્ત્રી એક-લીજ ઉગ્ર મગરમચ્છવાળા સમુદ્રના જળને ઓળંગે છે—તરે છે, આધાર વિનાના આકાશમાં ફરે છે, જઈ ન શકાય તેવા પર્વતોના સમૂહમાં અટક કરે છે, અને વિષથી ભરેલા સર્પના સમૂહોવાડે વ્યાપ્ત થયેલા પાતાળમાં પણ એકલી જ ચાલી જાય છે; તેથી હું ‘ધાર્’ છું કે સ્ત્રીઓનો ભય કૃત્રિમ જ છે, એટલે કે સ્ત્રીઓ જે ભીરૂ-ખીકણ કહેવાય છે તે સ્વાભાવિક નથી, પણ કૃત્રિમ છે.” જો એમ ન હોત તો તમારી કીર્તિરૂપ સ્ત્રી આ પ્રમાણે કેમ જઈ શકત ?

તે સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો, તેથી તેને તે રાણી સાંખી દીધી અને તે બન્નેને દેશાંતરમાં મોકલી દીધા. (નજરથી દૂર કર્યા.)

એકદા કોઈ ભારતો પુત્ર પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં જ પોતાના માઆપ મરી જવાથી પોતાની વિદ્યા ભણેલો નહોતો; તેથી અવિદ્યાને લીધે પડિતોના નિવાસવાળી ધારાનગરીમાં તેને વસવાડું

સ્થાન મળ્યું નહીં. એટલે તે સરસ્વતી દેવીની આરાધના કરવા માટે કાશ્મીર દેશમાં ગયો. ત્યાં દેવો ભક્તિથી અને શક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે એમ જાણી દ્રવ્ય ન હોવાથી ભક્તિ કરવામાં પોતાનું અસામર્થ્ય માની દેવી પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી તેના દવા-લયમાં જઈને બેઠો. એકવીશ ઉપવાસે તેની તપશક્તિથી સરસ્વતી દેવીએ પ્રસન્ન થઈ તેને કહ્યું કે—“હે વત્સ ! ઉઠ. આજથી તારું કહેલું વચન સર્વ શીઘ્રપણે સિદ્ધ થશે.” એમ વરદાન આપી દેવી અદૃશ્ય થઈ. પછી તે ભાટ ત્યાંથી ઉઠી પારણું કરી દેવીના વરદાનની પરીક્ષા કરવા માટે તે દેશના જૈત્રસિંહ રાજાની સભામાં ગયો. ત્યાં અનેક છંદ, દોહા, ચોપાઈ વિગેરે બોલ્યો, તોપણ તે રાજા તુષ્ટમાન થયો નહીં, ત્યારે તે માટે સ્વરે આ શ્લોક બોલ્યો—

કલ્પદ્રુમો ન જાનાતિ, ન દદાતિ વૃહસ્પતિઃ ।

પરં શ્રી ભોજમૂપાલો, જાનાતિ ચ દદાતિ ચ ॥ ૧ ॥

“કલ્પવૃક્ષ આપે છે પણ તેને જ્ઞાન નથી, અને વૃહસ્પતિમાં જ્ઞાન છે પણ તે આપી શકતો નથી; પરંતુ શ્રી ભોજરાજા તો જાણે છે અને આપે પણ છે.”

આ અવસરે યુવાવસ્થા પામેલી રાજપુત્રી સૌભાગ્યસુંદરી રાજાના ઉત્સવમાં બેઠેલી હતી, અને છત્રીશ રાજવંશી કુમારો તે સભામાં તેણીને વરવાની ઇચ્છાથી આવીને બેઠેલા હતા. તેઓમાંથી તેણીને કોઈપણ વર પોતાને અનુરૂપ જણાયો નહીં. તેણીએ આ ભાટનો શ્લોક સાંભળી પિતાને કહ્યું કે—“આ ભવમાં મારો ભર્તાર ભોજરાજા જો, નહીં તો હું જીવવલ્યમાન અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.” તે સાંભળી તત્કાળ રાજાએ તે ભાટને સારી રીતે પહેરામણી આપી, અને તેને આગળ કરીને સૈન્યસહિત રાજા કન્યાને લઈ માલવ-દેશ તરફ ચાલ્યો.

પેલા ભાટે દેખાડેલા માર્ગે ચાલતાં કેટલેક દિવસે રાજસમૂહમાં અગ્રેસરી તે જૈત્રસિંહ રાજા માલવ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ભોજ-રાજા પણ તેના સમાચાર જાણી તેની સન્મુખ આવ્યો. પછી ધારા-નગરીની બહાર ઉદ્યાનમાં તેણે સર્વને ઉતારો આપ્યો, પછી શુભ લગ્નને દિવસે આનાંદ અને ઉત્સવપૂર્વક સૌભાગ્યસુંદરીને પરણી સત્કાર કરવાપૂર્વક જૈત્રસિંહ રાજાને વિદાય કર્યા અને કલંક રહિત પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા ઉજવળ યશવાળા શ્રી ભોજરાજાએ પોતાની

પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે નવવધુ સહિત આવતા રાજાને જોવામાં સર્વલોકો એકદમ ઉત્ક્રાંત થઈ ગયા; તેથી તે ઉતાવળને લીધે કોઈ સ્ત્રી અળતો પગ ચોપડતી હતી તે માત્ર એક ડાબે પગે જ ચોપડીને આવી, કોઈ વેણી ગુથતી હતી તે અર્ધા છુટા કેશવાળી જ આવી, કોઈ આંજણ આંજતી હતી તે એકલા ડાબા નેત્રમાં જ અંજન આંજીને આવી, કોઈ મુખને બદલે માથાપર ચંદન ચોપડીને આવી, કોઈ મસ્તકને બદલે મુખ ઉપર કસ્તુરી ચોપડીને આવી, કોઈ દોડવાથી તુટી જતા હારવાળી દોડતી આવી, કોઈ જમતાં જમતાં અર્ધ જમીને આવી, કોઈ રોતા બાળકને મૂકીને આવી, કોઈ અર્ધ શરીરે સ્નાન કરીને આવી, કોઈ પોતાના સ્વામીની સેવા કરતી તેને પડતા મૂકીને આવી, અને કોઈ પોતાના બાળકને બદલે બિલાડીના અચ્ચાંને કેડમાં તેડીને આવી. આ રીતે તે વખતે સ્ત્રીઓની અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ થઈ રહી. ભોજરાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને શુભ દિવસે નવા મહેલમાં રાજા નવવધુની સાથે રહી મુખ ભોગવવા લાગ્યો.

એકદા મેઘલી રાત્રીએ ‘હા તાત ! હા તાત !’ એ પ્રમાણે રૂદ્ધન કરતી કોઈ સ્ત્રીનો કંઈ શબ્દ સાંભળી રાજાએ આ પ્રમાણે અર્ધ શ્લોક કહ્યો.—“ પિતરિ મૃતે સતિ કાચિદ્રોદિતિ હા તાત ! તાતેતિ । ” “ કોઈ સ્ત્રી પોતાનાં પિતાના પિતા મરી જવાથી હા તાત ! હા તાત ! એમ કરી રૂએ છે. ” તે સાંભળી સૌભાગ્યસુંદરીએ પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર્યું કે “ આ તરૂણી આપ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા વિના કેવળ તાત શબ્દ કહે છે તેનું કારણ કાંઈક જીદું જ હોયું જોઈએ. ” એમ ધારી તે સ્વામીની પાસે પૂર્વાર્ધ નવું બનાવીને આખો શ્લોક આ પ્રમાણે બોલી કે—

“ સ્વદિરમ્બુજમવલ્લી-રક્તાધરસન્નરજ્જમન્નમયાત ।

પિતરિ મૃતેઽપિ હિ વેશ્યા, રોદિતિ હા તાત તાતેતિ ॥૧॥

“ કુથો, યુનો અને પાનથી રક્ત થયેલા અધર (ઓષ) ના સંગનો રંગ નાશ પામવાના લયથી વેશ્યા સ્ત્રી પિતા મરી ગયા છતાં પણ હા તાત ! તાત ! એમ કહી રૂદ્ધન કરે છે. ” (તાતને બદલે આપ કહે તો તે ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષર બોલતાં ઓષ્ઠનો રંગ નાશ પામી જાય માટે તે તાત શબ્દ વાપરે છે એ ચમત્કાર છે.)

તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“ આ સ્ત્રી આવા પ્રકારનું

વેશ્યાનું વૃત્તાંત જાણે છે તેથી ખરેખર આ સ્ત્રીએ પ્રથમ વેશ્યાનું આચરણ કર્યું હશે. કહ્યું છે કે—‘અધ્વની ચાલ, મેઘની ગર્જના, સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર, પુરૂષનું ભાગ્ય, ભવિતવ્યતા, અવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિ-આટલા પદાર્થોને દેવ પણ જાણી શકતા નથી, તો મનુષ્યો શી રીતે જાણી શકે ?’ તેથી મારે આ સ્ત્રીનું કંઈ કામ નથી. ” એમ વિચારી રાજાએ ક્રોધ પામી તેણીને દેશનિકાલ કરવા મંત્રીને હુકમ કર્યો. મંત્રીએ વિચાર કર્યો કે—“આ રાણીનું શરીર સર્વ પ્રકારના ગુણોથી પવિત્ર દેખાય છે, છતાં રાજાએ આ વગર વિચાર્યો હુકમ કર્યો જણાય છે. ” એમ નિશ્ચય કરી તે રાણીને પોતાને ઘર લઈ જઈ તેને ખદલે બીજી કોઈ દાસીને દેશનિકાલ કરી, અને સૌભાગ્ય-સુંદરીને પોતાની પુત્રીની જેમ પોતાના ઘરમાં ગુપ્ત રાખી. એકદા સાસરા અને પિયરથી ભ્રષ્ટ થવાના દુઃખથી પટ્ટાંશુકનો પાશપ્રત્ય કરી (ગળાફાંસો બાંધી) પતિના પ્રેમમાં પરવશ થયેલી તે આ પ્રમાણે બોલી કે—

પञ्चत्वं तनुरेतु भूतनिवहाः स्वांशं विशन्तु प्रभो !,

त्वां याचे द्रुहिण ! प्रणम्य शिरसा पञ्चापि मे सन्तिवति ।

तद्वापीषु पयस्तदीयमुकुरे ज्योतिस्तदीयालय-

व्योम्नि व्योમ तदीय वर्त्मनि धरा तत्तालवृन्तेऽनिलः ॥૧॥

“આ માફ શરીર પંચત્વને (મરણને) પામે, અને તે શરીરના પાંચ ભાગે પોતપોતાના અંશમાં મળી જાય, પરંતુ હે બ્રહ્મદેવ ! હું તમને મસ્તકવડે પ્રણામ કરી એટલુંજ માગું છું કે મારા દેહના પાંચે તરફ આ પ્રમાણેની સ્થિતિ પામે. માફ જળતત્ત્વ મારા સ્વામીની વાવના જળમાં મળી જાય, માફ અગ્નિતત્ત્વ તેના દર્પણની જ્યોતિમાં મળી જાય, માફ વાયુતત્ત્વ તેના મહેલના વાતામાં મળી જાય, માફ પૃથ્વીતત્ત્વ તેના ચાલવાના માર્ગમાં મળી જાય, અને માફ વાયુતત્ત્વ તેના વીંઝણના વાયુમાં મળી જાય. ”

આ પ્રમાણે બોલીને તેણીએ પોતાના કંઈમાં તે પાશ નાંખ્યો કે તરતજ અકસ્માત આવેલા મંત્રીએ તે જોઈ તેના પાશ છેદી નાંખ્યો અને ચંદનરસથી પણ અધિક મધુર અને શીતળ ગુણવાળી વાણીવડે તેણીને આદાસન આપવા લાગ્યો, તોપણ તેણીનું દુઃખ એટલું થયું નહીં, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“સાત દિવસમાં હું એવું કરીશ કે જેથી રાજા પોતે આવી તમને પટ્ટહુસ્તીપર બેસાડી છત્રાદિક આડંબર

પૂર્વક અંતઃપુરમાં લઈ જશે, નહીં તો આડમે દિવસે હું ચિતામાં પ્રવેશ કરીશ. ” આ પ્રમાણેની તેની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી સૌભાગ્ય-સુંદરી પ્રસન્ન થઈ. પછી મંત્રી તેજ બાબતની નિરંતર ચિંતા કરવા લાગ્યો. અનુક્રમે છઠ્ઠે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાજાનો વનપાળ બુમ પાડતો રાજસભામાં આવ્યો. રાજાએ બુમ પાડવાનું કારણ પૂછવાથી તે બોલ્યો કે—“હું દેવ ! આપના ઉદ્ધાનમાં પર્વતની જેવી મોટી કાયાવાળો એક ભુંડ પેડો છે, તે આંખા વિગેરે ઉત્તમ વૃક્ષોના સમૂહને ઉખેડી નાંખે છે, મોટે શીઘ્રપણે તેનો ઉપાય કરો. ” તે સાંભળી રાજાએ તરતજ શ્યામ અખતર ધારણ કરી ચતુરંગ સેના સહિત ત્યાં આવી તે ઉદ્ધાનની પૃથ્વીને ઘેરી લઇને કહ્યું કે—“જેની પાસે થઈને તે ભુંડ જતો રહેશે તેનું મસ્તક લેવામાં આવશે. ” આ પ્રમાણેના રાજાના હુકમથી સર્વ સૈનિકો સાવચેતીથી રહ્યા હતા, તેટલામાં ઘણા વૃક્ષોને તોડી પાડતો તે ભુંડ ચાતરફ સૈન્ય જોઈ અત્યંત ક્રોધમાં આવી અતિ ભયંકર ધુરધુર શબ્દ કરતો રાજનાજ લાંબા અશ્વના પગ વચ્ચેથી નીકળી ગયો. તેની પાછળ મંત્રી સહિત રાજાએ પોતાનો અશ્વ મૂક્યો. માર્ગમાં જતાં વાંસની ઝાડીમાં કોઈ સિંહણના અર્ધ પ્રસવેલા બાળકે ફાળ મારી રાજાના અશ્વને મારી નાંખ્યો. તે જોઈ રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો. મંત્રીએ રાજાને પોતાનો અશ્વ આપી અવસર જાણી કહ્યું કે—“હું સ્વામિન ! આ અર્ધ જન્મેલા સિંહના બાળકે અશ્વ મારવાનો અભ્યાસ કર્યો નથી, તેમજ કોઈને અશ્વ મારતાં પણ જોયો નથી, છતાં પોતાના તેજસ્વીપણાથી જ તેણે એકદમ ગર્ભમાંથી નીકળી અશ્વને ફાડી નાંખ્યો, તે જ પ્રમાણે કાશ્મીર દેશની રાજપુત્રીએ વેશ્યાનો ધર્મ સેવ્યો નથી, તોપણ બુદ્ધિથી જ તેણે તે વખતે ગણિકાના રૂઢનનું કારણ જાણ્યું હતું. તેટલા માત્રથી જ આપે તેને એકદમ દેશનિકાલની સજા કરી તે અત્યંત અવિચારિત કાર્ય કર્યું છે. નીતિમાં કહ્યું છે કે—‘સહસા-વિચાર્યા વિના કાંઈ પણ કાર્ય કરવું નહીં; કારણ કે અવિવેક મોટી આપત્તિનું સ્થાન છે. અને ગુણમાં લુબ્ધ થયેલી સંપત્તિઓ વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનારને સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) વરે છે. ” આ પ્રમાણે મંત્રીનું વચન સાંભળી રાજાને પોતે કરેલા અવિચારિત કાર્ય મોટે પશ્ચાત્તાપ થયો, તેથી તે બોલ્યો કે—“જે તે પ્રિયા મારી પાસે આવશે તો તેની સાથે જ હું પુરમાં

પ્રવેશ કરીશ, નહીં તો અગ્નિમાં શાંતિથી પ્રવેશ કરીશ. ” આ પ્રમાણે દૈવ પ્રતિજ્ઞા કરી રાજા સૈન્ય સહિત ત્યાંથી પાછો ફરીને નગરીની સમીપે પણ નગરીની બહાર જ રહ્યો. રાજાનો દૈવ નિશ્ચય જાણી મંત્રીએ પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે રાણીને રાજા પાસે લાવી મોટા ઉત્સવપૂર્વક રાજાની સાથે તેને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો.

ઇતિ ભોજરાજ અવિમૃશ્યકારિતા પ્રબંધઃ ॥

સિંહલદ્વીપના રાજાની પુત્રી મદનમંજરી ચાસઠ કળામાં કુશળ અને ચૌદ વિદ્યામાં નિપુણ હતી. તેણીએ એકદા સભામાં કવિઓના મુખથી ભોજરાજાનું તેવા પ્રકારનું દાનદેવામાં નિપુણપણું, કવિતામાં કુશળપણું, કવિજનો ઉપરની પ્રીતિ અને રૂપસંપત્તિનું અનુપમપણું વિગેરે ગુણો સાંભળ્યા. તેથી ‘ તે વરજ પોતાને યોગ્ય છે ’ એમ જાણી તેને જ વરવાની ઇચ્છાથી કાલિકાદેવીની આરાધના કરવા લાગી. કેટલેક દિવસે દેવીએ તુષ્ટમાન થઈ તેણીને સર્વ અંગના આભૂષણો વડે ભૂષિત કરીને એ સખીઓ સહિત રાત્રીને સમયે ઉજ્જયિની નગરીની બહાર શ્રી ભોજરાજાના કીડાધાનમાં મૂકી. પ્રાતઃકાળે તેણીને અદ્ભુત રૂપવાળી જોઈ ઉદ્યાનપાલક વિસ્મય પામ્યો. તરત જ તેણે રાજાપાસે જઈ વિજ્ઞાપિત કરી કે—“ હું ભોજરાજા ! મેં આજે દમનક વૃક્ષની શાખા પર લટકતાં એ રંગબીર (બીજેરાં) જોયાં, વિકસ્વર કમળના કોશમાં દાડમના રખીજની શ્રેણી જોઈ, તથા ચંદ્રની મધ્યે કંબંજન પક્ષી ઉડતું જોયું. આ ત્રણ અપૂર્વ વસ્તુ મેં આજે એક સ્થાને જોઈ છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને ઇનામ આપી તરત જ સારું પરિવાર સહિત ઉદ્યાનમાં જઈ અપ્સરાથી પણ અધિક રૂપવાળી તેણીને જોઈ ચિત્તમાં વિચાર્યું કે— “વિદ્યાતાએ આના કેળની જેવા કોમળ હાથ પગ જે હાથવડે બનાવ્યા છે, તે હાથવડે એના કઠિન સ્તન બનાવ્યા નથી, જે હાથવડે સ્થૂળ નિતંબ ઘડ્યો છે તે હાથવડે કૃશ મધ્યભાગ (કેડ) ઘડ્યો નથી, અને જે હાથવડે ચંચળ નેત્રો બનાવ્યાં છે, તે હાથવડે તેણીની મંદ ગતિ બનાવી નથી; તેથી હું માનું છું કે વિદ્યાતાએ જુદા જુદા ઘણા હાથો વડે આ સ્ત્રીને બનાવી છે. ” પછી તે સ્ત્રીની સખીના મુખથી

૧ સ્તનનો ધ્વનિ છે. ૨ દંતશ્રેણીનો ધ્વનિ છે. ૩ નેત્રનો ધ્વનિ છે.

તેનો વૃત્તાંત સાંભળી રાજાએ તેણીને તે ઉદ્યાનમાં જ શુભ લગ્ન સમયે મહોત્સવપૂર્વક પરણીને પુરપ્રવેશ કર્યો.

રતનમંદિરસૂરિએ રચેલા આ ભોજપ્રખંધમાં કવીન્દિરોને આનંદ આપનાર આ ત્રીજો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

ભોજપ્રખંધના આ ત્રીજા અધિકારમાં ભોજરાજાને સુવર્ણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ તથા સૌભાગ્યસુદરી અને મદનમંજરીનું પાણિ-ત્રહણ વિગેરે વર્ણવ્યું છે.

ઇતિ તૃતીય અધિકાર:

અધિકાર ૪ થો.

એકદા ભોજરાજાએ યુદ્ધિસાગર નામના મુખ્યમંત્રીને કહ્યું કે—“આઠાણુ પણ જો મૂર્ખ હોય તો તેણે મારી નગરીમાં રહેવું નહીં, અને કુંભાર જેવી હલકી જાતનો છતાં પણ જો તે વિદ્વાન હોય તો તેણે મારી નગરીમાં રહેવું. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરો.” તેણે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી; તેથી ધારાનગરીમાં કોઈ પણ મૂર્ખ હતા નહીં. એકંદર પાંચસો વિદ્વાનો શ્રી ભોજરાજાને સેવતા હતા. તેમાં વરરૂચિ, જયદેવ, ધનપાળ, માઘ, હરિહર, મદનગોપાળ, ગોવિંદ અને કીડાચંદ્ર વિગેરે પડિતો જાણે સર્વજ્ઞ હોય તેમ સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા. તે સર્વે હંમેશાં રાજસભાને શોભાવતા હતા. તે પડિતોના પ્રખંધો નીચે પ્રમાણે છે.—

એકદા કીડાચંદ્ર ભોજરાજાનું દર્શન નહીં થવાથી બહાર ઉદ્યાનમાં ગયો. ત્યાં મુખ્ય પડિતને છતરવા માટે તેણે આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપ્યો—

“વલ્ચરિકત્વરી પાતાં, સામ્બુવ્યમ્બુઘનોપમૌ ।

સદશૌ કાકવકામ્યાં, તવૈહતુ તવૈહતુ ॥ ૧ ॥”

“બાળનો શત્રુ (કૃષ્ણ) અને કંતુ (યજ્ઞ)નો શત્રુ (મહાદેવ) કે જેઓ અનુક્રમે જળ ભરેલા અને જળ રહિત મેઘની ઉપમાવાળા તથા કાગડા અને બગલા જેવા વર્ણવાળા છે તે તમારું ધીમ્મત પૂર્ણ કરો.”

ત્યારપછી વર્ષાકાળનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું.—

“વર્ષાકાલે પ્રણાલે खलखलमुदकं याति खाले विशाले,
चिक्खल्ले लिप्सयित्वा खडहड पडिओ लंबगुंडो मनुष्यः ।
चुल्लीं गेहस्य मध्ये खरखर खनते कुर्कुरो घुर्घुरंतो,
शून्यागारस्य मध्ये टहरितकरणो रासभो राट्टीति ॥१॥ ”

“વર્ષાકાળે પાણી પરનાળમાં થઈને વિશાળ ખાળમાં ખળખળ વહે છે, મોટા પેટવાળો મનુષ્ય ચીકણા કાઢવમાં લપસીને ખળભળાટ કરતો પડી જાય છે, ધુર ધુર શબ્દ કરતો કુતરો ઘરની મધ્યે રહેલા ચુલાને ખરખર શબ્દ થાય તેમ બોદે છે, અને ગધેડો શૂન્ય ઘરમાં ઉંચા કાન રાખીને ભુકે છે.”

ત્યારપછી સીતાનું વર્ણન કરવાનું કહેતાં તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.—

“सीता सुरूपा तरुणी रुणी रुणी, मुखं च चन्द्रप्रतिमं तिमं तिमम् ।
कटिर्विशाला रसभा भसा भसा, स्तनौ च पीनौ कठिनौ ठिनौ ठिनौ ॥ ”

“સીતા સારા રૂપવાળી, તરુણી અને રૂણી રૂણી એટલે અતિ મનોહર છે, તેનું મુખ ચંદ્ર જેવું તિમં તિમં એટલે અતિ ચક્રચકિત છે, તેની કટિ વિશાળ, મોટી અને ભસા ભસા એટલે અતિ દૃઢી-પ્રમાન છે, તથા તેના સ્તન કઠિન, જાડા અને ઠિનો ઠિનો એટલે અતિ હરેલ-થોંટેલા છે.”

આ પ્રમાણે સાંભળીને મુખ્ય પંડિતે તેને કોતુકથી રાજાને બોળવ્યા. રાજાએ તેને પ્રછયું કે—“ તમારું નામ શું ? ” કવિએ કહ્યું—
“ હે રાજા ! પંડિતોને પોતાનું નામ પોતાના મુખથી કહેવું ઉચિત નથી; તોપણ જે આપ જાણી શકો તો હું કહું છું. કારણ કે—

“ न हि स्तनन्धयी बुद्धि-गम्भीरं गाहते वचः ।

तलं तोयनिधेर्द्रष्टुं, यष्टिरिष्टे न वैश्वी ॥ १ ॥ ”

“ખાળકની બુદ્ધિ ગંભીર વચનમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી અને વાંસની લાકડી સમુદ્રનું તળિયું જોવા શક્તિમાન થતો નથી ”

હે દેવ ! સાંભળો, હું આશીર્વાદ આપું છું.—

“ ચ્યુતાં ચાન્દ્રીં લેખાં રતિકલહમગ્રં ચ વલયં,
 દ્વયં ચન્દ્રીકૃત્ય પ્રહસિતમુખી શૈલતનયા ।
 અવોચદ્યં પર્યેત્યવતુ સ શિવઃ સા ચ ગિરિજા,
 સ ચ ક્રીડાચન્દ્રો દશનકિરણાપૂરિતતનુઃ ॥ ૧ ॥ ”

“ રતિમાં કળાલુ થવાથી પાર્વતીના હાથનું કંકણ ભાંગી ગયું અને શંકરનાં કંપાળમાં રહેલી ચંદ્રની રેખા પડી ગઈ, તે અન્તેને જ હસતા મુખવડે ચંદ્રરૂપ કરીને પાર્વતીએ “ આ જુઓ ” એમ જેને કહ્યું તે શંકર તથા એવું બોલતી પાર્વતી અને દાંતના કિરણોથી જેનું શરીર વ્યાપ્ત થયું છે એવો તે ક્રીડાચંદ્ર (ક્રીડા કરવાનો ચંદ્ર) તમારું રક્ષણ કરો. ”

આ પ્રમાણે સાંભળી વરરૂચિએ તેને ઓળખી કહ્યું કે—“અહો મિત્ર ! ક્રીડાચંદ્ર ! તમે ઘણું કાળે દેખાયા. આ પૃથ્વીતળ ઉપર ઘણા રાજાઓ છતાં તમારી આવી દુર્દશા કેમ દેખાય છે ? ” ક્રીડાચંદ્રે જવાબ આપ્યો કે—“પૃથ્વીને ભારરૂપ થયેલા ઘણા કૃપણ રાજાઓથી શું કળા છે ? કારણ કે જેનો વૈભવ દાનરહિત હોય એવા ધનિકો પણ મહા દરિદ્રીઓના અગ્રેસર જ છે. ઘણું પાણી છતાં પણ જેનાથી તૃપ્તાનો વિચ્છેદ ન થાય તે સમુદ્ર પણ મરૂભૂમિ જેવો જ છે. ” તે સાંભળી ભોજરાજ બોલ્યો કે—“હો વરરૂચિ ! આ ક્રીડાચંદ્ર સત્ય કહે છે; કારણ કે માત્ર ધનનો સંચય કરવામાં જ તત્પર અને તેનો ઉપભોગ કરવામાં બીકણ એવા પુરૂષો લક્ષ્મી તો માત્ર કન્યારત્નની જેમ બીજાને મારે જ પોતાના ઘરમાં રાખે છે. ” તે સાંભળી ક્રીડાચંદ્ર બોલ્યો કે—“બીજા રાજાઓ પર્વતોની જેમ માત્ર સુવર્ણ અને મણિના કોશના આડંબરથી ઉત્કર્ષ પામેલા છે, પરંતુ આ ભોજરાજ તો તે સુવર્ણાદિકનો સાર-તત્ત્વ જાણનાર હોવાથી કળાવડે કરીને જ ઉત્કર્ષ પામેલા છે. ” રાજાએ તેને આસન આપ્યું; તે હાંસીને મારે બીજાએ લઈ લીધું; તેથી તે પૃથ્વીપર પડી ગયો. તે વખતે તે આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો કે—“આ પૃથ્વીપર પર્વતોના મુગટ સમાન મેરૂ રહેલા છે, ભારને વહન કરનારા સાત સમુદ્રો પણ આ પૃથ્વીપર જ રહેલા છે, અને સર્પનો પતિ શેષનાગ પણ અહીંજ

૧ હાસ્યના કિરણોવડે તે અન્તે ચંદ્ર જેવા દેખાતા હતા.

૨ આ શબ્દવડે કવિએ પોતાનું નામ પણ જણાવ્યું છે.

રહેલો છે, માટે અમારી જેવાને આ પૃથ્વીતળ જ એસવા યોગ્ય છે.” તે સાંભળી સર્વે ચમત્કાર પામ્યા. પછી રાજાએ તેને વર્ષાકાળનું વર્ણન કરવા કહ્યું, ત્યારે તેણે આવા અર્થવાળો શ્લોક કહ્યો—“હિ મિત્ર ! મયૂરોને નૃત્ય કરાવનાર, દેડકાઓના શબ્દને પુષ્ટ કરનાર, મુસાફરોના આયુષ્યને ક્ષીણ કરનાર, જળાભિંદુને ઝરનાર, ચંદ્રની કાંતિને ચોરનાર, હંસનો દ્રેષ કરનાર તથા વિકરાળ અને કાળાં વાદળાંઓવડે સૂર્યની કાંતિનો લોપ કરનાર આ વર્ષાઋતુના કાળમાં સ્તનપર નિરંતર અશ્રુવડે વ્યાર્ત થયેલી આળિંકાને પણ તું છોડી ન દે.” આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં ચમક નહીં હોવાથી પાંડિતોએ તે શ્લોક દ્વિધિત કહ્યો, ત્યારે તેણે ફરીથી વર્ષાના વર્ણનનો જ બીજો શ્લોક કહ્યો, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે—“આ મેઘ દિશાઓના હાર જેવી દેખાતી, મુનિઓની સમતાને ત્યાગ કરાવનારી, અશુચિ સ્થાનમાં પણ પડનારી, મયૂરોના મદવિકારને કરનારી, પરદેશના વેપારોને હરણ કરનારી, હિમના કણિયાના સારવાળી, અને વિરહવાળી સ્ત્રીઓના દ્વિધમાં અંગારાને ઉત્પન્ન કરનારી જળની ધારાઓ મૂકે છે.” આવા ચમત્કારી શ્લોકો સાંભળી સર્વે પાંડિતો બોલ્યા કે—“હિ રાજા ! આ કીડાચંદ્રે કપટ કયું” છે. કેમકે તેણે અમારી પાસે પ્રથમ “વર્ષાકાલે પ્રણાલે” ઇત્યાદિક જેવા તેવા શ્લોકો કહ્યા હતા, અને અહીં તો ઉત્તમ શ્લોકો કહ્યા.” ત્યારે રાજાએ તે પ્રથમના શ્લોક પણ બોલાવ્યા. તેમાં “શરદિતિ” એ ચંદ્રગાંતરું રૂપ હતું, તેને સાધવા માટે રાજાએ પાંડિતોને કહ્યું, તે વખતે કીડાચંદ્ર વિના બીજો કેઈ પાંડિત સાધી શક્યો નહીં. તેથી રાજાએ કીડાચંદ્રને ઘણું માન આપ્યું. તેને રહેવા માટે ઘર આપવાનો વિચાર કરતાં રાજાને કેઈએ કહ્યું કે—“હિ રાજા ! જેઓ કેવળ વેદ ભણનારા (વેદીઓ) છે તેઓ પશુ જેવાજ છે. તેમને નગરીમાંથી કાઢવા જોઈએ.”

તે સાંભળી રાજાએ વેદીઓને બોલાવ્યા. તેઓ સભાના દ્વાર પાસે આવ્યા, ત્યારે પ્રતીહારે આવીને રાજાને કહ્યું કે—“હિ રાજા ! ૧રાજમાપની જેવા દાંતવાળા, કેડ ઉપર હાથ રાખનારા અને શ્લોકના શત્રુરૂપ વેદીઓ દ્વારમાં આવીને ઉભા છે.” અહીં રાજમાપનો અર્થ ચપલ-ચોળા થાય છે. વેદીઓના કટપથમાં કહ્યું છે કે—“જેના રાતા દાંત હોય એવો જે બ્રાહ્મણ વેદનો ઉચ્ચાર કરે તેની જીભના અથ ભાગમાં વિષ્ટા રહે છે, અને તેને હુમેશાં સૂતક લાગે છે.” આથી ક-

રીને તેઓ તાંબુલનું ભક્ષણ કરતા નથી, તેમજ દાંતણુ પણ કરતા નથી. તેથી તે વેદીઆઓના દાંત રાજમાપની જેવા રંગવાળા હોય છે. પછી રાજ્યે તેમને સભામાં બોલાવી બીજના ચંદ્રનાં વર્ણન-વાળું કાવ્ય કરવા કહ્યું, ત્યારે તેઓ આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યા—“ચંદ્રોદયનું માહાત્મ્ય આથી વધારે શું કહીએ કે તે વખતે વેદજ્ઞ આત્મણને પણ દિવસની ભ્રાંતિ થવાથી તે ઉત્તર તરફ મુખ રાખી મુતરે છે.” ત્યારપછી રાજની આજ્ઞાથી કીડાચંદ્ર પંડિતે આવા અર્થવાળો શ્લોક કહ્યો—“આ ચંદ્રની કળા જાણે કામદેવરૂપી આત્મણનો ઓંકાર હોય, આકાશરૂપી વરાહની એક દાહનો અંકુરો હોય, તારારૂપી ભોતીની છીપ હોય, અંધકારરૂપી હાથીનો અંકુશ હોય, શૃંગારરૂપી તાળાને ઉઘાડવાની કુંચી હોય, વિચોગી સ્ત્રીનો માન છેદનારી કાતર હોય અને જાણે સંધ્યારૂપી વેશ્યાનો નખશત હોય તેવી શોભે છે.” તે સાંભળી મૂર્ખ વેદીઆઓ હસીને બોલ્યા કે—“અહો! રાજ્યે તો બીજના ચંદ્રનું વર્ણન કરવા કહ્યું હતું અને આ મૂર્ખ પંડિતે તો પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું વર્ણન કર્યું.”^૧ ત્યારે રાજ્યે કીડાચંદ્ર પંડિતને પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું વર્ણન કરવા કહ્યું, ત્યારે તે આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો.—“આ ચંદ્ર જાણે લક્ષ્મી (શોભા)-ને કીડા કરવાનું તળાવ હોય, રતિને રહેવાનું ધવળગૃહ હોય, દિશા-રૂપી સ્ત્રીઓનું દર્પણ હોય, રાત્રીરૂપી લતાનું પુષ્પ હોય, ત્રણ ભુવનનો વિજય કરનાર કામદેવનું છત્ર હોય, મહાદેવના હાસ્યનો પિંડ હોય, આકાશગંગાનું શ્વેત કમળ હોય, જ્યોત્સ્નારૂપી અમૃતની વાવ હોય અને તારાઓરૂપી ગાયોના સમૂહમાં ધવળ વૃષભ હોય તેવો શોભે છે.” આ શ્લોકમાં ધવળ વૃષભનું નામ સાંભળી તે વેદી-આઓ તેનુંજ વર્ણન કર્યું કે—“ગાયનો પુત્ર વૃષભ ઘાસ ખાય છે, પાણી પીએ છે, શિશ્નવડે મૂતરે છે અને ગુદાવડે છાણ મૂકે છે.” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજ્યે તેમને સર્વથા મૂર્ખ જાણી તે સર્વેને નગરીમાંથી કાઢી મૂક્યા.

છતિ કીડાચંદ્ર પંડિત પ્રબંધ: ૥

એકદા કેઠકે કવિ રાજનું દર્શન ન પામવાથી રાજપાટીએ

૧ ખરી વાત એ છે જે કીડાચંદ્ર પંડિતે તો બીજનુંજ વર્ણન કર્યું છે. પણ ઉલટું તે વેદીઆઓએજ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું વર્ણન કર્યું છે, કેમકે દિવસની ભ્રાંતિ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર વિના થાય નહીં.

નીકળેલો રાજા જુઝ્યે તેમ પૃથ્વીપરથી કણ વીણવા લાગ્યો. તે જોઈ રાજા બોલ્યો કે “જેઓ પોતાના ઉદરને પૂર્ણ કરવા પણ અશક્ત હોય, તેમના જન્મથી શું ફળ ?” તે સાંભળી કવિ બોલ્યો કે—“જેઓ શક્તિમાન છતાં પણ પરોપકાર કરતા નથી, તેઓથી (તેઓના જન્મથી) પણ કંઈ ફળ નથી.” ફરીથી રાજા બોલ્યો કે—“અન્યની પ્રાર્થના કરે એવા પુરૂષને તેની માતા જન્મજ ન આપે.” કવિ બોલ્યો કે—“જે પુરૂષ યાચકની પ્રાર્થનાનો ભંગ કરે એવા પુરૂષને તેની માતા પોતાના ઉદરમાં જ ધારણ ન કરે.” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“તું કોણ છે?” ત્યારે તે કવિ ભોન રહ્યો, એટલે પ્રધાનોએ રાજાને કહ્યું કે—“આ તો રાજશેખર નામના પંડિત છે.” તે સાંભળી “તેઓના જન્મથી પણ કંઈ ફળ નથી” એવા શબ્દ સંભારી દાન દેવામાં શૂરવીર ભોજરાજાએ તે પંડિતને સો હાથી અને એક કરોડ સુવર્ણ આપ્યું. આવો ઉચિત દાનનો પ્રસાદ જોઈ તે કવિ આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“જે સરોવરમાં જળના અભાવને લીધે દેડકાઓ જાણે મૃત્યુ પામ્યા હોય તેમ તેના કોટરમાં સુઈ ગયા હતા, કાચખાઓ પૃથ્વીની અંદર પેસી ગયા હતા, અને માછલાંઓ ઘણા કાઢવમાં તરફડીયા મારવાથી વારં-વાર મૂર્છા પામતા હતા, તેજ સરોવરમાં વર્ષાકાળ નહીં છતાં વાદળાંઓએ આકાશમાં ચડીને એવી ચેષ્ટા કરી કે જેથી વનના હાથીઓ પણ કુંભસ્થળ સુધી ડુબી જાય એટલા જળમાં પ્રવેશ કરી સુખેથી જળપાન કરવા લાગ્યા.” તે સાંભળી રાજાએ તેને અકાળજળાદ રાજશેખર એવું ખિરક આપ્યું. ઇતિ રાજશેખર કવિ પ્રખંધ:

એકદા કોઈ વિદ્વાનનું કુટુંબ પરદેશથી આવી ધારાનગરીની બહારના વનમાં દેવકુળમાં રહ્યું હતું. તેની પરીક્ષા કરવા માટે ભોજરાજા યોગીવેષે ત્યાં ગયો. તે વખતે દાસી વાસીદું વાળતી હતી, તેને રાજાએ કહ્યું કે—

મિત્તા મે પથિકાય દેહિ સુભગે ! હા હા ગિરો નિષ્ફલાઃ,
કસ્માદ્ ! બ્રૂહિ શુમે !, પ્રસૂતકમભૂત, કાલઃ કિયાન્ વર્તતે ? ।
માસઃ, શુદ્ધિરભૂન્, ન શુધ્યતિ વિમો ! પ્રોદ્ભૂતમૃત્યું વિના,
કો જાતો ?, મમ સર્વવિત્તહરણો દારિદ્ર્યનામા સુતઃ ॥ ૧ ॥

“હું સુભગે ! મને પથિકને ભિક્ષા આપ.” દાસીએ જવાબ આપ્યો—“અરે રે ! તમારી વાણી નિષ્ફળ થઈ.” રાજા—“હું શુભે !

કેમ નિષ્કળ ગઈ ? ” દાસી—“ અમારે ઘેર પ્રસૂતિનું સૂતક છે. ”
રાજા—“ કેટલો કાળ થયો છે ? ” દાસી—“ એક માસ પૂર્ણ થયો છે. ”
રાજા—“ ત્યારે તો શુદ્ધિ થઈ ગઈ (સૂતક ઉતરી ગયું.) ” દાસી—“ હું
પ્રભો ! એ જન્મેલા પુત્રનું મરણ થયા વિના શુદ્ધિ થવાની નથી. ”
રાજા—“ એવો કોણ જન્મેયો છે ? ” દાસી—“ મારા સર્વ વિત્તનું હરણ
કરનાર દારિદ્ર નામનો પુત્ર જન્મેયો છે. ”

આ પ્રમાણે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેણીને સવાલાખ
સુવર્ણના મૂલ્યવાળી પોતાની મુદ્રા આપી. પછી ઘેર આવી રાજાએ
એક સુવર્ણના પ્યાલામાં ગાયનું દુધ ખરાબર ભરી તે પ્યાલો તે
વિદ્વાન કુટુંબને મોકલાવ્યો. ત્યારે તેમણે તેમાં સાકરનો ભુકો નાંખી
તે પાછો રાજાને મોકલ્યો. આમાં દુધ ભરેલો પ્યાલો મોકલવાનો
ભાવાર્થ એ હતો કે વિદ્વાનોથી સંપૂર્ણ આ ધારાનગરીમાં તમે ક્યાં
સમાશો ? ત્યારે તેમણે સાકરનું ચૂર્ણ તેમાં નાખીને સૂચવ્યું કે—
“ દુધથી ભરેલા પ્યાલામાં જેમ સાકરનું ચૂર્ણ સમાઈ ગયું તેમ વસ્તી-
થી ભરપૂર ભરેલી ધારાનગરીમાં અમે સમાઈ જશું. ” તે જાણી
પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેઓને બોલાવ્યા. પછી રાજાએ વહુ, પુત્ર, માતા
અને પિતા એ ચારેને સમશ્યાનું એક પદ બાકીના ત્રણ પદ પૂર્ણ
કરવા માટે આપ્યું, તે આ પ્રમાણે—“ ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ
મહતાં નોપકરણે ” આ સમશ્યા તે ચારેએ અનુક્રમે બુદ્ધા બુદ્ધા
શ્લોકોવાડે પૂર્ણ કરી, તે આ પ્રમાણે—

“ રથસ્યૈકં ચક્રં ભુજગયમિતાઃ સપ્ત તુરગાં,
નિરાલમ્બો માર્ગશ્ચરણવિકલઃ સારથિરપિ ।

રવિર્યાત્યેવાન્તં પ્રતિદિનમપારસ્ય નભસઃ,

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧ ॥ ”

“ સૂર્યના રથને એક જ ચક્ર-પૈડું છે, તેને સાત ઘોડા બેડેલા
છે, તે પણ સર્પરૂપ લગામથી બાંધેલા છે, ચાલવાનો માર્ગ પણ પૃથ્વી
વિગેરેના આધાર વિનાનો છે, તથા તેનો સારથિ પણ પગ વિનાનો છે,
તોપણ સૂર્ય હમેશાં પાર ન પામી શકાય તેવા આકાશના છેડાને
પામે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મહાન પુરૂષોની ક્રિયાની સિદ્ધિ
તેના સત્ત્વમાં જ રહેલી છે, પણ ઉપકરણમાં-સામગ્રીમાં રહેલી નથી. ”

“ ઘટો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો ભૂર્જવસનો,
 વને વાસઃ કન્દાશનમિતિ ચ દુઃસ્થં વપુરપિ ।
 ઇતીદક્ષોઽગસ્ત્યો જલનિધિમશેષં યદપિવત્ ,
 ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૨ ॥

“ અગસ્ત્ય ઋષિનું જન્મસ્થાન ઘડો છે, તેનો પરિવાર મૃગલાંઝી છે, તેને પહેરવાનાં વસ્ત્ર વડકલનાં છે, તેનો નિવાસ વનમાં છે, તેનું ભોજન કન્દમૂળનું છે તથા તેનું શરીર પણ દુઃસ્થ-વૃદ્ધાવસ્થાવાળું છે; આવા પ્રકારના તે અગસ્ત્ય ઋષિ છે, તોપણ તેણે આખા સમુદ્રનું પાન કર્યું, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મહાન પુરૂષોની ક્રિયાની સિદ્ધિ તેના સત્ત્વમાં જ રહેલી છે, પણ ઉપકરણમાં રહેલી નથી. ”

“ વિપક્ષઃ શ્રીકણ્ઠો જહતનુરમાત્યઃ શશધરો,
 વસન્તઃ સામન્તઃ કુસુમમિષવઃ સૈન્યમવલાઃ ।
 તથાપિ ત્રૈલોક્યં જયતિ મદનો દેહવિકલઃ,
 ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૩ ॥ ”

“ કામદેવનો શંકર શત્રુ છે, જડ શરીરવાળો ચંદ્ર મંત્રી છે, વસંત ઋતુ સામંત છે, પુષ્પો બાણ છે, સ્ત્રીઓ સૈન્ય છે અને પોતે પણ શરીર રહિત છે, તોપણ તે ત્રણ લોકને જીતે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મહાન પુરૂષોની ક્રિયાની સિદ્ધિ તેના સત્ત્વમાં જ રહેલી છે, પણ ઉપકરણમાં રહેલી નથી. ”

વિજેતવ્યા લક્ષ્મી ચરણતરણીયો જલનિધિ—

વિપક્ષઃ પૌલસ્ત્યો રણભુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ ।
 તથાઽપ્યેકો રામઃ સકલમવધીદ્રાક્ષસકુલં,

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૪ ॥ ”

“ લંકાને જીતવી છે, સમુદ્રને ચરણવડે તરવાનો છે, રાવણ જેવો શત્રુ છે, અને રણસંગ્રામમાં વાંદરાઓ સહાયભૂત છે, તોપણ રામે એકલાએ જ સમગ્ર રાક્ષસોનું કુળ હણ્યું; તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મહાન પુરૂષોની ક્રિયાની સિદ્ધિ તેના સત્ત્વમાં જ રહેલી છે, પણ ઉપકરણમાં રહેલી નથી. ”

તે સાંભળી રાજાએ તુષ્ટમાન થઈ તેમાં રહેલા પિતાને ઘણા

મૂલ્યવાળા સોળ મણિઓ આપ્યા, માતાને સાત ઉત્તમ રથ, હાથી અને ઘોડા આપ્યા, પુત્રને અઢાર હાથી આપ્યા અને વહુને પંદરાણીનાં ભવણો આપ્યાં. પછી તેમને નગરીમાં કોઈ પણ સ્થાન નહીં હોવાથી પોતાના મહેલમાં જ ઉતારો આપ્યો.

ઈતિ સરસ્વતી કુટુંબ પ્રબંધ.

તે ધારાનગરીમાં એક સીતા નામની બ્રાહ્મણી બાલ્યવયમાં વિધવા થયેલી હતી. તે એકલી જ હતી, તેથી નગરીમાં રાંધણનું કામ કરતી હતી. એકદા કોઈ પંડિતાઈ મેળવવાના અભિલાષી બ્રાહ્મણ તેણીને કાંગે લાવી આપીને તેની ખીચડી કરાવી. પછી તે દિવસ સૂર્યબ્રહ્મણ હોવાથી તે આખી નગરીમાં ભમી ભોજન કરવા બેઠો. ત્રણ ચાર કોળીઓ ખાતાં જ તે વ્યાકુળ થઈ મરણ પામ્યો. તે જોઈ લોકના અપવાદથી ભય પામી તેણીએ મરવાના ઈરાદાથી તે ખીચડી ખાધી; પરંતુ તે તો ભાગ્યના યોગે નવાં કાવ્યો બતાવનારી થઈ. અનુક્રમે તે ભોજરાજને મળી, તેણીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો. “એક તો સોનું અને વળી તે સુગંધી” એ ન્યાયથી એક તો તેણીનું રૂપ અને વળી ઉત્તમ વિદ્યા એ બન્ને જોઈ રાજાએ પાંચસો પંડિતોમાં તેણીને પ્રથમ આસન આપ્યું.

એકદા સભામાં સીતા એક શ્લોક બોલી, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો.—“શત્રુકુળનો ક્ષય કરે એટલી જ અવધિવાળું” શોર્ય હોય છે, બ્રહ્માંડને વ્યાપે એટલો જ યશ હોય છે, લક્ષ પહોંચે કે વાત સંભળાય ત્યાં સુધી જ દાન થઈ શકાય છે, પૃથ્વી સમુદ્ર સુધી જ હોય છે અને શ્રદ્ધા પાર્વતીના પતિ શંકરના ચરણકમળમાં પ્રણામ કરવા સુધી જ હોય છે, પરંતુ આ શ્રીમાન ભોજરાજના ગુણોનો સમૂહ તો અવધિ રહિત જણાય છે.”

એકદા સભા ઉઠતી વખતે સીતા પંડિત સભામાં આવી, તેને રાજાએ પ્રશ્ન કર્યું કે—“તમે બાળે મોડા કેમ આવ્યા ?” તે બોલી—“કાંઈ કાર્યને માટે નગરમાં ગઈ હતી, તેથી મોડું થયું.” રાજાએ ફરીથી પ્રશ્ન કર્યું કે—“તમે નગરમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જોયું ?” તે બોલી કે—“નિરંતર યમરાજના ડિંકરો અનુષ્ઠાને લઈ જાય છે, તો પણ સર્વ જગત જાણે સ્વસ્થ—સુખી અવસ્થાવાળું જ હોય એવું નિશ્ચિત દેખાય છે, તે કરતાં બીજું કયું આશ્ચર્ય છે ?” રાજાએ કહ્યું—

“ખરી વાત છે. એથી બીજું આશ્ચર્ય શું હોય ?” ત્યારપછી રાજાની બુદ્ધિ દાન દેવામાં અત્યંત ગાઢ થઈ.

એકદા રાત્રે રાજાએ કૌતુકથી સીતાને કહ્યું કે—“હું દેવી ! કામક્રીડાનું વર્ણન કરો. ” ત્યારે તે આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલી કે—“હું ભોજરાજા ! જેનું આનુષંગિક (ગોણ) ફળ તમારી જેવાનો જન્મ છે, એવા જગતને આનંદ આપનાર સુરત (કામ-ક્રીડા) ને નમસ્કાર છે.” ફરી રાજાએ તેણીને બે સ્તનનું વર્ણન કરવા કહ્યું, ત્યારે તે આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલી—“કમળ સરખા નેત્રવાળી આ સ્ત્રીના બે સ્તનોનું શું વર્ણન કરવું ? કારણકે સાત દ્વીપનો ૧ કર અહુણ કરનાર તમે પણ તેને ઠકર આપો છો. ” રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને બે લાખ સુવર્ણનું ઈનામ આપ્યું. પછી વિનાદથી સીતા ફરીથી આ પ્રમાણે બોલી—“તન્વંગીના કુચમંડળની ઉંચાઈ દાઢી સુધી છે, તેની ઉત્પત્તિ ભુજલતાના મૂળ સુધી છે, તેનો વિસ્તાર દૃઢ્ય સુધી છે, તેની સંહૃતિ (પરસ્પર મેળાપ) કમળનો તંતુ વચ્ચે સમાય તેટલીજ છે, તેનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે અને તેનું કણપણું વજની આણની પૃથ્વી જેવું છે, પરંતુ તેનું લાવણ્ય તો અવધિ રહિત છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેણીને લક્ષ ઈનામ આપ્યું.

એકદા રાજાએ પ્રાતઃકાળે જ સીતાને બેઠને કહ્યું કે—“હું દેવી ! પ્રભાતનું વર્ણન કરો. ” તે બોલી—“હું ભોજરાજા ! આપનું પૂછેલું પ્રભાતનું વર્ણન કરવામાં શું હું સર્વશ્રદ્ધ ? તોપણ હું કહું છું તે સાંભળો—કલિયુગમાં સજ્જનોની જેમ આકાશમાં કોઈ કોઈ તારાઓ રહેલા છે, મુનિના મનની જેમ આકાશ સર્વ ઠંડાણે પ્રસન્ન-નિર્મળ થયેલું છે, સત્પુરૂષના ચિત્તથી દુર્જનતાની જેમ અંધકાર દૂર થયું છે અને આગસુ માણસની લક્ષ્મીની જેમ રાત્રી શીઘ્રપણે ચાલી ગઈ છે. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેણીને લક્ષ ઈનામ આપ્યું.

એકદા ભોજરાજા ક્રીડા કરવા ઉદ્યાનમાં ગયા હતા, ત્યાં એક અંધ સરસ્વતીભક્ત આવેલો હતો. તેને રાજાએ બોલાવ્યો, અને માલતીના પુષ્પમાં રહેલા ભ્રમરનું વર્ણન કરવા કહ્યું. ત્યારે તેણે

૧ વેશ. ૨ હાથ. ૩ અહીં સીતાની પુત્રી વિજ્યા બોલી, એવા શબ્દો છે તેણીને પુત્રી હતી તથા પડિતા હતી વિગેરે કાંઈપણ દક્ષીકત આવી નથી; પરંતુ તે એટલી હતી એમ અધિકાર છે.

તત્કાળ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું.—“ માલતીના પુષ્પની કળીમાં રહેલો એ મનોહર ગુંજરવ કરતો મધુવ્રત (ભ્રમર) જાણે કામદેવના પ્રયાણમાં શાંખ વગારતો હોય તેવો શોભે છે. ” રાજાએ તેને લક્ષ્મણ આપી વિદાય કર્યો. પછી રાજાએ નગરમાં આવી સીતા પંડિતાને બોલાવી તેણીની પાસે તે વર્ણનનો શ્લોક બોલી બતાવ્યો. તે સાંભળી તે બોલી કે—“ હે રાજન ! આ શ્લોક કરનાર કોઈ અંધ છે. ” એટલે રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો કે—“ આણે તેનું અંધપણ શી રીતે જાણ્યું ? વળી આને તેના કાવ્યનું ખંડન કરવું હશે તો તેના કરનાર જ તેને સિદ્ધ કરી શકશે. ” એમ વિચારી રાજાએ તે કવિને બોલાવ્યો, અને વચ્ચે પડેલા રખાવી તેને પૂછ્યું કે—“ તમારા શ્લોકમાં કાંઈ પણ ભૂલ છે ? ” તે બોલ્યો—“ મને સરસ્વતીના પ્રસાદ મળેલો છે તેથી મારા શ્લોકમાં ભૂલ હોય જ નહીં. છતાં કદાચ પાનીએ બુદ્ધિવાળી કોઈ સ્ત્રી ભૂલ કાઢે તો ભલે કાઢે, પુરૂષ તો કોઈ કાઢશે નહીં. ” તે સાંભળી “ આ પંડિતાનો ઠીક તિરસ્કાર થયો ” એમ જાણી તેમજ ભૂલ કાઢનાર સ્ત્રી છે એમ જાણી ગયાનું સમજી રાજા હસ્યો. ત્યારે પંડિતા બોલી કે—“ હે અંધ ! પુષ્પની કળી તો કાંઈક વિકસ્વર થયેલી-ખીલેલી હોય તો જ તે ભ્રમરના ઉપભોગમાં આવી શકે છે અને જ્યારે તે પ્રમાણે હોય ત્યારે નીચે મુખે (ઉંધે મુખે) ટુંકી શકાય; મારે તે મોટો દાવ છે. ” તે સાંભળી કવિ બોલ્યો કે—“ હે પાનીએ બુદ્ધિવાળી રંડા ! અહીં તો નીચે મુખે જ શાંખ ફુંકવો યોગ્ય છે, તેનું કારણ મેં શ્લોકમાં જ જણાવ્યું છે. તું મદિરાપાન નહીં કરતી હો, તેથી તું જાણતી નથી. ” સીતાએ પૂછ્યું—“ શું કારણ ? ” કવિએ કહ્યું—“ સાંભળ. કામદેવના સર્વ અધિકારીઓ મદના પરવશપણથી મત થયેલા હોય છે, તેથી તેઓ જો સવળે મુખે શાંખ ફુંકે તો તેના ફુંકવામાં અને ખીજના ફુંકવામાં શો તફાવત ? તેથી આ શ્લોકમાં મેં ભ્રમરને ખદલે મધુવ્રત શબ્દ લખ્યો છે, તે તેનું મદાંધપણ જણાવવા મારે અભિપ્રાય સહિત લખ્યો છે. ” તે સાંભળી સીતા અતિ લજ્જા પામી મોન રહી. રાજાએ તે કવિને ત્રણ લાખ ધનમાં આપી વિદાય કર્યો. ઇતિ સીતાપંડિતા અને અંધ સરસ્વતીભટ્ટનો પ્રખંધ.

એકદા વૃષ્ટિના અભાવથી દેશમાં દુકાળ પડશે એવો ભય થવાથી શ્રી ભોજરાજ સમગ્ર માલવદેશના લોકો સહિત ઉજ્જયિની નગરીમાં રહેલા મહાકાળ નામના પ્રાસાદમાં મહાદેવને નમસ્કાર કરવા આવ્યા. ત્યાં કેટલાએક નાટકો કરવા લાગ્યા, કેટલાએક મહા-દેવના ગુણગર્ભિત ગીતો ગાવા લાગ્યા, કેટલાએક નૈવેદ્ય ધરવા લાગ્યા, કેટલાએક વિકસ્વર પુષ્પોવડે મહાદેવની પૂજા કરવા લાગ્યા અને કેટલાએક શંકરની પાસે યાત્રા તથા ભોગની માનતા કરવા લાગ્યા. તે વખતે સૌમ્ય નામના કવિએ એકસોને સાત શ્લોકોવડે શિવની સ્તુતિ કરી, તોપણ શેષ માત્ર (જળનો લેશ) પણ નહીં પડવાથી તે મનમાં ખેદ પામી કોપથી બોલ્યો કે—“ જેના ઘરમાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મી વસે છે, અને જેને શરીર વિનાનો (કામદેવ-પ્રચુર) પુત્ર છે, તે કેટલના શત્રુ કૃષ્ણ ક્ષીરસાગરમાં શેષનાગ ઉપર સુખેથી સુતા છે; પરંતુ જેના ઘરમાં ચંડી નામની ભાર્યા છે અને જેને ગળનત (ગણપતિ) તથા પડાસ્ય (છ મુખવાળો કાર્તિક સ્વામી) નામના પુત્રો છે, તે દિશારૂપી વસ્ત્રવાળો મહાદેવ કેમ જળની વૃષ્ટિ કરવા માટે ઇંદને આદેશ નથી આપતો ? ” તે સાંભળી તે મહાકાળ નામના મહાદેવ કોપ પામ્યા, તેથી ચોતરફ કલ્પાંતકાળના વાયુ જેવા વાયુ વાવા લાગ્યા અને ચોતરફથી ઉઠી ઉઠીને ધૂળના ઢગલાઓ થવા લાગ્યા. તે વખતે ધૂળનો સમૂહ પડવાના ભયથી રાજા વિગેરે સર્વ લોકો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. ત્યારે તરતજ જયદેવ નામના કવિએ દેરાસરના દ્વારમાં ઉભા રહી હાથ ઉંચા કરી સમગ્ર લોકની સમક્ષ કહ્યું કે—“ હે ધીર પુરુષો ! અનાવૃષ્ટિનું દુઃખ તજ દો. હવે આ મહાદેવના ચૈત્યમાં જયદેવ નામનો કવીંધર પ્રવેશ કરે છે. તે કવિની વાણી સાંભળતાં જ મહાદેવનું મસ્તક અત્યંત કંપશે, તેથી તેના મસ્તકપર રહેલી ગંગા સ્ખલના પામશે, અને તેના સંગથી પૃથ્વીપર ઘણું જળ થશે. ”

આ પ્રમાણે બોલતાંજ મહાકાળ પ્રસન્ન થયા, તેથી ક્ષણવારમાં જ વ્યંતરદેવના પ્રભાવથી આકાશમાં કાજળના પુંજ જેવા મનાહર વાદળાંઓ ચઢી આવ્યાં, ગર્જરવડે જગતના લોકોના કર્ણવિવરો જર્જરિત થઈ ગયા, ત્રણ દિવસ સુધી અખંડ ધારાએ વરસાદ વરસ્યો અને પૃથ્વી જળમય થઈ ગઈ. તે જોઈ હર્ષ પામેલા ભોજરાજએ તે જયદેવ કવિને ત્રણ લાખ સોનેયા આપ્યા. ત્યારપછી સર્વ લોકોએ મળીને પણ એક લાખ સોનેયા આપ્યા. આ રીતે ચાર લાખ રૂંક

મળવાથી ખુશી થયેલો જયદેવ પોતાને ઘેર ગયો. તે કવિએ ચંદ્રા-
લોકાલોકાર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે.

ઇતિ જયદેવ પ્રબંધ.

એકદા શીત (૮૧૬) થી ખીડા પામતો કેઈ કવિ રાજના પૂછ-
વાથી બોલ્યો કે—

“ શીતત્રાણપટી ન ચાગ્નિશકટી નાસ્તિ દ્વિતીયા પટી,
નિર્વાતા ન કુટી પ્રિયા ન ગુમટી ભૂમૌ ચ ઘૃષ્ટા કટી ।
વૃત્તિનારમટી ન તન્દુલપુટી નાથાસ્તિ મે સઙ્કટી,
શ્રીમદ્ભોજ ! તવ પ્રસાદકરટી મહક્તાં મમાપત્તટી ॥૧॥ ”

“ હે નાથ ! મારે શીતનું રક્ષણ કરવા પટી (વસ્ત્ર) નથી,
અગ્નિશકટી (સઘડી) નથી, બીજી પટી (વસ્ત્ર) નથી, અંદર વાયુ
ન આવે એવી કુટી-કુપટી નથી, ગુમટી (મનોહર) પ્રિયા નથી,
મારી કટી-કેડ પૃથ્વીપર ઘસાય છે, આરભટી નામની નાટ્યરચના
જેમાં હોય છે એવી વૃત્તિ (આશ્ચર્યિકા) નથી, તથા તંદુલની પુટી-
ચોખ્ખાની ચપટી પણ નથી. તે મારે મોટી સંકટી (સંકટ) છે, તેથી
હે ભોજરાજ ! તમારો પ્રસાદરૂપી કરટી-હાથી મારી આપત્તિરૂપી
તટીને (કિનારાને) ભાંગી નાંખો.” તે સાંભળી રાજાએ તેને શ્લોકમાં
જેટલા ટી આવ્યા તેટલા (૧૧) લાખ સોનેયા આપ્યા. કેઈ પુસ્તકમાં
અગ્યાર હાથી આપ્યાનું લખે છે.

એકદા રાત્રીએ રાજા ધારાનગરીમાં ફરતો હતો, તે વખતે કેઈક
દેવાલયના દ્વારમાં રહેલો કેઈ બ્રાહ્મણ આવ્યા અર્થવાળો શ્લોક
બોલ્યો—“ શીતને લીધે મારું શરીર માપના ફળ (અડક) ની જેવું
ધૂસરા વર્ણવાળું થયું છે, હું ચિંતારૂપી સમુદ્રમાં ડુબી ગયો છું,
કુથાને લીધે મારી કુક્ષિ કૃશ થઈ ગઈ છે, તેથી તેને (યાદને લીધે)
ફરકતા ઓછવડે ધમતાં મારો જઠરાગ્નિ યુગાઈ ગયો છે, અપમાન
પામેલી કાંતાની જેમ નિદ્રા મને તજીને ક્યાંઈ પણ દૂર ચાલી ગઈ છે
અને સુપાત્રમાં આપેલી લક્ષ્મીની જેમ મારી રાત્રી ક્ષીણ થતી
નથી. ” “ આ વસ્ત્રની યુવાવસ્થા પિતામહ વિગેરેએ ભોગવેલી
હોવાથી તે સંકટો છિદ્રોવડે અલંકૃત થયું છે, તથા આ વસ્ત્ર મારા
પુત્ર અને પૌત્ર પાસે પણ જવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેથી આ વસ્ત્ર

સંકેતેલું જ શોભે છે—સાડું છે. ” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજા મહેલમાં ગયા. પછી પ્રાતઃકાળે તે બ્રાહ્મણને બોલાવીને પૂછ્યું કે— “ હે બ્રાહ્મણ ! આજ રાત્રીએ તમે સખત ટાઢ શી રીતે સહન કરી ? વળી સત્યાગ્રને વિષે આપેલી લક્ષ્મીની જેમ રાત્રી ખુટતી નથી એમ પણ તમે બોલ્યા હતા તેનો અર્થ શું ? ” આ પ્રમાણે રાજાએ કહેલા સંકેત સાંભળી તે વિપ્ર બોલ્યો કે—

“ રાત્રૌ જાનુર્દિવા માનુઃ, કૃશાનુઃ સન્ધ્યયોર્દ્વયોઃ ।

રાજન્ ! શીતં મયા નીતં, જાનુમાનુકૃશાનુભિઃ ॥ ”

“ હે રાજન્ ! રાત્રીએ જાનુ એટલે પેટમાં ગોઠણ ભરાવીને, દિવસે ભાનુ એટલે સૂર્યના તાપ લઈને અને બન્ને સંધ્યા સમયે કૃશાનુ એટલે અગ્નિએ તાપીને આ પ્રમાણે જાનુ, ભાનુ અને કૃશાનુએ કરીને મેં ટાઢ સહન કરી છે. ”

તે સાંભળી ત્રણ પ્રાસથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેને ત્રણ લાખનું દાન આપ્યું. તે વિપ્ર ફરીથી બોલ્યો કે—

“ ધારયિત્વા ત્વયાત્માનં, મહાત્યાગવતાઽધુના ।

મોચિતા બલિકર્ણાદ્યાઃ, સચ્ચેતોગુપ્તિવેશ્મતઃ ॥ ”

“ મહા દાનેશ્વરી એવા તમે હમણાં તમારા આત્માને ધારણ કરીને સત્યુપ્ધોના ચિત્તરૂપી કેદખાનામાંથી બળિ અને કુર્ણ વિગેરે રાજાએને છોડાવ્યા છે. ” અર્થાત્ તેનું સ્થાન હવે તમે લીધું છે. લોકો પ્રાતઃકાળમાં તમારું નામ લે છે.

એકદા રાત્રે નગરીમાં ફરતા રાજાએ માર્ગમાં સન્મુખ આવતી કોઈ કુલટા સ્ત્રીને જોઈ તેણીને પૂછ્યું કે—“ હે દેવી ! તમે કોણ છો ! અને આ મધ્ય રાત્રીએ ક્યાં જવા ઇચ્છો છો ? ” તે સાંભળી તે ચતુર કુલટાએ રાત્રીમાં ભોજરાજાને વિચરતો જાણી કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! કામદેવ નામનો રાજા તમારાથી પણ અતિ વિષમ છે. તેની આજ્ઞા મહાદેવ વિગેરે દેવો પણ ઠાસની જેમ મસ્તકપર ધારણ કરે છે. ” (તેની આજ્ઞા સ્વીકારવા હું પણ જાઉં છું.) તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ પૌતાના હાથમાંથી કાઢીને એક કડું તેણીને આપ્યું. તે લઈને તે પૌતાને સ્થાને ગઈ.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં માર્ગમાં રાજાએ કોઈ ઘરમાં કોઈ સ્ત્રીને રોતી સાંભળી વિચાર્યું કે—“ મધ્ય રાત્રીએ આ કેમ રૂદન કરે છે ?

તેને શું દુઃખ હશે ? ” એમ વિચારી રાજાએ તેનું દુઃખ જાણવા માટે પોતાના અંગરક્ષકને મોકલ્યો. તે અંગરક્ષકે તેના વૃત્તાંત જાણી રાજા પાસે આવીને કહ્યું કે—“ હું સ્વામિન ! મારા પૂછવાથી તે સ્ત્રીએ મને આવા અર્થવાળો સ્તોત્ર કહ્યો કે—આ માંચામાં રહેલો મારો પતિ વૃદ્ધ અને અર્થ છે, આ ઘરમાં માત્ર એક થાંભલો જ બાકી રહ્યો છે, વર્ષાઋતુનો કાળ નજીક આવ્યો છે, પુત્ર પરદેશ ગયો છે, તેની કુશળ વાર્તા પણ આવી નથી, ચતુર્થી સાયવી રાખેલી તેલની ઘડી પણ ભાંગી ગઈ છે, તેથી હું વ્યાકુળ થઈ છું, વળી ગર્ભના ભારથી આળસુ થયેલી આ પુત્રવધુને જોઈને હું તેની સાસુ લાંબે સ્વરે રૂદન કરું છું. ” તે સાંભળી દયાના સાગર રાજાએ તેણીને લક્ષ દ્રવ્ય આપ્યું.

ત્યાંથી અન્ય માર્ગે જતાં રાજાએ કેઈ વૃદ્ધ વિપ્રને શીતથી પીડાતો જોઈ પૂછ્યું કે—“ હું શ્રેષ્ઠ વિપ્ર ! તમને શીત બાધા કરે છે ? ” તે વૃદ્ધ વિપ્ર બોલ્યો કે—“ હું ભાગ્યવંત ! મેં ઘણા કાળ સુધી શીતનો સમૂહ સહન કર્યો છે, પણ હવે તો પ્રાતઃકાળે જ મારા શીતનો નાશ થવાનો છે. ” રાજાએ પૂછ્યું—“ શી રીતે ? ” વિપ્ર બોલ્યો—“ હું મહા ભાગ્યશાળી ! હું કોંકણ દેશથી અહીં આવ્યો છું, પ્રાતઃકાળે ભોજરાજનાં દર્શન થવાથી તરતજ શીતનો ક્ષય થશે. ” રાજાએ કહ્યું—“ હું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! ધારાનગરીનો રાજા પ્રાથે કરીને વિદ્વાનેને જ વિત્તદાન કરે છે, બીજાને દાન આપતા નથી એમ સંભળાય છે. ” બ્રાહ્મણ બોલ્યો—“ અમે પણ ચાર વેદ ભણીએ છીએ અને તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. વળી ભોજરાજ દયાળુ છે, પણ નિર્દય નથી એમ અમે જાણીએ છીએ; તેથી તે આપતનો અમને ભય નથી. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને દિવ્ય વસ્ત્ર અને સર્વ આભરણો આપ્યાં, અને રાજા પોતાના મહેલમાં આવ્યો. ત્યારપછી પ્રાતઃકાળે થતાં તે બ્રાહ્મણ પોતાનું પ્રાતઃકર્મ કરી રાજાના પ્રાસાદમાં આવી દ્વારપાળને કહ્યું કે—“ હું ભાગ્યવંત ! અમે રાજાના દર્શનની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ” ત્યારે દ્વારપાળે જઈને રાજાને કહ્યું કે—“ હું દેવ ! કેઈ કોંકણ દેશનો નિવાસી બ્રાહ્મણ દ્વાર પાસે આવી ઉભો છે. ” રાજાએ તેને પ્રવેશ કરાવવાનું કહ્યું, એટલે તે બ્રાહ્મણ સભામાં આવી રાજાને જોઈ આવા અર્થવાળો સ્તોત્ર બોલ્યો કે—“ હું ભોજરાજ ! તમારા યશસ્વી સમુદ્રમાં

આકાશ અને પૃથ્વી એ બે છીપના સંપુટ છે, અને તેની અંદર ચંદ્ર મંડળરૂપી સુકતાકળ ઉત્પન્ન થયું છે એમ હું માનું છું.” તે સાંભળી રાજાએ તેને સુવર્ણના આઠ ઘડા રત્નોથી ભરીને આપ્યા. તે બાબત કોશના અધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ આસવ દેશની પૃથ્વીના ઇંદ્ર ધારાનગરીના સ્વામીએ કોકણવાસી બ્રાહ્મણને મણિઓથી ભરેલા સુવર્ણના આઠ કળશો આપ્યા.”

એકદા રાત્રીએ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જોઈ રાજા બોલ્યો કે—

“ યદેતચન્દ્રાન્તર્જલદલવલીલાં વિતનુતે,
તદાચ્છે લોકઃ શશક ઇતિ નો માં પ્રતિ તથા । ”

“ જે આ ચંદ્રની અંદર વાદળાના કકડા જેવી લીલાને વિસ્તારે છે તેને લોક શશક—મૃગ કહે છે, પરંતુ મને તેમ લાગતું નથી. ” આ પ્રમાણે રાજાએ અર્ધ શ્લોક કહ્યો, તેવામાં નીચલી ભૂમિમાં રહેલા અને મહેલમાં પેઠેલા કોઈ ચોરે તેનું ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે કહ્યું—

“ અહં ત્વિન્દું મન્યે ત્વદરિવિરહાક્રાન્તતરુણી—
કટાક્ષોલ્કાપાતવ્રણકિરણકલઙ્કાઙ્કિતતનુમ્ ॥ ”

“ હું તો એમ માનું છું કે તમારા શત્રુની વિરહથી પીડાતી સ્ત્રીઓના કટાક્ષરૂપી ઉલ્કાપાતથી પડેલા વ્રણના કિરણોવડે તે ચંદ્રનું શરીર કલંકિત થયું છે. ”

તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું—“ અહો મહાપુરુષ ! તું કોણ છે ? અને આ મધ્ય રાત્રીએ કોશગૃહમાં કેમ પેઠા છે ? ” ચોર બોલ્યો— “ હું દેવ ! મને અભયદાન આપો તો કહું. ” રાજાએ તેને અભયદાન આપ્યું, ત્યારે ચોરે આવી રાજાને પ્રણામ કર્યા, અને પોતાની સ્થિતિ નિવેદન કરી. તેથી રાજાએ તે ચોરને દશ કરોડ સુવર્ણ અને આઠ મોટા હાથી આપ્યા. તે બાબત કોશના અધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ મૃત્યુના ભયમાં સંપડાયેલા એક ચોરને રાજાએ શ્લોકના બે પાદ પૂર્ણ કરવાથી પ્રસન્ન થઈ દશ કરોડ સુવર્ણ અને દાંતના અગ્રભાગવડે પર્વતોને ભાંગી નાંખે તેવા તથા જેના મદમાં ભગવાનના હૃદયથી ગુંબરવ કરે છે તેવા આઠ હાથીઓ આપ્યા. ”

એકદા ઉપરના માળમાં ભોજરાજાને સુતેલા જાણીને કોઈ બ્રાહ્મણચોર ખાતર પાડીને રાજાના કોશગૃહમાં પેઠા. ત્યાંથી અનેક

રત્નો તેણે ગ્રહણ કર્યાં, પરંતુ તે જોઈને તેને વિચાર થયો કે—“આ રત્નો ચોરવાથી પરલોકમાં તેનો દાણુ વિપાક થશે.” એમ જાણી ત્યાંજ વૈરાગ્ય પામીને તે ચિંતવવા લાગ્યો કે—“આ ભવમાં પ્રાણીઓ જે વિકૃત અંગવાળા, કોઠીઆ, અંધ, પંચુ અને દરિદ્રી દેખાય છે તે પૂર્વ ભવે ઉપાર્જન કરેલા પાપનાં ફળને જ ભોગવે છે.” આ અવસરે રાજા જાગૃત થઈ પોતાના દિવ્ય મહેલમાં વિવિધ મણિઓના કંકણથી અલંકૃત પોતાની રાણીઓને સુતેલી જોઈ પોતાની હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળની સામગ્રીનો વિચાર કરી રાજ્યના સુખથી સંતોષ પામતો સતો હૃષીને લીધે બોલ્યો કે—

“ ચેતોહરા યુવતયઃ સ્વજનોઽનુકૂલઃ,
સદ્ધાન્ધવાઃ પ્રણયગર્ભગિરશ્ચ મૃત્વાઃ ।
વલ્ગન્તિ દન્તિનિવહાસ્તરલાસ્તુરજ્ઞાઃ, ”

“મારે ચિત્તને હરણ કરે તેવી સ્ત્રીઓ છે, અનુકૂળ સ્વજનો છે, ઉત્તમ આંધવો છે, નમ્રતાવાળી વાણીને ધારણ કરનાર મૃત્યુ છે, હાથીઓના સમૂહો વિલાસ કરે છે અને ચપળ ઘોડાઓ શોભી રહ્યા છે.”

આ પ્રમાણે શ્લોકના ત્રણ પાદ રચાયા, પણ ચોથું પાદ અરાબર ન રચાવાથી રાજા તે ત્રણ પાદને જ વારંવાર બોલતો હતો, તે સાંભળી નીચે રહેલો તે ચોર બોલ્યો કે—

“ સંમીલને નયનયોર્નં હિ કિશ્ચિદસ્તિ ॥ ”

“પરંતુ નેત્રો મીંચાયા પછી તેમાંનું કંઈ પણ નથી.”

તે સાંભળી રાજાએ પૂછ્યું—“અહો મહાપુરુષ ! અત્યારે કોશગૃહની મધ્યે તું કોણ રહેલો છે ? ” ચોર બોલ્યો—“હે દેવ ! મને અભયદાન આપો તો કહું.” રાજાએ તેને અભયદાન આપ્યું, એટલે તે ચોર રાજા પાસે આવી તેને આશીર્વાદ આપીને બોલ્યો કે—“હે દેવ ! હું બ્રાહ્મણનો પુત્ર મહાવ્યસની છું, હું જુગારમાં ધન હારી ગયો છું, તેથી ધનને માટે અહીં કોશગૃહમાં આવ્યો છું, મેં અનેક રત્નો જોયાં અને લીધાં પણ પછી એવી ચોરવૃત્તિને પાપમય જાણીને હું વૈરાગ્યમય વિચારમાં રહ્યો હતો, તેટલામાં આપ ત્રણ પાદ બોલ્યા, તે સાંભળી મેં ચોથું પાદ પૂર્ણ કર્યું.” તે સાંભળી રાજાએ તેને “હવે જુગાર રમીશ નહીં.” એમ કહી હારેલું ધન તથા આજીવિકાને માટે

ખીજી એક સાખ ધન આપ્યું. પ્રાતઃકાળે રાજાએ ચોરને ધન આપ્યું જાણી મુખ્યમંત્રીએ રાજાને કહ્યું કે—“હે દેવ ! હજુવા સાયક ચોરને આપ જે વિત્ત આપો છો એ રાજનીતિ નથી.” રાજાએ જવાબ આપ્યો કે—“પુરૂષે કળા મેળવવામાં જ યત્ન કરવો, કારણ કે કળાને કાંઈપણ અપ્રાપ્ય-દુર્લભ નથી. કળાના પ્રકર્ષથી જ ચંદ્રે મહાદેવનું અમૂલ્ય મસ્તક પ્રાપ્ત કર્યું છે.” અર્થાત્ મેં જે દ્રવ્ય આપ્યું છે તે કળા મેળવીનેજ આપ્યું છે. ત્યારપછી ધર્માધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ચોર મારવા સાયક છતાં પણ તેનામાં કળા જોઈને ભોજરાજાએ તેને જેટલું ધન હાર્યો હતો તેટલું ધન તથા ઉપર એક સાખ ધન જેની આજીવિકા મારે આપ્યું.”

એકદા પર્યંકમાં સુતેલી પટ્ટરાણીની છાતી ઉપર ચંદ્રનું અજવાળું (ચાંદરણું) પડેલું જોઈ રાજા અર્ધ સ્તોક બોલ્યો કે—“હે સુશ્રૂ ! ગવાક્ષને માર્ગે આવવાથી જેની ચંદ્રિકા વીખરાઈ ગઈ છે એવો આ ચંદ્ર તારા વક્ષસ્થળ પર કેવો શોભે છે ?” તે સાંભળી કોશચૂડમાં પ્રથમથી પેડેલો કોઈ ચોર ઉત્તરાધી બોલ્યો કે—“સ્તનનો સંગ કરવાની ઇચ્છાથી જેણે ઉચ્ચેથી ઝંપાપાત કર્યો છે એવો તે ચંદ્ર દૂરથી પડવાને લીધે જાણે ખંડ ખંડ થઈ ગયો હોય તેવો શોભે છે.”

પ્રાતઃકાળે તે ચોરને મારવા લઈ જવામાં આવ્યો, તે વખતે તે રાજા પ્રત્યે આવા અર્થવાળો સ્તોક બોલ્યો—“ભટ્ટી નાશ પામ્યો, ભારવિ પણ નાશ પામ્યો, ભિક્ષુ નાશ પામ્યો, ભીમસેન પણ નાશ પામ્યો, હું ભિક્ષુ છું અને તમે ભૂપતિ છો, મારે કહું છું કે હું રાજા ! ભકારવાળા નામનો પંક્તિમાં હોલ યમરાજનો પ્રવેશ થયો જણાય છે.” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેને લક્ષ ધનનું દાન કરીને છોડી દીધો—મુક્ત કરાવ્યો (છોડાવી દીધો.)

એકદા રાત્રે ધારાનગરીમાં રાજા ફરતો હતો, તેવામાં એક ચોરને ધીમે ધીમે ચાલતો જોઈ રાજા પોતે પણ તેની પાછળ ગુપ્ત રીતે ધીમે ધીમે ચાલ્યો. તે ચોર કોઈ આક્ષણના ઘરમાં ધનની આશાથી પેડો. રાજા પણ ત્યાંજ બહાર કોઈ ડેકાણે જુપાઈને ઉભો રહ્યો. તેટલામાં આક્ષણની સ્ત્રી જાગી ગઈ. તેણીએ પૃથ્વી પર પલાલની (ઘાસની) પથારીમાં સુતેલા પોતાના પતિને કહ્યું કે—“હે નાથ ! મને આ વસ્ત્રનો કંકડો આપો, અથવા આ બાળકને તમારી પાસે રાખો; કેમકે અહીં તો (હું સુતી છું ત્યાં) માત્ર ઉઘાડું પૃથ્વીતળ જ છે, અને પલાલનો સમૂહ બધો તમારી પાસે છે.” આ પ્રમાણે તે દંપતીની

વાત સાંભળી અંદર પેડેલા ચોરે દયા આવવાથી અન્ય ઠેકાણેથી ચોરી આણેલું વસ્ત્ર તેણીના ઉપર નાંખ્યું અને પછી રોતો રોતો બહાર આવ્યો. આ પ્રમાણે પોતાનું વસ્ત્ર આઘાણને આપી બહાર આવીને તે ચોર આવ્યા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“અરે રે ! જેઓ પોતાનું ઉદર પૂર્ણ કરી શકતા નથી તેઓનો જન્મ શું કામનો છે ? અને જેઓ સમર્થ છતાં પણ પરોપકાર કરતા નથી તેઓનો જન્મ પણ શું કામનો છે ?” તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“આ આઘાણનું દારિદ્ર્ય જાણી અત્યંત કૃપા ઉત્પન્ન થવાથી આ ચોરનું દૈવ્ય અત્યંત દયાર્દ્ર થયું છે તેથી ખરેખર તેનું દૈવ્ય કામી જશે.” એમ વિચારી રાજાએ પોતાના હસ્તકમળમાંથી રત્નજડિત મહા મૂલ્યવાળું વીરવલય (કડું) ઉતારી ચોરને આપ્યું અને કહ્યું કે—“હે મહાભાગ ! હું પણ કોઈક તમારી જેવો જ ફરું છું ; પરંતુ આ રાજાના હાથનું વલય છે અને ઘણા મૂલ્યવાળું છે તેથી તું તેને થોડા મૂલ્યે કોઈને આપી દઇશ નહીં.” એમ કહી રાજાએ પોતાના મહેલમાં આવી કોશના અધિકારીને કહ્યું કે—“ચોરને દયાળુ બેઠું મેં તેને વીરવલય આપ્યું છે ” તે લખી લેજે. ત્યારે તેણે ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ચોરના દૈવ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી કૃપા બેઠને રાત્રે ફરતા પૃથ્વીનાથ ભોજરાજાએ હુષં પામી તેને તકાળ વીરવલય આપ્યું.” અહીં તે ચોરે પણ રાજાનું આપેલું વીરવલય લઈ તે આઘાણના ઘરમાં જઈ સુતેલા તે આઘાણને ઉઠાડી તેને તે વીરવલય આપી કહ્યું કે—“હે શ્રેષ્ઠ આઘાણ ! આ રાજાના હાથનું વલય બહુ મૂલ્યવાળું છે, તે તારે થોડી કિંમતમાં કોઈને વેચવું નહીં.” એમ કહી તે ચોર પોતાને સ્થાને ગયો. પ્રાતઃકાળે તે આઘાણે વીરવલયને નગરમાં વેચી તરતજ મહામૂલ્યવાળાં આભૂષણો અને વસ્ત્રો ખરીદ કર્યાં. રાજાએ પેલા ચોરને આપેલ વીરવલયનું તેણે શું કયું ? પેલા આઘાણને આપ્યું કે પોતે રાખ્યું ? તે જાણવા માટે પોતાના પાંચ છ અંગરક્ષકો તે આઘાણને બોલાવવા મોકલ્યા. તે રાજાસેવકોએ તેને ઘેર જઈ તે આઘાણને પ્રણામ કરી કહ્યું કે—“ હે વિપ્ર ! તમને ભોજરાજા બોલાવે છે. ” ત્યારે તે આઘાણ રાજામહેલમાં જઈ રાજાને બેઠું આશીર્વાદ આપીને બેઠો. તે વખતે રાજાએ તેને કહ્યું કે—“ હે શ્રેષ્ઠ વિપ્ર ! આજ રાત્રે પથારીને માટે પસંદ પણ નહોતું અને પ્રાતઃકાળે થતાં જ દિવ્ય કુંડળ તથા કિંમતી વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થઈ ? ” તે સાંભળી ચમત્કાર પામેલા આઘાણે વિચાર્યું કે—“ આ રાજા મારા દારિદ્ર્યવાળા કુટુંબને શી રીતે જાણી ગયા ? ” પછી તે આઘાણ આવ્યા ભાવાર્થવાળો શ્લોક

બોલ્યો—“ હે ચિંતામણિ ! આ ભોજરાજની હું છતાંયે એમ ધારીને તું ચિંતા ન કર. કારણ કે તેણે તો પાંચે પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો પણ છતી લીધા છે; તેથી પાંચની સાથે જે દુઃખ આવે તે દુઃખ ન કહેવાય. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને પાંચ લાખ સુવર્ણનું દાન કર્યું.

ઈતિ ચૌરદાન પ્રખંધ.

એકદા પ્રભાતે રાજા જાગતો સુતો હતો, તે વખતે ચાર શય્યા-પાલિકા સ્ત્રીઓએ એક એક પાદવડે પ્રાતઃકાળનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું.—“ સુવર્ણને ખાનારા પારાની જેમ પૂર્વ દિશા પીળા વર્ણ-વાળી થઈ છે ૧, ધન રહિતના ગુણોની જેમ દીવાઓ શાભતા નથી ૨, પુણ્ય રહિત આણસની સંધદાની જેમ તારાઓ લીન (નષ્ટ) થતા જાય છે ૩, અને ગામડીઓની સભામાં ગયેલા પંડિત આણસની જેમ ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય છે. ૪. ” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજાએ તે ચારે સ્ત્રીઓને લાખ લાખ દ્રવ્ય આપ્યું.

ભોજરાજની એક રાણીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે—“ હું રાજાના જીવતાં તેની પ્રશંસા નહીં કરું. ” તેની પરીક્ષા કરવા માટે રાજાએ કોઠની સાથે પોતાના અરણુની યાત તેને જણાવી. તે સાંભળી તે બોલી કે—“ હે ભોજરાજ ! તમારા સ્વર્ગે જવાથી આ ધારા-નગરી નિરાધાર થઈ, સરસ્વતી આશ્રય રહિત થઈ અને સર્વ પંડિતો આજે વણી વિનાના થયા. ” વળી તે બોલી કે—“ કવિઓમાં, કામી-જનોમાં, યોગીઓમાં, ભોગીઓમાં, દાતારોમાં, શત્રુનો જય કરનારાઓમાં, સર્જનોમાં, ધનવાનમાં, ધનુર્ધારીઓમાં અને ધર્મીજનોમાં ભોજરાજ જેવો આ પૃથ્વીતળ ઉપર કોઈ પણ નથી. ”

એકદા કીડારસમાં પરવશ થયેલો રાજા અર્ધપર ચઢી નગર બહાર ગયો. થોડે દૂર જતાં નદી ઉતરીને માથે કાષ્ઠનો ભારો મૂકી સન્મુખ આવતા એક આણસને જોયો, તેના વેષ ઉપરથી તેને આત્માણુ જાણી રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“ હે આત્માણુ ! નદીમાં પાણી કેટલું છે ? ” તે સાંભળી પોતાને રાજાનું દર્શન થવાથી હવે દારિદ્ર્યનો નાશ થયો એમ માની તે બોલ્યો કે—“ હે નરાધિપ ! જનુદક્ષ અટલે હીંચણુ પ્રમાણુ જળ છે. ” રાજાએ પૂછ્યું કે—“ તમારી આવી અવ-સ્થા કેમ છે ? ” તે વિદ્વાને જવાબ આપ્યો કે—“ સર્વ કેકાણુ આપની જેવા હોતા નથી. ” રાજાએ કહ્યું કે—“ હે પંડિત ! કોશના

અધિકારી પાસે જઈને માંગા. તે તમને લાખ ધન આપશે. ” તે સાંભળી તેણે કાષ્ઠના ભારે પૃથ્વીપર નાંખી દઈ કોશાધિકારી પાસે જઈ કહ્યું કે—“ હે મહાભાગ્યવાન ! રાજાએ મને મોકલ્યો છે, અને લક્ષ ધન આપ. ” તે સાંભળી તે અધિકારીએ તેનું રૂપ દેખી હાંસી કરી કે—“ હે વિપ્ર ! તમારી આ મૂર્તિ લક્ષ ધનને યોગ્ય નથી. ” આવો જવાબ સાંભળી ખેદ પામી તે બ્રાહ્મણ રાજા પાસે જઈને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! કોશાધિકારી મને લક્ષ દ્રવ્ય આપતા નથી. હે રાજા ! તમે સર્વત્ર સુવર્ણની વૃષ્ટિ વરસાવો છો, પરંતુ અભાગ્યરૂપી કુત્રથી ઠંકાયેલા મારાપર તેના ઘિંદુઓ પણ પડતા નથી. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ ફરીથી જઈ બે લાખ માંગ, તે આપશે. ” બ્રાહ્મણ ફરીથી નગરમાં ગયો, અને તે અધિકારી પાસે બે લાખ માંગ્યા. ” ત્યારે તે અધિકારી ફરીથી પણ હુસ્થો દ્રવ્ય આપ્યું નહીં. તેથી તે ત્રીજી વાર રાજા પાસે જઈ બેલ્યો કે—“ એવની જેમ તમારા વરસવાથી સર્વ વૃક્ષો નવ પલ્લવિત થયા છે; પરંતુ આકાશના વૃક્ષ જેવા અમારે તો પૂર્વનાં જે પાંદડાંઓ હતાં તેનાં પણ સંશય છે. હે દેવ ! તે પાપીષ્ઠો તો હુસે છે, પણ મને કાંઈ આપતા નથી. ” તે સાંભળી કોતુહી, કીડાના નિવાન અને મહેશ્વરના અંશરૂપ શ્રીભાજે કહ્યું કે—“ હે વિપ્ર ! હવે ત્રણ લાખ માંગ, તે અવશ્ય આપશે. ” તે વિષે કોશાધિકારી પાસે જઈ ફરીથી કહ્યું કે—“ રાજાએ મને ત્રણ લાખ આપવા કહ્યું છે. ” તે સાંભળીને પણ તેણે તેને કાંઈ આપ્યું નહીં. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ જવા આવવાના ખેદથી કાંધે પામી રાજા પાસે આવી બેલ્યો કે—“ હે દેવ ! તે સર્વ પાપીઆ ભેળા થઈ મારી હાંસી કરે છે, અને કાંઈ પણ આપતા નથી. ” એમ કહી એ વિપ્ર આવા અર્થ-વાળો શ્લોક બેલ્યો—“એકનો મોટો ઉદ્ધમ અને બીજાનું અતિ નિર્લજ્જપણું, તેમાં અમે કોની રતુતિ કરીએ ? સૂર્ય હમેશાં અધિકારનો નાશ કરે છે, અને અધિકાર હમેશાં આવ્યા જ કરે છે. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું—“ હે વિપ્ર ! તમારે ત્રણ લાખ ઉપર દશ હાથીઓ લેવા. ” એમ કહી રાજાએ તેની સાથે પોતાના એક અંગરક્ષક (હજીરી)ને કોશાધિકારી પાસે મોકલ્યો અને બ્રાહ્મણને કહ્યું કે—“આ મારો સેવક તમને સઘળું અપાવશે. ” પછી તે સેવકે કોશાધિકારી પાસે જઈ તેને કહ્યું કે—“આ શ્રેષ્ઠ પંડિતને ત્રણ લાખ દ્રવ્ય અને દશ હાથી આપવાના છે. ” તે સાંભળી તેને તે પ્રમાણે આપી ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે “જાનુદત્ત (કીચણ સુધી) પાણી કાંડનાર

આઠાણને શ્રીભોજરાજાએ લાખ, લાખ અને લાખ તથા મહાન્મત્ત દશ હાથી આપ્યા છે. ”

એકદા રાજા સભામાં બેઠો હતો, તે વખતે દ્વારપાળે આવી તેને કહ્યું કે—“હિ દેવ ! કુંડિનનગરથી આવેલો કોઈ વિદ્વાન દ્વાર પાસે રહેલો છે.” રાજાએ તેને પ્રવેશ કરાવવા કહ્યું. તે ગોપાળદેવ નામનો કવિ સભામાં આવી રાજાને જોઈ આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“ હે ભોજરાજા ! તમારા ચિત્તમાં જો કોઈ આવે તો શત્રુઓનું સૈન્ય અને પ્રસન્નતા થાય તો સુવર્ણનો સમૂહ આવે વસ્તુઓ શંકા રહિત (અવશ્ય) તુલના કરી જોવી થાય છે. ” તે સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો તોપણ તે ગોપાળના દુર્દૈવને લીધે તેને કાંઈ પણ આપ્યું નહીં. તે વખતે રાજા પોતાના અધિકારીઓ સાથે કાંઈ વાત કરતો હતો તે જોઈ ગોપાળે વિચાર્યું કે—“ રાજાએ શું મારો શ્લોક સાંભળ્યો જ નથી ? ” પછી આકાશમાં મેઘ ચડેલો જોઈ તે કવિ બોલ્યો કે—“ હે મેઘ ! તું અત્યંત ઉજલ થયો છે—ચડી આવ્યો છે, અને તેં સર્વ દિશાઓ વ્યાપ્ત કરી છે, તેથી હું માનું છું કે તું ધીરતાથી સરોવરને સચુદ્ગ તુલ્ય કરીશ; પરંતુ ધ્રીઘમઝ્ઝતુના તાપથી વ્યાકુળ થયેલો અને માત્ર તારે જ શરણુ રહેલો આ મત્સ્યનો સમૂહ ક્ષણવાર પણ તારા વિના રહેવા સમર્થ નથી, તેથી તું હમણાં કાંઈક વૃષ્ટિ તો કર. ” આ શ્લોકનો અર્થ જાણીને રાજાએ ગોપાળને કહ્યું કે—“હિ ગોપાળ ! તું દારિદ્ર્યથી અગ્નિથી અત્યંત બળ્યો હોય એમ જણાય છે.” એમ કહી તેને પોતાના શરીરના આભૂષણો તથા સોળ ગજેંદ્રો આપ્યા. કોશાધિકારીએ દર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ ભોજરાજાએ ગોપાળ કવિને પોતાના શરીરપરથી ઉતારીને સર્વ આભરણો આપ્યા તથા સોળ ગજેંદ્રો આપ્યા. ”

ઈતિ ગોપાળ કવિ પ્રખંધ.

એકદા ભોજરાજા સિંહાસનને શોભાવતા હતા તે વખતે દ્વારપાળે આવી પ્રણામ કરીને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! ગંગાનદીને કાંઠે વસનારી કોઈ વૃદ્ધ આઠાણી આપના દર્શનની ઇચ્છાથી દ્વાર પાસે આવીને ઉભી છે. ” રાજાએ કહ્યું—“ તેને પ્રવેશ કરાવ. ” પછી તે વૃદ્ધાને આવતી જોઈ રાજાએ તેને પ્રણામ કર્યા. ત્યારે તે ‘ચિરંજીવ’ એમ આશીર્વાદ આપી આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલી—“ આ

ભોજરાજનો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ રાજ્યોની યુદ્ધભૂમિમાં અપૂર્વ રીતે જન્યુત છે કે જે (અગ્નિ) નો પ્રવેશ થવાથી શત્રુરાજ્યોના ઘરના આંગણામાં ઘાસ ઉગે છે. ” તે સાંભળી રાજ્યે પ્રસન્ન થઈ તે વૃદ્ધને રત્નોના ભરેલો સુવર્ણ કળશ આપ્યો. તે બાબત કોશાધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ વૃદ્ધ આઘાણીએ રાજસભામાં રાજના પ્રતાપની સ્તુતિ કરી તેથી પ્રસન્ન થઈ રાજ્યે તેને મણિથી ભરેલો સુવર્ણકળશ આપ્યો. ”

એકદા ભોજરાજ કીડાઘાતમાં કીડા કરવા ગયા. ત્યાં ચિરકાળ સુધી કીડા કરીને થાકી જવાથી કોઈક આશ્રવૃક્ષની નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠા. ત્યાં આશ્રવૃક્ષની નીચે રત્નકંબલ પર બેઠેલા રાજને બેઈ મહિનાથ નામના કવિએ ત્યાં આવી આવા અર્થવાળો શ્લોક કહ્યો—
“ સેંકડો શાખાઓવડે આકાશમાં વ્યાપી જનારા ઘણા વૃક્ષો વનમાં હોય છે, પરંતુ સુગંધના સમૂહને લીધે એકલા થયેલા ભમરાઓના સમૂહ જેનાં પાંદડાં નષ્ટ કર્યાં હોય એવાં વૃક્ષો તો વિરલાજ હોય છે. ”
તે સાંભળી હર્ષિત થયેલા રાજ્યે તેને પોતાના હસ્તનું કંકણ આપ્યું. તે કવિને હસ્તકંકણ આપ્યું બાણી કોશાધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ આશ્રવૃક્ષની નીચે બેઠેલા રાજ્યે વૃક્ષાનું વર્ણન કરનાર મહિનાથ કવિને હાથનું વલય આપ્યું. ” ત્યારપછી તેજ આશ્રવૃક્ષની નીચે બેઠેલા રાજ પાસે કોઈ બીજા વિદ્વાને આવી કહ્યું કે—
“ હે રાજન્ ! અમે પૂર્વસમુદ્રને કિનારે રહેલા શ્રીમાન્ ઉદ્દીશ જગન્નાથના દેશમાંથી આવીએ છીએ. ” તે સાંભળી રાજ્યે કહ્યું—
“ મનુષ્યોને તમારી જેવા તીર્થનિવાસીઓનાં દર્શન ભાગ્ય વિના ક્યાંથી થાય ? ” આઘાણે કહ્યું—“ હે દેવ ! અમે કેવળ તીર્થવાસી છીએ, એટલું જ નહીં પરંતુ માંત્રિકા પણ છીએ. ” રાજ્યે કહ્યું—
“ આઘાણે જાતિમાં સર્વ કાંઈ સંભવે છે; પરંતુ હે વિપ્ર ! જેમ મંત્રવિદ્યાથી પરલોકમાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ આ લોકમાં તેનું કાંઈપણ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે કે નહીં ? ” વિપ્ર બોલ્યો કે—“ હે રાજન્ ! સરસ્વતીના ચરણકમળ આરાધવાથી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ધનની પ્રાપ્તિ થવી એ તો ભાગ્ય-આર્થીન છે. કહ્યું છે કે—“ જે ગુણો છે તે તો ગુણો જ છે, તે ગુણો કાંઈ વૈભવનું કારણ થતા નથી. ધનપ્રાપ્તિને કરનાર ભાગ્ય તો શુદ્ધ ”

૧ મંત્રવિદ્યાવાળા.

જ હોય છે.” હે રાજન ! વિદ્યા અને ગુણોજ લોકોની પ્રતિષ્ઠાનું કારણ છે, કેવળ સંપદા પ્રતિષ્ઠા આપી શકતી નથી. હે દેવ ! શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“ ગુણનો સમૂહ પ્રાપ્ત કરવો તે પોતાના સ્વાધીનની વાત છે, તેથી જો ગુણ રહિતપણું હોય તો તે નિંદ્ય છે; પરંતુ ધનની પ્રાપ્તિ તો દૈવાધીન હોવાથી તેની અપ્રાપ્તિમાં પુરૂષની નિંદાશી રીતે થાય ?” હે દેવ ! મંત્રનું આરાધન કરવાથી મનુષ્ય પોતે અપ્રતિહત^૧ શક્તિવાળો થાય છે, અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસવડે કવિ થાય છે. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું—“ તમારી પાસેના મંત્રની શક્તિ શું છે ?” વિપ્ર બોલ્યો—“ હે રાજન ! તમને કોતુક હોય તો જાણો. હું આપની આજ્ઞાથી જેના મસ્તકપર હાથ મૂકું તે માણસ સરસ્વતીના પ્રસાદથી વિદ્યાના વિલાસમાં અસ્ખલિત ગતિવાળો થઈ જાય છે. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ હે કવીન્દ્ર ! તેવી શક્તિ હોય તો તો તમારી તે દેવશક્તિ ઘણી શ્રેષ્ઠ કહેવાય. ” પછી રાજાએ કોઈ અભણ દાસીને બોલાવી તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે—“ હે વિદ્વાન ! આના મસ્તક પર તમારો હસ્તકમળ મૂકો. ” ત્યારે તે બ્રાહ્મણ પોતાના ધૃષ્ટદેવના સ્મરણપૂર્વક તેણીના મસ્તકપર હાથ મૂકી બોલ્યો કે—“ હે દેવી ! જે કોઈ વિષયમાં બોલવાની રાજા આજ્ઞા આપે તે વિષયમાં તારા મુખકમળમાંથી નીકળેલી કવિતાએ કરીને મનોહર રીતે બોલ. ” પછી તે દાસીએ રાજાને કહ્યું કે—“ હે શ્રી ભોજરાજ ! હું અત્યારે સમગ્ર વાણીમય શાસ્ત્રસમૂહને હસ્તમાં રહેલા આમળાની જેમ જોઉં છું. તો હે દેવ ! આજ્ઞા આપો. શેનું વર્ણન કરું ?” તે સાંભળી રાજાએ સ્વાભાવિકપણે વિચાર્યા વિના જ કહ્યું કે—“ મારા ખર્જનું વર્ણન કર. ” ત્યારે તે દાસી આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલી કે—“ હે નરેન્દ્ર ! આ તમારો ખર્જરૂપી ધારાધર (મેઘ) શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં નેત્રોદ્ધારા વરસે છે. (તેમના નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વરસાવે છે) તે આશ્ચર્ય છે, તથા સંઆમમાં નિરંતર કોશરે રહિત થયેલ આ ખર્જ શત્રુરાજાઓના દારિદ્ર્યનો ઉદ્ધર કરે છે, તે પણ આશ્ચર્ય છે. ” તે સાંભળી આશ્ચર્ય પામેલા રાજાએ તે બ્રાહ્મણને રત્નોવડે ભરેલા પાંચ સુવર્ણકુંડળો આપ્યા. તે વિષે કોશાધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ મંત્ર વિદ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણને ભોજરાજાએ રત્નોના ભરેલા પાંચ સુવર્ણકુંડળ આપ્યા. ”

ઈતિ માંત્રિક કવિ પ્રબંધ.

૧ જેની શક્તિ હણાતી નથી એવો. ૨ આન. બીજો અર્થ ખખતો.

આ અવસરે શ્રીમાળ નામના નગરમાં કુસુદ નામે મહાધના-
ઢય પાંડિત રહેતો હતો, તેને માઘ નામનો પુત્ર થયો. કુસુદે તે પુત્રનું
જોશી પાસે જાતકર્મ (જન્માક્ષર) કરાવી તેનું ભાગ્ય પૂછ્યું, ત્યારે
જોશીએ કહ્યું કે—“ આ પુત્ર પ્રથમ ઘણા ઉદયવાળો થશે, પછી છેવટ
વૈભવરહિત થઈ ક્ષુધાવડે પીડિત થઈ પગમાં કાંઈક સોજાનો વિકાર
થઈને તે મરણ પામશે. ” આ પ્રમાણે જોશીએ કહ્યું ત્યારે પોતાના
વૈભવવડે તે ગ્રહોના ફળને વ્યર્થ કરવા ઈચ્છતા માઘના પિતાએ
વિચાર્યું કે—“ મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સો વર્ષનું હોય છે, તેના
છત્રીશ હજાર દિવસો થાય. ” એમ વિચારી નવો કોશ કરાવી તેમાં
ધનથી ભરેલા છત્રીશ હજાર સુવર્ણકળશો મૂક્યા, તથા બીજી ઘણી
સંપત્તિ પુત્રને આપી ફળને ઉચિત રીતે આમણુ દઈ પોતાના આત્માને
કૃતાર્થ માની તે કુસુદ પાંડિત મરણ પામ્યો.

ત્યારપછી ઉત્તરદિશાના સ્વામી કુબેરની જેમ મોટી સમૃદ્ધિ-
વાળો તે માઘ વિદ્વાનોને ઈચ્છિત લક્ષ્મી આપતો, દાન અને સન્માન-
વડે અર્થીના સમૂહને કૃતાર્થ કરતો, અનેક પ્રકારના ભોજની રચના-
વડે પોતાના મનુષ્યપણાને ઇંદ્ર સમાન દેખાડતો તથા શિશુપાલવધ
નામનું મહાકાવ્ય રચી વિદ્વાન જનોના મનને ચમત્કાર પમાડતો
સુખે રહેવા લાગ્યો. તેની ઉંચા પ્રકારની વિદ્વત્તા તથા પુણ્યવત્તા ભોજ-
રાજાએ સાંભળી, તેથી તેને મળવાની ઉત્કંઠા થવાને લઈને શ્રીમાળ-
નગરમાં પોતાના માણસો મોકલી શિયાળાની ઋતુમાં તે માઘ પાંડિતને
બહુમાનપૂર્વક ધારાનગરીમાં બોલાવ્યો. ત્યાં દેવપૂજાદિક પ્રાતઃકૃત્ય
કરી મધ્યાહ્ન વખતે ભોજનસમયે વિશાળ સુવર્ણના થાળ અને
રત્નના કચોળા માંડી તેમાં જીદા જીદા દેશના ફળ મેવા વિગેરે તથા
દાળ, ભાત, મિષ્ટાન્ન વિગેરે રસવતી પીરસી માઘપાંડિતને અત્યંત
આદરથી કંઠપર્યંત ભોજન કરાવ્યું. પછી ભોજરાજાએ તેને પૂછ્યું
કે—“ સુખેથી ભોજન કર્યું ? ” પાંડિતે જવાબ આપ્યો કે—“ અતિ
કૃત્સિત અશનનું ભોજન કરવાથી પેટમાં અસુખ થાય છે. ” એમ
જવાબ દઈ બાકીનો દિવસ તથા રાત્રીનો પહેલો પ્રહર વિવિધ પ્રકાર-
ના વિનોદવડે રાજાને રંજન કરી નિર્ગમન કર્યો. ત્યારપછી રાજાએ
પાંડિતની રાત્રી સુખે નિર્ગમન કરાવવા માટે વિશેષ કરીને શયનમાં
સુખ ઉપજાવવાના હેતુથી પોતાના જ પર્યંકમાં સુવાડ્યો અને ટાઢનું
રક્ષણ કરવા માટે પોતાનો જ શાલજોટો ઝાઢવા આપ્યો. પ્રાતઃકાળે
રાજાએ તેને સુખનિદ્રાનો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે પાંડિતે કહ્યું કે—“ મારા

શરીર ઉપર ઘણી લાદી નાખાણી હતી અર્થાત ભારઘણો હતો, તેથી બરાબર નિદ્રા આવી નથી. ” આવો ઉત્તર સાંભળી રાજા મનમાં ખેદ પામ્યો. પછી રાજાએ મહા પ્રયત્ન કરી પાંડિતને જવાની રજા આપી અને રાજા પોતે તેને નગરની બહાર ઉપવનસુધી વળાવવા ગયો. તેને પાંડિતે વિનંતિ કરી કે—“ કોઈ વખત મારે ઘેર આવવાની કૃપા કરી મારી સંભાળ લેજો. ” એમ કહી પાંડિત પોતાના નગર તરફ ગયો.

ત્યારપછી બીજે વરસે ભોજરાજા તે માઘકવિના વૈભવની લીલાનો વિલાસ જોવાના કોતુકથી શ્રીમંતપુરે ગયો. માઘ પાંડિત તેની સન્મુખ ગયો અને ઉચિત ભક્તિવડે તેને અત્યંત વશ કરી સૈન્ય સહિત તેમને પોતાની અધિશાળામાં ઉતારો આપ્યો. પછી પોતાના મહેલમાં પ્રવેશ કરાવતાં તેમાં કાચથી બાંધેલી ચાલવાની ભૂમિ જેઠ ભોજરાજા આશ્ચર્ય પામ્યો, મરકત મણિથી બાંધેલી મધ્ય ભૂમિને જેઠ શેવાળવાળા જળની ભ્રાંતિ થવાથી ભોજરાજા વસ્ત્ર ઉંચા લેવા લાગ્યો. તે વખતે પ્રતિહારે ‘ આ તો મરકત મણિની બાંધેલી પૃથ્વી છે, એમ કહી રાજાનો સંશય દૂર કર્યો. પછી સુવર્ણની બાંધેલી સ્નાનભૂમિમાં સ્નાન કરી દેવપૂજા વિગેરે કાર્ય કરી ભોજનને માટે મોટા સુંદર આસન પર બેઠો. પછી માત્ર એક મણિના કચોળામાં જ તે રાજાને થોડીક ખીર પીરસી. તે ખીર આ રીતે બનાવેલી હતી:—પાંચસો ગાયોને દોહી તેનું દુધ અઢીસો ગાયોને પાચું, તે અઢીસો ગાયોને દોહી તેનું દુધ સવાસો ગાયોને પાચું. એ રીતે અર્ધી અર્ધી ગાયોને દુધ પાઈ છેવટ ચાર ગાયો સુધી પાચું. એ ચાર ગાયોને દોહી તેનું દુધ ઉકાળી તેમાં ઉત્તમ જાતના થોડા ચોખા નાંખી તથા સાકર અને બીજા ચાર સુગંધી વસ્તુઓ નાંખી તે ખીર તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આવી ખીર જરાક જ પીરસેલી જેઠ ભોજરાજાએ વિચાર્યું કે—“ આજે તો ભુખે મરવાનું આવ્યું. ” એમ વિચારી તે ખીર તેણે ખાધી. તરતજ અમૃતની જેમ તેડલા અદ્ય ભોજનથી પણ તે દેવની જેમ અત્યંત તૃપ્ત થઈ ગયો, અને પોતાને ઘેર થતા ભોજનને તેણે કુત્સિત અશાન જ માન્યું. ત્યારપછી બાકીનો દિવસ તથા રાત્રીનો પહેલો પ્રહર નહીં સાંભળેલા કાવ્ય પ્રબંધ અને નહીં જોયેલા નાટકાદિકના વિનોદથી નિર્ગમન કર્યો, પછી અંદરથી પાંચા હોવાથી જેમાં ખેરના અંગારા ભરેલા એવા તાંબાના સ્તંભ ઉપર ગાંધેલા તેમજ બારીક વસ્ત્રથી

ઠાંકેલા પર્યંત ઉપર ભોજરાજને સુવાડવામાં આવ્યા. તેના તાપથી શિયાળાની ઋતુ છતાં પણ તરતજ ઉનાળાની સખત ગરમીનો તેને અનુભવ થયો, તેથી તેણે માત્ર એક ઝીણું વસ્ત્રજ એડયું, તે વખતે જળા છાંટેલા વીંઝણા હાથમાં રાખી ચોતરફ ઉભેલા સેવકો તેને મંદ મંદ પવન નાંખવા લાગ્યા. તેના શરીરપર સુગંધી શીતળ ચંદનનું વિલેપન કર્યું અને શય્યામાં સુગંધી પુષ્પોનો સમૂહ પાથરવામાં આવ્યો. આવા સાધનવાળી શય્યામાં સુવાથી સુખનિદ્રાવડે તે રાત્રીને ક્ષણની જેમ રાજાએ નિર્ગમન કરી. પ્રાતઃકાળે શાખનો શબ્દ સાંભળી ભોજરાજ જાગૃત થયા. પછી પડિતને પૂછવાથી તેણે શય્યાની અંદરની ગાઢવણ સંખંધી સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો. આ રીતે ભોજન અને શયન વિગેરેથી હૃદયમાં આનંદ પામેલા રાજાએ ઘણા દિવસો ત્યાં રહીને પછી પોતાને દેશ જવા માટે પડિતની રજા માગી, અને પોતે નવો ભોજસ્વામીપ્રાસાદ કરાવવા માંડ્યો હતો તેનું પુણ્ય પડિતને આપી રાજા પોતાના માલવ દેશમાં ગયો.

અહીં માઘ પડિત દાન અને ભોગની લીલાના વિલાસ કરવામાં લક્ષ્મીના વ્યય કરતો મહા સુખ ભોગવવા લાગ્યો. છેવટે પૂર્વ-પુણ્યનો નાશ થવાથી તેનું સર્વ ધન ક્ષીણ થયું. વિપત્તિ આવવાથી તે પોતાના દેશમાં રહી શક્યો નહીં; તેથી સ્ત્રી સહિત પરદેશમાં જઈ તેણે ધારાનગરીમાં નિવાસ કર્યો. પછી “આ પુસ્તકરૂપી ઘરેણું ભોજરાજને આપી તેની પાસેથી કાંઈક દ્રવ્ય લાવવું.” એમ કહી પોતાની પત્નીને રાજા પાસે મોકલી અને પોતે તેની આશાથી ચિરકાળ સુધી રાહ જોતો રહ્યો. અહીં પડિતની સ્ત્રી રાજા પાસે ગઈ. તેને તેવી અવસ્થામાં જોઈ રાજા મનમાં ઘણો ખેદ પામ્યો. તરતજ તેણીના હાથમાંથી તે પુસ્તક લઈ તેમાં સળી મૂકી જે પાતું આવ્યું તે ઉઘાડી જોયું, તો તેમાં આવા અર્થવાળો શ્લોક હતો—“પાયણાનું વન લક્ષ્મી રહિત થાય છે ને સંકોચ પામે છે, અને કમળનું વન લક્ષ્મી સહિત થાય છે—વિક્સર થાય છે, ધ્રુવડ હર્ષનો ત્યાગ કરે છે અને ચક્રવાક પ્રીતિમાન થાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે અને ચંદ્ર અસ્ત પામે છે. અહો ! દુષ્ટ વિદ્યાતાના વિલાસનો વિપાક વિચિત્ર છે. ” આ પ્રમાણે કાવ્યનો અર્થ જાણી રાજાએ વિચાર્યું કે—“આ આખા ગ્રંથનું તો શું કહેવું ? પરંતુ માત્ર આ એક જ કાવ્યનું મૂલ્ય આખી પૃથ્વી ગણીએ તો પણ તે અલ્પ છે. ” એમ વિચારી શ્લોકમાં સમયને ઉચિત હી શબ્દ જોઈ તેનાજ ધનામ-મૂલ્ય તરીકે રાજાએ

લક્ષ દ્રવ્ય આપી તેણીને રંજ આપી. તે માર્ગમાં જતી હતી તેવામાં “આ માઘ પંડિતની પત્ની છે” એમ જાણી યાચકજનોએ તેની પાસે યાચના કરી, તેણીએ તે ધનામમાં આવેલું સર્વ દ્રવ્ય તેઓને આપી દીધું અને પોતે જેવી ગઈ હતી તેવી જ ખાલી હાથે ઘેર આવી. તે સર્વ વૃત્તાંત જેના પગમાં કાંઈક સોજા ચડ્યા હતા એવા પતિને નિવેદન કર્યો. તે સાંભળી “તું જ મારી શરીરધારી કીર્તિ છે” એમ પત્નીની પ્રશંસા કરતો તે પંડિત બોલ્યો કે—“હું દેવી! તે તમે ઘણું સારું કર્યું છે; પરંતુ આ યાચકો આવે છે તેમને શું આપશું?” આ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેટલામાં કોઈક યાચક માઘ પંડિતને માત્ર વસ્ત્રભરજ જાણી બોલ્યો કે—“હું મેઘ! સૂર્યના તાપથી તપેલા પર્વતોને આશ્વાસન કરી, મોટા દાવાનળથી દગ્ધ થયેલા વનોને શીતળ કરી તથા વિવિધ નદીઓને અને ડહોળને પાણીથી ભરપૂર કરી તું જે હવે ખાલી થયો છે તેજ તારી ઉત્તમ લક્ષ્મી છે.” તે સાંભળી માઘે પત્નીને કહ્યું કે—“મારી પાસે ધન નથી, પરંતુ તે ધન વિષેની દુષ્ટ આશા મને છોડતી નથી, દાનમાં વિલાસ કરેલું મારું મન દાન દેવાથી પાછું હકતું નથી, રાજાદિક પાસે જઈને યાચના કરવી તે તો લઘુતા કરનારી છે, અને આત્મઘાત કરવો તે મહા પાપ છે, તો હું પ્રાણો! તમે તમારી મેળેજ જતા રહો. વિના કારણ શોક કરવાથી શું ફળ છે? વળી દારિ-દ્રયરૂપી અગ્નિનો સંતાપ તો સંતોષરૂપી જળવડે શાંત થઈ ગયો છે, પરંતુ યાચકોની આશાના ભંગરૂપી અભયંતર સંતાપ શાથી શાંત થાય? કહ્યું છે કે—જે અતિથિ-યાચક ભગ્નઆશાવાળો થઈને જેના ઘરમાંથી બહાર નીકળે છે, તે અતિથિ તેને પોતાનું દુષ્કૃત્ય આપી જાય છે અને તેનું પુણ્ય લઈ જાય છે. વળી ભિક્ષુકો જે ઘેર ઘેર ભટકે છે તે કાંઈ યાચના કરવા માટે ભટકતા નથી પણ તેઓ ગૃહીઓને ઉપદેશ કરે છે કે—યાચકને દાન આપો; નહીં આપો તો આપું (અમારા જેવું)” ફળ પામશો, તેમજ દક્ષિણાશાને^૧ અવલંબન કરનાર સૂર્ય પોતાના કર્મ પ્રસારીને કેવળ પોતાનેજ લઘુ કર્યો તેમ નથી, પરંતુ દિવસને પણ લઘુ કર્યો છે. વળી ગતિનો ભંગ, દીન સ્વર, શરીરમાં ખેદ અને મોટા ભય એ વિગેરે મરણને વખતે જે ચિન્હો જોવામાં આવે છે, તેજ ચિન્હો યાચકોને વિષે પણ જોવામાં આવે છે. હું દેવી! ઘણું શું કહું? ચિત્તમાં કાંઈ પણ કષ્ટ નથી, તો પણ કહું છું કે—દુઃકાળમાં ભિક્ષા મળી શકતી નથી, દુઃખી અવસ્થા-

૧ દક્ષિણ દિશા-યાચકના પક્ષમાં દક્ષિણાની ધર્મિષ્ઠા. ૨ કિરણો-યાચકના પક્ષમાં હાથ.

માં ઉધારે પણ મળતું નથી, રાજાએ પાસે પણ વારંવાર કોણ જઈ શકે છે અને એક ગ્રાસ જેટલું પણ આપ્યા વિનાજ આ-
ગ્રહપતિ (સૂર્ય) અસ્ત પામે છે. તો હે પ્રિયા ! આપણે ક્યાં જઈએ
અને શું કરીએ ? જીવનનો વિધિ બહુજ ગહન છે.”

એવામાં કુધાવડે દુર્મળ કુક્ષિવાળો કોઈ પથિક ક્યાંઈથી માઘ
કવિનું ઘર પૂછતો પૂછતો ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈ હે પ્રિયા ! ઘરમાં કાંઈ
પણ છે કે જે આ કુધાવડરને આપી શકાય ?” એમ માઘ પ્રિયાને પૂ-
છ્યું. તે સાંભળી વાણીવડે ‘છ’ એમ કહીને પછી વાણી વિનાજ ‘નથી’
એમ ચંચળ નેત્રોમાંથી ઝરતા અશ્રુના મોટા મોટા બિંદુએ કરીને
તે બોલી. માઘની અવસ્થા જોઈને સર્વે ચાચકો પોતપોતાને સ્થાને
ચાલ્યા ગયા. પછી માઘ બોલ્યો કે—“ હે પ્રાણો ! આ અર્થીએ
પાછા ગયા, તેની સાથે તમે પણ ચાલ્યા જાઓ. તમારે પછી પણ જ-
વાનું તો છેજ તો આવો સાર્થ (સથવારો) ફરીથી તમને ક્યાં
મળશે ? ” આ વચન બોલતાંજ માઘપંડિત મરણ પામ્યો. પછી
સ્વામી પરલોકમાં જવાથી માઘની પત્ની બોલી કે—“ પ્રથમ જેના
ઘરને રાજાએ દાસની જેમ સેવતા હતા, તે માઘ પંડિત આજે એક
ભાર્યાથીજ સેવાતો મરણ પામ્યો છે.” ભોજરાજાએ માઘના મરણની
વાત સાંભળી કે તરતજ તે પોતાના રાજમહેલથી ભૈન ધારણ કરી પગે
ચાલતો જ ત્યાં આવ્યો. રાજાને જોઈ માઘની પત્ની બોલી કે—“આ
પંડિત તમારા દેશમાં આવ્યા તે પોતાને ઘેરજ આવ્યા એમ હું
માનું છું, તેથી આપે જ તેની સર્વ ઉત્તરક્રિયા કરવાની છે.” એમ
કહી તે માઘપત્નીએ પતિની સાથે જ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. પછી રાજાએ
માઘની સર્વ ઉત્તરક્રિયા પુત્રની જેમ કરી. ત્યારપછી શ્રીમાલ
દેશમાં સ્વજાતિવાળા મોટા મોટા ધનવાન છતાં પણ આ પુરુષરત્ન
માઘ કુધાથી જ વિનાશ પામ્યો એમ જાણી ભોજરાજાએ તેની જાતિનું
ભિદ્ધમાળ એવું નામ પાડ્યું.

છતિ માઘ પંડિત પ્રખંધ.

રત્નમંદિર આચાર્યે રચેલા આ ભોજપ્રખંધને વિષે કવીશ્વરોને
આનંદ કરતાર ચોથા અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૪

આ પ્રખંધરાજના ચોથા અધિકારમાં કીડાચંદ્ર, રાજશેખર,
સીતા પંડિતા, સરસ્વતી કુળ, ચોર કવિ અને માઘ પંડિત વિગેરેનું
વર્ણન આવેલું છે.

અધિકાર ૫ મો.

સમૃદ્ધિએ કરીને વિશાળ એવી વિશાળા નામની નગરીમાં મધ્યદેશમાં જન્મેલો કાશ્યપ ગોત્રી સર્વદેવ નામે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. જૈનશાસ્ત્રના સંસર્ગથી તેનું મિથ્યાત્વનષ્ઠ થયું હતું. તેને ધનપાળ અને શોભન નામના બે પુત્રો થયા હતા. એકદા શ્રી વર્ધમાન સૂરિ વિશાળામાં પધાર્યા. તેમને તે બ્રાહ્મણે ગુણના અનુસાગને લીધે પોતાનાજ મકાનમાં રાખ્યા, અને નિરંતર અનન્ય ભક્તિવડે તેમને સંતુષ્ટ કર્યા. તે સૂરિ ‘સર્વજ્ઞ પુત્ર’ છ એમ જાણતાં તે બ્રાહ્મણે એકદા પોતાના ઘરમાં અદૃશ્ય થયેલા નિધિનું સ્થાન વિગેરે પૂછ્યું, ત્યારે સૂરિએ વચનના છળથી કહ્યું કે—“ મને અર્ધ ભાગ આપે તો હું તને ગુપ્ત થયેલો નિધિ બતાવું. ” બ્રાહ્મણે તેમનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના જ હા પાડી, ત્યારે સૂરિએ તે નિધિનું સ્થાન નિશાન વિગેરે કહ્યું. તે સ્થાને શોધવાથી તે બ્રાહ્મણને નિધિ હાથ લાગ્યો. પછી તે નિધનો અર્ધ ભાગ લઈ તે સૂરિને આપવા આવ્યો. ગુરૂએ કહ્યું કે—“અમારે દ્રવ્યનું કંઈ પ્રયોજન હોતું નથી, તેથી અમે દ્રવ્યનો અર્ધ વિભાગ માગ્યો નથી, પરંતુ તારા બે પુત્રોમાંથી અર્ધ વિભાગ આપ એટલે એક પુત્ર આપ એવી અમારી માગણી છે. ” તે સાંભળી તેણે મોટા પુત્ર ધનપાળને તે વાત કરી, ત્યારે તે મિથ્યાત્વવડે અર્ધ મતિવાળો અને જૈનધર્મનો નિંદક હોવાથી તેણે તેનો નિષેધ કર્યો, અર્થાત્ ના પાડી. ત્યારે તે બ્રાહ્મણે નાના પુત્ર શોભનને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના ભંગનું પાપ ધોવા માટે યાત્રા કરવા ગયો. ત્યારપછી પિતાના ભક્ત શોભને પિતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે પોતેજ વ્રત ગ્રહણ કર્યું અને ગુરૂની પાસે ગયો. ગુરૂએ તેને લઈને ત્યાંથી વિહાર કર્યો. ગુરૂ પાસે શોભન અનુકંમે સર્વ આગમ ભણી વિદ્વાન થયો.

અહીં ધનપાળ પણ સમગ્ર વિદ્યાઓ ભણી ભોજરાજને પ્રસન્ન કરી સમગ્ર પડિતોમાં અગ્રસ્થાન પામ્યો. પોતાના ભાઈને લઈજવાથી જૈનમુનિ ઉપર ક્રોધ પામેલા તેણે આર વર્ષ સુધી કંઈપણ જૈનસાધુને પોતાના દેશમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહીં. ત્યારે તે દેશના શ્રાવકોએ અત્યંત પ્રાર્થના કરીને ગુરૂને બોલાવ્યા. ગુરૂ તો આવી શક્યા નહીં, પણ સકળ સિદ્ધાંતસાગરના પારને પામેલા શોભન

મુનિ ગુરૂની આજ્ઞા લઈને તે દેશમાં ગયા. અતુક્રમે ધારાનગરીની સમીપે આવી કોઈ વૃક્ષની નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠા. તેવામાં અશ્વ-કીડા કરીને પાછા વળેલા ધનપાળે તેમને ભાઈ તરીકે ઓળખ્યા સિવાય જોઈને હાસ્ય કરી કહ્યું કે—“ હે ગર્હભદ્રંત ભદ્રંત ! નમસ્તે. (હે ગર્ધેડાના સરખા દાંતવાળા ભદ્રંત ! તમને નમસ્કાર) ” તે સાંભળી મુનિ બોલ્યા કે—“ કપિવૃષણાસ્ય વયસ્ય ! સુખં તે ? (હે વાનરના વૃષણ જેવા મુખવાળા મિત્ર ! તું કુશળ છે ?) ” આ પ્રમાણે મુનિનાં વચનની ચતુરાઈથી હું જતાયો એમ માની ધનપાળે તેમને પૂછ્યું કે—“ તમે કોના અતિથિ થશો ? ” મુનિ બોલ્યા—“ અમે તમારા જ અતિથિ છીએ. ” આ પ્રમાણે શોભન મુનિની વાણી સાંભળી કોઈ બ્રાહ્મણની સાથે મુનિને પોતાને ઘર મોકલીને ત્યાં રાખ્યા. પછી થોડા અવસરે ધનપાળ પોતાને ઘરે આવ્યો, અને મુનિ પાસે જઈ પ્રિય વચનો વડે તેમને પરિવાર સહિત ભોજનને માટે નિમંત્રણ કર્યું. તેને પ્રાસુક આહાર લેનારા મુનિએ સ્વીકારવાની ના પાડી; એટલે પડિતે તેને આગ્રહથી ‘તેમાં દોષ શું ?’ એમ પૂછ્યું; એટલે મુનિ બોલ્યા કે—“ મુનિએ ભલેચ્છના ઘરમાંથી પણ માધુકરી વૃત્તિ કરવી સારી છે, પણ બૃહસ્પતિ જેવાના ઘરથી પણ સર્વ ભોજન લેવું સાઝં નથી. એમ વેદશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેમજ જૈનસિદ્ધાંતમાં પણ દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—‘ જેઓ હેયોપાદેયને જાણનાર, કોઈની નિશ્રાએ નહીં રહેનાર, મધુકર સમાન વૃત્તિવાળા, જુદા જુદા અનેક પિંડમાં રક્ત (એક પિંડમાં રક્ત નહીં એવા) અને જિતેન્દ્રિય હોય તેઓ જ સાધુ કહેવાય છે. ’ આ પ્રમાણે પર સમય અને સ્વસમયમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી એક ઘરના અકલ્પ્ય આહારનો ત્યાગ કરનારા અમે મુઠા અથવા શુદ્ધ અશનનો આહાર કરનારા છીએ. ” આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળી મનમાં આશ્ચર્ય પામેલો તે પડિત મોન રહ્યો, અને ત્યાંથી ઉઠી પોતાના મકાનમાં જઈ સ્નાન કરવા બેઠો. તે વખતે શોભન મુનિ ગાયરીનો અવસર થવાથી બીજા એક સાધુને સાથે લઈ ગાયરી માટે નીકળ્યા. તેને જોઈ રસોઈ તૈયાર થયેલી હોવાથી પડિ-તની સ્ત્રી મગના મોહકનો ભરેલો થાળ તેમની પાસે લાવી અને બોલી કે—“ હે પૂજ્ય ! કૃપા કરી આ મોહક ગ્રહણ કરો. ” મુનિ બોલ્યા—“ આ મોહક અમારે ન કલે. ” તે સાંભળી સ્નાન કરતા પડિતે કહ્યું કે—“ શું તેમાં વિષ છે ? ” મુનિ બોલ્યા—“ હા વિષ જ છે. ”

પંડિતે પૂછ્યું—“ તમે શી રીતે જાણ્યું ? ” મુનિ બોલ્યા—“ મોદક ઉપર બેઠેલી માખી મરી ગયેલી બેઠ તે ઉપરથી જાણ્યું. ” આ પ્રમાણે સાંભળી પંડિતે તથા તેની સ્ત્રીએ તપાસ કરી તો જાણ્યું કે—“ તેજ દિવસે કોઈ કારણથી કોપ પામેલી ઘરની મુખ્ય દાસી સમગ્ર કુળનો નાશ કરવા માટે વિષમિશ્રિત મોદક બનાવીને નાશી ગઈ છે. ” આ રીતે વિષનો નિશ્ચય થવાથી “ આ મુનિએ અમારા આખા કુટુંબને જીવિતદાન આપ્યું. ” એમ જાણી હર્ષિત થયેલી પંડિતની સ્ત્રીએ મુનિની પાસે દહીં લાવીને મૂક્યું. ત્યારે મુનિએ પૂછ્યું—“ આ દહીં કેટલા દિવસનું છે ? ” ધનપાળે હાંસીથી કહ્યું કે—“ શું એમાં પૂરા પડી ગયા છે ? ” પછી મુનિએ તે બ્રાહ્મણીના કહેવાથી બે દિવસ ઉપરાંતનું તે દહીં છે એમ જાણી પંડિતને કહ્યું કે—“ હા, એમાં પૂરા પ્રજ્યા છે. ” તે સાંભળી પંડિત સ્નાનના બાળક ઉપરથી ઉભો થઈ તે જોવા માટે તેમની પાસે આવ્યો. પછી મુનિએ તે દહીં એક થાળમાં નંખાવ્યું; તેની પાસે અળતાનો રંગ પાથર્યો. એટલે દહીંમાંથી નીકળીને તેની ઉપર દહીંના જંતુઓ ચડ્યા, તેથી તે અળતાનો પુજ દહીંના પિંડની જેવા સ્વેત વર્ણવાળો થઈ ગયો. તે બેઠ પંડિતે વિચાર્યું કે—“ અહો ! જૈનધર્મમાં જીવદયાની પ્રધાનતા કેવી છે ! તેમાં પણ જીવોની ઉત્પત્તિ જાણવાની ચતુરાઈ કેવી છે ! જૈનધર્મમાં કહ્યું છે કે ‘ મગ, અડદ વિગેરે વિદળ જો કાચા ગોરસમાં (ઉંણુ નહિ કરેલા દુધ, દહીં કે છાશમાં) નાંખીએ તો તેમાં ત્રસ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા બે દિવસ ઉપરાંતનું દહીં હોય તો તેમાં ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ સર્વ હકીકત જૈનશાસ્ત્રમાં જ કહેલી છે. ” આ પ્રમાણે નિશ્ચય થવાથી તે પંડિતે શોભન મુનિના શોભન (ઉત્તમ) પ્રતિબોધથી સત્ય તત્ત્વના અંગીકાર પૂર્વક સમકિત ગ્રહણ કર્યું. પછી પોતે જ પંડિત હોવાથી કર્મપ્રકૃતિ વિગેરે જૈનધર્મમાં તે અત્યંત નિપુણ થયો. તે હમેશાં પ્રાતઃકાળે જિનપૂજ કર્યા પછી આ પ્રમાણે પરમાત્માની સ્તુતિ કરતો હતો.—“ અહો ! જેને માટે આપણા શરીરનો નાશ કરી નાખીએ તો પણ વશ ન થાય અને કદી પ્રસન્ન થાય તો પણ કાંઈક ધનાદિક અદ્ય અને અનિત્ય વસ્તુ આપે, એવો કેટલાએક ગામનો સ્વામી મેં પહેલાં સેવ્યો હતો, પણ હવે તો મને બુદ્ધિથી જ આરાધી શકાય અને પોતાનું શાશ્વત સિદ્ધિસ્થાન આપી દે એવા ત્રણ ભુવનના પતિ પ્રભુ પ્રાપ્ત થયા છે, તેથી પૂર્વના દિવસો નકામા ગયા તે મને દુઃખવે છે—સાલે છે. હે જિનેશ્વર ! જ્યાં સુધી

તમારું શાસન જાણ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી જ સર્વત્ર ધર્મ ભાસે છે, જેમ ધતુરો પીવેલા માણસને સર્વત્ર સુવર્ણ ભાસે છે તેમ. પરંતુ આપનું શાસન જાણ્યા પછી તેવો ભ્રમ નાશ પામી જાય છે.” ઇત્યાદિ વચ્ચનોવડે સ્તુતિ કરતા ધનપાળે બીજાઓને પણ ધર્મોપદેશ આપીને સમકિત પમાડ્યું.

એકઠા શિકાર કરવા જતાં ભોજરાજાએ આગ્રહથી ધનપાળને સાથે લીધો. ત્યાં સન્મુખ આવતી એક હરણીને રાજાએ બાણ મારી વીંધી તો પણ તે કંપાયમાન ન થઈ. તે જોઈ રાજાએ તેનું કારણ પૂછવાથી કોઈ કવિ બોલ્યો કે—“શ્રી ભોજરાજાએ મૃગયામાં એક-દમ ધનુષ્યપર બાણ ચઢાવી કણું સુધી ખેંચી મુઠીમાંથી બાણ મૂક્યું અને તે બાણ હરણીના શરીરમાં લાગ્યું તો પણ તે હરણી “આ કામદેવ મારા પતિને મારે વશ કરે છે” એમ ધારી તે સ્થાનથી નાશી ન ગઈ, ચળાયમાન ન થઈ, કંપી નહીં, તેમજ ખસી પણ નહીં.” ફરીથી રાજાએ કોઈ કવિને પૂછ્યું કે—“હે કવિરાજ ! આ મૃગો આકાશમાં ઉડે છે અને આ વરાહો (ભુડો) પૃથ્વી ખણે છે તેનું શું કારણ ?” તે કવિ બોલ્યો કે—“હે દેવ ! તમારા શસ્ત્રથી ભય પામેલા આ મૃગો ચંદ્રમાં રહેલા પોતાના સજ્જતીય મૃગનો આશ્રય લેવા આકાશમાં ઉડે છે, અને વરાહો પૃથ્વીની નીચે રહેલા આદિ વરાહનો આશ્રય લેવા માટે પૃથ્વી ખેદે છે.” ત્યારપછી વનમાં એક હરણ ભોજરાજાના બાણથી વીંધાઈને પૃથ્વી પર પડ્યું તે વખતે તુટી ગયેલું તેનું પૂછકું પૃથ્વી પર તરફડવા લાગ્યું, તે જોઈ કોઈ કવિ બોલ્યો—“હે રાજા ! આ પુચ્છ કહે છે કે તમે બળ બતાવો તો બળીરાજા જેવું બતાવો કે જેણે બે ડગલામાં બધી પૃથ્વી માપી લીધી, આ છડાથી બીજા છડાપર પગ મૂક્યો.”

આ પ્રમાણે સર્વ કવિઓ રાજાના શિકારની પ્રશંસા કરતા હતા, પણ ધનપાળ પડિત કાંઈ પણ બોલતો નહોતો. તેથી રાજાએ તેને કહ્યું કે—“હે પડિત ! તમે મૃગયાનું વર્ણન કરો.” ત્યારે તે આ પ્રમાણે બોલ્યો—“હે રાજા ! આ મૃગો કહે છે કે આણું પરાક્રમ રસાતળમાં પેસી જાયો કે જે પરાક્રમ કેવળ અનીતિ રૂપજ છે કે જેમાં શરણ રહિત અને અપરાધ રહિત દુર્બળને બળવાન મારે છે. અહો ! મોટા ખેદની વાત છે કે આ જગત ધણી-વિનાનું છે (કોઈ પૂછનાર નથી.)” વળી કહે છે કે—“રણસંગ્રામમાં શૂરવીર મુલોટો

૧ વિષ્ણુનો અવતાર.

પગલે (ઠેકાણે ઠેકાણે) રહેલા છે, તો હે રાજન ! તેમનાથી શું તમારો હિંસારસ પૂર્ણ નથી થતો કે જેથી હું મૃગલો કે જે કૃપાનું સ્થાન અને દીન છું તેના ઉપર તેનો ઉપયોગ કરો છો ? તમારા આવા કુવિક્રમને વિકાર છે. ”

આ પ્રમાણે મૃગયાની નિંદા સાંભળી કોપ પામેલો રાજ બોલ્યો કે—“ આ શું કહ્યું છે ? ” ત્યારે ધનપાળ બોલ્યો કે—“પ્રાણ જતી વખતે મુખમાં તુણ લેવાથી વૈરીઓને પણ મૂકી દેવામાં આવે છે, તો નિરંતર તુણનોજ આહાર કરનાર આ પશુઓને શામાટે હણવા જોઈએ ? એમ કહું છું. ” રાજએ કહ્યું કે—“ જેઓ ખીજના વાવેલા ક્ષેત્રોનાં ધાન્ય તથા ફળો ખાઈ જાય છે, અને જેઓ જીવાન સ્ત્રીઓની દષ્ટિના વિલાસને ચોરે છે, તે મૃગોનું રક્ષણ કેમ કરાય ? ” પાંડિતે કહ્યું—“ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—હે ભારત (યુધિષ્ઠિર) ! પશુના શરીર ઉપર જેટલા રૂંવાડાં છે, તેટલા હજાર વર્ષસુધી તે પશુના ઘાત કરનારાઓ નરકમાં પચાય છે. ” આ પ્રમાણેના ધનપાળનાં વચનો સાંભળી રાજના હૃદયમાં એકદમ કૃપા ઉત્પન્ન થવાથી તેણે પોતાના ધનુષ્ય બાણ ભાંગી નાખ્યા અને જીવન પર્યંત મૃગયાવ્યસનનો ત્યાગ કર્યો. પછી નગર તરફ જતાં માર્ગમાં યજ્ઞમંડપ આવ્યો. ત્યાં યજ્ઞસ્તંભે બાંધેલા બકરાની દીન વાણી સાંભળી “આ પશુ શું કહે છે ? ” એમ રાજએ પૂછ્યું, એટલે ધનપાળ બોલ્યો કે—“ હે રાજ ! આ પશુ કહે છે કે—હે સત્યરૂપ ! હું સ્વર્ગના રૂપ ભોગવવાનો તરસ્યો નથી, તે વિષે મેં તારી પાસે પ્રાર્થના પણ કરી નથી, હું નિરંતર તુણના ભક્ષણથીજ સંતુષ્ટ છું, તેથી તારે મને મારવો યોગ્ય નથી. જે કદાચ તમારા યજ્ઞમાં હણેલા પ્રાણીઓ સ્વર્ગેજ જતા હોય તો તમારા માતા, પિતા, પુત્ર અને બાંધવોવડે તમે યજ્ઞ કેમ કરતા નથી ? ” તે સાંભળી રાજએ “ આ શું ? ” એમ કહી ફરી પૂછ્યું, ત્યારે પાંડિત બોલ્યો કે—“ હે રાજન ! યુધ (યજ્ઞસ્તંભ) કરીને, પશુઓને હણીને તથા રૂધિરનો કાદવ કરીને જે કદાચ સ્વર્ગે જવાતું હોય તો પછી નરકે કોણ જશે ? પરંતુ સત્યરૂપી યુધ, તપરૂપી અગ્નિ અને કર્મરૂપી ઈંધન કરીને તેમાં અહિંસા રૂપી આહુતિ દેવી એજ સનાતન યજ્ઞ છે. ” ઇત્યાદિ શુકસંવાદમાં કહેલાં વચનો રાજની પાસે કહ્યા, અને હિંસામય શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર તથા હિંસાનાજ સ્વભાવવાળા બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ રૂપ ધારી

રાક્ષસોજ છ એમ કહ્યું. તેથી રાજાને કોપ થયો, એટલે પડિતે પુરાણનાજ ઉપદેશથી રાજાને જૈનધર્મની સન્મુખ કર્યો.

ત્યારપછી શીકારથી પાછા વળતાં રાજા પોતે કરવેલા ભોજ-સરોવરને કાંઠે આવ્યા. ત્યાં સરોવરનું વર્ણન કરવા રાજાએ ધનપાળને કહ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ હે રાજા ! સરોવરના મીપથી (નામથી) આ શ્રેષ્ઠ દાનશાળા કરેલી જણાય છે. તેમાં નિરંતર મત્સ્ય વિગેરે પ્રાણીઓ રૂપ રસોઈ તૈયારજ રહે છે અને ત્યાં દાન લેનાર પાત્રો બગલાં, સારસ અને ચક્રવાક વિગેરે પક્ષીઓ છે. આમાં પુણ્ય કેટલું થતું હશે તે અમે જાણતા નથી. ” વળી—“ ખરેખર કુવા વિગેરે જળાશયોમાંથી ચંદ્રના કિરણો જેવું ઉજવળ અને શીતળ જળનું અત્યંત પાન કરીને પ્રાણીઓના સમૂહો સમગ્ર તૃપાનો છેદ કરી હર્ષિત મનવાળા થાય છે; પરંતુ તે જળસમૂહ જ્યારે સૂર્યના કિરણોવડે સૂકાઈ જાય છે ત્યારે તેમાં રહેલા અનંત જીવોનો વિનાશ થાય છે, તેથી કરીને મુનિજનો કુવા વિગેરે જળાશયો અને કિલ્લા વિગેરેના કાર્યમાં ઉદ્ધારીનતા ધારણ કરે છે (કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદેશ આપતા નથી.) ” આ પ્રમાણે સાંભળી અતિ ક્રોધ પામેલા રાજાએ ધનપાળનાં નેત્રો ખેંચી કાઢવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. તે વિચાર તેની ચેષ્ટાથી પડિતે જાણી લીધો.

ત્યારપછી નગરના દરવાજામાં પેસતાં જ રાજાએ એક બાળિકાને ખલે ટેકો દબને ચાલતી અને અતિ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મસ્તકને કંપાવતી એક વૃદ્ધાને સન્મુખ આવતી જોઈ. એટલે ‘ આ ડોશી શું કહે છે ? ’ એમ ધનપાળને પૂછ્યું. ત્યારે ધનપાળ બોલ્યો—“ હે સ્વામી ! આ બાળિકા વૃદ્ધાને કાંઈક પૂછે છે, તેના જવાબમાં વૃદ્ધા મસ્તક કંપાવીને ના પાડે છે. ” રાજાએ પૂછ્યું—“ તે શું પૂછે છે ? અને ડોશી ના કેમ પાડે છે ? ” પડિત બોલ્યો—“ તે બાળિકાના પ્રશ્ન તથા વૃદ્ધાના જવાબ આ પ્રમાણે છે. બાળિકા આપને જોઈને ડોશીને પૂછે છે કે—શું આ નંદી (શંકર) છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું વિષય છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું આ ઇંદ્ર છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું આ નળ રાજા છે ? ના, તે નથી. ત્યારે આ કુખેર છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું વિદ્યાધર છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું કામદેવ છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું ચંદ્ર છે ? ના, તે નથી. ત્યારે શું વિદ્યાતા છે ? ના, તે નથી. ત્યારે આ કોણ છે ? ડોશી કહે છે—હે બાળિકા ! આ તો કીડા કરવાને નીકળેલા ભોજરાજા છે. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે—

“વરદાન માગો.” પંડિત બોલ્યો કે—“ જો પ્રસન્ન થયા હો તો મારાં નેત્રો મને પાછાં આપો.” રાજાએ કહ્યું—“ તમારાં નેત્રો તો તમારી પાસેજ છે.” પંડિત બોલ્યો—“ છે, પણ નહીં જેવાંજ છે.” રાજાએ કહ્યું કે—“ શી રીતે ? ” પંડિતે કહ્યું કે—“ તમે તે નેત્રો મનથી લઇ લીધાં છે.” રાજાએ પૂછ્યું કે—“ તે તમે શાથી જાણ્યું ? ” પંડિત બોલ્યો—“ આકાર, ઈગિત, ગતિ, ચેષ્ટા, વચન તથા નેત્ર અને મુખના વિકારવડે અંદરનું મન જણાઇ આવે છે.” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું—“ એમ હોય તો તમે સ્વસ્થ થાઓ, જાઓ, તમારાં લોચન તમને પાછાં આપ્યાં.” એ રીતે પંડિતની ઉપર રાજાએ મોટો પ્રાસાદ કર્યો.

એકદા વનમાં મધને ઝરતા મધપુડાને જોઇ ભોજરાજાએ ધન-પાળને પૂછ્યું કે ‘આ કેમ ઝરે છે ?’ ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ જ્યારે પાત્ર મળે છે ત્યારે આપવા માટે ધન હોતું નથી અને જ્યારે ધન હોય છે ત્યારે પાત્ર મળતું નથી. આવી ચિંતામાં પડેલો મધપુડો અશ્રુપાત કરીને રૂદ્ધ કરતો હોય એમ મને લાગે છે.” રાજાએ પ્રસન્ન થઇ શ્લોકમાં જેટલા અક્ષર હતા તેટલા લાખ રૂપીઆનું ધનમ આપ્યું.

એકદા રાજા સરસ્વતીકંઠાભરણુ નામના પ્રાસાદમાં જતા હતા, ત્યાં ધનપાળ પંડિતને સર્વજ્ઞશાસનની પ્રશંસા કરતો જોઇ પૂછ્યું કે—“તમારા જૈનદર્શનમાં અમુક કાળે તો સર્વજ્ઞ હતા, પરંતુ હમણાં-અત્યારે કેઈ અતિશય જ્ઞાનવાળા છે ? ” પંડિતે કહ્યું—“અ-રિહંતે કહેલા શ્રીઅર્હતચૂડામણિ નામના બ્રંથમાં ત્રણ જગતમાં રહેલા પદાર્થોનું ત્રણ કાળના વિષયવાળું જ્ઞાન અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે.” તે સાંભળી રાજા તેની પરીક્ષા કરવા માટે ત્રણ દ્વારવાળા મંડપમાં બેઠો, અને પછી પંડિતને પૂછ્યું કે—“ હું આ ત્રણ દ્વાર-માંથી કયા દ્વારથી નીકળીશ ? ” આ પ્રમાણે શાસ્ત્રને અસત્ય કરવા માટે તેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે પંડિતે “ બુદ્ધિમાત્રા ત્રયોદશી ” (માત્ર બુદ્ધિજ ત્રયોદશીની છે) એ પાઠ સત્ય કરવા માટે રાજાના પ્રશ્નના જવાબ તરીકે જે લખવું હતું તે ભોજપત્ર પર લખી તે ચીઠી મીઠાળમાં નાંખી રાજાના સ્થગીધરના હાથમાં તે મીઠાળ આપ્યું. પછી રાજાને કહ્યું કે—“ આપ હવે ગમે તે દ્વારમાંથી બહાર નીકળો, મેં ઉત્તર લખી આપ્યો છે.” તે સાંભળી “ પંડિતે કેવી બુદ્ધિ વાપરી હશે ? ” એ ચિંતામાં મગ્ન થયેલા રાજાએ વિચાર્યું કે—“ આ ત્રણ દ્વારમાંથી કેઈ પણ એક દ્વાર તેણે લખ્યું હશે, માટે હું ત્રણે દ્વારનો ત્યાગ કરું, એટલે તેનું લખેલું અસત્યજ થાય.” એમ વિચારી

રાજાએ સૂત્રધારને ઘોલાવી તેની પાસે મંડપની પદ્મશિલા કઢાવીને તે દ્વારમાંથી નીકળ્યો. પછી તે મીઠાળ લાંગી તેમાંથી ચીઠ્ઠી કાઢીને વાંચી, તો તે અક્ષરોનો તેને તેવોજ અર્થ લાગ્યો. એટલે તેમાં લખેલનો અર્થ એ હતો કે—“ માત્ર ત્રણ દિશિની બુદ્ધિજ છે. ” અર્થાત્ આ વખતે ત્રણ દિશાના દ્વારમાંથી કયા દ્વારે રાજા નીકળશે એમ બુદ્ધિ પ્રવર્તે પણ રાજા તે ત્રણેમાંથી નીકળશે નહીં; અર્થાત્ ચોથા દ્વારથીજ નીકળશે. ’ આ પ્રમાણેનો તેનો ઉત્તર જાણી રાજાએ અત્યંત આશ્ચર્ય પામી શ્રીજિનશાસનની પ્રશંસા કરી.

એક વખત બ્રાહ્મણોએ ગાયત્રી પવિત્રતાનું વર્ણન કર્યું, ત્યારે રાજાના પૂછવાથી પડિત બોલ્યો કે—“ હે રાજન્ ! ગાય વિષ્ટા ખાય છે, વિવેક રહિત છે, પોતાના પુત્ર સાથે પણ આસક્તિથી મૈથુન સેવે છે, તથા પગો અને શીંગડાંવડે પ્રાણીઓને હણે છે. તો તેને કયા ગુણથી વંદ (પવિત્ર) કહેવી ? વળી જે ગાય સર્વ તીર્થાનું, ઋષિઓનું અને દેવતાઓનું સ્થાન હોય તો તેને વેચાય કેમ ? દાવાય કેમ ? અને હણાય કેમ ? કદાચ દુધ આપવાના ગુણથી તેને વંદ કહીએ તો મહિષી (ભેંસ) પણ કેમ વંદ નહીં ? કારણ કે મહિષીથી તેમાં કાંઈ પણ વિશેષપણું દેખાતું નથી. ” તેમજ—“ વિષ્ટાનું ભોજન કરનાર ગાયોનો સ્પર્શ કરવાથી પાપ નાશ પામે છે, અસંજી એવા વૃક્ષો વંદ છે, યજ્ઞમાં હોમેલા બકરાને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, બ્રાહ્મણોએ ખાધેલા અન્નથી પિતૃઓની તૃપ્તિ થાય છે, છળ કપટમાં તત્પર એવા દેવો આપ્ત છે અને અગ્નિમાં હોમેલા બળિદાનથી દેવતાઓની તૃપ્તિ થાય છે. ઈત્યાદિ વેદની અત્યંત તુચ્છ વાણીની લીલા કાણુ જાણે છે ? કોઈ જાણતું નથી. ” અર્થાત્ તેમાં સત્ય શું છે તે કોઈ રીતે કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.

એકદા બીજાઓ પાસેથી જિનપૂજામાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા પડિતને જાણી રાજાએ તેને પુષ્પની છાબડી વિગેરે પૂજાની સામગ્રી આપીને કહ્યું કે—“ દેવોની પૂજા કરી આવો. ” ત્યારે તે પડિત શિવાલયાદિક સ્થાનોમાં માત્ર ભમીને જ છેવટ જિનચૈત્યમાં જઈ જિનેશ્વરની વિદ્યપૂર્વક પૂજા કરી પાછો આવ્યો. આ વૃત્તાંત દ્વંતના મુખથી રાજાએ પ્રથમથીજ જાણ્યો હતો, તેથી રાજાએ તેને શિવની પૂજા નહીં કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ હે રાજન્ ! જે દેવને મસ્તક નથી તેના કંઠમાં પુષ્પની માળા શી રીતે પહેરાવવી ? જેને કપાળ નથી તેને તિલક કયાં કરવું ? જેને કાન નથી તેની પાસે

ગીત નૃત્ય શી રીતે કરવાં ? તથા જેને પગ નથી તેના પગમાં પ્રણામ શી રીતે કરવા ? ” વિગેરે.

એકદા ધનપાળે ઝકપભપંચાશિકા નામનો સ્તુતિ ગ્રંથ બનાવીને સરસ્વતીકુંઠાભરણુ નામના પ્રાસાદમાં પોતે બનાવેલી પ્રશસ્તિ પદિકા રાજાને બતાવી. રાજાએ તેના પર લખેલો શ્લોક વાંચ્યો. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો.—“ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવો, શત્રુનું શરીર વિદારવું અને બળીરાજાની લક્ષ્મી લઈ લેવી—આ ત્રણ કાર્ય કરવા માટે પુરાણપુરૂષ વિષ્ણુને ત્રણ જન્મ લેવા પડ્યા હતા; પરંતુ આ યુવાન બળવાન રાજાએ તો તે ત્રણે કાર્યો એકજ જન્મમાં કર્યા છે.” આ કાવ્ય જોઈ પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેને ધનામમાં તે પદિકાના તોલ જેટલો સુવર્ણકુળશ આપ્યો. પછી તે પ્રાસાદમાંથી બહાર નીકળતાં તેના દ્વારમાં રતિની સાથે હાથ તાળી દેતા કામદેવની મૂર્તિ જોઈ રાજાએ પંડિતને કામદેવના હાસ્યનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે પંડિત બોલ્યો કે—“ જેનો સંન્યય ત્રણ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે એવા આ શંકર હંમણું વિચોગથી કાયર બની પોતાની સ્ત્રીને પોતાના અર્ધ શરીરવડે ધારણુ કરે છે. તેથી ‘હે પ્રિયા ! આ શંકરને આપણે કેવા છુટ્યા ? ’ એ પ્રમાણે કહી પ્રિયાના હાથને પોતાના હાથવડે દાબતો અને હસતો કામદેવ જયવંત વર્તે છે. ” તથા—“ પાણિગ્રહણુ વખતે ભતિ (રાખ) થી શણગારેલું શંકરનું શરીર રોમાંચિત થતું જયવંત વર્તે છે, કે જે શંકરના શરીરને વિષે ભસ્મરૂપ થઈ ગયેલો પણ કામદેવ જાણે અંકુરિત થયો હોય તેમ દેખાય છે. ”

ત્યારપછી ત્યાંજ રાજાએ દુર્બળ શરીરવાળા ભૂંગી નામના શંકરના અનુચરની મૂર્તિ જોઈને તેની દુર્બળતાનું કારણ પંડિતને પૂછ્યું, ત્યારે પંડિત ધનપાળ બોલ્યો કે—“ આ શંકર જો દિગંબર છે તો તેને ધનુષ ધારણુ કરવાનું શું કારણ છે ? જો શસ્ત્રધારી છે તો શામાટે શરીરે ભસ્મ ધારણુ કરે છે ? જો ભસ્મ ધારણુ કરે છે તો સ્ત્રી શામાટે રાખે છે ? અને જો સ્ત્રીને રાખે છે તો શામાટે કામદેવ પર દ્વેષ કરે છે ? આ પ્રમાણે પોતાના સ્વામીની પરસ્પર વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાનો વિચાર કરતો આ ભૂંગી માત્ર અસ્થિ શેષ રહેલા અને જેની નસો દેખાય છે એવા શરીરને ધારણુ કરે છે. ”

આ રીતે સિદ્ધ થયેલી સરસ્વતીના પ્રસાદથી નવા નવા

૧ પત્થરની શિલા.

કાવ્યોવડે ધનપાળ પાંડિત ભોજરાજના મનનું રંજન કરતો હતો. એક દિવસ કોઈ વહાણનો વ્યપારી દ્વારપાળ પાસે રજા મંગાવી રાજસભામાં આવ્યો, અને રાજાને પ્રણામ કરી તેણે મીણના પાટીઆ પર પડેલા પ્રશસ્તિના શ્લોકો રાજાને બતાવ્યા. રાજાએ “આ કાવ્યો તમને કયા સ્થળથી મળ્યા છે ?” એમ પૂછવાથી તે વેપારીએ કહ્યું કે—“સમુદ્રમાં માફ વહાણ અકસ્માત સ્ખલના પાશુ, તે જોઈ મેં ખસાસીઆ પાસે મસુદ્રમાં શોધ કરાવી, તો તેમાં કુળી ગયેલ એક શિવાલય જોયું. તેની ફરતું ચોતરફ જળ ઉછળી રહ્યું હતું; પરંતુ તે શિવાલયમાં જરા પણ જળ હતું નહીં. તે શિવાલયમાં જઈને જોતાં એક ભીંત ઉપર અક્ષરો જોવામાં આવ્યા. તેમાં શું લખ્યું હશે ? એ જાણવાની ઈચ્છાથી એક મીણની પાટલી કરી તે અક્ષરો ઉપર દાખી, તેથી તેમાં તે સર્વ અક્ષરો (અવળા) ઉઠી આવ્યા. તેજ આ પાટલી છે.” તે સાંભળી રાજાએ તે પાટલી ઉપર બીજી મીણની પાટલી દબાવી, તેથી તેમાં સર્વ અક્ષરો (સવળા) પડ્યા. પછી તે અક્ષરો રાજાએ પાંડિતો પાસે વંચાવ્યા. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો.—“હે રામભદ્ર ! તમારા જવાથી પાણી કાઢવરૂપ થયું; કાઢવ વૂળરૂપ થયો, વૂળ હાથીના કાનના વાયુથી ઉડીને દિશાઓમાં વ્યાપી ગઈ, પર્વતો નીચા થઈ ગયા, ભૂમિનો સમભાગ વિષમ થયો અને શૂન્ય સ્થળ મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત થયું. આ રીતે આખા જગતે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યો.” તથા—“હે દેવ ! તમારા ભુજદંડના ઉચ્ચ ચમત્કારી પ્રતાપાગ્નિની જવાળાસમૂહથી જાણે ભય પામ્યા હોય તેમ વિષ્ણુ ક્ષીરસાગરમાં પેસી રહ્યા છે, શંકરે પોતાના મસ્તકપર ગંગાનદીને ધારણ કરી છે અને બ્રહ્મા જગતની રચનાનો ત્યાગ કરી કુમંડળમાંથી જળ લઈ પોતાના મસ્તકપર છાંંવા લાગ્યા છે.” તથા—“હે દેવ ! તમારા હસ્તી, અર્ધ અને પત્તિઓના સમૂહે ઉડાડેલી ધૂળવડે આકાશ પૃથ્વી જેવું થઈ ગયું; સૂર્ય નિસ્તેજ થઈને ચંદ્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો, પૃથ્વીના ભારથી પીડા પામેલો શેષનાગ કાચબા જેવો અને કાચબો શેષનાગ જેવો થયો. વધારે શું કહેવું ? દિવસ પણ રાત્રી જેવો દેખાવા લાગ્યો.” તથા—“હે દેવ ! મનમાં થતી ચિંતારૂપી ઉંડા કૂપમાંથી નિરંતર ફરતા મોટા શોકરૂપી અરઘટ (રેંટ) વડે ખેંચેલા, વિશાળ નેત્રોરૂપી ઘડીઓએ મૂકેલી અશ્રુધારાવાળા અને નાસિકારૂપી પરનાળના વિષમ માર્ગથી પડતા એવા બાષ્પરૂપી જળને તમારા શત્રુની સ્ત્રીઓ શ્વાસ લેતી લેતી

નિરંતર સ્તનરૂપી બે ઘડાઓવડે વહુન કરે છે.” આ કાવ્યની પછી એક અર્થ શ્લોક આવા અર્થવાળો તેમાં હતો—“અહો ! પૂર્વે કરેલા કર્મોના વિપાક (ઉદય) પ્રાણીઓને અતિ વિપમ ક્ષણ આપે છે.” આ શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ પૂર્ણ કરવા રાજાએ પાંડિતોને કહ્યું, ત્યારે કોઈ પાંડિત આવા અર્થવાળો ઉત્તરાર્થ બોલ્યો—“જનક રાજાની પુત્રી સીતા ક્યાં ? અને તેનો રાવણને ઘેર નિવાસ ક્યાં ?” બીજા કવિએ આવા અર્થવાળો ઉત્તરાર્થ કહ્યો—“હરિ ! હરિ ! સ્ત્રીને નિમિત્તે રાવણનાં દશ મસ્તકો પૃથ્વીપર લોટાયાં.” એજ પ્રમાણે બીજા સેંકડો પાંડિતોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉત્તરાર્થો કહ્યા. પણ તે સર્વ વિસંવાદવાળા (અણુમળતા) લાગવાથી રાજાએ ધનપાળ પાંડિતને તે ઉત્તરાર્થ પૂરવા કહ્યું, ત્યારે તેણે આવા અર્થવાળો ઉત્તરાર્થ પૂર્યો.—“હરિ ! હરિ ! (રાવણનાં) જે મસ્તકો મહાદેવના મસ્તક ઉપર શોભતાં હતાં, તે મસ્તકો ગૃધ્રપક્ષીનાં પગોવડે લોટાય છે.” તે સાંભળી “આ ઉત્તરાર્થ બરાબર મળતો આવે છે.” એમ રાજાએ કહ્યું, ત્યારે સર્વને ખાત્રી કરી આપવા માટે ધનપાળ બોલ્યો કે—“જે તે રામેશ્વર મહાદેવના દેરાની ભીંતપર લખેલી પ્રશસ્તિમાં આજ અક્ષરો ન હોય અને તેનો આજ અર્થ ન હોય તો મારે આજથી જીવિત પર્યંત બિલકુલ કવિતા કરવી નહીં.” તે સાંભળી તરતજ રાજાએ તેજ વહાણના ખલાસીઓને ફરીથી ત્યાં મોકલ્યા. તેઓ ત્યાં જઈ સમુદ્રમાં પેસી તે દેરામાં જઈ બીજી મીણની પાટલી મૂકી તેમાં બાકી રહેલા અર્થ શ્લોકના અક્ષરો લઈ છ માસે પાછા આવ્યા. રાજાએ તે અક્ષરો જોયા તો તેજ નીકળ્યા; એટલે પ્રસન્ન થઈ રાજાએ ધનપાળને યોગ્ય ઈનામ આપ્યું. એજ રીતે તે પાંડિતે ખાંડિત થયેલી પ્રશસ્તિનાં ઘણાં કાવ્યો પૂરાં કર્યાં અને રાજાની પ્રસન્નતા મેળવી.

એકદા રાજાએ પોતાની સેવામાં ધનપાળ પાંડિતને શિથિલ પ્રવૃત્તિવાળો જોઈ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“હાલ હું એક કથા રચવામાં વ્યગ્ર રહું છું.” તે સાંભળી રાજાએ શિયાળાની ઝડતુ હોવાથી કહ્યું કે—“રાત્રીના છેઢા પહોરે કાંઈ પણ વિનોદનું સાધન નથી, તેથી તે વખતે તે કથા મારી પાસે વાંચો.” ત્યારે પાંડિતે પહેલીજ લખેલી પ્રત લાવી રાજા પાસે તેની વ્યાખ્યા શરૂ કરી. તે મનોહર કથા સાંભળતાં તેનો રસ ચુઈ ન જવાના લયથી રાજાએ તે પુસ્તકની નીચે કચોળા સહિત મુવળું થાળ રાખી તે કથા આદિથી

અંત સુધી સાંભળી. તેના મનોહર આશ્ચર્યકારક કાવ્યોથી ચિત્તમાં વિસ્મય પામી રાજાએ કહ્યું કે—“ હે પંડિત ! આ પુસ્તકમાં કથાનો નાયક જે “ હરિવાહન લખ્યો છે તેને ઠેકાણે જે માફ નામ લખેા અને જે વિનીતાનગરીને ઠેકાણે અવંતીનગરી લખેા, તથા શકાવતાર તીર્થને ઠેકાણે મહાકાળ નામનું શિવાલય લખેા, તો તમે જે માગો તે આપું. ” આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, ત્યારે પંડિત બોલ્યો કે—“ હે રાજા ! અદ્યોત અને સૂર્ય વચ્ચે, સરસવ અને મેરૂપર્વત વચ્ચે, કાચ અને કાંચન વચ્ચે તથા ધતુરાના વૃક્ષ અને કલ્પવૃક્ષ વચ્ચે જેટલું અંતર છે, તેટલું અંતર તમારી અને તેમની વચ્ચે છે. ” વળી તે બોલ્યો કે—

દોમુહય નિરરકર લોહ-મર્દય નારાય તુજ્ઞ કિં મણિમો ? ।

ગુંજાહિં સમં કણયં, તુલંત ન ગઝોસિ પાયાલં ? ॥

“ હે બે મુખવાળા, નિરક્ષર (મૂર્ખ), લોહાની મતિ (ડાંડી) વાળા જનારાય ! (ત્રાજવા !) અમે તને શું કહીએ ? તું ચણાહીની સાથે મુઘર્ણને તોળતાં પાતાળમાં કેમ પેસી ન ગયો ? ”

આ પ્રમાણેનાં કવિનાં વચનો સાંભળી અત્યંત ક્રોધ પામી રાજાએ તે અંથની મૂળ પ્રત પાસે રહેલી બળતી સઘડીમાં નાંખી બાળી દીધી ! તે જોઈ બે પ્રકારે નિર્વેદભાક્ અને બે પ્રકારે અવાહ્-મુખ એવો ધનપાળ પોતાના ઘરની પાછળ એક જીર્ણ કોટડીમાં જીર્ણ માંચાપર નિઃશ્વાસ નાંખતો ચિરકાળ સુઈ રહ્યો. પછી બાળપણમાંજ પંડિત થયેલી તેની તિલકમંજરી નામની પુત્રીએ ત્યાં આવી ભક્તિપૂર્વક પિતાને ઉઠાડી સ્નાન, પાન, ભોજન વિગેરે કરાવી શોકનું કારણ પૂછ્યું. પંડિતે તેણીને તે જણાવ્યું. ત્યારે પહેલી વાર તે કથા લખતાં તેણીએ વાંચી હતી તેથી અને એકજવાર વાંચવાથી કે અવણુ કરવાથી ગ્રહણ કરી શકે તેવી તેણીની બુદ્ધિ હોવાથી તેણીએ સંભારીને આખી કથા લખાવી દીધી, તેથી હર્ષ પામેલા ધનપાળે પુત્રીના નામથીજ તે અંથનું નામ તિલકમંજરી કથા

૧ બે જામડાવાળો લોહનો કોટા-ગજપું. ૨ નિર્વેદ એટલે ખેદને ભાક્ ભજનાર. બીજી રીતે નિર્વેદ-વેદ એટલે શાસ્ત્ર તેને નહીં ભજનાર એટલે જેનું શાસ્ત્ર નાશ પામેલું છે એવો. ૩ નીચા મુખવાળો. બીજી રીતે અવાહ મુખ એટલે મુખમાં જેને વાણી નથી, એવો અર્થાત્ માન ધારણ કરી રહેતો.

એવું રાખ્યું. પછી—“ હે રાજન્ ! તમે ધનના ઇન્ધર છો તો અમે પણ જીવન પર્યંત વાણીના ઇન્ધર છીએ, તમે શૂરવીર છો તો અમે પણ વાદીઓના ગર્વરૂપી જયરતો નાશ કરવાની વિધિમાં અક્ષય આતુર્યને ધારણ કરીએ છીએ; અને તમને ધનાન્ય પુરૂષો સેવે છે તો પાપમળને નાશ કરવા માટે શ્રેતાજનો અમને પણ સેવે છે. જે તમારા ચિત્તમાં મારાપર શ્રદ્ધા નથી, તો મહારા ચિત્તમાં તમારા પર બિલકુલ શ્રદ્ધા નથી; તેથી હું આ જાઉં છું. ” તથા—“ હે રાજન્ ! તમે રાજા છો તો અમે પણ ઉપાસના કરેલી મહા બુદ્ધિના અભિમાનથી ઉત્તત-ઉંચા છીએ, તમે વૈભવથી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છો તો કવિઓ અમારા યશને પણ સર્વ દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે, તો હે માનદ ! આપણા ખન્ને વચ્ચે ઘણો તફાવત નથી. તેથી જે તમે અમારાથી પરાસ્તુ છો તો અમે પણ એકાંતે તમારાથી નિઃસ્પૃહી જ છીએ. ” આ પ્રમાણેના ભાવવાળા બે શ્લોક કહી અથ-દાહથી ઉત્પન્ન થયેલા કોપવાળો ધનપાળ પડિત કુટુંબ સહિત ત્યાંથી નીકળી મેવાડ દેશમાં ગયો. ત્યાંના રાજાએ તેને નાંદસમા નામનું ગામ આપ્યું. તેમાં તે પડિત સુખે કરીને રહ્યો. તે ગામમાં પડિતે બાવન જિનાલયવાળો શ્રી મહાવીર વિહાર (મહાવીર જિનનો પ્રાસાદ) કરાવ્યો.

આ અવસરે કોઈ ધર્મ નામનો વાદીધર કે જે ચૌદ વિધાનો નિધાન અને ચૌદ પ્રકારના વાદમાં જીતનાર હતો, તે ઘણાં છત્ર, ચામર, ટોડર, સુખાસન, વાહન, પાંચસો ચપળ અશ્વો તથા વાજ-ત્રાદિકના આડંબર સહિત શ્રી ભોજરાજની સભામાં આવ્યો, અને બોલ્યો કે—“ હે રાજન્ ! તમારા પડિત પાસે મારી સાથે વાદ કરાવો અથવા તેને આ મારી સાથે રાખેલું જળ પાઓ અને ઘાસ ખવરાવો. જે આપનો કોઈ પડિત મારી સાથે વાદ નહીં કરે તો તમારી પાસેથી જયપત્ર લઇને હું મારા રાખે પગે તે બાંધીશ. ” આવાં વચનો સાંભળી ચિંતાતુર થયેલા ભોજરાજાએ પોતાના સર્વ પડિ-તોને એકાંતમાં બોલાવીને પૂછ્યું કે—“ હવે શું કરવું ? ” ત્યારે સર્વ પડિતો બોલ્યા કે—“ સરસ્વતી દેવી પાસેથી સર્વ વાદીઓનો વિજય કરવાનું વરદાન પામેલા શ્રી ધર્મ કવિની પાસે અમારૂં મોન વિના બીજું કાંઈ પણ બળ ચાલી શકે તેમ નથી; પરંતુ જે ધનપાળ અહીં આવે તો તે જ આના મદજબરનો ઉતારનાર ધન્યતરી થાય

૧ માન આપનાર, બીજો વ્યંગ્ય અર્થ—માનનું ખંડન કરનાર.

તેવો છે. બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ” આપું પંડિતોનું વચન સાંભળી ભોજરાજ પોતે પાંચ છ મુખ્ય માણસોને સાથે લઈને ગુપ્ત રીતે ધનપાળને ઘોડાવવા માટે નાંદસમા ગામમાં આવ્યો, અને બહુમાનપૂર્વક તેને પાંચસો ગામનો ગરાસ દઈ ધારાનગરીમાં આવવા કહ્યું. ત્યારે ધનપાળ ઘોડ્યો કે—“ મોટા સુવર્ણનાં પાત્રોવાળું, સમગ્ર પરિવારથી શોભતું અને વિલાસ કરતી હાથણીઆવડે ગહન એવું આપણા બન્નેનું ઘર હવે સમાન થયું. ” તે સાંભળી હર્ષ પામેલા ભોજરાજએ કહ્યું કે—“ એક વાર અપરાધ કરનાર સર્વ કોઈને બીજી વાર સ્થાન આપવું જોઈએ. દાંત એકવાર પડ્યા પછી બીજીવાર આવે છે, બીજી વાર પડે છે ત્યારે જ મુખ તેનો ત્યાગ કરે છે, એટલે બીજી વાર પડ્યા પછી તેને સ્થાન આપવું નથી. (તે ઉગતા નથી.) એજ પ્રમાણે હું પ્રણામપૂર્વક તમને કહું છું કે મારો એક મોટો અપરાધ કૃપા કરીને તમારે ક્ષમ્ય ગણવો. ” આ પ્રમાણે કહી ઘણા આગ્રહથી મોટા પ્રવેશોત્સવપૂર્વક રાજાએ ધનપાળ પંડિતને ધારાનગરીમાં આણ્યો. ધનપાળને આવ્યો જાણી ધર્મ કવિ શીઘ્ર નાશીજ ગયો ! તે ખબર જાણી શ્રી ભોજરાજ ઘોડ્યો કે—“ ધર્મના સર્વત્ર જય થાય છે એ વચન અસત્ય થયું, પણ ધર્મની શીઘ્ર ગતિ હોય છે એ વચન સત્ય થયું. ”

ઇતિ ધર્મકવિ પ્રબંધઃ

એકદા રાજાએ ધનપાળને પૂછ્યું કે—“ હાલ કાંઈ પ્રબંધાદિક કરો છો ? ” પંડિતે કહ્યું કે—“ હું સ્વામી ! હાલ દૂધ દહીં વિગેરે ગારસનો નાશ થવાથી કાંજ અને રાખ પીવી પડે છે, તેથી ટુકડા શીંગડાંવાળી, ઘણા દુધવાળી અને નાની ઉમરવાળી ભેંશા મને અપાવો. હવે આ કાંજનું પાન મારાથી થઈ શકતું નથી. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને સો ગાયો અપાવી. પછી રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“ તમને ગાયો મળી ? ” ત્યારે ધનપાળ ઘોડ્યો કે—

“ નેવ સયં સંપૂજ્ઞહ નેવ સયં તંપિ ગોસયં રૂક્ષં ।

નરવર વીસંતાઁ વીસંતાઁ ગિહં રૂંતિ ॥ ૧ ॥

(આ ગાથાનો અર્થ ખરાબર ન બેસવાથી લખ્યો નથી. ૨)

૧ અહીં ધર્મ શબ્દે ધર્મ નામનો પંડિત સમજવો. ૨ આમાં એવો ભાવ હોવા સંભવે છે કે ગમે તેવું પણ ગાયનું દુધ ભેંશના દુધ જેવું પૌષ્ટિક હોતું નથી તેથી ભેંશાની જરૂર હતી છતાં આપે ગાયો આપી છે.

આવી ધનપાળની ઉક્તિથી ભોજરાજ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે—“ રસવાળા ધનપાળનાં વચનને અને મલયાચળના ચંદનને દૈ-
યમાં સ્થાપન કરી કયો માણસ સુખી ન થાય ? આનંદ ન પામે ? ”
આ પ્રમાણે તેની પ્રશંસા કરી અને તેને સો ભેંશો આપી.

એકદા ભોજરાજના કરાવેલા નવા સરોવરમાંથી પ્રગટ થયેલા
સુશોભિત મસ્તકવાળા કોઈ જળચરે “ કોણુ જીવે છે ? ” એ પ્રશ્ન
ત્રણ વાર પૂછ્યો, ત્યારે ધનપાળ બોલ્યો કે—“ જેના ઘરમાં પાંચમે
છઠ્ઠે દિવસે શાક થતું હોય, જે ઋણ (દેણા) રહિત હોય અને જે
પ્રવાસી ન હોય તે પુરૂષ હે જળચર ! જીવે છે. ”

એકદા રાજસભામાં ધનપાળ પંડિત આવ્યા નહોતા. તે વખતે
કોઈએ કહ્યું કે—“ ધનપાળ કદાપિ અન્યના દૂષણો બોલતા નથી. ”
તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“ તેણે, તેલથી પાકેલું અનાજ,
શૂદ્રી ભાર્યા, જવનું ભોજન અને પર્વતવાસી લોક-ઐરલા ઘણે કાળે
પણ (સાચવ્યા છતાં) વિક્રિયાને પામે જ છે. ” આ પ્રમાણે જવને
ઘણા દોષવાળા જાણી રાજાએ ધનપાળ આવ્યા ત્યારે તેને જવના
દોષનું વર્ણન કરવા કહ્યું. ત્યારે ધનપાળ બોલ્યો કે—“ હે જવ !
વિવાહાદિકમાં તારા જીવારા કલ્યાણકારક છે, તું ઝાંપક છે, તાપને
હરણ કરનાર છે, તારા દળવડે કરીને પતિત થયેલાની શુદ્ધિ થાય છે,
તારાવડે સ્વસ્તિક વિગેરે મંગળ પૂરાય છે, તારા આઠાથી શ્રાદ્ધમાં
પિતૃઓના પિંડ થાય છે, બળતા અગ્નિમાં તારો હોમ કરે છે તે દેવ-
તાઓને ઈર્ષ્ય છે, મનુષ્યના હાથમાં તારી રેખા પડેલી હોય તો તે રેખ
પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન, વૈભવ, રાજ્ય અને યશઃ આપનારી થાય છે. તો તારી
શી સ્તુતિ કરવી ? ” આ પ્રમાણે અન્યના દોષ ન ગ્રહણ કરવાનો નિયમ
પાળવાથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ ધનપાળ પંડિતને લક્ષ ધન આપ્યું.

દિવસનિસાઘડિમાલં, જીવિયસલિલં જિયાણ ધિત્તૂણં ।

ચંદાઈચ્ચ ચડ્ધા, કાલરહદ્ધં મમાહંતિ ॥ ૧ ॥

“ દિવસ અને રાત્રીરૂપી ઘડીઓની માળને ધારણ કરતા
કાળરૂપી અરંધરૂપે પ્રાણીઓના જીવિતરૂપી પાણીને લઈ ચંદ્ર અને
સૂર્યરૂપી બે બળદો નિરંતર ભમાડે છે—રેરેવે છે.”^૧

ઇતિ ધનપાળ પંડિત પ્રબંધઃ

ભોજરાજના કંકણમાં આવા અર્થવાળી ચાર આર્યાઓ (શ્લોકો) કોતરેલી હતી—“પ્રકૃતિથીજ ચપળ એવી સંપત્તિ જ્યાં સુધી સ્થિર રહી છે, ત્યાં સુધી પરોપકાર કરવાનો અવસર છે. વિપત્તિ અવશ્ય આવવાનીજ છે, તેથી તે આવશે ત્યારે ફરીથી ઉપકાર કરવાનો અવસર ક્યાંથી મળશે ?” ૧ “હે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર ! તારા કિરણોના સમૂહની સમૃદ્ધિવડે સર્વ ભુવનોને ઉજવળ કરે; કારણકે આ અધમ વિદ્યાતા કોઈને ચિરકાળ સુધી સુસ્થિર રહેવા દેતો નથી.” ૨ “હે સરોવર ! અર્થીઓને જળ આપી ઉપકાર કરવાનો આ તારો અવસર છે, માટે તું ઉપકાર કરી લે, કારણકે આ જળ તો ફરીથી પણ મેઘના ઉદય થશે ત્યારે પાછું મળી શકશે.” ૩ “હે નદી ! અત્યંત ઉત્તત થયેલું આ તારૂં પૂર થોડા દિવસજ રહેનારું છે, પરંતુ કાંડે રહેલા વૃક્ષોને પાડી નાંખવાનું પાપ તારે માથે ચિરકાળ સુધી રહેશે.” ૪ “સૂર્ય અસ્ત થયાં પહેલાં જોઈને યાચકોને નથી અપાયું; તે ધન પ્રાતઃકાળે કોનું થશે તે હું જાણતો નથી.” ૫—આ પાંચ શ્લોકો ભોજરાજના પોતાના કરેલા છે. તથા—“હુમેશાં ઉઠીને વિચાર કરવો કે—આજે મેં શું સુકૃત કર્યું છે ? કેમકે આ સૂર્ય તો આયુષ્યમાંથી એક કકડો લઈને અસ્ત પામ્યો છે.” ૧ “લોક મને વાત પૂછે છે કે તારે શરીરે કુશળ છે ? પરંતુ દિવસે દિવસે આયુષ્ય ઓછું થતું જાય છે, ત્યાં અમારી કુશળતા શી રીતે સમજવી ?” ૨ “કાલે કરવાનું કામ આજે કરવું જોઈએ, અને દિવસના પાછલા ભાગમાં કરવાનું કામ પહેલા ભાગમાં કરવું જોઈએ; કારણકે આનું કામ સંપૂર્ણ થયું છે કે નથી થયું ? તેની મૃત્યુ કાંઈ રાહ જોતું નથી.” ૩ “શું મૃત્યુ મરણ પામ્યું છે ? કે શું વૃદ્ધાવસ્થા જીર્ણ થઈ છે ? કે શું વિપત્તિઓ નાશ પામી ગઈ છે ? કે શું વ્યાધિઓજ વ્યાધિઅસ્ત થઈ ગઈ છે ? કે જેથી આ લોકો સર્વે ગર્વિષ્ઠ થઈને ફર્યા કરે છે ?” ૪. આ પ્રમાણે શ્રીહર્ષના કરેલા ચાર શ્લોકો તથા ઉપરના પાંચ મળી કુલ નવ શ્લોકોને ઇષ્ટ મંત્રની જેમ હુમેશાં પ્રાતઃકાળે જપતો ભોજરાજ રાજ્યાદિકમાં મમતારહિત થયો હતો.

ઇતિ વૈરાગ્ય પ્રબંધઃ

એકદા કાંઈ પર્વણી હોવાથી નગરના લોકો સ્નાન કરવામાં વ્યગ્ર હતા, તેથી કોઈ બ્રાહ્મણને ભિક્ષા ન મળવાથી તેની ભાર્યાએ તેને માર્યો. વિપ્રને રાજસેવકો રાજા પાસે લઈ આવ્યા, ત્યારે તે વિપ્ર

બોલ્યો કે—“ મારી માતા મારાથી સંતોષ પામતી નથી, તેમજ મારી ભાર્યાથી પણ સંતોષ પામતી નથી, તે (ભાર્યા) પણ મારી માતાથી કે મારાથી સંતોષ પામતી નથી, અને હું પણ તે (માતા) થી કે તે (ભાર્યા) થી સંતોષ પામતો નથી, તો હે રાજા ! તેમાં કેનો દોષ ? તે કહો.” આનો ભાવાર્થ કોઈ પડિત સમજી શક્યા નહીં. ત્યારે રાજાએ પોતાની બુદ્ધિથી “ સર્વ કલેશનું મૂળ દારિદ્ર્યજ છે ” એમ જાણી તેને ત્રણ લાખ ધન આપ્યું.

એકદા કોઈ પરદેશી વાદી વાદ કરવા માટે ધારાનગરીમાં આવતો હતો. તેવામાં નગરીની બહાર એક ઘોળીને જોઈ તેણે પૂછ્યું કે—“ હે સાડીઓના મેલ કાઢનાર ! આ ધારાનગરીની શી હુકિત છે ? ” ઘોળીએ જવાબમાં આવા અર્થવાળો શ્લોક કહ્યો. —“ અશ્વો તોરણ સહિત ભવનો (ઘરો) ને વહન કરે છે, ગાયો કેસરા (તંતુ) સહિત કમળોનો ચારો કરે છે, અને જ્યાં પીળું દહીં તથા તલમાં તેલ નથી તેવા પ્રાસાદની શ્રેણિના શિખરો ઉપર મૃગલાઓ ચરે છે—એવું આ ધારાનગર છે. ” આ કાવ્યનો ભાવાર્થ નહીં સમજવાથી તે વાદી ચૂપ થઈને પાછાજ ચાલ્યો ગયો.

એકદા ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ કરતાં અર્જુનના રાધાવેદનું વર્ણન આવ્યું, તે સાંભળી ભોજરાજાએ વિચાર્યું કે—“ અભ્યાસ કરવાથી શું દુષ્કર છે. ” એમ વિચારી પોતે નિરંતર તેનો અભ્યાસ કરી વિશ્વપ્રસિદ્ધ રાધાવેદ કર્યો. પછી તેનો ઉત્સવ કરવા માટે આખી નગરીમાં દુકાનો શણગારી મહોત્સવ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે વખતે એક દરજી અને એક તેલી એ બે જણાએ અવજાથી ઉત્સવનો નિષેધ કરી ભોજરાજાને જણાવ્યું કે—“ હે રાજા ! નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી શું ન થઈ શકે ? અમે પણ અભ્યાસથી જ કળા પ્રાપ્ત કરી છે તે જુઓ. ” એમ કહી રાજાની આજ્ઞાથી પેલો તેલી ચંદ્રશાળા (અગાશી) ઉપર ચઢ્યો અને ઠેઠ નીચે પૃથ્વીપર સાંકડા મુખવાળું એક વાસણ મૂકાવ્યું. પછી તે અગાશીમાંથી તેલની ધારા કરીને એક ઘિંદુ પણ બહાર ન જાય તે રીતે તે વાસણમાં તેલ રેડ્યું. પછી દરજીએ પોતાની કળા દેખાડી. તેમાં પોતે સોયમાં પરોવવાના દારાનો છોડાઉંચો કરી પૃથ્વીપર ઉભો રહ્યો. પછી આકાશમાંથી કોઈએ એક સોય પડતી મૂકી, તે સોયમાં તેણે અંધરથી જ અડ્યા વિના તેમજ તેની પડવાની ગતિ પણ રોક્યા વિના તે દારાનો છોડા તેના નાકામાં પરોવી દીધો. આ પ્રમાણે તે બંનેએ પોતપોતાના અભ્યાસની

કુશળતા બતાવી રાજને વિજ્ઞાપિ કરી કે—“હે સ્વામી ! જો શક્તિ હોય તો આપ પણ આ પ્રમાણે કરી બતાવો. ” તે સાંભળી રાજને પોતાની કળાનો ગર્વ નાશ પામ્યો. તે વખતે કેઈ વિદ્વાન આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“હે ભોજરાજ ! મેં રાધાવેદનું^૧ કારણ જાણ્યું છે કે ધારાના વિપરીત શબ્દ (રાધા)ને પણ આપ સહન કરી શકતા નથી. ” એ જ રીતે બીજા કવિઓએ પણ રાજની શ્લોકા કરી, એટલે રાજએ તે સર્વેને લાખ લાખ ધન ઈનામમાં આપ્યું.

એકદા ભોજરાજ અશ્વકીડા કરીને પાછા ફરી નગરના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા હતા, તે વખતે તેણે અશ્વનું ચોકડું ઢીલું મૂક્યું હતું; એટલે તે અશ્વ જેમતેમ કૂદતો હતો. તેથી માણસો આકુળ વ્યાકુળ થઈ આમ તેમ નાસવા લાગ્યા. તેમાં લોકોની ગીરદીને લીધે કેઈ છાશ વેચનારી આભીરીનું મસ્તક કંપવાથી માથે રહેલું છાશનું વાસણ પૃથ્વીપર પડી ફૂટી ગયું, અને નદીની જેમ છાશની નીક ચાલી. તો પણ તે હસતી જ ઉભી રહી. તે વખતે—“તકાદિકનો નાશ થવાથી બીજા આભીરીઓ રૂએ છે અને તું કેમ હસે છે ?” એ પ્રમાણે રાજએ તેણીને પૂછ્યું, ત્યારે તે પોતાનું હસવાનું કારણ બોલી કે—“પ્રથમ મને રૂપવંત જાણીને રાજએ હરી, રાજને મારીને હું મારા પતિ સાથે નાહી, માર્ગમાં પતિ સર્પડાંશથી મરણ પામ્યો, ત્યાંથી ચોરે પકડી, તેણે દેશાંતરમાં જઈ વેશ્યાને વેચી, પછી વિધિના વશથી હું ગણિકા થઈ, ત્યાં પુત્રને જન્મ તરીકે પામવાથી મેં તે પાપનો નાશ કરવા ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો, દૈવયોગે અકસ્માત વૃષ્ટિ થવાથી તે ચિતા પૂરમાં તણાણી ને છુઝાઈ ગઈ, તેમાંથી ભરવાડે કાઢીને મને પોતાની સ્ત્રી કરી, હે રાજન ! મેં આટલાં દુઃખો સહન કર્યાં છે તો આજે આટલા માત્ર તકના નાશથી શો શોક કરું ?”

આ અર્થ જણાવનાર લોકમાં પ્રચલિત કાવ્ય આ પ્રમાણે છે:—

“નૃપ માર ચલી અપને પતિપે, પીઉ સર્પ ડર્યો દુઃખસે ડર હું;
લધુ ચોર લીધે વનવાસ ગઈ, બન વેચ દઈ બીશીયા ઘર હું;
મૃત સંગ ભયો જલનેકો ચલી, જળ પૂર ભયો નીકસી તર હું;
મહારાજ ! મૃતો અખ આહિરકે, ઘર છાછકો ચોચ કહા કર હું.”

૧ રાધાનો તમે વેધ શા માટે કર્યો ? તેનું કારણ મેં જાણ્યું છે કે ધારા શબ્દના જે વિપરીત અક્ષરો રાધા તેને આપ સહન કરી શકતા નથી તેથી તેને તમે વીધી છે.

આ પ્રમાણે સાંભળી તેણીનું કર્મજનિત વિપક્ષ ચરિત્ર જાણી રાજાએ તેને કહ્યું કે—“ તું આભીરના યુદ્ધવાસને મુકી દે અને મારી ધર્મની બહેન તરીકે મારી દાનશાળામાં રહી દાન પુણ્યાદિક સુકૃત્યો વડે આ તારા લજ્જાપાત્ર અને કલકથી અંકિત શરીરને અત્યંત નિર્મળ કર. ” આ પ્રમાણે ગુરૂની જેમ રાજાનું શુદ્ધ બોધવાળું અને મધુર વચન સાંભળી તે ગોપવધુ રાજાના કહેવા પ્રમાણે ધર્મકર્મમાં તત્પર થઈ અને અનુક્રમે સમય આવે મરણ પામી સદ્ગતિએ ગઈ.

ઇતિ ગોપગૃહિણી પ્રબંધઃ

એકદા રાજાએ સર્વ દર્શનીઓને બોલાવી મુક્તિમાર્ગનો પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે તે સર્વે દર્શનીઓએ પોતપોતાના દર્શનનો પક્ષપાત કર્યો. રાજાએ ચોક્કસ સત્યમાર્ગ જાણવાની ઇચ્છાથી સર્વને એકત્ર કરી છ માસની અવધિ આપી. તેથી તેઓ શ્રી સરસ્વતી દેવીની આરાધના કરવા લાગ્યા. છ માસને અંતે રાત્રીને છોડે શારદાએ આવી રાજાને કહ્યું કે—“ જાગે છે ? ” રાજાએ ‘હા’ કહી. એટલે તેને ઉઠાડી આવા અર્થવાણો શ્લોક તેણે કહ્યો—“ બોદ્ધ ધર્મનું શ્રવણ કરવું, અરિહંતનો ધર્મ આચરવો, વૈદિક ધર્મ વ્યવહારમાં લેવો અને પરમ શિવનું ધ્યાન કરવું. ” આ શ્લોક રાજાને કહ્યા પછી સર્વ દર્શનીઓને પણ કહીને ભારતી દેવી અદ્વૈત થઈ. ત્યારપછી સર્વ દર્શનીઓએ આ સરસ્વતીનો કહેલો શ્લોક તથા “ અહિંસામય ધર્મ આચરવો, સરસ્વતી દેવીને માનવી અને ધ્યાનવડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવું. આવો સર્વ દર્શનીઓનો સિદ્ધાંત છે. ” આવા અર્થવાણો બીજો નવો શ્લોક કરી તે બન્ને શ્લોકોવડે રાજાને ધર્મનો નિર્દોષ નિર્ણય આપ્યો.

ઇતિ ધર્મનિર્ણય પ્રબંધઃ

એકદા ભોજરાજા મહેન્દ્રને નમસ્કાર કરવા માટે શિવાલયમાં પ્રવેશ કરતો હતો, તેવામાં કેઈ કવિ બોલ્યો કે—“ હે રાજન ! ક્યાં જાઓ છો ? આ જગત તો ઈશ્વર (શંકર) રહિત થયું છે. ” રાજાએ પૂછ્યું—“ શી રીતે ? ” કવિ બોલ્યો—“ શંકરનું અર્ધ શરીર દાનવના વૈરી (વિષ્ણુ) એ લઈ લીધું અને અર્ધ શરીર પાર્વતીએ લઈ લીધું. તેથી સર્વ વિશ્વ ઈશ્વર રહિત થઈ ગયું છે. તેમજ તે ઈશ્વરનાં ઉપકરણો પણ જતા રહ્યા છે તે તમે સાંભળો.—ગંગા સમુદ્રમાં જતી

રહી, ચંદ્રની કળા આકાશમાં ગઈ અને શેષનાગ પાતાળમાં ગયો. બાકી જે તેનું સર્વજ્ઞપણું અને ઈશ્વરપણું તે તમારી પાસે આવ્યું અને છેવટનું જે તેનું લિક્ષાટન હતું તે મારી પાસે આવ્યું છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપ્યું.

એકદા ભોજરાજા કીડાઉદ્યાનમાં કોઈ વૃક્ષની છાયા નીચે પર્યંક ઉપર બેઠા હતા, તે વખતે સંભવદેવ નામના કવિએ આવી વૃક્ષના ભિષથી રાજાને કહ્યું કે—“ હે વૃક્ષ ! તેં સુગંધવડે વાયુને, કેમળ પત્રોવડે મૃગાને, ત્વચાવડે તાપસાને, પુષ્પોવડે ભ્રમરોને, ફળોવડે પક્ષીઓને, છાયાવડે તાપથી પીડાયેલાને અને સ્કંધવડે ગંધહસ્તીઓને—એમ સર્વને કૃતાર્થ કર્યા છે, તેથી તુંજ વિશ્વનો ઉપકાર કરવા સમર્થ છે, અને તેજ બીજા વૃક્ષોને આપત્તિ રહિત કર્યા છે. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને લક્ષ ધન આપ્યું. તે કૃતાર્થ થઈને પોતાના દેશ તરફ જતો હતો, તેવામાં માર્ગમાં તેને બીજો કોઈ કવિ ભોજરાજા પાસે આવતો સામો મળ્યો. તેને સંભવદેવે પૂછ્યું કે—“ હે વિદ્વાન ! તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” તે બોલ્યો કે—“ સમગ્ર શાસ્ત્રનો પાર પામેલા ભોજરાજાને મળવા જાઉં છું. ” ત્યારે સંભવદેવ બોલ્યો કે—“ તે રાજાને તો અક્ષરો પણ વાંચતા આવડતા નથી; કેમકે તેણે મને મારા લલાટમાં લખ્યા કરતાં પણ વધારે આપી દીધું છે. ” પછી પેલો કવિ અનુક્રમે ભોજરાજાના દ્વાર પાસે આવ્યો. દ્વારપાળે રાજાની આજ્ઞા મેળવી તેને સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. રાજાને જોઈ તે કવિ બોલ્યો કે—“ હે ભોજરાજા ! શત્રુના ઈશ્વરથી કાદવવાળા થયેલા અને ખડ્ગની ધારાઈપ માર્ગમાં થઈને લક્ષ્મી શી રીતે તમારી પાસે આવી ? અને તમારી પાસે હતો તે યશ શી રીતે તે માર્ગે થઈને નીકળી દૂરદેશ ગયો ? ” તથા—“ હે પૃથ્વીનાથ ! ચાર સસુદ્રોમાં મગ્ન થવાથી જાણે યાદ ગઈ હોય એવી તમારી કીર્તિ તાપવા માટે સૂર્યમંડળમાં ગઈ છે. ” તથા—“ હે રાજા ! તમારી ગર્જનાનો શબ્દ શત્રુની સ્ત્રીઓનો ગર્ભપાત કરવાથી પાપવાળો થઈને ગંગાનદીને દોહા પમાડતો સતો સ્નાન કરતો હોય તેમ જણાય છે. ” તથા—“ આ ત્રણ ભુવન તમારા યશાઈથી રાજહંસને રહેવાનું પાંજરું છે, અને તેમાં રહેલા સાતે સસુદ્રો પાણીનાં પાત્રરૂપ છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને ચાર લક્ષ દ્રવ્ય ધનનામ તરીકે આપ્યું.

ઈતિ સંભવદેવ પ્રબંધઃ

એકદા ગજેન્દ્રના પાલકે રાજા પાસે આવી પ્રણામ કરીને કહ્યું કે—“હે દેવ ભોજનરેન્દ્ર ! સિંહલદ્વીપના રાજાએ સવાસો મદ ઝરતા હાથીઓ અને દિવ્ય સોળ મોટા મણિઓ આપને ભેટ મોકલ્યા છે.” તે વખતે ગાવિન્દ પંડિત બોલ્યો કે—“હે રાજા ! કવિઓની જેમ હસ્તીઓની સ્થિતિ પોતાના મંદિરમાં અથવા રાજા-મંદિરમાં જ હોય છે, પણ ભૂષિત શરીરવાળા તેઓ ધ્યાનની જેમ ઘેર ઘેર ભમતા નથી.” પછી રાજા તે હાથીઓને જોવા નગરી બહાર ગયા. તે અવસરે કાશ્મીર દેશનો નિવાસી તંદુલદેવ નામનો મહાકવિ રાજાની પાસે આવી સ્વસ્તિ કહીને ઉભો રહ્યો. તેને પરદેશથી આવેલો જોઈ રાજાએ પૂછ્યું કે—“હે બુદ્ધિમાન ! તમારું નિવાસસ્થાન કયાં છે ?” કવિએ જવાબ આપ્યો.—“હે માલવ દેશના ઈન્દિર ! જે દેશમાં જડતાડપી વૃક્ષને કાપી નાંખવામાં કુહાડી સમાન સરસ્વતી દેવી રહે છે, તે દેશમાં (કાશ્મીરમાં) હું વસું છું.” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને પાંચ ગજેન્દ્રો આપ્યા. ત્યારપછી બીજા કોઈ વિદ્વાને આવી રાજાને કહ્યું કે—“હે ભોજરાજા ! તપવડે સર્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એવો કોઈ તપજ નથી, કે જેનાથી તું કલ્પવૃક્ષ દષ્ટિગાચર થઈ શકે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને દશ ગજેન્દ્રો આપ્યા. ત્યારપછી રાજા સિંહાસનપર બેઠા, તેટલામાં કોઈ વિપ્રપુત્ર ગાઠ સ્વરે પોદારે કર્યો, તે સાંભળી સર્વે સંભ્રાંત થયા. એટલે “અરે ! તું કેમ પોદાર કરે છે ?” એમ તેને પૂછતા પૂછતા રાજાસેવકે રાજા પાસે લાવ્યા. રાજાના પૂછવાથી તે બોલ્યો કે—“હે દેવ ! સાંભળો. હે મહાન્મત્ત હસ્તીઓના દાતાર રાજા ! તમારા દાનરૂપી સમુદ્રમાં હુમતા દારિદ્રને કોઈ હસ્તનું અવલંબન પણ આપતું નથી, તેથી હું પોદાર કરું છું.” તે સાંભળી રાજાએ તેને ત્રીશ હાથી આપ્યા. ત્યારપછી કોઈ અંધ વિદ્વાન પોતાની પત્ની સહિત રાજા પાસે આવી સ્વસ્તિ કહી બોલ્યો કે—“ભોજરાજાને પોતાના હાથીઓનું દાન કરતો જોઈને પણ પાર્વતી (પોતાના પુત્રનું પણ કદાચ દાન ઈર્ષ દેશે એવા ભયથી) ગજેન્દ્રની જેવા બુખવાળા પોતાના પુત્ર ગણપતિની વારંવાર સંભાળ લે છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને બાકીના સમગ્ર હાથીઓ આપી દીધા. આ પ્રમાણે સર્વ ગજેન્દ્રોનું દાન કરી રાજા પોતાને ઘેર આવી વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“અત્યારે મારી જેવો દાતાર પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પણ જણાતો નથી.” એ પ્રમાણે પોતેજ પોતાની સંખ્યાત અતિશય માની ગર્વરૂપી ભૂતથી પરભવ પામ્યો અને—

“જે કોઈએ ક્યું નથી તે મેંજ ક્યું; જેવું કોઈએ દાન ક્યું નથી એવું મેંજ દાન ક્યું; અને જે અસાધ્ય હતું તે મેંજ સાધ્યું; તેથી હવે મારા ચિત્તમાં કોઈપણ ખેદ નથી. (કોઈ કરવાપણું બાકી રહ્યું નથી.) ” આ પ્રમાણે વારંવાર તે પોતેજ આત્મશ્લાઘા કરવા લાગ્યો. તે વખતે બુદ્ધિસાગર નામના તેના મુખ્યમંત્રીએ રાજાનો તે ગર્વ જાણી શ્રીવિક્રમરાજાનું પુણ્યપત્રક કૌશમાંથી મંગાવી જોયું; તો તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું કે—

“ એકદા વિક્રમરાજા કાર્ય કરવાના મંડપ (સભા)માં બેઠા હતા, ત્યાં તેણે તૃપ્તાથી વ્યાકુળ થવાથી જળ માગ્યું. તેમાં તે આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“ સર્જનના ચિત્ત જેવું સ્વચ્છ, દીન માણસની પીડાની જેવું લઘુતર (અતિ શીઘ્ર), પુત્રના આસિંગન જેવું શીતળ, બાળકના વચન જેવું મધુર તથા એલાયચી, મુગંધીવાળો, લવિંગ, ચંદન અને ઉત્તમ કપૂરથી મિશ્ર તેજઃ પાટલાપુષ્પ, કમળ, કેતકીના પુષ્પ વિગેરેવડે સુવાસિત પાણી જલદીથી લાવો. ” તરતજ મંત્રી જળ ભરેલું સુવર્ણનું ક્યોળું લાવ્યો. તે વખતે એક વૈતાલિક (ભાટચારણ) આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“ હે પૃથ્વી-પતિ ! તમારા મુખકમળમાંજ સરસ્વતી રહેલી છે, તમારો અધરોષજ સદા શોણ ? (રાતો) છે, તમારો હાથજ રામચંદ્રનું પરાક્રમ સ્મરણ કરવામાં કુશળ એવો દક્ષિણ સમુદ્ર છે, આ રવાહિનીઓ (સેના) તમારા પાર્શ્વભાગને કદાપિ છાડતી નથી અને આ તમારું અંદરનું ક્ષમાનસ (મન) નિરંતર સ્વચ્છ છે, છતાં તમને જળપાનનો અભિલાષ કેમ થયો ? ” તે સાંભળી પ્રસન્ન થઈ વિક્રમરાજાએ પાંડેય રાજાના દંડમાં આવેલી સર્વ વસ્તુ તેને આપી દીધી. તે વિષે ધર્મપત્રમાં આવા અર્થવાળો શ્લોક લખેલો હતો—“ આઠ કરોડ સુવર્ણ, ત્રાણું તોલા મુક્તાકૃષ્ણ, મદવા-રિના ગંધમાં લુબ્ધ થયેલા જ્ઞમરોવડે કોંઈ પામેલા પચાસ ગજેન્દ્રો, દશ હજાર અશ્વો અને પ્રપંચ કરવામાં ચતુર એવી સો વારાંગનાઓ (ગણિકાઓ)—આટલી વસ્તુ પાંડેય રાજાએ દંડ તરફે મોકલી હતી, તે સર્વ વૈતાલિકને આપી દીધી. ”

“ એકદા વિક્રમરાજાએ દેવપૂજા સમયે ઘોષેલાં વસ્ત્રને કાંઈક મલિન જોઈ તેનું કારણ ધોખણને પૂછ્યું. ત્યારે તે આવા અર્થવાળો

૧ તે નામનો એક દ્રલ. ૨ નદીઓ. ૩ તે નામની નદીઓ.

શ્લોક બોલી કે—“ હે દેવ ! ચતુર એવા દક્ષિણસમુદ્રની સ્ત્રી રેવા (નદી) ની સ્પર્ધા કરનારી જે ગોદાવરી નામની પ્રસિદ્ધ જિગિરિનદી કૃષ્ણને પ્રિય એવા ગોકુળને વિષે રહેલી છે, તે ગોદાવરી નદીનું જળ વર્ષાઋતુનો સમય વીત્યા છતાં પણ તમારા દંડસ્થાને આવતા ગજેન્દ્રોના દંતમુશળથી ઉડાડેલી ધૂળને લીધે હજી સ્વચ્છ થયું નથી. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેણીને તે સર્વ વસ્ત્રો તથા કોટિ સુવર્ણ ધનામમાં આપ્યું. ”

“ એકદા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર વિહાર કરતા અવંતી નગરીમાં આવ્યા. ત્યારે ત્યાંના સંઘે તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—“ હે ભગવાન ! જે તમારી વિદ્યા પ્રભાવવાળી હોય તો ઐંકાર નગરમાં બ્રાહ્મણો જિનચૈત્ય કરવા દેતા નથી, તેથી રાજાના ચિત્તનું રંજન કરી તે નગરીમાં ચૈત્ય થાય તેમ કરી આપો. ” તે સાંભળી સિદ્ધસેન સૂરિ વિક્રમ રાજાને મળવાની ઇચ્છાથી ચાર શ્લોક નવા બનાવી રાજા મહેલના દ્વાર પાસે આવ્યા. પ્રતીહારે તેમને પ્રવેશ કરવા ન દીધો, ત્યારે સૂરિએ આવા અર્થવાળો એક શ્લોક રાજા પાસે દ્વારપાળ મારફત મોકલ્યો—“ આપને જોવાની ઇચ્છાવાળો એક ભિક્ષુ દ્વારપાળના રોકવાથી દ્વાર પાસે ઉભેલ છે, તેના હાથમાં ચાર શ્લોક છે, તે આવે કે જાય ? ” આ શ્લોક સાંભળી ચમત્કાર પામેલા વિક્રમ-રાજાએ આવા અર્થવાળો શ્લોક કહ્યો—“ દશ લાખ દ્રવ્ય અને ચૌદ શાસન (ગામ) તેને આપો. પછી હાથમાં ચાર શ્લોક રાખીને ઉભેલો ભિક્ષુ આવવું હોય તો આવે અને જવું હોય તો જાય. ” તે શ્લોક સાંભળી “ અમારે દ્રવ્યનું કે ગામનું પ્રયોજન નથી. ” એમ કહી તે સૂરિ રાજસભામાં ગયા. ત્યાં ચારે દિશા તરફ ઘુમવાળા સિંહાસન ઉપર રાજા વિક્રમ પૂર્વાભિમુખે બેઠા હતા, તેને જોઈ સૂરિ આ શ્લોક બોલ્યા.—

“ અપૂર્વેયં ધનુર્વિદ્યા, ભવતા શિચ્ચિતા કુતઃ ? ।

માર્ગણૌઘઃ સમમ્બ્યેતિ, ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥ ૧ ॥”

“ હે રાજા ! તમે આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા ક્યાંથી શીખ્યા ? કે જેથી માર્ગણુનો સમૂહ તમારી સન્મુખ આવે છે અને ઝગુણ દિશાઓમાં જાય છે. ”

૧ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી ૨ ખાણ. બીજો અર્થ યાત્રક. ૩ પ્રત્યંયા બીજો અર્થ યશશક્તિ.

તે સાંભળી રાજા પૂર્વદિશાના સિંહાસનનો ત્યાગ કરી દક્ષિણ તરફ મુખ રાખી બેઠા. ત્યારે સૂરિ બીજો શ્લોક બોલ્યા.

“ સર્વદા સર્વદોઽસીતિ, મિથ્યા સંસ્તૂયસે બુધૈઃ ।

નારયો લેભિરે વૃષ્ટં, ન વક્ષઃ પરયોષિતઃ (નારયઃ) ॥૨॥ ”

“ હે રાજન્ ! તમે સર્વદા સર્વનું દાન કરનાર છો એમ પાંડિતો તમારી સ્તુતિ કરે છે તે મિથ્યા છે; કેમકે તમારા શત્રુઓ તમારી પીઠને પામતા નથી અને પરસ્ત્રીઓ તમારા વક્ષઃસ્થળને પામતી નથી. ”

તે સાંભળી રાજા પશ્ચિમાભિમુખે બેઠા. સૂરિ ત્રીજો શ્લોક બોલ્યા-

“ આહતે તવ નિઃસ્વાને, સ્ફુટિતં રિપુહૃદ્ઘટૈઃ ।

ગલિતે તત્પ્રિયાનેત્રે, રાજશ્ચિત્રમિદં મહત્ ॥ ૩ ॥

“ હે રાજન્ ! તમારા પ્રયાણદુંડુભિ વાગ્યા ત્યારે શત્રુના હૃદય-રૂપી ઘડાઓ ધુટી ગયા, અને તેમની પ્રિયાનાં નેત્રો ઝર્યાં-તેમના નેત્રોમાંથી પાણી નીકળ્યાં. એ મોટું આશ્ચર્ય છે. ”

તે સાંભળી રાજા ઉત્તર સન્મુખ બેઠા. સૂરિ ચોથો શ્લોક બોલ્યા.

“ સરસ્વતી સ્થિતા વક્ત્રે, લલ્હમીઃ કરસરોરુહે ।

કીર્તિઃ કિં કુપિતા રાજન્ !, યેન દેશાન્તરં ગતા ? ॥ ૪ ॥

“ હે રાજન્ ! સરસ્વતી તમારા મુખમાં રહી છે, અને લલ્હમી હસ્તકમળમાં રહી છે, તો કીર્તિ ને સ્થાનન મળવાથી શું કોપ પામી છે કે જેથી તે દેશાંતરમાં જતી રહી છે ? ”

આ પ્રમાણે ચારે શ્લોક સાંભળી રાજાએ સિંહાસનપરથી ઉઠી સૂરિને પ્રણામ કરી કહ્યું કે— “ હે પૂજ્ય ! મેં આપને ચારે દિશા-નું રાજ્ય આપ્યું. ” સૂરિ બોલ્યા.— “ હે વિક્રમાર્ક ! તણ અને મણિ તથા ઢેઠું અને કાંચન સમાન માનનારા અમે રાજ્યને શું કરીએ ? ” કારણ કે— “ અમે પગપડે માર્ગમાં ચાલીએ છીએ, નિર્દોષ આહાર એકવાર જમીએ છીએ, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરીએ છીએ, પૃથ્વીપર રાત્રે ક્ષણવાર સુઈએ છીએ, સર્વનો સંગ વર્જીએ છીએ, નિરંતર સમ-તામાંજ રહીએ છીએ અને પરમ જ્યોતિનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરીએ છીએ. તો હે રાજન્ ! અમે રાજ્યને શું કરીએ ? ” વળી— “ જેઓ દિવસે જોડા રહિત પગપડે ચાલે છે, તેઓજ ચારિત્રવંત હોય છે,

વાહુનવડે જનારા બીજાઓ ચારિત્રવંત કહેવાય નહીં.” તથા—
 “કેશનો લોચ, અલ્પ અલ્પ ભોજન, અથાણાદિક મસાલા વિના ખાવું,
 દિવસે નિદ્રા ન કરવી, સ્નાનનો સર્વથા ત્યાગ, ભોજનો પણ સર્વથા
 ત્યાગ અને ઉકાળેલું પાણી પીવું. આ પ્રકારે જેઓની નિરંતર ક્રિયા
 (પ્રવૃત્તિ) હોય તેઓનો કર્મમય વ્યાધિ સ્પષ્ટ હોય તોપણ તે ત-
 કાળ ક્ષીણ થઈ જાય છે.” આ રીતે પૌતાનો આચાર પ્રગટ કર્યા
 છતાં પણ રાજ્યને રાજ્યનો સ્વીકાર કરાવવાના આગ્રહથી ગુરૂના
 ચરણ મૂક્યા નહીં, ત્યારે ગુરૂ ફરીથી બોલ્યા કે—“હે રાજન્ ! સાડું
 ભોજન પણ અમને રચતું નથી, તો રાજ્યને શું ફરીએ ? કારણકે
 સમતાના સુખમા જેમણે મન લીન થયું હોય છે તેમને ભોજન
 કરવા ઉપર પણ દ્વેષ થાય છે તો પછી કામ તો હોયજ ક્યાંથી ?
 મત્સ્યેને ઉપ્પણ સ્થળ પણ બાળે છે તો પછી જાળવલ્યમાન
 અગ્નિનું તો શું કહેવું ? તથા આ તમારું રાજ્ય સંયમસામ્રાજ્યની
 તુલનાને પાસી શકે તેમ નથી. કેમકે “સંયમને વિષે દુષ્કર્મ કરવાનો
 પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, ખરાબ સ્ત્રી અને ખરાબ પુત્રનાં દુર્વચન
 સાંભળવા પડતાં નથી, રાજા વિગેરેને પ્રણામ કરવા પડતા નથી,
 અશન, વસ્ત્ર, ધન અને સ્થાનની ચિંતા હોતી નથી, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
 થાય છે, લોકો પૂજા કરે છે, પ્રશમસુખનો રસ પ્રાપ્ત થાય છે અને
 પરભવમાં સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ ગુણો ચારિત્ર-
 રૂપ સામ્રાજ્યમાં હોય છે, તેથી તેને મેળવવામાંજ બુદ્ધિમાનોએ યત્ન
 કરવો જોઈએ.” વળી રાજ્યને અતે નરકની પ્રાપ્તિ રહેલી છે; કેમકે
 તેમાં મહામોહનો ઉદય થાય છે. કહ્યું છે કે—“ અશ્વોના હેપારવ-
 વડે, ગળેના ગળ્લરવવડે, સુભરોની ભુજના આસ્કેટનવડે, વાજિ-
 ત્રના શબ્દવડે, નાટકાદિક કોતુક જોવાવડે અને સ્ત્રીઓની વાણીવડે
 મોહનિદ્રા વૃદ્ધિ પામે છે. ” ઇત્યાદિ રસિક ચારિત્રાચારને સૂચવનારાં
 કાવ્યો કહેવાથી રંજીત થયેલા શ્રી વિક્રમાર્ક રાજા જૈનશાસનના
 પ્રભાવક સુશ્રાવક થયા, તેણે શ્રી શત્રુજયનો ઉદ્ધાર વિગેરે અનેક
 પુણ્યકાર્યો કર્યાં; અને જાવજીવ પર્યંત શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ચ-
 રણકમળની રેણુરૂપી મકરંદને વિષે ભ્રમર સમાન થયા. ”

આ પ્રમાણે વિક્રમાર્ક રાજાના ધર્મપત્રમાં પ્રથમજ લખેલું અદ્વ-
 ભુત દાન જોઈ ભોજરાજ્યને પૌતાના દાનનો થયેલો ગર્વ તજી દીધો.

ઈતિ ભોજગવં પરિહારક શ્રી વિક્રમાદિત્ય પ્રબંધ.

એકદા સર્વ અંગના આભપણેથી અલંકૃત ભોજરાજ સિંહા-
સનપર બેઠા હતા, તે વખતે પોતે પહેરેલા એકાવળી હારરૂપ અલં-
કારથી ગર્વિષ્ઠ થતા જોઇ કોઈ ચારણ બોલ્યો કે—“ હે ભોજરાજ !
એકાવળી હારને જોઇ તમે મનમાં ગર્વ ન કરો, કારણ કે જેવટ સર્વ
રાજ્યઋદ્ધિનો ત્યાગ કરી આ શરીર ભસ્મરૂપ થવાનું છે. ” આ પ્રમાણે
તેનું વચન સાંભળી તથા દુઃખઘટનું દૃષ્ટાંત સાંભળી સંસારની
અનિત્ય ભાવનાથી ભોજરાજને વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે હાર
ચારણને આપી પોતે ધર્મમાં વિશેષ તત્પર થયા.

એકદા ભોજરાજ સભામાં બેઠા હતા, તે વખતે દ્વારપાળે આવી
કહ્યું કે—“ હે દેવ ! દ્રવિડ દેશમાંથી કોઇ લક્ષ્મીધર નામનો વિદ્વાન
આવી દ્વારમાં ઉભો છે. ” રાજાએ તેને પ્રવેશ કરાવવાનું કહ્યું. તેને
આવતો જોઇ રાજાએ વિચાર્યું કે—“ અહો ! જેઓ આકારથી જ
બીજાઓના મનોરથ જાણીને તેને પૂર્ણ કરે છે તેઓને ધન્ય છે. કાર-
ણકે તેઓને દીનજનોની દીનવાણી સાંભળવાનો વખત આવતો
નથી. ” પછી તે બ્રાહ્મણે આવી રાજાને સ્વસ્તિ કહી આશીર્વાદ
આપ્યો, રાજાએ તેને પ્રણામ કરી આસનપર બેસાડ્યો. પછી તે
વિદ્વાન બોલ્યો કે—“ હે દેવ ! આ તમારી સભા પંડિતોથી મુશો-
ભિત છે અને તમે પોતે પણ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર જેવા છો; તેથી મારે મારી
પંડિતાર્થ શું દેખાડવી ? તો પણ કહું છું કે—“ વિદ્યાતાએ પ્રથમ
ભોજરાજનો પ્રતાપ બનાવી પછી બાકી રહેલા (કાલી નાંખેલા)
પરમાણુઓવડે ઇંદ્રના હાથમાં રહેલું વજ્ર બનાવ્યું, આકાશમાં રહેલો
સૂર્ય બનાવ્યો, અને સમુદ્રમાં રહેલો વડવાનળ બનાવ્યો. ” તે સાંભળી
સમગ્ર સભા આશ્ચર્ય પામી. રાજાએ અક્ષરે અક્ષરે લક્ષ દાન આપ્યું.

ઈતિ લક્ષ્મીધર પ્રબંધઃ

આ અવસરે જ તત્કાળ બીજા પાંચ છ બ્રાહ્મણો રાજસભામાં
આવ્યા. તેમને આવતા જોઇ રાજાનું મુખ કાંઈક ગ્લાનિ પામ્યું અને
તેણે વિચાર્યું કે—“ હુમણાં જ મેં કેટલો બધો વ્યય કર્યો છે અને
તરતમાં જ આ પાંચ છ કવિઓ બીજા આવ્યા ! ” આ પ્રમાણે
વિચાર કરતા રાજાને જાણી મહેશ્વર નામનો કવિ વૃક્ષને ઉદેશી આ
પ્રમાણે અન્યોક્તિ બોલ્યો કે—“ હે ઉત્તમ વૃક્ષ ! તું ચતુષ્પથમાં

(ચૌદામાં) શા માટે ઉગ્યો ? કદિ ઉગ્યો તો ગાઢ છાયાવડે વ્યાપ્ત કેમ થયો ? છાયાવાળો થયો તો પાછો ફળ્યો શા માટે ? ફળ્યા પછી પણ ફળના ભારવડે પૂર્ણ થઈને અત્યંત નમ્યો શા માટે ? માટે હવે તો ચિરકાળ સુધી માણસો તારી શાખાના અથ્રભાગો ખેંચે, ફાલ પ-માડે, મરડે, મચડે, ભાંગે, એ સર્વ દુઃખો કે જે તારીજ ભલભરેલી ચેષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે તેને સહન કર. ” તે સાંભળી તેનાં સત્યવચનથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેને લક્ષ દાન આપ્યું. ત્યારપછી પેલા બ્રાહ્મણે રાજા પાસે આવી જુદા જુદા આશીર્વાદ આપી અનુક્રમે રાજાની આજ્ઞાથી રત્નકંબળના આસનપર બેઠા. પછી તેમાંનો એક કામદેવ નામનો વિપ્ર આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યો—“ હાલમાં આ સર્વ શાક્ટમાન ભોજદેવ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, તેથી હવે કૂર્મ પાતાળગંગાના જળમાં વિચરે, આદિવરાહ તેના કાંઠાપર ઉગેલી મુસ્તા ચરે, શેષનાગ પોતાની ફણામંડળને શિથિલ (હળવું) કરે, દિગ્ગજે કમલિનીના કોળીઆનો સ્વાદ અનુભવો અને સર્વ કુલધર પર્વતો પોતપોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિચરે. કેમકે તે બધા પોત-પોતાની ફરજથી મુક્ત થયા છે. ” તે સાંભળી ચમત્કાર પામેલા રાજાએ તેને સો અશ્વો આપ્યા. ત્યારે કોશાત્રિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે— “ કીડાઘાનમાં આગ્રવૃક્ષની નીચે બેઠેલા રાજાએ વાયુ જેવા વેગવાળા સો અશ્વો કામદેવ કવિને આપ્યા. ”

ઇતિ કામદેવ કવિ પ્રબંધ :

એકદા સિંહાસનપર બેઠેલા રાજાને દ્વારપાળે આવી કહ્યું કે— “ કેઈ માત્ર કોપીન (લંગોટી) જ ધારણ કરનાર કવિ દ્વારમાં આવીને ઉભો છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને પ્રવેશ કરાવવાનું કહ્યું. ત્યારે તે કવિ અંદર આવી ભોજરાજાને જોઈ બોલ્યો કે—“ આજે મારા દારિદ્ર્યનો નાશ થશે. ” આ પ્રમાણે કહી તુષ્ટમાન થઈ હર્ષના અશ્રુ મૂકવા લાગ્યો. રાજાએ તે કવિનાં નેત્રોમાં અશ્રુ જોઈ પૂછ્યું કે—“ હે શ્રેષ્ઠ કવિ ! તમે શા માટે રૂઝો છો ? ” ત્યારે કવિ બોલ્યો કે—“ હે દેવ ! મારા ઘરની સ્થિતિ સાંભળો :—અરે લાજ (ડાંગર) લ્યો, લાજ લ્યો. એ પ્રમાણે માર્ગમાં કેઈ ડાંગર વેચનારનો ઉંચો શબ્દ સાંભળી મારી ભાર્યાએ દીનવચન બોલવાપૂર્વક બાળકના બે કાન જે યતનથી ઢાંકી દીધા, અને મને ક્ષીણ ઉપાયવાળો જોઈ તેણીએ પોતાનાં નેત્રો જે અશ્રુથી વ્યાપ્ત કર્યા, તે મારું અભ્યંતર શલ્ય ખેંચી કાઢવા

તમે જ સમર્થ છો; અર્થાત હું મહા દરિદ્રી છું તેનું દારિદ્ર તમે જ દૂર કરશો. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપ્યું.

ભોજરાજા રાજ્ય કરતો હતો તે અવસરે અવંતીનગરીની સમીપે રહેલા અને ધનધાન્યથી સંપૂર્ણ એવા કેઠ ગામમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તે ધન ઉપાર્જન કરવામાં અતિ કુશળ હતો, પરંતુ ઘણા કૃપણ હતો. તેણે એકદા એતીનું કામ આરંભ્યું. તેના એક ક્ષેત્રમાં ધાન્યની ઘણી સંપત્તિ થઈ, ત્યારે તેણે તે ક્ષેત્રના કેઠ ઉંચા પ્રદેશમાં બેસવાનો માગો બાંધ્યો. પછી તે વિપ્ર જ્યારે તે માળાપર ચડીને બેસતો હતો ત્યારે તેના મનમાં મોટી ઉદારતા આવતી હતી, અને જ્યારે માળાપરથી નીચે ઉતરતો હતો ત્યારે પાછી કૃપણતા આવતી હતી. આ પ્રમાણે નિરંતર થવાથી તે વિપ્ર ઘણા આશ્ચર્યચક્રિત થયા. પછી એકદા શ્રીભોજરાજા ધારાનગરીથી દિવ્યાત્રા કરવા નીકળ્યા, તે આ ગામમાં આવ્યા ત્યારે તે બ્રાહ્મણે રાજાને પોતાની આશ્ચર્યજનક વાત કહી. તે સાંભળી રાજાએ ત્યાં આવી તે સ્થાન જોયું; પરંતુ કાંઈપણ તેણે કારણ જણાવ્યું નહીં. ત્યારે રાજા પોતે તે માળાપર ચડ્યો, તે વખતે તેની પણ ઉદારતા અધિક થઈ. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે—“આખા જગતના મનોરથો હું પૂર્ણ કરી દઉં અને સર્વનું દારિદ્ર ચુરી નાંખું.” ત્યારપછી નીચે ઉતરી રાજાએ વિચાર્યું કે—“આ ગુણ આ ભૂમિનો અથવા આ ભૂમિમાં રહેલી વસ્તુનો હોવો જોઈએ. કહ્યું છે કે—જળમાં તેલ, ખજૂર પુરૂષમાં ગુપ્ત વાત, પાત્રમાં થોડું પણ દાન અને બુદ્ધિમાનને વિષે શાસ્ત્ર; એ સર્વે વસ્તુ (આધાર)ની શક્તિથી પોતાની મેળેજ વિસ્તાર પામે છે.” એમ વિચારી રાજાએ તે બ્રાહ્મણને મોટા દાનવડે સંતુષ્ટ કરી તે આખું ક્ષેત્ર પોતે ખરીદી લીધું. ત્યારપછી તે માળાની નીચે બોદાવવા માંડ્યું. તેમાંથી ખત્રીશ પુતળીઓવાળું ચંદ્રકાંત મણિનું એક સિંહાસન નીકળ્યું. તે ખત્રીશ હાથ લાંબું પહોળું અને આઠ હાથ ઉંચું હતું. તેને કાઢવાને ઘણા પ્રયાસ કર્યા છતાં તે પોતાના સ્થાનથી જરા પણ ચળાયમાન થયું નહીં. ત્યારે એક મંત્રી બોલ્યો કે—“હે દેવ ! મહા પ્રભાવવાળું આ સિંહાસન કેનું હશે ? તે સમજાતું નથી. તેથી પ્રથમ તેની શાંતિક, પૌષ્ટિક અને બળિદાન વિગેરે ક્રિયા કરીએ અને પછી તેને ખસેડીએ તો ઠીક.” તે સાંભળી રાજાએ ખુશી થઈ તેજ પ્રમાણે કરાવ્યું; એટલે તે સિંહાસન અદ્ય પ્રયાસથીજ ચાલ્યું. પછી તેને ધારાનગરીમાં લાવ્યા. અને હજાર સ્તંભોવડે શોભાયમાન રાજસભામાં સ્થાપન કર્યું.

પછી મંત્રી, મહામંત્રી, સામંતરાજા, સેનાપતિ અને ભાટ-ચારણોના સમૂહવડે પરિવરેલો ભોજરાજા શુભ મુહૂર્તે જેટલામાં તે સિંહાસનપર ચડ્યા જાય છે, તેટલામાં તે સિંહાસનમાં રહેલી પ-હેલી પુતળી દિવ્ય પ્રભાવથી મનુષ્યની વાણીવડે બોલી કે—“હે રાજન્ ! આ સિંહાસનને યોગ્ય જેની ઉદારતા હોય, તેજ આ સિંહાસન ઉપર બેસી શકે છે, તે વિના બીજે સામાન્ય માણસ બેસી શકે તો નથી.” આપું વચન સાંભળતાંજ રાજાનો સર્વ પરિવાર આશ્ચર્ય પામી ચિત્રમાં આગેબેલા પુતળા જેવો થઈ ગયો. તે વખતે ભોજરાજા બોલ્યો કે—“હે પુતળી ! કોઈનામાં કાંઈક પણ યોગ્યતા જોઈ છું કે તરતજ હું તેને ઓછામાં ઓછા લાખ ટંક આપું છું; તો મારાથી બીજે કયો પુરૂષ વધારે ઉદાર થઈ ગયેલ છે ?” તે સાંભળી તે પુતળી બોલી કે—“હે રાજન્ ! તમે પોતેજ પોતાની ઉદારતા વર્ણવો છો, તેજ તમારી કૃપણતાને દેખાડે છે; મારે તમારી જેવો બીજે કોણ નિંદાપાત્ર છે ? જો બીજે માણસ કોઈના ગુણ કહ્યે તો તે ગુણ રહિત છતાં પણ ગુણી થાય છે; પરંતુ પોતેજ જો પોતાના ગુણની પ્રશંસા કરે તો તે ઈર્ષ્ય હોય તોપણ લઘુપણું પામે છે.” આ પ્રમાણે સાંભળી ભોજરાજા લડ્ડો અને આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેણે પૂછ્યું કે—“આ સિંહાસન કોનું છે ? અને તેની ઉદારતા કેવી હતી ?” ત્યારે પુતળી બોલી કે—“હે રાજન્ ! સાંભળો. આ સિંહાસન શ્રીવિક્રમરાજનું છે, અને તેની ઉદારતા એટલી બધી છે કે કહી શકાય તેમ નથી.” આ પ્રમાણે બીજી પુતળીઓ એક સાથે બોલી, એટલે ભોજરાજાએ તે સિંહાસન ઉપર બેસવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

એકલા ભોજરાજા કીડા ઉદ્યાનમાં કીડા કરતો હતો, તે વખતે કોઈ ભિલ્લનો છાકરો મધુર સ્વરે ગીત ગાતો હતો. તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેને પાંચ લાખ ટંક આપ્યા. તે વખતે કોઈ મહાકવિએ તે ભિલ્લના પુત્રને ઉન્મત્ત જોઈ તથા રાજાનું તેણે મોટું દાન જોઈ રાજાના હાથમાં રહેલા કમળને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—“રે કમળ ! આમ કરવાથી તારા છતાં ગુણો પણ પ્રકાશમાં આવતા નથી; કારણકે તું લક્ષ્મીનો નિવાસ છતાં પણ તારો કેશર ભમરાઓ ખાઈ જાય છે.” તેનો અભિપ્રાય જાણી ભોજરાજાએ તેને લાખ ટંક આપ્યા. પછી રાજા બોલ્યો કે—“જે કળાવાન હોય તેનેજ ઉત્તમ જનો પૂજે છે, પણ

૧ બીજી પુતળીઓએ વિક્રમરાજાની ઉદારતાની ડર વાત કરેલી છે તે સિંહાસન બીજીમાં છે. ૨ કમળનું નામ. બીજા પક્ષમાં અન્યનો.

કુલીનપણાને પૂજતા નથી; કારણ કે બીજા ઘણા દેવો છતાં પણ મહાદેવ કળાવાન (ચંદ્ર દેવ) નેજ મસ્તકપર ધારણ કરે છે. ”

આ પ્રમાણે ભોજરાજા બોલતો હતો, તેવામાં પાંચ છ બીજા મહાકવિઓ આવ્યા. તેમને જોઈ રાજા ચિંતાતુર થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ હમણાં જ મેં આપણું બધું ધન આપ્યું; તેટલામાં વળી આ બીજા કવિઓ આવ્યા ! ” રાજાનો આવો અભિપ્રાય જાણી પેલો કવિ કમળને જ ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે—“ હે કમળ ! તું બીજા ઉપર શામાટે કોપ કરે છે ? તારા સુગંધી રસ ઉપર જ કોપ કર, કે જે રસને માટે ભમરાઓ તારા દરેક પત્રોતું મર્દન કરે છે. ” આ પ્રમાણે સાંભળી ભોજરાજાનું મુખ પ્રસન્ન થયેલું જોઈ તે કવિ ફરીને બોલ્યો કે—“ કૃપણ માણસ લક્ષ્મીને આપી શકતો નથી, તેમજ ભોગવી પણ શકતો નથી; પરંતુ જેમ નપુંસક પુરૂષ, સ્ત્રી ઉપર માત્ર હાથજ ફેરવે છે તેમ તે પણ લક્ષ્મીપર હાથજ ફેરવે છે. હે દેવ ! લક્ષ્મીપતિ (વિષ્ણુ) ના અંશ વિના બીજા કોઈ તેની પત્ની લક્ષ્મીને ભોગવી શકે ? ન ભોગવી શકે. કોઈની યાચનાથી જે હર્ષિત થાય, અને તેને દાન દઈને જે પ્રિય વચન બોલે, તેને જોઈને કે સ્પર્શ કરીને પણ માણસ સ્વર્ગે જાય છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તે તિલંગ દેશના કવિને લાખ ટંક આપ્યા. ત્યારપછી તે પ્રથમના કવિએ પાસે ઉભેલા પેલા છ કવિઓને કહ્યું કે—“ હે કવિઓ ! હમણાં આ મહાસરોવરના કાંઠા ઉપર બેઠેલા રાજા અત્યારે તમને જેવા મુલલ છે તેવા અંતઃપુરમાં ગયા પછી રહેશે નહીં; તેથી તમારે કાંઈ બોલવું હોય તો બોલો. ” તે સાંભળી તે સર્વ મહાકવિઓએ રાજાનું સર્વ ચેષ્ટિત જાણી લીધું હતું; તેથી તેમાંથી એક મહાકવિએ સરોવરને ઉદ્દેશી રાજાને કહ્યું કે—“ જે સરોવરના માર્ગમાં ખાલી જતા અને ભરાઈને આવતા ઘડાઓનો સંઘટ્ટો થતો નથી, તે સરોવર વૃથા છે. ” રાજાએ તે આ-ક્ષણને લક્ષ ટંક આપ્યા. તે વખતે ગોવિંદ પડિત તે સાતે કવિઓને જોઈ કોપ પામ્યો. તેના કોપનો અભિપ્રાય જાણી બીજા મહાકવિ સરોવરના મિષથીજ બોલ્યો કે—“ હે ઉત્તમ માર્ગમાં રહેલા સરોવર ! તારી અંદર જે મગર વસતા ન હોય, તો તું કોની તૃપ્તિનો ક્ષય ન કરે ? અને તારી અંદર પ્રવેશ કરીને તારું જળ કોણ ન પીએ ? ” તે સાંભળી રાજાએ તેને બે લક્ષ ટંક આપ્યા, અને તે ગોવિંદ પડિતને તેના અધિકારથી દૂર કરી કહ્યું કે—“ તમારે ફક્ત સભામાં આવવું,

પરંતુ આવી દૃઢયથી પણ દુષ્ટતા કોઈની સાથે કરવી નહીં. ” પછી રાજાએ તે સર્વ કવિઓને લક્ષ લક્ષ ધન આપ્યું.

ઇતિ સપ્ત કવિ પ્રબંધ:

એકદા ભોજરાજા નગરની બહાર ઉવાનમાં જતા હતા, ત્યાં ધારાનગરી તરફ આવતા કોઈ બ્રાહ્મણને તેણે જોયો. તેના હાથમાં ચામડાનું કમંડળ હતું, તેથી તે દારિદ્રવર પીડા પામેલો દેખાતો હતો, તો પણ તેનામાં કાંઈક કળાવિલાસ હતો, તેથી તે વિશેષ શોભતો હતો. આ પ્રમાણે જાણવાથી રાજાએ વિચાર્યું કે—“ આ બ્રાહ્મણ દારિદ્ર્યથી અગ્નિથી બળેલો છે તો પણ વિશેષ શોભાને ધારણ કરે છે, તેથી ખરેખર આ કોઈ મહા વિક્કાન હોવો જોઈએ. ” એમ વિચારી રાજાએ પોતાનો પર્વત જેવો ઉંચો અથ તેની પાસે ઉભો રાખી તેને સાલિપ્રાય વચન કહ્યું કે—“ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમારા હાથમાં ચર્મનું પાત્ર કેમ છે ? ” આ પ્રમાણેનું રાજાનું સાલિપ્રાય વચન સાંભળી બ્રાહ્મણે વિચાર્યું કે—“ હું જેને મારે અહીં આવું છું, તેજ આ મહાપુરુષ ભોજરાજા સંભવે છે. ” એમ વિચારી તે બોલ્યો કે—“ આવા ઉદાર ચરિત્રવાળા શ્રી ભોજરાજા પૃથ્વીપર રાજ્ય કરે છે, તેથી પૃથ્વીપર લોહ અને તામ્ર એ બે વસ્તુનો અભાવ થયો છે, તેથી મારી પાસે ચર્મમય પાત્ર છે. ” તે સાંભળી ચમત્કાર પામેલા રાજાએ ફરીથી કહ્યું કે—“ હે વિપ્ર ! હમણાં ધારાનગરીનો રાજા પૃથ્વીપર રાજ્ય કરે છે તેથી લોહ અને તામ્રનો અભાવ થયો એમ કેમ કહો છો ? ” ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ શ્રી ભોજરાજાના રાજ્યમાં બે વસ્તુ દુર્લભ થઈ પડી છે. એક તો શત્રુઓને મારે અસંખ્ય બેડીઓ ઘડાવવાથી લોહ અને બીજું અસંખ્ય તામ્રપત્ર પર લેખો લખી આપવાથી તાંબુ એ બે વસ્તુ પૃથ્વીપર દુર્લભ થઈ પડી છે. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને શ્લોકના અક્ષર ગણી તેટલા લાખ ટંક આપ્યા. તે લઈ બ્રાહ્મણ પોતાના દેશ તરફ ગયો.

એકદા કોઈ કુંભારની સ્ત્રીએ રાજ્યદ્વારમાં આવી દ્વારપાળને કહ્યું કે—“ મારે રાજા પાસે જવું છે. ” તેણે પૂછ્યું—“ તારે રાજાની સાથે શું કામ છે ? તે કહે. ” તેણીએ કહ્યું કે—“ મારે જે કામ છે તે હું રાજાનેજ કહીશ, તમને નહીં કહું. ” ત્યારે તે દ્વારપાળે સભામાં

૧ લોહ. ૨ તાંબુ. ૩ ચામડાનું.

આવી રાજાને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! કોઈ કુંભારની સ્ત્રી આપનું દર્શન ઇચ્છે છે. તેને પૂછ્યા છતાં તે કામનું નામ કહેતી નથી, અને દ્વારમાં આવી ઉભી છે.” રાજાએ કહ્યું—“ તેણીને આવવા દે.” ત્યારે તે દ્વારપાળના કહેવાથી તે સ્ત્રીએ સભામાં આવી રાજાને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! આટીની ખાણ ખોદતાં મારા પતિએ એક નિધાન જોયું છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે મારો પતિ ત્યાંજ રહ્યો છે, માટે આપના સેવકોને તે સર્થ આવવા માટે હુકમ કરો.” તે સાંભળી ચમત્કાર પામી રાજાએ પોતાના સેવકો મોકલી તે નિધાન સભામાં મંગાવ્યું. પછી રાજાએ નિધિનું ઢાંકણ ઉઘાડ્યું એટલે તેની અંદર રહેલા મણિઓની કાંતિ એની મેળેજ બહાર નીકળી. રાજાએ તે મણિઓ બહાર કાઢી સુવર્ણના થાળમાં મૂક્યા. પછી કુંભારને રાજાએ પૂછ્યું કે—“ હે કુંભાર ! આ શું છે ? ” કુંભાર બોલ્યો કે—“ હે દેવ ! તમને રાજચંદ્રને પૃથ્વીપર આવેલા જોઈ નક્ષત્રો પણ મણિઓના મિપથી અહીં આવ્યા છે એમ હું માનું છું.” આ પ્રમાણે કુંભારના મુખથી લોકોત્તર સ્લોક સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તે સર્વ મણિઓ તે કુંભારનેજ આપી દીધા.

ઇતિ કુંભાર પ્રખંધઃ

એકદા સીમંત નામના કવિએ આવી રાજાને કહ્યું કે—“ હે ભોજરાજા ! તમારા શત્રુઓ પોતાની પ્રિયાઓને દૂર નાસી આવવાથી થાકી ગયેલી જોઈને બોલે છે કે—હે માર્ગ ! તું તારી લંબાઈને ટુંકી કર, હે સૂર્ય ! તું તારા કઠોર તેજનો ત્યાગ કર, અને હે બંધુ વિંધ્યાચળ ! તું પ્રસન્ન થા, અને કૃપા કરીને નજીક આવ. આ પ્રમાણે તેઓ વારંવાર બોલી મૂર્છા પામે છે.” આ અવસરે કોઈ સુવર્ણકારે આવી રાજાની પાસે પદ્મરાગ મણિઓથી જડેલા સુવર્ણનો એક થાળ મૂક્યો. તે જોઈ રાજાએ તે સીમંત કવિને પૂછ્યું કે—“ હે કવિરાજ ! આ સુવર્ણપાત્ર કેવું શાભે છે ? ” ત્યારે કવિ બોલ્યો કે—“ હે ધારાપતિ ! તમારા પ્રતાપથી પરાજય પામેલો સૂર્ય આ સુવર્ણપાત્રનું રૂપ ધરી તમને જ સેવવા આવ્યો જણાય છે.” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તે કવિને તેજ સુવર્ણપાત્ર માતી ભરીને આપ્યું.

ઇતિ સીમંત કવિ પ્રખંધઃ

એકદા રાત્રે રાજાએ શ્રીધર કવિને ચંદ્રનું વર્ણન કરવા કહ્યું, ત્યારે તે કવિ બોલ્યો કે—“ રાત્રીના ચક્રવર્તી આ ચંદ્રે પોતાના કિરણો ચોતરફ ફેંક્યા છે, તેથી પૂર્વ દિશા સરાગ થઈ છે, વિરહી જન દુઃખી થયો છે, સમુદ્રે પોતાની મુદ્રા (મર્યાદા) નો ત્યાગ કર્યો છે, કમળો નિદ્રા પામ્યા છે, પૌયણીઆ ખીલ્યાં છે, ચક્રોર પક્ષી આનંદિત થયા છે, આકાશ પ્રકાશિત થયું છે, અવકાર નષ્ટ થયું છે, કોક પક્ષી શોક પામ્યા છે, અને કંદર્પ (કામદેવ) અનલપ દર્પ (ઘણો ગર્વ) કરી રહ્યો છે. ” તે સાંભળી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેના શ્લોકમાં જેટલા યમક હતા, તેટલા લાખ સુવર્ણનું તેને ધનામ આપ્યું.

ઇતિ શ્રીધર કવિ પ્રબંધ.

એકદા ભોજરાજ એકલા મધ્ય રાત્રીએ રાત્રીચર્યામાં નીકળી નગરચેષ્ટા જોતા અને પૌરજનોની વાણી સાંભળતા ફરતા હતા. તેવામાં કોઈ પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી સાથે વાત કરતો હતો કે—“ હે પ્રિયા ! આપણા ભોજરાજ અલ્પ દાન દહને શ્રી વિક્રમાર્ક રાજના દાનની ખરાબરી કરવા ઈચ્છે છે, તો શું વિક્રમાર્ક રાજની પ્રતિષ્ઠા તેને મળી શકે તેમ છે ? પેલા વૃથા સ્તુતિ કરનારા માઘાદિક કવિઓ તેના મહિમા વધારે છે, પરંતુ ભોજ તે ભોજ જ રહેવાનો છે. જો કદાચ શ્વાનને કૃત્રિમ કેશવાળી બાંધી વિકટ સ્કંધવાળો કરી સિંહને સ્થાને સ્થાપન કરાય, તોપણ શું તે મદોન્મત્ત હાથીના કુંભસ્થળને ભેદવામાં નિપુણ એવા સિંહની જેવો નાદ (ગર્જના) પણ કરી શકશે ? ” તે સાંભળી ભોજરાજએ વિચાર્યું કે—“ આ માણસ સત્યજ કહે છે. ” વળી ફરી તેને આ પ્રમાણે બોલતાં સાંભળ્યો.—“ હે વિક્રમાર્ક રાજ ! જે કોઈ દુઃખી હોય તેજ તમારું દાનપાત્ર, આપો એમ બોલનારજ પડિત અને જે હાથમાં આવ્યું તેજ દાન—તો હે રાજન ! તમારા દાનનું શીરીતે વર્ણન કરી શકાય ? હે વિક્રમ રાજ ! યાચના કરનાર એક બ્રાહ્મણપુત્રને તમે એકસો ને આઠ ગામ આપ્યા, તે તમારો મહિમા ભોજરાજ શીરીતે પામી શકે ! વળી હે પ્રિયા ! એકદા ચક્રવર્તીના પદને અનુભવતા શ્રીવિક્રમાદિત્ય રાજ સભામાં બેઠા હતા, ત્યારે તેની પાસે તેના ધર્મીધકારીએ ધર્મ જાણવાની ઇચ્છાથી કહ્યું કે—“ જો પોતાના આત્માને અત્યંત ગહન એવા સંસારરૂપી કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો ન હોય, તો રાજ્ય, ધન, ધાન્યસમૂહ,

શરીરપર ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ અલંકારો, પંડિતો, મોટું ભુજાબળ, વાણીની નિપુણતા, ઉત્તમ જાતિ, પવિત્ર કુળ અને સમગ્ર ગ્રહસમૂહ, એ સર્વ પ્રાપ્ત થયા હોય તોપણ શું કામનાં છે ?” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા વિક્રમરાજએ તે ધર્માધિકારીને આડ કરેડ સુવર્ણ અને સોળ શાસનો આપ્યાં. હે વિક્રમરાજ ! જે કદાચ ભોજરાજ તમારી પ્રતિષ્ઠા (તુલ્યતા)ને પામે, તો કુંભાર પણ પ્રજાપતિ (જ્ઞાત્મા) ની પ્રતિષ્ઠાને પામે.” આ પ્રમાણેનાં તેનાં વચનો સાંભળી ભોજરાજએ વિચાર્યું કે—“લોક પોતાનાં ઘરમાં નિઃશંકપણે બોલી શકે છે એ વાત ખરી છે; વળી મારાથી સર્વથા શ્રી વિક્રમાર્જની પ્રતિષ્ઠા પામી શકાય તેમ નથી.” એ વાત પણ સત્ય છે. એમ વિચારતો ભોજરાજ આગળ ચાલ્યો.

થોડે દૂર જતાં માર્ગમાં કોઈના ઘરને વિષે બારણાના છિદ્ર દ્વારા ભોજરાજએ બળતો દીવો જોયો. તે જોઈ રાજાએ વિચાર્યું કે—“ખરેખર કોઈ ભાગ્યશાળી અત્યાર સુધી જાગે છે.” એમ વિચારી રાજા ધીમે ધીમે તેના બારણા પાસે ગયા, અને છિદ્રમાંથી જોવા લાગ્યા, તો એક શય્યામાં જોણે સર્વ વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં તથા જોણે સર્વ શસ્ત્રો અંગપર ધારણ કરેલાં હતાં એવા કોઈ પુરૂષને સુતેલો જોયો, તથા તેજ શય્યામાં સર્વ આભૂષણો અને સર્વ વસ્ત્રો જોણે પહેર્યાં હતાં એવી એક યુવતીને પણ સુતેલી જોઈ. તે બન્ને સ્ત્રીપુરૂષને સુતેલા જોઈ રાજાએ વિચાર્યું કે—“કોઈ રાજસેવક નોકરી કરીને અત્યંત થાકી જવાથી રાજમહેલમાંથી આવીને તરતજ વસ્ત્ર તથા શસ્ત્રો સહિત એમનો એમજ આલિંગન કર્યા વિનાજ સુઈ ગયો જણાય છે.” આ પ્રમાણે રાજા વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં તેજ ઘર તરફ આવતા કોઈ પુરૂષના પગસંચારનો રાજા સાંભળી રાજાએ ફરી વિચાર્યું કે—“આ પુરૂષ ઘરમાં સુતેલાનો ભાઈ જણાય છે, કેમકે તે નિઃશંકપણે ચાલ્યો આવે છે, તેથી તે ચોર હોય તેમ જણાતું નથી. પરંતુ હું અહીં ગુપ્ત રહીને જોઉં કે આ બન્ને પુરૂષો કોણ છે ?” એમ વિચારી રાજા ભીંતની ઝાથે ઉભા રહ્યા. પેલા પુરૂષ દ્વારપાસે આવી પોતાની પ્રિયાને જગાડવા માટે આંગળીઓના અથ્રભાગવડે ધીમે ધીમે કમાડ ખખડાવ્યા. તે ખખડાટ સાંભળી પેલી સુંદરી સુતી હતી તે પણ એકદમ જાગી અને શય્યાનો ત્યાગ કરી દ્વાર ઉઘાડવા ગઈ. તે આવનાર પુરૂષ તેને શય્યામાંથી ઉઠતી

છિદ્રદ્વારા જોઈ હતી. પછી તેણી દ્વારો ઉઘાડીને આવેલા પોતાના પ્રાણના-
થના શરીરની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરવા લાગી. તે પુરૂષ પાસે ઉભેલી
પ્રિયાને તથા શય્યામાં સુતેલા પુરૂષને જોઈ પ્રિયાને કહ્યું કે—“હે
પ્રિયા ! તું આ શય્યામાંથી ઉતાવળી ઉઠી, તેથી તારા મણિકંકણના
અને નુપૂરના શબ્દથી જે આ વિજય જાગી ગયો હોત તો આ તારી
સેવા વિશેષથી શું કળ ? કેમકે સુતેલા વિજયની નિદ્રાનો ભંગ થાય
તે મને પસંદ નથી.” તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“અહો! આ
મોટું આશ્ચર્ય છે ! યુવાવસ્થામાં વર્તતી સર્વ અંગે મનોહર આ સુંદરી
જેવા માત્રથીજ પુરૂષને ક્ષોભ પમાડેતેવી છે. વળી તેણીની સાથે
એકજ શય્યામાં સુતેલા આ વિજય નામનો પુરૂષ પણ કામદેવ જેવા
મનોહર રૂપવાળો છે. વળી આ સ્ત્રીના પતિએ એને કોપથી કહ્યું કે—
આ વિજયની નિદ્રાનો ભંગ થવો ન જોઈએ, તે ઉપરથી જણાય છે
કે આ બંને પુરૂષમાંથી એક જણ તેનો પતિ છે, પરંતુ તેનો નિશ્ચય
શી રીતે થાય ?” આ પ્રમાણે ભોજરાજા વિચારતો હતો, તેટલામાં
પેલાઓને ભોજનસમય થયો. તેથી તે ઘરઘણી પુરૂષ સુતેલા વિજયને
ભોજન કરવા જગાડ્યો. પછી તે બંને ભોજન કરવા તૈયાર થયા, તે
વખતે ભોજરાજાએ તેના દ્વારપાસે આવી ઘરઘણીને કહ્યું કે—“હે
મિત્ર મલયસિંહ ! ભોજન સમયે આવેલા મને રાજપુરૂષને અતિ-
થિની જેમ માન.” તે સાંભળી મલયસિંહે પોતાની પ્રિયાને કહ્યું
કે—“આ અતિથિ માટે પણ આસન મૂક.” પતિના મુખથી આવું
વચન સાંભળતાંજ તેણીએ તેને માટે રત્નકંબલ પાથર્યું અને તેને
તાંબાનો કળશો પાણી ભરીને આપ્યો. ત્યારે ભોજરાજાએ પગ ઘોઈ
કંઈક આવ્યમન કરી તરશ્યાની જેમ પાણી પીધું. પછી રાજાએ
પૂછ્યું કે—“તમારા બેમાંથી મોટો ભાઈ કોણ ?” મલયસિંહે
જવાબ આપ્યો કે—“હે ભદ્ર ! હું મોટો છું; પરંતુ આ મારો સહો-
દર ભાઈ નથી, પણ મારો મિત્ર છે.” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું—
“તમારી મૈત્રી અસાધારણ છે. હે મલયસિંહ ! હવે હું જકશ.
મને રજા આપ.” મલયસિંહ બોલ્યો—“ખુશીથી જાઓ અને
તમારું કાર્ય સાધો.”

ભોજરાજા મલયસિંહ અને વિજયની અનુપમ મૈત્રી જોઈ
મનમાં ચમત્કાર પામી માર્ગમાં ચાલતાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે—
“પૂર્વના ઋષિઓ કહે છે કે—મા, બહેન કે દીકરીની સાથે પણ
એક આસન પર કે એક શય્યામાં બેસવું કે સુવું નહીં. કારણ

કે ઇંદ્રિયોના સમૂહ બળવાન છે, તેથી તે વિદ્વાનને પણ આકર્ષણ કરે છે. તો આ વિજય કામદેવથી પણ અધિક રૂપવાળો અને યુવાવસ્થાની ઉત્કૃષ્ટ હૃદને પામેલો છે તથા તે સુંદરી ગુરૂજનના મનને પણ પોતાના શરીરની લાવણ્યલક્ષ્મીવડે મોહ પમાડે તેવી છે, છતાં તે વિજય રાત્રી સમયે એક શય્યામાંજ સુતેલી અપ્સરા જેવી મનોહર અને મણિકંકણના ભૂષણવાળી પરસ્ત્રીને જોઈ કેમ આલિંગન દેવા જોડેલો પણ ક્ષોભ પામ્યો નહીં ? ” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં રાજાનું મન ચક્રોગે ચક્રુ. અનુકંમે તે રાજમહેલમાં આવી સુઈ ગયા. તે રાત્રિ વ્યતીત થઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે પ્રભાતની ક્રિયા કરી રાજાએ ત્રણ દિવ્યની સામગ્રી તૈયાર કરાવી. પછી પોતાના અંગરક્ષકને મોકલી સ્ત્રી સહિત મલયસિંહને તથા તેના મિત્ર વિજયને બોલાવ્યા. રાજાએ તેમને એકાંત સ્થાનમાં લઈ જઈ તેમની પાસે ત્રણ દિવ્ય કરાવ્યાં. તેમાં તે વિજય અને તે સુંદરી તપાવેલા લોહના ગાળાવડે, વિષમ વિષવાળા સર્પને પકડવાવડે અને (મંત્રિત) જવવડે શુદ્ધ થયા. તે જોઈ રાજાએ કહ્યું કે—“ હે મલયેન્દ્ર ! તું વશિષ્ઠ જેવો છે અને તારી ભાર્યા અરૂંધતી જેવી છે તથા આ તારો મિત્ર વિજય આ જગતમાં શુક્રદેવની જેવો જીવન્મુક્ત છે.” આ રીતે ચમત્કાર પામેલા રાજાએ તે ત્રણેના પવિત્રપણાને લીધે તેમને ત્રણેસો ગામ આપ્યાં; ત્યારે કોશાધિકારીએ તે દાન ધર્મપત્રમાં આ પ્રમાણે લખ્યું—

“ મલયસિંહની ગંભીરતાથી, વિજયની પવિત્રતાથી અને બાળિકાના શીયળથી પ્રસન્ન થયેલા ભોજરાજાએ ત્રણેસો ગામ આપ્યાં.

ઈતિ મલયસિંહ અને વિજયનો પ્રગંધ.

એકદા ભોજરાજા સભામાં બેઠા હતા, તે વખતે દ્વારપાળે પ્રણામ કરી રાજાને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! કોઈ વિદ્વાન દ્વાર પાસે આવી ઉભો છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને પ્રવેશ કરાવવા કહ્યું. ત્યારે તે વિદ્વાન સભામાં આવી રાજાને જોઈ તેની આજ્ઞાથી આસનપર બેસી બોલ્યો કે—“ હે ધારાનગરીના સ્વામી ભોજરાજા ! સર્વ પૃથ્વીપતિઓની ગણના કરવામાં કોતુહી થયેલા આ બ્રહ્માએ હાથમાં ખડીનો કટકો લઈ આકાશમાં તમારા નામની જે રેખા દારી, તે રેખાજ સ્વર્ગગંગા થઈ છે અને પછી તમારી જેવો બીજો ભૂમિપતિ ન જોવાથી હાથમાં રહેલો તે ખડીનો કટકો પૃથ્વીપર નાંખી દીધો, તે હિમાલય પર્વત થયો છે. ” આ પ્રમાણે તેનું લોકોત્તર કાવ્ય સાં-

ભાળી તથા તે પંડિતનું અનુપમ દારિદ્ર્ય જોઈ સોમનાથ પંડિતે પોતાનું મુખ શ્યામ કરી પોતાની દુષ્ટતાને લીધે રાજાને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! આ પંડિત મહાકવિ છે, પરંતુ તેણે કદાપિ રાજસભા જોઈ નથી. કારણ કે તે દારિદ્ર્યનો સમુદ્ર છે, તેની પાસે ફાટેલું કૌપીન (લંગાટી) પણ નથી. ” તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“ આ મહાકવિની કવિતા બદલ પુરતું દાન આપવામાં ઇંદ્ર પણ શક્તિમાન નથી, તેથી આને આજે મારે કાંઈ આપવું નહીં. પ્રાતઃકાળે વિચારીને એવું દાન આપીશ, કે તેને અન્ય પાસે વાચનાજ કરવી ન પડે. ” એમ વિચારી રાજાએ સોમનાથને કહ્યું કે—“ જો એની કવિતા નિર્દોષ અને ઉંચા પ્રકારની છે તો તેમાં તેના ધનરહિતપણાથી શું નુકશાન છે ? ભિક્ષુકની કાળમાં શેરડીનો સાંડો હોય તો તે શું રસ રહિત થઈ જાય છે ? ” એમ કહી સર્વને તાંબુલ આપી રાજા સભામાંથી ઉભો થયો. પછી સર્વ કવિએ બોલ્યા કે—“ આજે આ વિષ્ણુકવિની કવિતા સાંભળી સોમનાથ પંડિતે દુષ્ટતા કરી, તે સાંડું ક્યું નથી. કેમકે સજ્જન પણ બળ પુરૂષની જેમ અન્યના દોષ બોલી શકે છે, પરંતુ તેઓ કદી પણ બોલતા જ નથી. પોપટને કાગડાની જેવી તીક્ષ્ણ ચાંચ હોય છે તો પણ તે હાડકાં ફેાડતો નથી. ” આ પ્રમાણે કહીને સર્વ વિદ્વાનો સભામાંથી ઉઠ્યા. ત્યારપછી પેલા વિષ્ણુકવિએ એક પદ્ય પત્રમાં લખી સોમનાથ કવિને આપી તેને પ્રણામ કરીને જવાનો આરંભ કર્યો અને કહ્યું કે—“ આ સભામાં તમે જ ચિરકાળ વિલાસ કરો. ”

સોમનાથે તે પદ્ય વાંચ્યું, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો.—“ પ્રત્યંક વાયુથી ઉછાળેલા દાવાનળવડે આ વૃક્ષા દગ્ધ થયા છે, તેની ઉપર હે મેઘ ! તારે પાણી મૂકવું ન હોય તો ભલે ન મૂક, પરંતુ હે નિર્દય ! શામાટે તેના ઉપર વજ્ર (વીજળી) નાંખે છે ? ” આ પ્રમાણેના તેનો અર્થ જાણી સોમનાથ પંડિતે પોતાની સ્ત્રી અને પહેરેલાં વસ્ત્ર સિવાય બાકીનું સમગ્ર ધન, સુવર્ણ, મણિ, વસ્ત્ર, અશ્વો વિગેરે સર્વ સમૃદ્ધિ તે વિષ્ણુકવિને આપી દીધી. તે સર્વ લઈને વિષ્ણુકવિ ધારાનગરીથી જતો હતો, તેવામાં તેને ઉઘાનમાંથી પાછા આવતા રાજાએ જોઈ વિચાર કર્યો કે—“ આ કવિને મેં ભોજન પણ આપ્યું નથી, છતાં મારી રજા લીધા વિના જ આટલી બધી સમૃદ્ધિ લઈને પોતાના દેશ તરફ તે જાય છે એ શું ? મારે તેને પૂછવું તો ખરો. ” એમ વિચારી રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“ હે વિષ્ણુકવિ ! તમને આ સમૃદ્ધિ ક્યાંથી

મળી ?” વિષ્ણુકવિએ જવાબ આપ્યો કે— “ હે શ્રારાપતિ ! આપના ઘરના ભિક્ષુક સોમનાથ પાંડિતે અતિ દરિદ્ર એવા મારાપર કલ્પવૃક્ષ-નું આચરણ કયું છે.” તે સાંભળી રાજાએ તે વિષ્ણુકવિ સભામાં જે શ્લોક બોલ્યો હતો, તેના અક્ષર ગણી તેટલા લાખ રૂંક તેને આપ્યા; અને પોતાના મહેલમાં આવી સોમનાથે વિષ્ણુકવિને જેટલી સમૃદ્ધિ આપી હતી તેટલી બધી પોતે તેને બીજી નવી આપી. તે વખતે સોમનાથ બોલ્યો કે—“ હે દેવ ! મારા ઘરમાં જે કાંઈ સમૃદ્ધિ હોય કે ઉદ્ધારતા હોય તે સર્વ તમારો જ મહિમા છે. ” પછી સીતા બોલી કે—“ હે રાજા ! આ સોમનાથ સત્ય કહે છે; કેમકે કારણ વિના જ પરોપકાર કરનાર મેઘ જો કદાચ વૃષ્ટિ ન કરે, તો શ્રેષ્ઠ લતાઓને પત્ર, પુષ્પ કે ફળ કયાંથી હોય ?” આ પ્રમાણે સોમનાથે સર્વસ્વનું દાન કયું તે અને રાજાએ તેને પાછું તેટલું જ ધન આપ્યું તે જોઈ ખુશી થયેલા સીમંત કવિ બોલ્યો કે—“ શેષનાગ પોતાની ક્ષણ ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, શેષનાગને કૂર્મપતિ પોતાની પીઠ ઉપર નિરં-તર ધારણ કરે છે અને તે કૂર્મને સમુદ્ર અનાદરથી પોતાની મધ્યે રાખે છે. અહો ! મહા પુરુષોના ચરિત્રની વિભૂતિ નિઃસીમ છે.”

ઇતિ વિષ્ણુ અને સોમનાથનો પ્રબંધ.

એકદા ભોજરાજા સર્વ અંગે ચંદનરસનો લેપ કરી મહેલના ઉપલા માળપર બેઠા હતા, તેને એક દાસી હાથમાં વીંઝણો લઈ પવન નાંખતી હતી, તેના પવનથી પોતાના શરીરપરનો ચંદનરસ સુકાતો જોઈ રાજાએ પાસે રહેલા દામોદર પાંડિતને કહ્યું કે—“ હે પાંડિત ! આ વીંઝણાનો વાયુ ચંદનના રસને કેમ સુકાવી દે છે ?” ત્યારે પાંડિત બોલ્યો કે—“ ચંદને અમારા શત્રુ સર્પોને નિવાસસ્થાન આપ્યું છે એમ જાણી કોપથી વીંઝણાના વાયુએ શરીરપર રહેલા ચંદનરસને સુકાવ્યો હોય એમ લાગે છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને લાખ રૂંક આપ્યા.

એકદા વર્ષાતા મેઘને જોઈ રાજાએ દામોદર કવિને મેઘનું વર્ણન કરવા કહ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ ચિંતામણિ, કલ્પવૃક્ષો, કામધેનુ અને નાના મોટા પરોપકારી દેવો, એમાંના કેઈવડે જગત જીવતું નથી; પરંતુ નિરંતર જળના સમૂહવડે પૃથ્વીને સીંચતા આ મેઘવડે અને આ પૃથ્વીની ઘસરીને વહન કરતા વૃષભ સમાન તમારાવડે

આ જગત જીવે છે એમ હું માનું છું. તથા હે ચક્રવર્તી મેઘરાજા ! શાંલિના ક્ષેત્રોમાં અને શિલા ઉપર, ગિરિના શિખર ઉપર અને ખાડામાં, ચંદનના વૃક્ષો ઉપર અને બેહોડાના વૃક્ષો ઉપર તથા ખાલી-ને વિષે અને ભરેલાને વિષે સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર સ્તિગ્ધ ગર્જાસ્વરોએ સરખી રીતે વરસતા તારા વિશ્વોપકારી વ્રતને હું નમસ્કાર કરું છું. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ્ય રૂંક આપ્યા. પછી મેઘની ગર્જના સાંભળી રાજાએ મેઘને કહ્યું કે—“ હે મેઘ ! જો તારી ધારાવડે ઉદ્ધ-ગતા જળના પ્રવાહો પૃથ્વીપર દોડતા હોય, તો જ લોકોમાં મમતા, દાક્ષિણ્ય, અને સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપરનો સ્નેહ વિગેરે જન્મી શકે છે. ”

એકદા ભોજરાજાનું મોટું સરોવર જોઈ કોઈ કેતુકયાળા સાર્થ-વાહે કહ્યું કે—“ જો કોઈ પોતાની બે ભુજાવડે તરીને આ સરોવરમાં પશ્ચિમ દિશાથી પેસી પૂર્વ દિશામાં નીકળે તેને હું એક હજાર સોનૈયા આપું. ” તે સાંભળી કોઈ કાપડી-ભિક્ષુક લોભના વશથી તે સરોવરમાં પેઠો. વચ્ચે જતાં ડુબી જવાથી મરણ પામી વ્યંતર થયો. પછી પ્રભાતે તે સરોવરમાં એક મુંઠા હાથ જેવડું મસ્તક બહાર કાઢી પાણી ભરનારી સ્ત્રીઓની પાસે ‘એકેન બ્રુઢતિ’—એકવડે બુડે છે’ એમ હુમેશાં ત્રણવાર તે વ્યંતર બોલતો હતો. તેથી સર્વ લોકો ભય પામ્યા. કોઈ પણ તે સરોવરનું પાણી પીતું નહીં. પછી લોકોએ રાજા-ને તે વાત જણાવી. તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી રાજાએ પંડિતોને પૂછ્યું. તેઓ પણ તેનો અર્થ જાણી શક્યા નહીં, તેથી તેમણે છ માસની અવાધ માગી. પછી સર્વ પંડિતોમાં જે મુખ્ય પંડિત વર-રૂચિ હતો તે તેનો નિર્ણય શોધવા પરદેશમાં ફરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે—“ એક વૃદ્ધ માણસ જે વાત જાણે છે, તે કરોડો યુવાન પુરૂષો પણ જાણતા નથી અને એવા વૃદ્ધ માણસો મારવાડમાં હોય છે. ” એમ વિચારી વરરૂચિ મારવાડમાં ગયો. ફરતાં ફરતાં તેણે એક અતિ વૃદ્ધ પશુપાળ (ભરવાડ) ને જોયો. તેની પાસે જઈ પંડિતે તેનો અર્થ પૂછ્યો. ત્યારે તે પશુપાળે કહ્યું કે—“ હું પોતે જ તારા રાજાને તેનો અર્થ કહીશ, પરંતુ આ કુતરાનું અચ્ચું શુભ લગ્નમાં જન્મ્યું છે, તેથી કોઈ માણસ તેને પોતાની ખાંધે લઈ મા-ળવામાં રાજાની સભામાં જઈને મૂકશે તો તે ત્યાં મુવર્ણમય થઈ જશે. ” આ પ્રમાણે તે વૃદ્ધનું વચન સાંભળી તે ધ્યાનના અવસ્થાને પોતાની ખાંધે ચઢાવી વરરૂચિ પંડિત તે પશુપાળની સાથે ભોજ-રાજાની સભામાં આવ્યો. અને “આ વૃદ્ધ આપના પ્રશ્નનો જવાબ

આપશે” એમ તેણે રાજાને નિવેદન કર્યું. ત્યારે રાજાએ તેજ વચન પશુપાળને પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યો કે—“હે રાજા ! આ જીવલોકમાં એક લોભવડે જ સર્વ જગત યુગે છે.” રાજાએ પૂછ્યું—“કેવી રીતે ?” વૃદ્ધ બોલ્યો—“આ પંડિત બ્રાહ્મણ અસ્પૃશ્ય કુતરાને પોતાની ખાંધે વહન કરે તે લોભનો જ વિલાસ છે; માટે લોભ મહાદુષ્ટ છે. કહ્યું છે કે—અહો ! આ પૃથ્વીપર લોભનું જ એક સામ્રાજ્ય છે, કે જેથી અસંખ્ય વૃદ્ધો પણ નિધાન પામી તેને પોતાનાં મૂળવડે ઢાંકી દે છે. વળી જ્યાં સુધી સ્નેહનો નાશ કરનાર લોભ પ્રાણીઓને વિષે ક્ષાભ નથી પામ્યો, ત્યાં સુધીજ નીતિ, વિનય, બુદ્ધિ, શીળ અને કુલીનતા વિગેરે ગુણો રહી શકે છે.” આવો તેનો ઉત્તર સાંભળી રંજીત થયેલા રાજાએ તે પશુપાળને ક્રતામ આપી, સરોવરને કાંઠે જઈ, જળાની મધ્યે તે મસ્તક જોઈ ‘એક લોભવડે જ વિશ્વ યુગે છે’ એવો જવાબ આપ્યો. તે સાંભળી તે વ્યંતર પ્રગટ થયો અને પોતાનું ચરિત્ર રાજાને કહીને અદૃશ્ય થયો.

ઇતિ એકેન બ્રુહતિ પ્રબંધઃ

એકદા ધારાનગરીના રહીશ કોઈ વ્યાપારી પોતાના કોઈ એક રાજપુત્ર મિત્રને લઇને રોહણાચળ ઉપર ગયો. ત્યાંથી ઘણાં રત્નો લઈ તે બંને પાછા ફર્યા. માર્ગમાં કોઈ અરણ્યને વિષે રાત્રે સુતા, તે વખતે રત્નના લોભથી નિર્દય થયેલો રાજપુત્ર તે વણિકને તેની શિખા પકડી ખડ્ગવડે મારવા તૈયાર થયો. તે વખતે તેણે “મારી માતાને ‘અપ્રશિખ’ એટલો સંદેશો કહેજે ” એમ કહ્યું. પછી તે રાજપુત્ર તેને હણી ધારાનગરીમાં આવ્યો અને તેની માતા પાસે જઈ કહ્યું કે— “માર્ગમાં અમને ચોર મળ્યા, તેમણે અમારું સર્વ લુપ્તી લીધું, અને તમારા પુત્રને મારી નાંખ્યો.” તે સાંભળી તેની માતાએ પૂછ્યું કે—“મારા પુત્રે કાંઈ સંદેશો આપ્યો છે ?” તેણે કહ્યું—“અપ્રશિખ” એટલો અક્ષર કહ્યો છે. બીજું કાંઈ કહ્યું નથી.” ત્યારે અપ્રશિખ નો અર્થ નહીં જાણવાથી તેની માતાએ ભોજરાજ પાસે જઈને તેનો અર્થ પૂછ્યો. રાજાએ પંડિતોને પૂછ્યો. પંડિતોએ તેનો અર્થ નહીં જાણવાથી છ માસનો અવાધ માગ્યો. રાજાએ કહ્યું કે—“છ માસને છો પણ જો આનો અર્થ નહીં કહો તો તમને સર્વને કુટુંબ સહિત દ્રાણીમાં પીલાવીશ.” સર્વ પંડિતોએ તે અંગીકાર કર્યું.

પછી સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ એવા તેઓએ ઘણા પ્રકારે તેનો

ચિચાર કર્યો, પરંતુ તેનો અર્થ કોઈ પણ સમજાયો નહીં. છેવટે છ માસમાં એકજ દિવસ બાકી રહ્યો, ત્યારે મુખ્ય પંડિત વરરૂચિ મરણના ભયથી ચિંતાતુર થઈ નગર બહાર સ્થાનમાં એક વટવૃક્ષના કોટરમાં સંતાઈને રહ્યો. તે વખતે તે વડપર રહેલા મોટા ભૂતે નાના ભૂતોને કહ્યું કે—“ કાલે ભોજરાજ ઘણાં પંડિતોને કુટુંબ સહિત મારશે, તેથી તેમના માંસવડે આપણને ઘણું ભોજન મળશે. ” તે સાંભળી નાના ભૂતોએ તે વૃક્ષને પૂછ્યું કે—“ પંડિતોને મારવાનું શું કારણ છે ? ” વૃક્ષે કહ્યું—“ અપ્રશિષ્ઠ નો અર્થ કોઈ જાણતું નથી તેથી. ” તેઓએ પૂછ્યું કે—“ તેનો અર્થ શું છે ? ” વૃક્ષે કહ્યું—“ તે કહેવાય નહીં, કોઈ સાંભળી જાય. ” તેઓએ કહ્યું—“ હમણાં અહીં કોઈ પણ નથી, તેથી કહો. ” એ પ્રમાણે તેઓએ ઘણો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે વૃક્ષે કહ્યું કે—“ સાંભળો.—

अनेन तव पुत्रस्य, प्रसुप्तस्य वनान्तरे ।

शिखामाक्रम्य पादेन, खड्गेन च्छेदितं शिरः ॥ ૧ ॥

“આણે (આ રાજપુત્રે) વનમાં સુતેલા તારા પુત્રની શિખા પગવડે દબાવીને—પકડીને ખડ્ગવડે તેનું મસ્તક છઠું છે. ”

આ પ્રમાણે તેનો અર્થ સાંભળી વરરૂચિ હર્ષ પામી પોતાને ધર આવ્યો. પછી પ્રાતઃકાળે ઉત્તમ વેષનો આડંબર કરી ભોજરાજની સભામાં આવી સર્વ પંડિતોને બોલાવી તેણે કહ્યું કે—“ જે તમે કોઈએ તેનો અર્થ જાણ્યો હોય તો કહો, નહીં તો હું કહીશ. મેં તો તે જ દિવસ જાણ્યો હતો, પરંતુ બીજા પંડિતોની પંડિતાઈની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી જ હું આટલા કાળ સુધી બોલ્યો નથી. ” તે સાંભળી સર્વ પંડિતો મોન રહ્યા, ત્યારે રાજાએ બહુમાનપૂર્વક વરરૂચિને તેનો અર્થ પૂછ્યો, એટલે તરત જ તેણે ઉપર પ્રમાણેનો શ્લોક અર્થ સાથે કહ્યો. તે સાંભળી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેને હતો તેથી અમણા ગરાસ કરી આપ્યા, રાજપુત્રને ચોરની સજા કરી, અને તેની પાસેથી સર્વ રત્નો લઈ તે વણિકની સ્ત્રીને આપ્યાં. પછી પેલા વડપર રહેલા ભૂતોએ માંસભોજન ન મળવાથી અવધિજ્ઞાનવડે વરરૂચિનું વૃત્તાંત જાણી લોકોની પાસે કહ્યું કે—

“ दिवा निरीक्ष्य वक्तव्यं, रात्रौ नैव च नैव च ।

संचरन्ति महाधूर्त्ता, वटे वररुचिर्यथा ॥ ૧ ॥ ”

“ દિવસે ચોતરફ જોઈને બોલવું અને રાત્રે તો બીલકુલ ન જ બોલવું; કારણ કે રાત્રીએ વડવૃક્ષમાં વરરૂચિ રહ્યો હતો તેમ મહાધૂર્તો કર્યા કરે છે. ”

ઈતિ અપ્રશિષ્ઠ પ્રખંધ:

એકદા કોઈ પર્વ હોવાથી ભોજરાજાએ પાંચસો પંડિતોને કહ્યું કે—“ આજે રાત્રે તમારે સોએ એક એક ઘડો દૂધનો લાવી સભામાં મૂકેલા વાસણમાં તે દૂધ નાંખવું. ” પછી મુખ્ય પંડિત વરરૂચિએ વિચાર કર્યો કે—“ પાંચસો ઘડા દૂધમાં હું એક ઘડો પાણીનો નાંખીશ તો તે જણાશે નહીં, દૂધ જ થઈ જશે. ” એમ વિચારી તેણે ઘડો પાણી નાંખ્યું. એ જ રીતે સર્વ પંડિતોના મનમાં વિચાર થવાથી સર્વેએ ઘડો ઘડો પાણી જ નાંખ્યું. પછી ભોજનને અવસરે રાજાએ તે વાસણમાં જોયું તો કેવળ પાણી જ હતું. તે જોઈ રાજાએ પંડિતોને પૂછ્યું, ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે—“ સર્વવિદુષામેકૈવબુદ્ધિ: ” —“ સર્વ વિદ્વાનોની સરખી જ બુદ્ધિ હોય છે. ”

ઈતિ સર્વ વિદ્વાનએકમત પ્રખંધ:

એકદા સભામાં ધર્મોપદેશ વખતે વરરૂચિએ રાજા પાસે કહ્યું કે—“ હે રાજા! ‘મનસા મતઃ’ એટલે મનવડે માન્યો. તાત્પર્ય એ છે કે જે જીવ ઉપર આપણે સારું કે નરસું ચિંતવીએ તે જીવ આપણા પ્રત્યે પણ પ્રાપ્ત થાય તેવું જ ચિંતવે છે. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ આ વચનની પરીક્ષા કરશું. ” પછી બીજે દિવસે રાજા વરરૂચિને સાથે લઈ પ્રાતઃકાળે નગરની બહાર ફરવા નીકળ્યા. તે વખતે સામેથી મસ્તકપરે દહીંનાં પાત્રો ધારણ કરી ગોવાળણોને આવતી જોઈ રાજાએ વરરૂચિને કહ્યું કે—“ આ સ્ત્રીઓને સારો લાલ થાઓ એમ મારા મનમાં છે. ” પંડિતે કહ્યું—“ તેઓના મનમાં પણ તમારાપર સારો ભાવ જ હશે. ” રાજાએ કહ્યું—“ તેની શી ખાત્રી ? ” એટલે પંડિતે આગળ જઈ તેઓને કહ્યું કે—“ ભોજરાજા મરી ગયા છે, તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” તે સાંભળી તે ગોપીઓએ અત્યંત શોક કરી મસ્તકપરથી દહીંનાં ભાજનો પછાડી ફેાડી નાંખ્યાં, અને ભોજરાજાના ગુણ બોલી બોલીને ઉંચે સ્વરે રોવા લાગી. ત્યાર-પછી આગળ ચાલતાં સામેથી આવતા કાષ્ઠના ભારાવાળાઓને જોઈ રાજાએ પંડિતને કહ્યું કે—“ આ અપશુકન હોવાથી તેઓને મારવા

જેમએ એમ મારા મનમાં વિચાર થાય છે. ” પાંડિતે કહ્યું—“ તેઓ પણ તેવું જ ચિંતવતા હશે. ” એમ કહી તેની ખાત્રી કરવા માટે પાંડિતે આગળ જઈ તેમને ભોજરાજા મરી ગયાનું કહ્યું, ત્યારે તેઓ પણ બોલ્યા કે—“ ઠીક થયું; કેમકે ભોજરાજાની પાછળ તેની ઘણી રાણીઓ સતી થશે, તેથી અમારા ભારાનું આજે ઘણું મૂલ્ય આવશે. ” એમ બોલી તેઓ હર્ષથી નાચવા લાગ્યા. તે જોઈ રાજાએ સન્માન-પૂર્વક પાંડિતનું વચન માન્ય કર્યું.

ઇતિ વરરૂચિ પ્રખંધ:

એકદા શંકર કવિએ રાજસભામાં પ્રવેશ નહીં પામવાથી દૂતને રૂપે આવી કાગળમાં લખેલા એક શ્લોક રાજાને આપ્યો. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો.—“સ્વસ્તિ શ્રી ક્ષીરસાગર મધ્યે પોતાના પતિ (વિષ્ણુ) ની ભુજાની અંદર રહેલી તથા જેના હાથમાં કમળ રહેલું છે એવી લક્ષ્મીદેવી, પૃથ્વીપર અક્ષત કીર્તિવાળા ભોજદેવ રાજાનું સદા કુશળ ઈચ્છે છે, તથા તે કહે છે કે—યુગના અંત સુધી તમારું કલ્યાણ થાઓ અને તમે (ભોજરાજા) તપો-પ્રભાવવાળા થાઓ, તથા તમારા યશની આઘાષણાવડે નિદ્રા રહિત થયેલા દેવ (વિષ્ણુ) વારંવાર મારી યુવાવસ્થાને સંદેશ કરે. ” આ કાવ્ય જોઈ રાજાએ તેને સર્વ કવિઓમાં મુખ્ય કર્યો. અન્યદા જેણે ધનુષ્ય ઉપર પ્રત્યંચા ચઢાવી છે એવા રાજાને જોઈ શંકર કવિ બોલ્યો કે—“ નવ લાખ ધનુષ્ય પ્રમાણુ પૃથ્વીના સ્વામી શ્રી ભોજરાજાદેવ પૃથ્વીપર રાજ્ય કરે છે, પરંતુ અગ્રહારની પીડા તો મૃગાક્ષીઓના કુચકુંભને થઈ છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને નવ લાખ ટંક ઈનામમાં આપ્યા.

ઇતિ શંકર કવિ પ્રખંધ:

સ્તનમંદિરે રચેલા આ ભોજરાજાના પ્રખંધમાં કવીશ્વરોને આનંદ કરનાર આ પાંચમો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

ઇતિ મહાભોજપ્રખંધમાં શ્રી ધનપાળ પાંડિત, શ્રી ભોજની રાત્રીચર્યા તથા વરરૂચિ પાંડિત વિગેરે અનેક કવિઓના દાનના વર્ણનવાળો આ પાંચમો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

૧ અગ્રહાર એટલે બ્રાહ્મણ વિગેરે નિહુકા માટે ખાનામાંથી પ્રથમજ જે ધર્માદાનો ભાગ ભુકો રખાય છે તે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જે પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતો હોય તેને જ અગ્રહારની પીડા હોય, ખીખને ન હોય, છતાં સ્ત્રીઓના સ્તનને તેની પીડા થઈ, તેથી વિરોધ આવ્યો. તેના પરિહાર માટે અગ્ર એટલે પ્રધાન એવા હારની પીડા સ્તનને હોઈ શકે છે.

અધિકાર છઠો.

એકદા ભોજરાજ પોતાના મહેલના ગવાક્ષમાં બેઠા હતા, તે જ્યારે તેનું દર્શન મુલભ માનીને કોઈ વિદ્વાને રાજ્યમાર્ગમાં આવી ભોજરાજને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! શ્રી ભોજરાજ ! સમગ્ર પૃથ્વીપતિ-ઓના મુગટ ! સાંભળો.—એક તરફ ઉછળતો સમુદ્ર છે, બીજી તરફ સમુદ્રની તુટી ગયેલી પાળ છે, અને ત્રીજી તરફ ઓળંગી ન શકાય તેવો અને ઘણા હિમથી ભરપૂર આ ગિરિરાજ (હિમાલય) છે. હવે આ ચોથી તરફથી હાથી અને અશ્વો વિગેરે સૈન્યની તૈયારી થવાથી તમારા શત્રુઓ કયે માર્ગે જશે તે સમજી શકાતું નથી.” તે સાંભળી ભોજરાજએ માર્ગમાં જ રહેલા તે પંડિતને પાંચ શ્રેષ્ઠ હાથી આપ્યા. એકદા બીજા કોઈ વિદ્વાને આવી રાજને કહ્યું કે—“ બીજા વિદ્વાનો તો વ્યાકરણની વકોક્તિવાળા તથા ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કુર્કશ થયેલા હોય છે, પરંતુ અમે તો પુરાણ, સાહિત્ય અને કાવ્યરૂપી અમૃતરસના સમુદ્ર છીએ, વળી જ્યાં સુધી મને કોઈ પૂછે નહીં ત્યાં સુધી હું અઢાર પુરાણ અને આઠ વ્યાકરણ વિગેરે સર્વ હું જાણું છું. વળી અમારે પુસ્તકો પાસે રાખવાની રીત જરૂર છે ? સાથે રાખવાથી કદાચ માર્ગમાં કોઈ ચોરના હાથમાં તે શાસ્ત્રોરૂપી રત્નો જાય તો તે ઠીક નહીં. માત્ર તમને અમારી વિદ્વત્તાપર સદ્ભાવ હો. બાકી તો ચોલ અને માલવના રાજાઓની અર્ધી રાજ્યલક્ષ્મીને બંદીરૂપ કરવામાં અમારા મુખને વિષે જિજ્ઞાસા ઉપર સંસ્કૃતી જાગૃત રહેલી જ છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ-ટંકનું દાન આપ્યું.

એકદા રાજા સિંહાસનપર બેઠો હતો, ત્યારે દ્વારપાળે આવી કહ્યું કે—“ હે દેવ ! કોઈ માળોની સ્ત્રી દ્વાર પાસે આવી ઉભી છે.” રાજાએ પ્રવેશ કરાવવાનું કહ્યું, એટલે તે માળણી રાજા પાસે આવી બેઠી કે—“ દેવસોહની અપ્સરાઓ પોતાના ઉંચા અને સ્થૂળ સ્તન-રૂપી ગુચ્છા ઉપર જેનું તુંબડું લાગેલું છે એવી અધુર સ્વરવાળી વીણાએ કરીને મહાદેવના મસ્તકના અગ્રભાગપર સ્ફુરારામન ચંદ્રના કિરણોના સમૂહ જેવો ઉજ્જવળ તમારો યશ ગાય છે.” તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“ અહો ! આ કાવ્યમાં મોટા મોટા પદોની રચના કરી છે.” એમ વિચારી ખુશી થઈ તેણીને લક્ષ ટંક આપ્યા.

એકદા રાજા પાસે કોઈ વિદ્વાન આવી રાજાને સ્વસ્તિ કહી આસનપર બેઠો. રાજાએ તેને મહા તેજસ્વી જોઈ પૂછ્યું કે—“હે વિદ્વાન ! તમારો નિવાસ ક્યાં છે ?” વિદ્વાન બોલ્યો—“હે સ્વામિન ! જ્યાં જળ અમૃતની નિંદા કરે છે, જ્યાં ચંડાળો ઇંદ્રોને નિંદે છે અને જ્યાં પથરો ચિંતામણિ રત્નની નિંદા કરે છે, ત્યાં (તે નગરમાં) અમારો નિવાસ છે. અર્થાત્ અમે કાશીમાં રહીએ છીએ.” રાજાએ તેને લક્ષ દાન આપી પૂછ્યું કે—“હાલમાં કાશી દેશમાં કાંઈ નવી વાર્તા ચાલે છે ?” ત્યારે પંડિતે કહ્યું કે—“હમણાં કાશીદેશના લોકોના મુખથી એક અદ્ભુત વાર્તા સાંભળાય છે, તે એ કે—દેવતાઓ દુઃખે દિવસો નિર્ગમન કરે છે.” તે સાંભળી રાજા સંભ્રમથી બોલ્યા કે—“હે પંડિત ! દેવોને શું દુઃખ આવી પડ્યું ?” પંડિતે કહ્યું—“ભોજરાજાએ સુવર્ણનો મેરૂપર્વત દાનમાં આપી દીધો, તો હવે અમારે ક્યાં રહેવું ? એમ વિચારીને દેવો ચિત્તમાં વ્યથ થયા છે. હે ભોજરાજા ! આ નવીન વાર્તા છે.” તે સાંભળી રાજાએ અત્યંત આશ્ચર્ય અને આનંદ પામી તે પંડિતને જાતિવંત દશ અર્થો આપ્યા. તે બાબત કેશાધિકારીએ ધર્મપત્રમાં લખ્યું કે—“ભોજરાજાએ સભામાં પંડિતની નવીન વાર્તાથી પ્રસન્ન થઈ તેને મોટા પર્વત જેવડા દશ અર્થો આપ્યા.”

એકદા જેણે માત્ર એક કૌપીન (લંગોટી) જ પહેરી હતી એવો એક વિદ્વાન રાજસભામાં આવી સર્વ પંડિતોને સુવર્ણ, માણિક્ય અને પટકૂળ વસ્ત્રોથી અલંકૃત જોઈ રાજા પ્રત્યે બોલ્યો કે—“હે રાજા ! મારા હાથ ઉત્તમ સુવર્ણમય કંકણના શબ્દવડે યુક્ત નથી, મારા કાનમાં કુંડળ નથી, બીજું કોઈ જાતનું મારી પાસે આભૂષણ નથી, ઉછળતા ક્ષીરસાગરના તરંગ જેવાં ઉજ્જવળ વસ્ત્ર પણ નથી, દંભને પ્રકાશ કરનારી શિખિકા પણ નથી, તથા બેસવા મારે વિદ્યમાં ઉત્તમ એવો અર્થ પણ નથી; માત્ર અમારી પાસે રાજસભામાં બોલવા લાયક સુભાષિત કુશળતા જ છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપ્યું.

એકદા કોઈ વાવમાં ચિરકાળ જળકીડા કરી ભોજરાજા તે વાવની પાસે રહેલા એક વટવૃક્ષની છાયામાં બેઠા હતા. તેટલામાં ત્યાં જયદેવ અને હરિવર્મા નામના બે કવિઓ પરસ્પર સ્પર્ધાને લીધે રક્ત નેત્રવાળા થઈ રાજા પાસે આવી બેઠા. તેજ વખતે કોઈએ અકસ્માત આવી રાજાને કહ્યું કે—“હે દેવ ! આપના અમાત્યોએ

કુંકણુ દેશના રાજાનો પરાજય કર્યો, તેથી તે પ્રાણુ લઈને નાશી ગયો છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને ઇનામ આપ્યું. ત્યારપછી તે બેઠેલામાંથી જયદેવ કવિ બોલ્યો કે—“ પૃથ્વીની રક્ષા કરવામાં નિપુણ એવા હું શ્રી ભોજરાજા ! તમારા સૈન્યે ઉડાડેલા રજસમૂહવડે ઠંકાયેલું આકાશ જોઈ તત્કાળ દક્ષિણદેશનો રાજા સંગરહિત-એકલો, હાથી રહિત, સેવક રહિત, બાંધવ રહિત, મિત્ર રહિત, લક્ષ્મી રહિત, પુત્ર રહિત, ભાઈ રહિત, અને અન્ધ રહિત નાશી ગયો.” આવા અર્થવાળો તે કવિએ શ્લોક કહ્યો, ત્યારે તેની સ્પર્ધાથી હરિવર્મા કવિ બોલ્યો કે—“ હું ભોજરાજા ! મહા વેગથી ઉલ્લાસ પામતી આપની મોટી સેનાએ ઉડાડેલી પૃથ્વીની રજથી શ્યામ થયેલી દિશાએને જોઈ હું સ પક્ષીએએ અકાળેજ-વર્ષાઋતુ વિનાજ માનસસરોવર તરફ જવાનો ઉદ્ધમ કર્યો, અને મયુરના સમૂહોએ અકાળે જ મનોહર નૃત્ય શરૂ કર્યું.” તે સાંભળી રાજાએ તે બન્નેને પાંચ પાંચ લક્ષ દ્રવ્ય આપ્યું. પછી તે રાજાએ તે બન્નેનું પરસ્પર વૈર જાણી તે દૂર કરાવ્યું અને પરસ્પર આલિંગન કરાવી તથા પરસ્પરના વસ્ત્રાલંકારો એક બીજાને અપાવી બન્નેની મિત્રાઈ કરાવી.

ઈતિ જયદેવ હરિવર્મા પ્રીતિ પ્રબંધઃ

એકદા રાત્રીસમયે ધારાનગરીમાં ફરતા ભોજરાજાએ એક શિવાલયમાં બે મનુષ્યો સુતેલા જોયા; તેથી ગુપ્ત રીતે તેમની ચર્ચા જોવા તે ત્યાં ઉભા રહ્યા. તેવામાં એક પુરૂષ જાગૃત થઈ બોલ્યો કે—“ અરે ! આ મારા સંથારા પાસે કોણુ સુતો છે ? જાગે છે કે નહીં ? ” ત્યારે બીજો બોલ્યો કે—“ હું વિપ્ર ! હું તમને પ્રણામ કરું છું. હું પણ એક બ્રાહ્મણપુત્ર છું. તમને રાત્રીના પ્રારંભે અહીં સુતેલા જોઈ તથા દીવો બળતો હતો તેથી કમંડળ અને ઉપવીત વિગેરેવડે તમને બ્રાહ્મણ જાણી તમારા સંથારા પાસેજ હું સુતો છું. હમણાં તમારો શબ્દ સાંભળી હું જાગ્યો છું. ” તે સાંભળી પહેલો બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે—“ હું વત્સ ! તેં મને પ્રણામ કર્યો, તેથી હું તને ચિરાયુષનો આશીર્વાદ આપું છું. હું વત્સ ! કહે, તું કયા દેશથી આવે છે ? અહીં શા કામે આવ્યો છે ? અને તારું નામ શું છે ? ” ત્યારે તે બોલ્યો કે—“ હું વિપ્ર ! મારું નામ ભાસ્કર છે. પશ્ચિમ સમુદ્રને કાંઠે પ્રભાસ નામનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે, ત્યાં હું રહું છું. હું મારા દેશમાં રહેતો હતો, ત્યારે ત્યાં માલવ દેશનો કોઈ માણસ આવ્યો

હોતો, તેને મેં પૂછ્યું કે—“ તમને ભોજરાજા દાન આપે છે ? ” ત્યારે તેણે મારી પાસે ભોજરાજાના દાનની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી હું અહીં આવ્યો છું. આ માફ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. તમે વૃદ્ધ હોવાથી પિતા તુલ્ય છે, તેથી હું પણ તમને પૂછું છું કે તમારું નામ વિગેરે મને કહો. ” વૃદ્ધ બોલ્યો કે—“ હે વત્સ ભાસ્કર ! મારું નામ શાકલ્ય છે. હું પણ એકશિલા નામની નગરીથી ભોજરાજા પાસે ધનની ઇચ્છાથી જ આવ્યો છું. હે વત્સ ભાસ્કર ! તારું દુઃખ તારા કલ્યાણ વિના પણ મેં જાણ્યું છે. ” તે સાંભળી ભાસ્કર બોલ્યો કે—“ હે તાત ! મારા દુઃખની હું શી વાત કહું ? કુધાર્થી દુર્બળ શરીરવાળા મારા પુત્રો શય્ન જેવા થઈ ગયા છે, મારા સગાઓ મારા પર અત્યંત આદરરહિત થયા છે, જીર્ણ થઈને ફટી ગયેલી જળની ગાગરને લાખનો લેપ કરી જેમ તેમ ચલાવું છું. એ સર્વ આખત પણ મને અત્યંત ખીડા કરતી નથી, પરંતુ ફાટેલું લુગડું સાંધવા માટે મારી સ્ત્રી પાડોશીની સ્ત્રીઓ પાસે સોય માગવા ગઈ, ત્યારે તે પાડોશીઓએ મારી સ્ત્રીને હસી કાઢી, તેથી મારા પર કોપ કરતી તે મારી સ્ત્રીને જોઈ મને અત્યંત ખીડા થાય છે. ” આ પ્રમાણે તેનું વૃત્તાંત સાંભળી રાજાએ તરતજ પોતાના શરીરપરના સર્વ અલંકારો ઉતારી તેને આપીને કહ્યું કે—“ હે ભાસ્કર કવિ ! તમારા બાળકો સીદાય છે, તેથી તમે જલદી તમારે ઘેર જાઓ. હું જ ભોજરાજા છું. ” એમ કહી રાજા પોતાના મહેલમાં ગયો. ત્યારપછી તે ભાસ્કર શાકલ્યની રજા લઈ પોતાના દેશ તરફ ગયો.

પ્રાતઃકાળે શાકલ્યે રાજસભાના દ્વાર પાસે આવી દ્વારપાળને કહ્યું કે—“ મારે રાજા પાસે જવું છે. ” ત્યારે દ્વારપાળે સભામાં જઈ રાજાને કહ્યું કે—“ એકશિલા નગરીથી આવેલ કોઈ પંડિત દ્વાર પાસે ઉભો છે. ” રાજાએ કહ્યું—“ મેં તેને રાત્રે શિવાલયમાં જોયો હતો, તે જ તે હશે. તેને પ્રવેશ કરાવ. ” પછી દ્વારપાળના કહેવાથી શાકલ્યે સભામાં આવી રાજાને જોઈ કહ્યું કે—“ હે દેવ ભોજરાજા ! તમારા મુખકમળમાં સરસ્વતી રહેલી છે, હૃદયમાં નવી પ્રજ્ઞા રહેલી છે, લક્ષ્મી તમારા હાથને ભજે છે અને તમારા પગની નીચે દિશામંડળ -પૃથ્વીમંડળ રહેલું છે. આ રીતે સૌભાગ્યલક્ષ્મીના પતિરૂપ તમારું સર્વ શરીર રોકાયેલું જોઈ કીર્તિ જાણે કોપ પામી હોય તેમ સમુદ્રને છોડે ભ્રમણ કરે છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને સ્ત્રોતના અક્ષર પ્રમાણ લક્ષ ધન આપ્યું.

ઈતિ ભાસ્કર શાકલ્ય પ્રખંધઃ

એકદા ધારાના અધીધર ભોજરાજ સભામાં સિંહાસનને શોભાવતા હતા, તે વખતે દૂર દેશથી આવેલા કેઠ વહાણના વેપારીએ રાજને પ્રણામ કરી કહ્યું કે—“ હું સિંહલદ્વીપમાં ગયો હતો. ત્યાં ચામુંડા દેવીના આલયમાં એક રાજકન્યાને મેં જોઈ. તેણીએ મને જોઈ માલવદેશનો અને આપનો મહિમા પૂછ્યો, ત્યારે મેં તેણીની પાસે મારી યુદ્ધિ પ્રમાણે દેશના તથા આપના ગુણો વર્ણવ્યા. તે સાંભળી તેણીએ પ્રસન્ન થઈ ચંદન વૃક્ષનો એક અનુપમ કકડો મને આપ્યો. પછી તે પોતાને સ્થાને ગઈ; તેથી આપના ગુણોથી પ્રાપ્ત થયેલો આ ચંદનવૃક્ષનો કકડો આપ ગ્રહણ કરો. હે દેવ ! આનો સુગંધ પ્રસરવાથી અહીં પણ સર્વોં આવે છે. ” રાજ ચંદનવૃક્ષનો કકડો લઈ ખુશી થયો, અને તેને લક્ષ ધન ધનામ તરીકે આપ્યું. તે જોઈ દામોદર નામના કવિએ તેનું વર્ણન કયું કે—“ હે શ્રીચંદન-વૃક્ષ ! વનમાં ઘણા વૃક્ષો હોય છે, તેઓ માત્ર પુષ્પની લક્ષ્મીવડેજ સુગંધને ધારણ કરે છે; પરંતુ પવિત્ર, પ્રસિદ્ધ અને ઉન્નવળ સ્વરૂપ-વાળા તેં તારા દરેક અંગમાં જે સુગંધનો ગુણ પ્રગટ કર્યો છે, તે પૃથ્વીપર બીજા કોને વિષે જોવામાં આવે છે ? કેઠને વિષે જોવામાં આવતો નથી. ” રાજએ ચંદનવૃક્ષના મિષથી પોતાની પ્રશંસા સાંભળી પ્રસન્ન થઈ તે કવિને લક્ષ ધન આપ્યું.

ઈતિ દ્વિતીય દામોદર કવિપ્રબંધ.

એકદા ભોજરાજ રાત્રીએ ઉંચા મહેલની અગાશીમાં મસ્તક-પર છત્ર ધારણ કરી બેઠા હતા, ત્યારે દ્વારપાળે તેની પાસે આવી પ્રણામપૂર્વક કહ્યું કે—“ હે દેવ ! સર્વ કોશોમાં જે દ્રવ્ય હતું, તે સર્વ આપે કવિઓને અને વિદ્વાનોને આપી દીધું; એમ જાણી મુખ્ય મંત્રીએ મને આજ્ઞા કરી છે કે—કેઠ પણ વિદ્વાન કે કવિ દ્વાર પાસે આવે તેની રાજને ખબર પણ આપવી નહીં. આ પ્રમાણે આજ્ઞા થવાથી હું આપને ઘણા કવિઓ તથા વિદ્વાનો આવે છે તો પણ જણાવતો નથી; પરંતુ એક મહાકવિ હુમેશાં રાજભવનના દ્વાર પાસે આવીને ઉભો રહે છે, તેને માટે પણ હું આપને જણાવતો નથી. ” તે સાંભળી સમગ્ર કોશનું ધન આપી દીધું જાણ્યા છતાં પણ રાજએ તેને પ્રવેશ કરાવવા કહ્યું. ત્યારે તે કવિ આવીને બોલ્યો કે—“ હે મેઘ ! ચિરકાળથી નિરાધાર આકાશમાં સીદાતા અને તારી સન્મુખ ચાંચ ઉંચી કરીને રહેલા ચાતક પક્ષીએ તારી જળધારા ન

જેઠ તે તો દૂર રહ્યો; પરંતુ તારો મધુર ધ્વનિ પણ સાંભળ્યો નહીં.” તે સાંભળી રાજાએ વિચાર્યું કે—“મારા જીવિતને ધિક્કાર છે, કે મારા દ્વાર પાસે આવીને વિદ્વાનો સીદાય છે.” એમ વિચારી તે આહ્વાણને રાજાએ પોતાના શરીરનાં સર્વ આભરણો આપ્યાં. ત્યાર-પછી રાજાએ કોશાધિકારીને બોલાવી કહ્યું કે—“હે ભાંડાગારિક ! મુંજરાજના તથા મારા પૂર્વજોના જે કોશો છે તેમાંથી રત્નનાં ભરેલાં હજાર સુવર્ણકળશો લાવીને તારી પાસે રાખ.” તે સાંભળી કોશાધિકારીએ પ્રણામ કરી કહ્યું કે—“આપની આજ્ઞા પ્રમાણ છે.” એમ કહી તે કોશાધિકારી ગયો. ત્યાર પછી દ્વારપાળે આવી રાજાને કહ્યું.—“હે દેવ ! કાશ્મીર દેશથી મુચ્ચુકુંદ નામનો કવિ આવીને દ્વાર પાસે ઉભો છે.” રાજાએ તેને પ્રવેશ કરાવવા કહ્યું, એટલે તે કવિ આવી રાજાને જોઈ બોલ્યો કે—“હે ભોજરાજ ! તમારા યશ-રૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી જવાના ભયથી આકાશે સૂર્ય-ચંદ્રના બિંબ રૂપી બે તુંબડા તરવા માટે પોતાની પાસે રાખ્યા છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપ્યું. તે જોઈ રાત્રીને લીધે તે ધન થોડું માની તથા પોતાનું દૂર દેશથી આગમન વિચારી તે ફરી બોલ્યો કે—“હે મેઘ ! તારી યાચના કરવામાં ચાતકના જેટલા અશ્રુબિંદુ પડ્યા તેટલા પણ તે જળબિંદુઓ મૂક્યા નહીં.” આ પ્રમાણે લક્ષ ધન આપ્યા છતાં તેણે ફરી યાચના કરી ત્યારે રાજાએ તેને ઉત્તમ સો અશ્વો આપ્યા.

ઈતિ મુચ્ચુકુંદ કવિ પ્રખંધ.

એકદા એક નિર્ધન કવિએ આવી રાજાને કહ્યું કે—“હે નરેન્દ્ર ! જેનાપર તમારી અનુરાગવાળી દ્રષ્ટિ એક ક્ષણવાર પણ પડે છે, તે પુરૂષને તેની દરિદ્રતા જાણે ઈર્ષ્યા પામી હોય તેમ તત્કાળ મૂકી દે છે.” રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપ્યું; તો પણ ફરી તે કવિ બોલ્યો કે—“કેટલાક મનુષ્યો વાણીરૂપી લતાના મૂળને ભજે છે, કેટલાક થડને સેવે છે, કેટલાક તેની છાયામાં બેસે છે, કેટલાક ઠેકાણે ઠેકાણેથી તેનાં પાંદડાંઓ ચુટે છે, કેટલાક તેનાં પુષ્પો હાથમાં ગ્રહણ કરે છે અને કેટલાક માત્ર તેના ગંધના પાત્રરૂપ જ થાય છે, પરંતુ તે મૂક જનો તેનાં ફળ જોવાનો ઉત્સાહ પણ રાખતા નથી.” આ પ્રમાણે સાંભળી પાસે રહેલો મદન નામનો કવિ ચમત્કાર પામી બોલ્યો કે—“જેના ગુણો જોવામાં આવ્યા નથી એવી

પણ સુકવિની વાણી કાનમાં મધની ધારા રેડે છે. ખરેખર સુગંધ નહીં જાણ્યા છતાં પણ માલતીની માળા દૃષ્ટિને હરણ કરે જ છે.” ત્યારપછી ત્યાં રહેલો હારીત નામનો કવિ બોલ્યો કે—“ ધી, ગોળ, મધ, મધ અને દુધ વિગેરેનો સ્વાદ પરિમિત છે, અને તે પણ અભ્યાસથી ઝેરલે વારંવાર લેવાથી કદાચ નીરસ પણ લાગે છે; પરંતુ પ્રિયાના ઝોષને વિષે અને ચતુર કવિના કાવ્યને વિષે તો અવધિ વિનાનો, નવા નવા આનંદને આપનારો અને કોઈની ઉપમા આપી ન શકાય એવો આ રસ કોઈ અપૂર્વ સ્ફુરણમાન રહેલો છે.” તે સાંભળી રાજાએ તે ત્રણે કવિઓને લક્ષ લક્ષ થન આપ્યું.

ઘતિ નિર્ધન, મદન, હારીત કવિ પ્રમંથ.

એકદા ધારાનગરીમાં ત્રણ માળનો મેઘનાદ નામનો મંડપ નવા બનાવેલા જિનચૈત્યમાં કરાવ્યો હતો, તે જોવા માટે ભોજરાજ ગયા. ત્યાં પુતળીઓના નાટક વિગેરે અનેક કૌતુકો જોઈ પ્રાસાદના દ્વારમાં લખેલી પ્રશસ્તિ વાંચી. તેમાં લખેલું હતું કે—“ સંવત ૧૦૬૦ વર્ષે લઘુ ભોજરાજના વિજયવંત રાજ્યમાં આ પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે.” વિગેરે અક્ષરો વાંચી રાજાએ જૈનાચાર્ય શ્રી ગુણસાગર સૂરિને બોલાવી પૂછ્યું કે—“ મારું નામ લઘુ-ભોજ શી રીતે ? ” સૂરિએ કહ્યું કે—“ હે રાજન્ ! તમારા નામવાળા એક ભોજરાજ આ માલવ દેશમાં મહાદાનેશ્વરી થઈ ગયા છે. તેને કાળીદાસ, બાણ, મયૂર અને શંકર વિગેરે અનેક મહાકવિઓનો પરિવાર હતો, તથા તે રાજા સરસ્વતી અને લક્ષ્મી બન્નેનું નિવાસસ્થાન હતા, તેથી તમારું નામ લઘુભોજ છે.” તે સાંભળી રાજાએ પૂછ્યું—“ તે મોટા ભોજ કેટલું દાન આપતા હતા તે કહો.” સૂરિ બોલ્યા કે—“ હે રાજન્ ! સાવધાન થઈને સાંભળો. પહેલા અમરાવતીને પણ સમૃદ્ધિવટે છતનારી ઉજ્જયિનીપુરીમાં મોટા ભોજરાજ રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે તેની સભામાં એકદા રાજમાન્ય શંકર કવિ બોલ્યો કે—“ હે રાજન્ ! તમારો અબ્યુદય થાઓ.” રાજાએ પૂછ્યું—“ હે શંકર કવિ ! તમારા હાથમાં રહેલી આ પત્રિકામાં શું છે ? ” કવિએ કહ્યું—“ શ્લોક છે.” રાજાએ પૂછ્યું—“ શેનો છે ? ” કવિએ કહ્યું—“ હે રાજન્ ! તમારા જ યશનો છે.” રાજાએ કહ્યું—“ તો બોલો જોઈએ.” કવિએ કહ્યું—“ બોલું

છું; પરંતુ આ કમળ જેવા સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ કે જે આપને ચામર વીંઝે છે તેમના હાથ ઉંચા નીચા થવાથી તેમાં પહેરેલા કંક-ભુનો અવાજ બહુ થાય છે, તે એક ક્ષણવાર નિવારો.” તે સાંભળી રાજાએ કોશાધિકારીને તરત આજ્ઞા કરી કે—“ આ શંકર કવિને બાર લાખ દ્રવ્ય આપ.” તેવી આજ્ઞા થવાથી કોશાધિકારીએ આશ્ચર્ય પામી શંકર કવિને પૂછ્યું કે—“ હે કવિરાજ ! તમે સભામાં શું બોલ્યા ? અથવા કયા વચનથી રાજા બહુ તુષ્ટમાન થયા ? આ ધર્મપત્રમાં કયા સંબંધે દાન લખ્યું ? ” કવિએ કહ્યું—“ હે મહા પુરુષ ! મેં અવસરે પ્રાર્થના કરી હતી અને અવસરે કરેલી યોગ્ય પ્રાર્થનાના વચનથી રાજા તુષ્ટમાન થયા છે.” તે સાંભળી તેણે ધર્મ પત્રમાં લખ્યું કે—“ પૃથ્વીના અલંકારરૂપ ભોજરાજાએ શંકર કવિને અવસરે યાચના કરવાથી તુષ્ટમાન થઈ બાર લાખ દ્રવ્યનું દાન કર્યું.”

ત્યારપછી એક લાખ આપવાની પ્રકૃતિવાળા રાજાએ એકદમ બાર લાખ આપ્યા જોઈ બીજા સર્વ વિદ્વાનો કોપ પામ્યા અને મ્હાન મુખવાળા થયા; પરંતુ રાજાના ભયને લીધે કોઈ કાંઈ બોલી શક્યું નહીં. તે સભામાં કાંઈ કાર્યને લીધે રાજા મહેલમાં ગયા. તે વખતે રાજા વિનાની સભા થવાથી સભામાં બેઠેલા વિદ્વાનો રાજાની નિંદા કરવા લાગ્યા કે—“ અહો ! પાત્ર અપાત્રના વિવેકરહિત આ મૂર્ખ રાજાની સેવાથી શું ફળ ? સમગ્ર વેદવિદ્યામાં અને સર્વ શાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ તથા પોતાના ઘરનાજ સેવકો એવા બ્રાહ્મણોને તુષ્ટમાન થાય તો પણ એક જ લાખ આપે છે, અને આ ગામડીયા શંકર કવિને એકદમ બાર લાખ આપી દીધા.” આ પ્રમાણે પડિતો પરસ્પર કોળાહુળ કરતા હતા, તેવામાં દિવ્ય આભરણ અને દિવ્ય વેષને ધારણ કરનાર કોઈ વિદ્વાન સભામાં આવ્યો. તેને જોઈ તે સર્વ વિદ્વાનો ભય તથા આશ્ચર્ય પામ્યા. તે વિદ્વાને સર્વને પ્રણામ કરી કહ્યું કે—“ શ્રી ભોજરાજા ક્યાં છે ? ” તેઓએ કહ્યું કે—“ હમણાં જ મહેલમાં ગયા છે.” ત્યારે તે વિદ્વાને સર્વને તાંબૂલ આપ્યું. ત્યારપછી શંકર કવિને આપેલા વિત્તથી કાંતિ રહિત થયેલા તેમને જાણી તેજ વિદ્વાન બોલ્યો કે—“ રાજા સર્વ વિદ્વાનોને એક લક્ષ આપે છે અને શંકર કવિને બાર લક્ષ કેમ આપ્યા, એમ તમારે કહેવું નહીં. તેમાં કાંઈ કારણ હોવું જોઈએ. વળી ભોજરાજા વૃદ્ધ થયા છે, તેથી કોઈ વખત રખેલના પામે છે એમ પણ ન ધારવું; પરંતુ તમારો જ

મતિનો વૈભવ એવો સુંદર નથી કે જેવો ભોજદેવનો છે.” તે સાંભળી સર્વે વિદ્વાનો રોષ અને ચમત્કાર પામ્યા.” ત્યારે તે વિદ્વાને ખાર લાખ આપવાનું કારણ કહ્યું કે—“ રાજાએ શંકરની પૂજા પ્રારંભી અને દાન આપવા માંડ્યું તે વખતે તો શંકરની એક લક્ષ્મી જ પૂજા કરી હતી; પરંતુ તેની સાથે તેજ નામના બીજા અગ્યાર અમૂર્ત અને અપ્રત્યક્ષ શંકરોને રહેલા જાણી તેમને પણ એક એક લાખ આપવા ઉચિત ધારી તે મૂર્તિમાન અને પ્રત્યક્ષ શંકર કવિને જ ખારે લાખ આપ્યા. આવો રાજાનો અભિપ્રાય છે.” તે સાંભળી સર્વે ચમત્કાર પામ્યા.

ત્યારપછી કોઈ રાજસેવકે આ નવા વિદ્વાનનું સ્વરૂપ રાજા પાસે જઈને જણાવ્યું. તે સાંભળી રાજાએ પોતાના યથાર્થ અભિપ્રાયને સાક્ષાત્ જાણનાર તે પુરૂષને મહેશ્વર રૂપ જ માન્યો, અને તેથી તે રાજા તરત જ સભામાં આવ્યા. તેને જોઈ તે નવીન પાંડિતે તેમને ‘સ્વસ્તિ’ કહીને આશીર્વાદ આપ્યો. રાજાએ તેને આલિંગન કરી પ્રણામ કર્યા, અને પોતાના હસ્તકમળવડે તેનો હાથ ઝાલી મહેલમાં લઈ જઈ ઉપરના ગવાક્ષમાં બેસી તેણે પૂછ્યું કે—“ હે વિપ્ર ! તમારા નામે કયા અક્ષરોને સૌભાગ્ય પમાડ્યા છે ? અને કયા દેશના સજ્જનો તમારા વિરુદ્ધ પીડા પામે છે ?” પાંડિતે રાજાના હાથમાં કાળીદાસ એવા પોતાના નામના અક્ષરો લખ્યા. તે વાંચી રાજા ફરીથી તેના પગમાં પડ્યા. ત્યાંજ વાર્તાવિનોદ કરતાં સંધ્યા-કાળ થયો; એટલે રાજાએ કહ્યું કે—“ હે કાળીદાસ ! સંધ્યાનું વર્ણન કરો.” ત્યારે કાળીદાસ બોલ્યા કે—“ વ્યસની માણસની વિદ્યાની જેમ કમળની લક્ષ્મી ક્ષીણ થાય છે, ખરાબ દેશમાં ગુણીજનની જેમ ભ્રમરો દીનપણાને પામે છે, ખરાબ રાજાની જેમ અધિકાર લોકને પીડે છે, અને કૃપણના ધનની જેમ ચક્ષુ વ્યર્થપણાને પામે છે.” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ ધન આપી તેની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે—“ જ્યાંસુધી કોઈ પુરૂષની સાથે મૈત્રી ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તેનો ઉપચાર (વિવેક) કરવો જોઈએ, પણ જ્યારે મૈત્રી થઈ જાય છે ત્યારપછી જે ઉપચાર કરવો તે તો કપટ કહેવાય છે.” કવિએ કહ્યું કે—“ મનોહર અર્થવાળા કાવ્ય કરવામાં કવિએને જે શ્રમ થાય છે તેને જે જાણે છે, તેણે તે કવિને સુવર્ણની ભરેલી આખી પૃથ્વી આપી એમ હું માનું છું.” વળી—“ સારા કવિના રાખદનું સૌભાગ્ય શ્રેષ્ઠ કવિજ જાણી શકે; બીજા કોઈ જાણી શકે નહીં. કંઠે ચિતરવાનું કામ જેવું

સોની જાણી શકે તેવું બીજાને કોઈ જાણી શકતો નથી.” આ રીતે કાવ્ય-વિનોદ કરતાં રાજા અને કાળીદાસને પરસ્પર અત્યંત પ્રીતિ બંધાઈ. બીજા સર્વ વિદ્વાનો કાળીદાસને વેશ્યામાં લખેલ થયેલો છતાં કવિતા કરવામાં મહાકવિ છે એમ જાણી તેના પર સંપૂર્ણ દ્રેષ કરવા લાગ્યા. સભામાં કોઈ વિદ્વાન તેનો સ્પર્શ પણ કરતા નહીં, તથા તેની સાથે બોલતા પણ નહીં.

એકદા સર્વ વેદોની શ્રુતિઓ જેના જિજ્ઞાસુ ઉપર નૃત્ય કરતી હતી એવા વેદીઆ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો કે-“ ભોજરાજાને કેવળ કવિતાજ પ્રિય છે, મારે આપણે કોઈ એકાંતસ્થળમાં જઈ કવિતા કરીએ.” એમ વિચારી તે સર્વે નગરીની બહાર રહેલા પાર્વતીના શૂન્ય પ્રાસાદમાં કવિતા કરવાની યુદ્ધિથી બેઠા. ઘણે કાળે તે સર્વ-માંથી એક બ્રાહ્મણે, એક પાદ બંધબેસતું ક્યું કે-“ ભોજનં દેહિ રાજેન્દ્ર ” (હે રાજેન્દ્ર અમને ભોજન આપો.) પછી વિચારી ઘણે કાળે બીજા પાદ ક્યું કે-“ “ ઘૃતશાકસમન્વિતમ્ ” (ઘી અને શાક સહિત.) આ પ્રમાણે પૂર્વાર્ધના બે પાદ બન્યા, પણ કોઈ રીતે ઉત્તરાર્ધ થયું નહીં, તેટલામાં ત્યાં દેવીને નમવા મારે કાળીદાસ કવિ આવ્યા. તેમને જોઈ તે બ્રાહ્મણ બોલ્યા કે-“ હે કાળીદાસ ! અમે સમગ્ર વેદશાસ્ત્ર જાણીએ છીએ, તો પણ ભોજરાજા અમને કંઈ આપતા નથી, અને તમારી જેવાને તો લક્ષ ધન આપે છે. તેથી અમે કવિતા કરવાની યુદ્ધિથી અહીં આવ્યા છીએ, પરંતુ અમે ઘણો કાળ વિચાર્યું ત્યારે પૂર્વાર્ધ માત્ર બન્યું છે, હવે ઉત્તરાર્ધ તમે કરી આપો, તો રાજા અમને કંઈક આપે.” એમ કહી તેમણે તે અર્ધ શ્લોક કાળીદાસ કવિ પાસે કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી કવિએ તેને ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે કરી આપ્યું-“માહિષં ચ શરચ્ચન્દ્રચન્દ્રિકાવિ-શદં દધિ ॥ ૧ ॥” (તથા શરદ્ ઋતુના ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના જેવું ઉજવળ ભેંશતું દહીં આપો.) આ પ્રમાણે આખો શ્લોક લઈ તેઓ રાજા પાસે ગયા. રાજાએ તેમને બોલવાની આજ્ઞા આપી, ત્યારે તે સર્વે બ્રાહ્મણો તે એકજ શ્લોક એકી સાથે બોલ્યા. રાજાએ તે શ્લોક સાંભળી તથા તેનું ઉત્તરાર્ધ કાળીદાસનું કરેલું ધારી બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે-“ હે વિપ્રો ! તમારામાં જેણે ઉત્તરાર્ધ ક્યું હોય તેને આશ્રીનેજ હું તમને કંઈક આપું છું, બાકી પૂર્વાર્ધનું તો કંઈ પણ આપતો નથી.” એમ કહી ઉત્તરાર્ધના જેટલા અક્ષરો હતા તેટલા (૧૬) લાખ રક તેમને આપ્યા. તેઓ તે દક્ષિણા લઈને ગયા.

પછી કાળીદાસ આવ્યા એટલે તેને જોઈ રાજાએ તેની પાસે ઉપરના શ્લોકનું ઉત્તરાર્થ કહીને પૂછ્યું કે—“ હે કવિરાજ ! આ ઉત્તરાર્થ કેવું છે ? ” ત્યારે કાળીદાસે કહ્યું કે—“ અધરોષની મધુરતા, કુચની કઠિનતા, દષ્ટિની તીક્ષ્ણતા અને કવિતાની પરિપક્વતા એટલી બાબતો જે અનુભવરસિક હોય તેજ જાણી શકે છે. ” રાજાએ કહ્યું—“ હે કવિરાજ ! તમે સત્ય કહો છો. કેમકે સરસ્વતી રૂપી વેલડીના કાવ્યરૂપી અમૃતફળમાં અપૂર્વ રસ રહેલો છે. આવણું તો સર્વને સામાન્ય છે, તો પણ તેના સ્વાદને તો એક કવિજ (જિહ્વાજ) જાણે છે. ” વળી—“ સમગ્ર જગતનો વિચાર કરી કરીને (કરવાથી) માત્ર ત્રણજ પદાર્થો હૃદયમાં પેદા છે, ઇંદ્રિયો વિકાર (સાકર) ૧, કવિની બુદ્ધિ ૨ અને મુગ્ધ સ્ત્રીના કટાક્ષ ૩. ” વળી—“ ગુરૂકૃપારૂપી અમૃતના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થતો જે સરસ્વતીનો વૈભવ તેને કવિજ મેળવી શકે છે, પણ બળાત્કારે પાઠની પ્રતિષ્ઠાને સેવનાર એટલે કેવળ ગાબણપટ્ટી કરનાર મનુષ્યને તે વૈભવ મળી શકતો નથી. સરોવરમાં અવસરે (જોઈમાસમાં) વસનારો અને નવા જળસમૂહને અત્યંત કાદવવાળો કરનારો પાડો શું કમળાકરની (કમળના સમૂહની) મુગ્ધ મેળવી શકે ? નજ મેળવી શકે. ” વિસ્તીર્ણ હૃદયવાળા કવિને યોગ્ય એવા કાવ્યમાં જરૂરબુદ્ધિવાળો પુરૂષ ખેદ પામે છે, પરંતુ પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર ખેદ પામતો નથી. પ્રાચે કરીને સૂકાઈ ગયેલા સ્તનવાળી સ્ત્રી કાંચળી સીવનાર દરજ્જાને જ નિંદે છે, (પણ પોતાના શુક સ્તનને નિંદતી નથી.) ” આ પ્રમાણે ભોજરાજાની સૂક્તિ સાંભળી કવિરાજ કાળીદાસ બોલ્યા કે—“ આ મારી વાણીની રચના કે જે નિર્મળ પદાની ચતુરાઈવડે મનોહર છે અને જેનો પ્રબંધ (અર્થ) પણ દૈદીપ્યમાન છે તે અન્ય પુરૂષોના હૃદયમાં વંધ્ય છે, એટલે કાંઈ પણ આનંદ આપનાર નથી, પરંતુ તે કવિનાજ હૃદયમાં કૃતાર્થ—સફળ છે. ” વળી—“ ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીના કાંઈક ઉઘરેલા નેત્રના ખુણામાંથી નીકળેલા કટાક્ષ બાળકને વિષે નિઃસાર છે, પરંતુ તે યુવાન પુરૂષને અપૂર્વ મુગ્ધ બાપે છે. ” વળી—“ વેશ્યા સ્ત્રીના યૌવનની જેવા અકૃત્રિમ મનોહર કાવ્યો અમૃતરસમય હોય છે; પરંતુ ચતુર જનના સંયોગ વિના તે નિર્દુષ્ટ-રોગર ગળી જાય છે—નાશ પામે છે. ” વળી—“ કવિ વિના રાજાના નામને પણ કોઈ પૃથ્વીપર જાણતું નથી, અને રાજા વિના કવિની કીર્તિ પણ પૃથ્વીપર વિસ્તાર પામતી નથી. ”

ત્યારપછી મયૂર કવિ બોલ્યા કે—“ જોએ કાવ્યની રચના કરે છે, અને જોએની કીર્તિ કાવ્યમાં ગવાય છે, તે મહાત્માઓ જ આ જગતમાં વંદ્ય છે, અને તેઓનો જ યશ લોકમાં સ્થિર છે. ” પછી બાણ કવિ બોલ્યા કે—“ પદાની સ્પષ્ટતાવડે કવિઓના દૃઢ્યમાં આતંદની સ્પષ્ટતા કરનારા કવિઓના માર્ગમાં કેવળ વિદ્વાનની બુદ્ધિ ચાલતી નથી. લક્ષ્મીના આવેશના દુઃખને જણાવનાર જે કુળ-વધૂના કટાક્ષનો માર્ગ તે ગણિકાઓથી અજાણ્યો જ છે. ” ત્યારપછી ફરીથી કાળીદાસ બોલ્યા—“ કવિની વાણી અદ્વાતારના મનને કદાપિ સ્પર્શ કરતી નથી. યુવતી સ્ત્રીએ કરેલા વિલાસો અતિવૃદ્ધ પુરુષને દુઃખ આપનારા જ થાય છે. ” વળી—“ કીર્તિ રહિત અને કૃપણ એવો પુરુષ કવિતાને સાંભળતો જ નથી. કદાચ મૃગનેત્રવાળી પાસે રહી હોય તોપણ નપુંસક પુરુષ તેને શું કરે ? ” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજાએ તે દરેક પંડિતને લાખ લાખ દ્રવ્ય આપ્યું.

એકદા સમસ્ત કવિસમૂહમાં અધિકગુણવાળા કાળીદાસને આવતા જોઈ ભોજરાજા હર્ષ પામ્યા; પરંતુ તે વેશ્યામાં આસક્ત હતા, તેથી રાજાના મનમાં કંઈક ખેદ થયો. તેવો તેમનો અભિપ્રાય જાણી પ્રતી-હારે રાજાને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! ગુણવાન જનમાં એકદા દોષ દેખ્યા છતાં પણ ગુણરાગી પુરુષો ખેદ પામતા નથી. ચંદ્રમાં પડેલા કલંકને પણ લોકો પ્રીતિથી જ જુએ છે. ” તે સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો; પરંતુ તેણે પહેલાંની જેમ કાળીદાસનું બહુમાન કર્યું નહીં. કાળીદાસે રાજાનો અભિપ્રાય જાણી કહ્યું કે—“ હે મૂર્ખ તુલા (ત્રાજવા) ! પ્રમાણની-તોળવાની પદવી પામવાથી તું ગર્વિષ્ઠ કેમ થાય છે ? તું તો ગુરૂ પદાર્થને નીચો કરે છે અને હલકાને ઉંચો કરે છે, એટલે તારામાં કદર જ ક્યાં છે ? ” તથા—“ જેની સર્વાત્ર ગતિ છે તે સ્વદેશપરના રાગે કરીને શા માટે નાશ પામશે ? આ બાપ દાદાનો કુવો છે એમ કહીને મૂર્ખ માણસો જ તેનું ખાડું પાણી પીને ખેસી રહેશે. ” આ પ્રમાણે કથનના પ્રસંગથી પોતે કરેલી અવજ્ઞા કાળીદાસ જાણી ગયા એમ સમજી મનમાં દુઃખી થયેલા રાજા રાત્રીએ એકલા જ આવાસ-ગૃહમાં બેઠા બેઠા વિચારવા લાગ્યા કે—“ અવજ્ઞાથી જે પ્રેમ તુલ્યો તેને નવો કરવા કોણ સમર્થ હોય ? કુટુંબ માતી ફરી લાખથી સાંધી શકાતું નથી. ” આ પ્રમાણે વિચારતા રાજાને ખેદયુક્ત જોઈ લીલાવતી રાણીએ ખેદનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે રાજાએ તેની પાસે સર્વ વૃત્તાંત

કહ્યો. તેણીએ રાજના જ મુખથી કવિની અવજ્ઞા સાંભળી કહ્યું કે—
 “ હે દેવ ! પ્રથમથી જ સ્નેહ કર્યા વિનાનો પુરૂષ હોય તે સારો છે,
 પરંતુ સ્નેહ કર્યા પછી તેને તોડી નાંખવો તે સારો નથી. દેખતાની
 આંખો ફેાડવાથી તે જેવો દુઃખી થાય છે તેવો જન્માંત્ર પુરૂષ દુઃખી
 થતો નથી. હે સ્વામી ! કાળીદાસ સર્વથા પ્રકારે ભવાનીનો જ
 અવતાર છે, તેથી સર્વ વિદ્વાનો કરતાં તેને વધારે માન આપવું યોગ્ય
 છે. “ જેની સાથે બેઠા, ભોજન કર્યું, હસ્યા અને એકાંતમાં વિદ્યાસ-
 પૂર્વક વાતો કરી, તે પુરૂષથી સત્પુરૂષોનું ચિત્ત કદાપિ ભરણુપર્યંત
 પાછું ફરતું નથી. ” વળી—“ ચંદ્ર દોષાકર^૧ છે, કુટિલ છે, કલંકિત
 છે અને મિત્રના^૨ વિનાશ વખતે ઉદય પામનાર છે, તો પણ તે મહા-
 દેવને વદ્દલ છે; કેમકે આશ્રિતને વિષે ગુણદોષનો વિચાર હોતો જ
 નથી. ” આ પ્રમાણે પ્રિયાનાં વચનો સાંભળી રાજ બોલ્યો કે—
 “ પ્રાતઃકાળે કાળીદાસને હું સંતાપ પમાડીશ. ”

પછી પ્રાતઃકાળ થતાં દંતધાવન વિગેરે પ્રાતઃકૃત્ય કરી રાજ સભામાં
 આવ્યા. તે વખતે સર્વ પુરજનો, અમાત્યો, સામંતો, ગવૈયાઓ,
 કવિઓ અને વિદ્વાનો આવેલા હતા. તે સર્વેમાં એક કાળીદાસને
 નહીં આવેલા જોઈ રાજએ પોતાના અંગરક્ષકને વેશ્યાને ઘેર કાળી-
 દાસને બોલાવવા મોકલ્યો. તેણે ત્યાં શીઘ્ર જઈ કાળીદાસને કહ્યું કે—
 “ હે કવિરાજ ! આપને ભોજરાજ બોલાવે છે. ” તે સાંભળી કાળી-
 દાસે વિચાર્યું કે—“ કાલે તો રાજએ મને કંઈ માન આપ્યું નહોતું
 અને આજે પ્રાતઃકાળમાં જ મને કેમ બોલાવતા હશે ? કહ્યું છે કે—
 “ રાજ જેને જેને પાત્રરૂપ ગણી પ્રીતિથી સન્માન આપે છે,
 તેને તેને સંતાપ-દુઃખ આપવા માટે રાજના બીજ વહાલા
 નોકરો યત્ન કરે છે. ” રાજ મને હમેશાં માન આપે છે, તેથી
 સર્વે માયાવી વિદ્વાનો મારાપર પ્રથમથી જ વૈર રાખે છે. કહ્યું છે
 કે—“ જ્યાં વિવેકહીન રાજ હોય, જ્યાં મંત્રી ગુણવાનને જોઈ
 પોતાની ગ્રીવા વક કરતો હોય અને જ્યાં ખળ પુરૂષોનું જોર હોય,
 ત્યાં સજ્જનોનો અવસર ક્યાંથી હોય ? ” આ પ્રમાણે વિચારી
 કાળીદાસ સભામાં ગયા. તેને દૂરથી આવતા જોઈ રાજ આનંદથી
 ઉભા થઈ બોલ્યા—“ હે કવિરાજ ! આજે કેમ વિલંબ કર્યો ? આવો,
 આવો. ” એમ બોલતા રાજ તેની સન્મુખ પાંચ સાત પગલા ગયા.
 તે વખતે આખી સભા ઉભી થઈ, સર્વે સભાસદો આશ્ચર્ય પામ્યા,
 કાળીદાસના વેરીઓ શ્યામ મુખવાળા થયા અને તેના મિત્રો આનંદ

૧ દોષની ખાણ, પક્ષે રાત્રિનો કરનાર. ૨ પક્ષે સૂર્યના.

પામ્યા. પછી રાજાએ પોતાના હાથવતી કવિનો હાથ પકડી પોતાના સિંહાસન પાસે લઈ જઈ તેની ઉપર જ તેને બેસાડ્યા અને પોતે પણ તેની સાથેજ બેઠા. તે વખતે કાળીદાસને રાજાના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા જોઈ આણુ કવિ પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કરી બોલ્યા કે—“કળાને જાણનાર આ ભોજરાજા ખરેખર રૂદ્ર (મહાદેવ)જ છે, કે જેણે આ દ્વાપાકર કાળીદાસને પણ માન આપવા વડે સર્વ રવિબ્રુવોમાં રાજા રૂપ કર્યો.”

ત્યારપછી હુમેશાં કાળીદાસ કવિ રાજાના અર્ધ સિંહાસન-પર બેસતા હતા, તેથી વિદ્વાનોની સાથે તેનો વૈરરૂપી અગ્નિ અધિક પ્રજ્વલિત થયો. કેટલાક બુદ્ધિમાન વિદ્વાનોએ વિચાર કરી ભોજ-રાજાની તાબૂલ વહન કરનારી દાસીનું સુવર્ણાદિકવડે સન્માન કર્યું; અને પછી તે પાપીઆએ તેણીને કહ્યું કે—“અમારા સર્વની કીર્તિને આ કાળીદાસ પોતાની કવિત્વશક્તિથી ગળી ગયો છે, અમારા સર્વમાં કેાઇ પણ તેની સાથે કળાની તુલ્યતા ધારણ કરતો નથી; માટે હું પુત્રી ! તું એવો કેાઇ ઉપાય કર કે જેથી રાજા તેને દેશનિકાલ કરે, તેને દેશપાર કર્યા પછી અમે તને બહુમૂલ્યવાળો મુક્તામણિનો હાર આપશું.” તે સાંભળી દાસી બોલી કે—“હું તે મહાકવિને દેશમાંથી કાઢી મૂકાણું, પરંતુ મને હાર આપ્યા પહેલાં તમારું કાર્ય કરીશ નહીં, માટે હાર પ્રથમ આપો.” ત્યારે તેઓએ તેને હાર આપ્યો. પછી તે પડિતો પોતાને ઘેર ગયા. પછી દાસી “બુદ્ધિને કાંઇ પણ અસાધ્ય નથી” એમ વિચારી અવસરે રાજા પાસે ગઈ, તો દૈવયોગે રાજા એકલા જ સુતા હતા. તેમના પગ ચાંપવા વિગેરે સેવા કરી કપટે કરીને દાસી નેત્ર મીંચીને ત્યાંજ સુઈ ગઈ. ત્યારપછી થોડી વારે રાજા જાગ્યા, તે વખતે રાજા જાગ્યા છે એમ ખરાખર જાણીને ઉંઘમાં બોલતી હોય તેમ તે બોલી કે—“હું સખી ! મદનમાલિની ! તે દુરાત્મા કાળીદાસ દાસીને વેષે અંતઃપુરમાં આવી લીલાવતી દેવી સાથે કીડા કરે છે.” તે સાંભળી રાજા જાણે સંભ્રમ પામ્યા હોય તેમ એકદમ બોલ્યા કે—“હું તરંગવતી ! તું જાગે છે ?” આ પ્રમાણે રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે જાણે કે તે નિદ્રામાં હોય તેમ તેણે સાંભળ્યું પણ નથી એમ જણાવવા બોલી નહી. તેથી રાજાએ તેવાણી ઉપરથી વિચાર કર્યો કે—“આ તરંગવતીએ નિદ્રામાં દેવીનું દુશ્ચરિત્ર કહ્યું તે ખરું જ હશે અને કાળીદાસ સ્ત્રીનો વેષ પહેરી અંતઃપુરમાં આવ-

૧ દોષની આણુ, પક્ષે ચંદ્ર ૨ દેવોમાં, પક્ષે પડિતોમાં.

તો હશે ! કેમકે તેવા વ્યાભિચારી માટે તે સાંભવિત છે; અને સ્ત્રીનું ચરિત્ર કોણ જાણી શકે છે ? તોપણ તેની કાંઈક ખાતરી કરવી જોઈએ.” એમ વિચારી પ્રાતઃકાળે પોતાને તાવ આપ્યો છે એમ ખોટી વાત ફેલાવી રાજાએ દાસીદ્વારા કાળીદાસને અંદર બોલાવ્યા. એટલે કાળીદાસ આવીને રાજા પાસે બેઠા. પછી રાજાએ દાસીને કહ્યું કે— “લીલાવતીદેવીને બોલાવ, આજે મારે અહીં જ જમવું છે.” ત્યારે લીલાવતી દેવીએ આવી રાજાના પાવણાં પ્રથમ કૂર (ભાત) મૂક્યા અને પછી મગની દાળ મૂકી. તે વખતે તે બન્નેનો અભિપ્રાય જાણવા માટે રાજાએ કહ્યું કે— “મુદ્દદાલી મદવ્યાલી, કવીન્દ્ર ! વિતુષા કથમ્ ?” (હે કવીન્દ્ર ! બાંધિનો નાશ કરવામાં વાઘણ જેવી આ મગની દાળ ફોતરા વિનાનો કેમ થઈ ?) ત્યારે કવિરાજ બોલ્યા કે— “સુઘવાજ્ઞપરિષ્વજ્ઞે, જાતા વિગતકશ્ચુકા ॥ ૧ ॥” (કૂરૂપી સારા પતિનું આલિંગન થવાથી તે કંચુક રહિત થઈ છે.) આ પ્રમાણે કવિનો ઉત્તર સાંભળી સરસ્વતીના અવતાર જેવી તે દેવી શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ સમજતી હતી તેથી તેણીએ કાંઈક રિમત કયું. તે જોઈ રાજાએ વિચાર્યું કે— “જરૂર કાળીદાસ ઉપર દેવીનો સ્નેહ છે; તેથી જ તરંગવતી નિદ્રામાં પણ તે વાત બોલી ગઈ છે. વળી આ કવિએ પણ આ દેવી પાસે હતી છતાં આવો શૃંગારરસમય જવાબ આપ્યો અને તે સાંભળી રાણી પણ હસી. ખરેખર સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર બ્રહ્મા પણ જાણી શકતા નથી; પરંતુ મોટો અપરાધ છતાં પણ બ્રહ્માજી જાતિ હોવા લાયક નથી, તેમાં પણ આ કવિ તો સરસ્વતીનો અવતાર છે, તેથી તેને તો નજ હોણાય.” એમ વિચારી રાજાએ કાળીદાસને કહ્યું કે— “હે કવિરાજ ! તમારે મારા દેશમાં બિલકુલ રહેવું નહીં, આ બાબત મને કાંઈપણ પૂછવું નહિ અને પ્રત્યુત્તર આપવો નહીં.”

તે સાંભળી કાળીદાસે ત્યાંથી તરત જ ઉભા થઈ વેશ્યાને ઘરે આવી તેણીને કહ્યું કે— “હે પ્રિયે ! મને જવાની આજ્ઞા આપ. કોઈપણ કારણથી ભોજરાજા મારાપર અત્યંત ગુસ્સે થયા છે. તેણે મને કહ્યું કે— ‘તારે મારા દેશમાં સર્વથા રહેવું નહીં.’ તો હે દેવી ! હું જાઉં છું. જે કાર્ય પુરૂષે ચિંતવ્યું પણ ન હોય તેવાં કાર્યની વિચારતા ઘટના કરે છે, જે અયોગ્ય ઘટનાવાળું કાર્ય હોય તેને પણ ઘટાવે છે—મેળવે છે અને યોગ્ય ઘટનાથી મળેલ હોય તેને જર્જરિત કરે છે. વળી આ ચૈષ્ટ્રમાં કોઈપણ પ્રકારે વિદ્વાનોનો જ હાથ હોવો

જોઈએ એમ મને જણાય છે. કહ્યું છે કે—અદ્ય સારવાળા છતાં પણ ઘણાનો સમૂહ જો એકત્ર થાય તો તે દુર્જય છે. ઘાસ હાથીનું ભક્ષ્ય છે છતાં જો તેનું દારડું બનાવવામાં આવે તો તેનાથી મદોન્મત્ત હાથી પણ બનેાય છે. તેથી હે પ્રિયા ! મને આજ્ઞા આપ.” તે સાંભળી તે વિદ્યાસવતી વેશ્યા બોલી કે—“દર્પણને વિષે પ્રતિબિંબની જેમ જેને જોવાથી તેના સુખદુઃખનો સંકેત જેનામાં થાય તેજ તેનો પરમ મિત્ર છે. હે પ્રાણનાથ ! મારી હયાતી છતાં કેપ પામેલા રાજા પણ તમને શું કરી શકે તેમ છે ? મારે ઘેર રહેવાથી તમારા વર્ષો સુખે નિર્ગમન થશે. તમારે રાજાનું કે તેના આપેલા વિત્તનું શું કામ છે ? નિઃશંકપણે મારા ઘરનાં ભોંયરામાં તમે સુખેથી રહો અને આનંદ કરો.” તે સાંભળી કાળીદાસ ત્યાંજ રહી દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

અહીં કાળીદાસના ગયા પછી લીલાવતી દેવીએ રાજાને કહ્યું કે—“હે દેવ ! કાળીદાસ કવિની સાથે તમારે ગાઢ પ્રીતિ હતી; છતાં આ અયોગ્ય કાર્ય એકાએક કેમ કર્યું ? અને તેને તમારા દેશમાં પણ રહેવાનો નિષેધ કેમ કર્યો ? શેરડીના અગ્રભાગથી અનુક્રમે જેમ જેમ ચડતા જઈએ તેમ તેમ વધારે સ્વાદિષ્ટ રસ હોય છે, તેવી સજ્જનોની મૈત્રી હોય છે અને દુર્જનોની મૈત્રી તેથી વિપરીત હોય છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે—શોક અને પીડામાં રક્ષણ કરનાર તથા પ્રીતિ અને વિદ્યાસનાં સ્થાનરૂપ આ ‘મિત્ર’ નામનું એ અક્ષરવાળું રત્ન કોણે બનાવ્યું હશે ?”

આ પ્રમાણેનાં રાણીનાં વચન સાંભળી રાજાએ કહ્યું— “હે દેવી ! સાંભળ. કેઈએ મને કહ્યું કે—‘કાળીદાસ દાસીને વેષે અંતઃપુરમાં આવી લીલાવતી દેવીની સાથે કીડા કરે છે.’ આ વાતની ખાત્રી કરવા માટે મેં કપટથી તાવ આવ્યાનું જણાવી તમને બંનેને અહીં મારી રૂબરૂ બોલાવ્યા. ત્યારપછી તું મારી પાસે છતાં તેણે શૂંગાર રસમય ઉત્તરાર્થ સ્લોક પૂર્યા, અને તે પછી તે સાંભળી હાસ્ય કર્યું. તેથી મારી ખાત્રી થઈ કે એ વાત ખરી છે. તોપણ બ્રાહ્મણ જાતિ હજીવા લાયક નથી એમ ધારીને મેં તેને દેશનિકાલ કર્યો છે.” તે સાંભળી હાસ્ય કરતી દેવીએ રાજાને નિઃશંકપણે કહ્યું કે—“હે દેવ ! હું જ ખરી પુણ્યશાળી છું કે જેને આવા ભોળા તમે પતિ તરીકે મળ્યા હો. પરંતુ જો તમે અત્યારે હું સતી છું કે અસતી છું ? તેનો નિશ્ચય કર્યા વિના અહીંથી જશો તો હું અવશ્ય વિષનું ભક્ષણ કરી

મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ.” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ તું આ સત્ય બોલે છે ? ” તેણીએ હા કહી; એટલે રાજાએ પોતાના સેવકો પાસે એક મોટો સર્પ પકડી મંગાવ્યો, એક લોઢાનો ગોળો તપાવી તૈયાર કરાવ્યો અને મંત્રિત જવ મંગાવ્યા. તેજ વખતે તે મહાસતી વિલાસવતી સ્નાન કરી દિવ્ય વસ્ત્ર મસ્તકે વીંટી ત્યાં આવીને બોલી કે— “ હે રાજા ! શું કહ્યું ? સર્વ કર્મનો સાક્ષી સૂર્ય સર્વ જાણે છે.” એમ કહી રાણીએ ત્રણે દિવ્યો કર્યાં. તેનાથી લીલાવતી દેવી શુદ્ધ થઈ એટલે રાજાએ લગ્નનાથી નીચું મુખ કર્યું.

ત્યારપછી રાજાને એટલી બધી દીલગીરી થઈ કે તે જમતા નહિ, સુતા નહિ, કોઈ સાથે બોલતા નહિ, માત્ર રાતદિવસ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા થઈને બેસી જ રહેવા લાગ્યા. તેઓ દેવીને તથા કવિરાજાને કલંક રહિત જાણી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે—“અહો ! મેં એકાએક આ શું કર્યું ? મારામાં લગ્નજ ક્યાં છે ! મારામાં દાક્ષિણ્યતા ક્યાં છે ? ગાંભીર્ય શું છે ? ચાતુર્ય શું છે ? હા ! પ્રિયા ! મેં તને કેવું વચન કહ્યું ? કરોડો કવોદિશેના પણ મુગરૂપ હે કાળીદાસ ! મેં તમને કેવું અશ્રાવ્ય અયોગ્ય વચન સંભળાવ્યું ? હા ! હા ! મેં તમને અવાચ્ય વચન કહ્યું ! હું દૈવથી ઠગાયો ! ” આ પ્રમાણે શોક કરતા રાજા જાણે કોઈથી ત્રાસ પામ્યા હોય, ભૂત વિગેરે ગ્રહથી ગ્રહણ કરાયા હોય અને કોઈના પ્રહારથી હુણાયા હોય તેમ શૂન્ય બની ગયા. તે જ પરમ પ્રિય પ્રિયાને પાસે રહેલી જોઈ કંપવા લાગ્યા. આવી રાજાની ચેષ્ટા જોઈ લીલાવતી દેવીએ પોતાના હસ્તકમળમાં વીણા ગ્રહણ કરી સંગીતની પ્રવીણતાથી રાજાને પ્રસન્ન કરી મહા પ્રયાસે ભોજન કરાવ્યું.

ત્યારપછી તે મહાકવિવિનાની ભોજરાજાની સભા ચંદ્રવિનાની રાત્રોની જેવી, સૂર્ય રહિત દિવસની જેવી, પતિના વિયોગવાળી તરૂણીની જેવી અને ઇંદ્ર રહિત સુવર્મા સભાની જેવી શૂન્ય લાગવા માંડી. તે રાજસભામાં કોઈના મુખથી કાવ્ય (કવિતા) બોલાતું નહીં અને કોઈયો વિનોદનો શબ્દ માત્ર પણ બોલી શકાતો નહીં. આ રીતે રાજમંદિર, રાજસભા અને સમગ્ર નગર પણ શોકમય બની ગયું.

કેટલાક દિવસો ગયા પછી એકદા રાત્રીસમયે રાજાએ આકાશમાં રહેલો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર અને પાસે બેઠેલી લીલાવતી દેવીનો મુખચંદ્ર જોઈ કહ્યું કે—“ ઓલી તાવ ન અણુહરદ, ગોરી મુદ્દકમ-

લસસ । ” (અરે ! પ્રથમ તો આ ગોરીના મુખકમળનું અનુકરણ કરી શકે તેમ જ નથી.) કદાચ ચંદ્ર પૂર્ણ કળાવાળો હોય તોપણ ચંદ્રમાં તેવા પ્રકારના નેત્રવિલાસો ક્યાં છે ? અને તેવો વાણીનો વિલાસ પણ ક્યાં છે ? ” એમ વિચારી રાજા રાત્રી નિર્ગમન કરી પ્રાતઃકાળે શય્યાથી ઉઠી પ્રભાતવિધિ કરી સભામાં આવી સર્વ પંડિતોને જોઈ બોલ્યા કે—“ હે કવિઓ ! આ સમશ્યા પૂરી કરો. ઓલી તાવ ન અણુહરડ, ગોરી મુહકમલસસ । ” અને હે વિદ્વાનો ! આ સમશ્યા જો પૂર્ણ ન કરો તો આરા રાજ્યનો ત્યાગ કરો. ” તે સાંભળી સર્વ પંડિતો સભામાંથી ઉઠી પોતપોતાને ઘેર ગયા. ત્યાં તેઓએ ચિરકાળ મુઠ્ઠી વિચાર કર્યો તોપણ અર્થની સંગતિ કાંઈપણ થઈ નહીં. ત્યારે તે સર્વ પંડિતોએ મળી બાણકવિને રાજા પાસે મોકલ્યા. તેણે રાજસભામાં આવી રાજાને કહ્યું કે—“ હે દેવ ! સર્વ પંડિતોએ મને મોકલી આપને વિજ્ઞાપિ કરી છે કે અમને આઠ દિવસની મુદત આપો. નવમે દિવસે વિદ્વાનો સમશ્યા પૂર્ણ કરશે અથવા નહીં કરે તો આપનો દેશ છોડી ચાલ્યા જશે. ” આ પ્રમાણે કહી રાજાની આજ્ઞા મેળવી બાણકવિ પણ પોતાને ઘેર ગયા.

ત્યારપછી આઠ દિવસો પૂર્ણ થયા. કૃષ્ણ અષ્ટમીને દિવસે સર્વ પંડિતો એકઠા થયા. તે વખતે બાણકવિ બોલ્યા કે—“ અહો ! તમોએ જીવાનીના મદથી, રાજસન્માનના મદથી અને કાંઈક વિધાના લેશના મદથી કાળીદાસ કવિને દેશનિકાલ કરાવ્યા છે; પરંતુ જ્યાં સીધેસીધું હોય ત્યાં તો તમો સર્વે કવિ છો, પરંતુ વિષમ સ્થાનમાં તો તે કાળીદાસ એક જ કવિ છે. અને આ રીતે થવાથી તમારા સર્વેની મોટાઈ સચવાતી હતી, છતાં તે મહાકવિના તેજસમૂહને નહીં સહન કરવાથી તમોએ જે દુષ્ટદ્વિ કરી છે, તેનું જ આ રૂળ તમને પ્રાપ્ત થયું છે. સામાન્ય બ્રાહ્મણનો પણ દ્વેષ કરવાથી કુળનો નાશ થાય છે, તો સાક્ષાત્ ભવાનીના રૂપને ધારણ કરનાર કાળીદાસના દ્વેષનું શું કહેવું ? ” આ પ્રમાણે બાણકવિનાં વચ્ચેનાં સાંભળી મયૂર વિગેરે પંડિતો પરસ્પર એક બીજા ઉપર તે દોષનો આરોપ કરી કસહ કરવા લાગ્યા. એટલે તેમનો કસહ નિવારી બાણે કહ્યું કે—“આજે અવાધ પૂર્ણ થયો છે અને કાળીદાસ વિના કોઈપણ સમશ્યા પૂર્ણ કરવા શક્તિમાન નથી. મુલ્લાની દીપ્તિની વૃદ્ધિ કે હાનિ સંપ્રામમાંજ તત્કાળ થાય છે, અને કવિઓની દીપ્તિની વૃદ્ધિ કે હાનિ કવિસમૂહમાંજ તત્કાળ થાય છે.

હવે જો તમને સર્વને રચતું હોય તો આજેજ મધ્યરાત્રીએ ચંદ્રોદય થાય ત્યારે સર્વ માલમીલકત લઇને ગુપ્તપણેજ જતા રહીએ, કેમકે જો આજે નહીં જઇએ તો કાલે રાજાની આજ્ઞાથી રાજસેવકો આપણને બળાકારે ધક્કા મારીને કાઢી મૂકશે, તે વખતે માત્ર એકલા શરીરવડેજ નીકળવું પડશે. ”

આ પ્રમાણે સાંભળી સર્વેએ નિશ્ચય કર્યો કે-“ આજેજ મધ્ય રાત્રીએ અહીંથી નીકળી જવું.” એમ કરાવી સર્વે પોતપોતાને ઘેર જઈ ગાડાઓમાં અને પોઠીઆઓ ઉપર સર્વ મીલકત ભરી તે રાત્રીએજ તેઓ નગર બહાર નીકળી ગયા. તે વખતે કાળીદાસ કવિ વિલાસવતીના ઉદ્યાનમાં બેઠેલા હતા, તેણે માર્ગમાં જતા તેઓની વાણી સાંભળી વેશ્યાને કહ્યું કે-“ હે પ્રિયા ! જોઈ આવ. આ કોઈ બ્રાહ્મણો જતા હોય તેમ જણાય છે.” તે સાંભળી વેશ્યાએ ત્યાં જઈ સર્વ વિદ્વાનોને જતા જોઈ પાછી આવી કાળીદાસને કહ્યું કે-“ એક રાજહુંસવડે પણ સરોવરની જે શોભા હોય, તે હજાર બગલાઓ તેને કાંઠે બેસે તોપણ થઈ શકે નહીં. હે સ્વામી ! આણ, મયૂર, મહેશ્વર વિગેરે સર્વ પંડિતો નાશી જાય છે, તેમાં કાંઈ પણ સેશય નથી.” તે સાંભળી કાળીદાસે કહ્યું કે-“ હે પ્રિયા ! ઘરમાંથી મારે પહેરવાનાં ચારણ જેવાં વસ્ત્રો છે તે લાવ, કે જેથી તે કવિઓની પાસે જઈ તેમને નાસતા અટકાવું. એવો પુરૂષાર્થ શા કામનો કે જેનાથી દુઃખીજનોની રક્ષા ન કરાય ? યાચકજનોને ન અપાય તેવું ધન શા કામનું ? જે હિતના-પુણ્યના અનુબંધને ન કરે તેવી ક્રિયા શા કામની ? અને સત્પુરૂષોના વિરોધવાળું જીવિત હોય તો તે પણ શા કામનું ?” આ પ્રમાણે કહી વેશ્યાએ લાવી દીધેલ ચારણનો વેષ પહેરી હાથમાં ખડ્ગ લઈ બીજે માર્ગે થઈને તે પંડિતોથી દૂર અર્ધ ગાઉ જઈ પાછો વળી તેઓની સામે આવ્યો. પછી તે સર્વેને જોઈ જય જય શબ્દવડે તેમને આશીર્વાદ આપી ચારણની જેવી ભાષાવડે પૂછ્યું કે-“ અહો ! વિદ્વાના સમુદ્ર ! શ્રી ભોજરાજવડે અત્યંત મોટાઇને પામેલા તમે સર્વે એકલા થઈને ક્યાં જવા નીકળ્યા છો ?” આ પ્રમાણેની તેની વાણી સાંભળી સર્વેએ તેને કોઈ ચારણ છે એમ જાણ્યું, તો પણ એક પંડિતે કુતુહળથીજ તેને કહ્યું કે-“ હે ચારણ ! તને શહેરમાં ગયા પછી તો ખબર પડેજ, તેથી અહીંજ કહું છું કે-રાજાએ અમને સર્વ વિદ્વાનોને એક સમશ્યા પૂર્ણ કરવા આપી, તે કોઈ પૂરી શક્યું નહીં, તેથી રાજાની આજ્ઞા થવાથી આ બધા ક-

વિઝો દશાંતરમાં જાય છે.” એમ કહી તેણે એ સમશ્યા બોલી બતાવી. તે સાંભળી ચારણ તરતજ બોલ્યો કે—“ રાજાએ પૂર્ણ ચંદ્ર જોઈને આ સમશ્યાનું પૂર્વાર્ધ કહ્યું છે, માટે તેનું ઉત્તરાર્ધ આણું હોયું જોઈએ—“ અણદિટ્ટી કિમ વન્નીઈ, તહ પડલી ચંદસ્સ ॥” (ચંદ્રમાં પડેલી તડને બરાબર દીઠા વિના તેનું વર્ણન કેમ કરાય ?) તે સાંભળી સર્વે ચમત્કાર પામ્યા. તેટલામાં તો કાળીદાસ સર્વને પ્રણામ કરી એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

તેના ગયા પછી સર્વે વિચારકરવા લાગ્યા કે—“ અહો ! આ કોઈ પુરૂષનો વેષ લઈને જરૂર સરસ્વતીજ સર્વનું રક્ષણ કરવા આવી હતી એમ જણાય છે. આ મનુષ્ય સંભવતો નથી. કોઈએ આપણા ગમન સંબંધી હકીકત જાણી નથી, તેટલામાં જલદીથી આપણે ઘેર જઈ ભાર ઉતારી લઈએ. પછી પ્રાતઃકાળે સર્વેએ રાજસભામાં જવું; અને ત્યાં બાણ પંડિતે સમશ્યા પૂરીને બાકીનું કાર્ય સાધ્ય કરવું.” આવો નિર્ણય કરી સર્વે ત્યાંથી પાછા વળી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પ્રાતઃકાળે રાજસભામાં જઈ રાજાને સ્વસ્તિ કહી સર્વે બેઠા. પછી યોગ્ય અવસરે ઉભા થઈને બાણકવિ બોલ્યા કે—“ હે દેવ ! સર્વજ્ઞ જેવા તમે જે કંઈ પૂછો તે તો ઈશ્વરજ સંપૂર્ણ જાણી શકે, આ બિચારા પેટભરૂં બ્રાહ્મણ શી રીતે જાણી શકે ? તોપણ યથામતિ અમે કહીએ છીએ.” એમ કહી પેલી સમશ્યાની પૂર્તિ તેણે કહી સંભળાવી. તે સાંભળી યથાર્થ રીતે પોતાનો અભિપ્રાય તેમાં આવ્યો જાણી રાજાએ વિચાર્યું કે—“ સર્વથા કાળીદાસ અહીંજ કોઈપણ ગુપ્ત સ્થાને વસે છે એમ જણાય છે, તેના વિના આ સમશ્યા બીજું કોઈ પૂરી શકે નહીં, માટે તેનો તપાસ કર. ઉપાય કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.” એમ વિચારી રાજાએ બાણકવિને પંદર લાખ ટંક આપ્યા, અને પોતાની પ્રસન્નતા જણાવી બીજા વિદ્વાનોને પોતપોતાને ઘેર જવા રજા આપી.

બાણ વિગેરે સર્વ વિદ્વાનો ગયા પછી રાજાએ દ્વારપાળને ખાનગી હુકમ કર્યો કે—“ જો કોઈ પણ બ્રાહ્મણ પાછા આવે તો તેમને અંદર મારી પાસે લાવવા.” એમ કહી રાજા મહેલમાં ગયા, ત્યારે બીજા પાંચ છ પંડિતો એકઠા થઈ પરસ્પર બોલ્યા કે—“ અહો ! બાણ કવિએ અયોગ્ય કયું; કેમકે નગરમાંથી સર્વ વિદ્વાનો સાથે જતા હતા, તેમાં ચારણના પ્રસંગથી સમશ્યા પૂર્ણ થતાં સર્વે પાછા

આવ્યા, અને તે પ્રમાણે સમશ્યા પૂરી ખતાવવાથી રાજાએ આપણું
ખધું દ્રવ્ય આપ્યું; તેમાં કાંઈ ખાણની મહત્તા નથી, તેથી તે સર્વ
દ્રવ્ય ખાણ એકલાજ લઈ જાય તે યોગ્ય નથી. માટે આપણે ખરી હુ-
કીકત રાજાને જણાવીએ, કે જેથી ફરી કોઈવાર આવેા અન્યાયખીજે
કોઈપણ વિદ્વાન કરી શકે નહીં.” એમ વિચારી તેઓ રાજસભામાં
પાછા ગયા. તેમને દ્વારપાળ રાજા પાસે લઈ ગયો. રાજાને તેમણે
સમશ્યા સંખધી ખુલાસો કરવા માટે આવ્યાનું કહ્યું, એટલે રાજાએ
તેમને કહ્યું કે—“ હે વિપ્રો ! હું આ સમશ્યાની ખાખતમાં સર્વ વાત
જાણી ગયો છું, પરંતુ તમારે સત્ય વાતજ હોય તે કહી દેવી.” ત્યારે
તેમણે સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ કહી ખતાવ્યો. તે સાંભળી રાજાએ વિ-
ચાર્યું કે—“ સર્વથા કાળીદાસજ મારા ભયથી ચારણના વેષે આ ન-
ગરમાં જ રહેલો છે અને તેણે આ સમશ્યા પૂરી કરી છે.” એમ વિ-
ચારી રાજાએ તત્કાળ કીડાઉદ્યાનમાં જવા માટે યત્ન વગડાવ્યો. તે
સાંભળી સુભટ્ટો અને સામંતો વિગેરે વિચારવા લાગ્યા કે—“ અહો !
હમણાંજ રાજા મહેલમાં જઈને દેવપૂજામાં રોકાયા છે એમ સાંભળ્યું
હતું; અને પાછા તરતમાંજ કીડાઉદ્યાનમાં જવા તૈયાર થયા તે શું ?” એમ
વિચારી વ્યાકુળ થયેલા સુભટ્ટો અને સામંતો વિગેરે ચોતરફથી આ-
વીને એકઠા થવા લાગ્યા. રાજા અશ્વપર આરૂઢ થઈ તે વિદ્વાનોને સાથે
લઈ જે ઠેકાણે રાત્રીએ ચારણનો મેળાપ થયો હતો તે ઠેકાણે આવ્યા.
ત્યાં રાજાએ ચોરનાં પગલાં ઓળખવામાં નિપુણ એવા પોતાના
સેવકોને કહ્યું કે—“ આ રસ્તે જે કોઈ માણસ રાત્રે ગયો હોય તેનાં
પગલાં હજી સુધી દેખાય છે, તેને જોઈ તેનો પત્તો લાવો. ” એમ કહી
તે પડિતોને લક્ષ લક્ષ દ્રવ્ય આપી તેમને વિદાય કરી રાજા પોતાના
મહેલમાં ગયા.

પછી પેલા પગીઓ રાજાની આજ્ઞા થવાથી ચોતરફ ફરતા ફરતા
શોધ કરવા લાગ્યા. પણ પગલાંનો કાંઈ પત્તો નહીં લાગવાથી તેઓ
દિગ્મૂઢ જેવા થઈ ગયા. તેવામાં સાયંકાળનો વખત થતાં કોઈ દાસી
એક ફાટેલી મોજડી હાથમાં લઈને તેને સંધાવવા માટે મોચીને ઘર
જતી હતી, તેને જોઈ તેઓ હુર્ષ પામ્યા. તે દાસીએ તે મોજડી મોચી-
ને આપી, તેની પાસેથી કાંઈક મીઠવડ તેઓએ તે મોજડી લઈ ધૂળ-
વાળા માર્ગમાં મૂકી તો તેજ પગલું મળતું આવ્યું. પછી દાસીની
પાછળ જઈ તેણીને વેશ્યાના ઘરમાં પ્રવેશ કરતી જોઈ તેઓએ તે
વેશ્યાનું ઘર ચોતરફથી સુભટ્ટોવડે ઘેરી લીધું. પછી તત્કાળ તે વાત

તેઓએ ભોજરાજને પહોંચાડી. તે સાંભળી તરતજ મંત્રી, સામંતો અને પૌરજનો સહિત રાજ પગે ચાલતા જ વિલાસવતીને ઘેર આવ્યા. આ વૃત્તાંત જાણી કાળીદાસે વિલાસવતીને કહ્યું કે—“ હે દેવી ! મારે માટે તારે કષ્ટ વેઠવું પડશે ? ” તે સાંભળી વિલાસવતી બોલી કે— “ હે કવિરાજ ! વિષમપણું આવે ત્યારે જ મનુષ્યના પુરુષાર્થની પરીક્ષા થાય છે. જ્યારે વાયુ વાતો ન હોય ત્યારે તો રૂના રાશિમાં અને પર્વતમાં કાંઈ તફાવત લાગતો નથી; તેનો તફાવત તો પવન વખતે જણાય છે. મનુષ્ય પોતાના મિત્ર, સ્વજન, ખંડુ, બુદ્ધિ અને ચિત્ત એ જ્યારે આપત્તિરૂપી કસોટીપર ચડે ત્યારે તેમનામાં કેટલું સત્ત્વ છે તે જાણી શકે છે. જેમ પ્રાણીઓને માગ્યા વિના જ દુઃખે આવી પડે છે, તેજ રીતે મુખ્ય પણ માગ્યા વિના જ આવે છે, પરંતુ મુખ્ય માગવામાં જે દીનતા કરે છે એજ અધિક છે એમ હું માનું છું. હે પ્રિય ! જે કદાચ રાજ વચનોવડે પણ તમારું અપમાન કરશે, તો હું મારી દાસીઓના સમૂહ સહિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ, એમ નક્કી જાણજો. ” ત્યારે કવિએ કહ્યું કે—“ હે પ્રિયા ! એવું ન બોલ. કદાચ રાજ ઉઘાડી તરવારે અહીં આવશે તો પણ તે મને જોઈને જ મારા પગમાં પડશે. ” આમ વાત કરે છે તેટલામાં તો પાંડિતોના સમૂહ સહિત ભોજરાજ વેશ્યાના ઘરમાં આવ્યા. ત્યાં કાળીદાસને જોઈ એકદમ તેને આલગન કરી રાજ તેના પગમાં પડ્યા, અને બોલ્યા કે—“ હે કવિરાજ ! ચાલતાં કે ઉભા રહેતાં, જગતાં કે સુતાં મારું મન કદાપિ તમારા વિરહવાળું ન હો. ” તે સાંભળી કાળીદાસે લજ્જાથી પોતાનું મુખ નીચું કર્યું. રાજાએ કહ્યું—“ હે કાળીદાસ ! મુખ ઉંચું કરે. હે કળાના નિવાસરૂપ કાળીદાસ ! આ (સંસારરૂપી) રાજમાર્ગમાં ચાલતાં ઇંદ્ર પણ સ્ખલના પામે છે તો તેમાં બીજાએ લાજવાનું શું છે ? હું તો વિલાસવતીને જ ધન્ય માનું છું કે જેણે પાંજરામાં પક્ષીની જેમ પોતાના ગુણોવડે તમને બાંધી રાખ્યા. ” આ પ્રમાણે બોલતાં રાજનાં નેત્રોમાં હૃદયનાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં, તે કાળીદાસે પોતાના હાથવડે લૂછ્યાં. તે વખતે કાળીદાસની પ્રાપ્તિથી હૃષિત થયેલા રાજાએ સર્વ વિદ્વાનોને લાખ લાખ ટંક આપ્યા, અને વિલાસવતીને મોટા જાતિવાંત સો અર્ધો આપ્યા. પછી કાળીદાસને પોતાના જ અર્ધપર બેસાડી તેને લઈને ભાટ, ચારણો, પાંડિતો, કવિઓ, સામંતો અને પુરજનો સહિત રાજ પોતાના રાજમહેલમાં આવ્યા.

કેટલોક કાળ ગયા પછી એકદા સભામાં બેઠેલા રાજાએ સં-
ધ્યાકાળ થયો જોઈ કહ્યું કે—“પરિપતતિ પયોનિધૌ પતઙ્ગઃ” (સૂર્ય
સમુદ્રમાં પડે છે.)

બાણ—“સરસિરુહામુદરેષુ મત્તમૃજ્જઃ” (મત્ત બ્રમર કમ-
ળના ઉદરમાં પડે છે.)

મહેશ્વર—“અનુવનનગકોટરે વિહઙ્ગઃ” (દરેક વનના વૃક્ષોના
કોટરમાં પક્ષીઓ પડે છે.)

કાળીદાસ—“તરુણીજનેષુ શનૈઃ શનૈરનઙ્ગઃ ॥ ૧ ॥ ”
યુવતીજનોને વિષે ધીમે ધીમે કામદેવ પડે છે.)

રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેમને લક્ષ લક્ષ ટંક આપ્યા. એકદા રાજા
મહેલના ગવાક્ષમાં બેઠા હતા, તે વખતે નીચે રાજમાર્ગમાં જતા
એક હાથીને તેમણે જોયો. કાળીદાસ અંદરના ભાગમાં બેઠા હતા,
તેથી તેમણે તે હાથીને જતો જોયો નહીં. તે જાણી રાજાએ કહ્યું—“હું
કવિરાજ ! થોડું પાદ પૂર્ણ કરો.—

ઉલ્લ જેવડા દીસઈ પાય, વસરડ પસરડ જાય રે જાય ।

આગલિ પાછલી પુચ્છ હલાવઈ,

કાળીદાસ—અંધારું કરી મૂલા ચાવઈ ॥ ૧ ॥

રાજા—(ઉપલ-સાંભેલા જેવડા પગદેખાય છે, વસર પસર શબ્દ
કરતો ચાલે છે, આગળનું અને પાછળનું પુછડું હલાવે છે.) કાળી-
દાસ—(અંધારું જેવો કાળો હાથી મૂળા ચાલે છે.) તે સાંભળી
રાજાએ પ્રસન્ન થઈ લક્ષ લક્ષ ટંક આપ્યા.

એકદા રાજાએ અંદરમાં બેઠો તથા તેની અંદર રહેલું કલંક
જોઈ રાણીને કહ્યું કે—“હું પ્રિયે !

અઙ્કં કેઝપિ શશઙ્કિરે જલનિધેઃ પઙ્કં પરે મેનિરે,

સારઙ્કં કતિચિચ્ચ સંજગદિરે મૂચ્છાયમૈચ્છન્ પરે ।

(કેટલાએક (કવિઓ) કલંકની શંકા કરે છે, કેટલાએક સમુ-
દ્રનો પક લાગેલ છે એમ માને છે, કેટલાએક મૃગ છે એમ કહે છે
અને કેટલાએક પૃથ્વીની છાયાને ઈચ્છે છે.)

આ પૂર્વાર્ધ શ્લોક પત્રમાં લખી રાજાએ કાળીદાસને મોકલ્યો,
અરેલે તેણે તેનું ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે લખ્યું:—

इन्द्रौ यदलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते,
तन्मन्ये परिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमालोकयते ॥ १ ॥

(ચંદ્રને વિષે કાપેલા ઇંદ્રનીલ મણિના કંકડા જેવું શ્યામ જે દેખાય છે, તે હું માનું છું કે તેણે જે અંધકારનું પાન કર્યું છે તે તેની કુક્ષિમાં રહેલું દેખાય છે.)

રાજાએ તે વાંચી પ્રસન્ન થઈ ઉત્તરાર્ધના અક્ષર જેટલા (૩૮)
લક્ષ ટંક કાળીદાસને આપ્યા.

એકદા દ્વારપાળે આવી રાજાને કહ્યું કે—“શ્રીશૈલ નામના પર્વ-
તથી કેઈ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી આપના દર્શનની ઇચ્છાથી દ્વાર પાસે
આવીને રહ્યો છે.” રાજાએ આશ્ચર્ય પામી તેને આવવાનું કહ્યું.
તેથી તે બ્રહ્મચારી અંદર આવી રાજાને જોઈ ચિરં જીવ એમ કહી
બેઠો. રાજાએ તેને પૂછ્યું કે—“હે પૂજ્ય ! બાલ્યાવસ્થામાં જ આ પ્રત
લેવું તે આ કળિયુગમાં અનુચિત છે, આવા તીવ્ર તપનો આ કાળ
નથી, હમેશાં ઉપવાસાદિક કરવાથી તમારું શરીર અતિ કુશ દેખાય
છે, તેથી જો તમે ગૃહસ્થાશ્રમ અંગીકાર કરો તો કેઈ બ્રાહ્મણની કન્યા
હું તમને અપાવું.” તે સાંભળી બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે—“હે રાજા !
તમે ઈશ્વરના અંશ છો, તેથી તમે શું શું સાધી ન શકો ? જે ધારો
તે કરી શકો છો; પરંતુ હરણેડપી ભિત્રો, પર્વતની ગુફાડપી ઘર,
શાંતિડપી પ્રિય ભાર્યા, વનનાં વૃક્ષોનાં ફળોવડે સુખે આજીવિકા,
વૃક્ષની ઉખડી ગયેલી છાલનાં વસ્ત્ર અને આત્માના ધ્યાનડપી અમૃત-
રસના પૂરમાં મગ્ન થયેલું ચિત્ત, આ પ્રમાણેનું જેઓને નિર્વૃત્તિ
સુખ પ્રાપ્ત થયેલું છે તેઓને ચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ મનમાં
મોક્ષની પણ અભિલાષા હોતી નથી.” (તો બીજી અભિલાષા તો
શેની જ હોય ?) આ પ્રમાણે તેનું વચન સાંભળી રાજા સિંહાસન-
પરથી ઉભો થઈ તેના ચરણમાં પડ્યો-નમ્યો, અને બોલ્યો કે—“હે
પૂજ્ય ! મને કાંઈ પણ સેવા બતાવો.” ત્યારે તે બ્રહ્મચારી બોલ્યો
કે—“હે રાજા ! અમારી ઇચ્છા કાશી તરફ જવાની છે, તેથી તમે
અમારું એક વચન સ્વીકારો. તે એ કે-તમારી સભામાં જે પડિતો
છે તે સર્વને પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સહિત મારી સાથે કાશી મોકલો.
તેમની સાથે ગાઈ કરતો કરતો હું સુખેથી કાશી પહોંચી જાઉં.”

આ પ્રમાણે માગણી કરવાથી રાજાએ સર્વે પંડિતોને કાશી જવાની આજ્ઞા કરી. રાજાની આજ્ઞા થવાથી સર્વ પંડિતો તે બ્રહ્મચારી સાથે ચાલ્યા. માત્ર એક કાળીદાસ કાશી ગયા નહીં. ત્યારે રાજાએ તેમને પૂછ્યું કે—“હે કવીન્દ્ર ! સર્વ પંડિતો કાશી જાય છે અને તમે કેમ જતા નથી ?” કવિએ હસીને કહ્યું—“હે રાજા ! તમે સર્વ જાણો છો, તો પણ હું આપના પૂછવાથી કહું છું કે—જેઓ શંભુથી દૂર રહેલા હોય છે તેઓ જ તીર્થ જાય છે; પરંતુ જેમના ચિત્તમાં નિરંતર પાર્વતી-પતિ રહેલા હોય છે, તેઓને તો તેજ ઉત્તમ તીર્થ છે.” તે સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો.

એકદા રાજાએ કાળીદાસને પૂછ્યું કે—“આજે તમે કાંઈ પણ નવીન સાંભળ્યું છે ?” કાળીદાસ બોલ્યા—“મેરૂપર્વતની ગુફાઓમાં, હિમાલયના શિખરો ઉપર, મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર, કેલાસ પર્વતની શિલાઓ ઉપર, મલયપર્વતના પ્રદેશોમાં અને તેવા બીજા દેવતાધસ્થાનોમાં લોકલોકનો વિચાર કરનાર ચારણગણો તમારા યશનું ગાયન કરે છે, તે મેં હે ભોજરાજા ! સાંભળ્યું છે.” તે સાંભળી રાજાએ કાળીદાસને દરેક અક્ષરે લક્ષ લક્ષ ટંક આપ્યા.

એકદા સર્વ પંડિતોના કાશી જવાથી અને કાળીદાસ વેશ્યામાં લંપટ હોવાથી રાજાએ વિચાર કર્યો કે—“બાણ, મયૂર, રામચંદ્ર અને મહેન્દ્ર વિગેરે પંડિતો મારી આજ્ઞા માનતા હતા, અને આ કાળીદાસ તો વેશ્યામાં આસક્ત હોવાથી મારી આજ્ઞાનો આદર કરતા નથી.” એમ વિચારી રાજા દાક્ષિણ્યતાને લીધે કાંઈ બોલ્યા નહીં, પરંતુ કાળીદાસને કાંઈક અવજ્ઞા સહિત જોવા લાગ્યા. તેવી તેની અવજ્ઞા જાણી એક દિવસ સભામાં આવીને કાળીદાસ બોલ્યા કે—“આ જગત પ્રથમ કોઈ વિશાળ દૃઢયવાળાએ ઉત્પન્ન કર્યું, તેને બીજા કોઈએ ધારણ કર્યું, તેને છતીને બીજા કોઈએ મનુષ્યોને આપ્યું. અને તેમાંના કેટલાએક ધીર પુરૂષો આ ચૌદ ભુવનને ભોગવે છે, છતાં માત્ર કેટલાક ગામેતું સ્વામીપણું પ્રાપ્ત થવાથી પણ મનુષ્યોને મદનવર આવી જાય છે તે શું ?” વળી—“હે મિત્ર વૃક્ષ ! નિરંતર તારા ફળોની વૃદ્ધિ થાઓ, તારી સેંકડો શાખાઓ વિસ્તાર પામે, અને પૃથ્વીપર રહેલા પોતાના આશ્રિત જનોને તારા સત્ફળોવડે તું નિરંતર સત્કાર કર; પરંતુ અમે સર્વ વર્ણોમાં ઉત્તમ શ્રીમાન રાજા હું” ૧ દ્વિજો છીએ, તેથી અમને તારે કાગડા, ગીધ, ટિટોટી કે અગ-

૧ આદ્યાણ, પક્ષે પક્ષી.

લાની તુલ્ય ગણવા એ યોગ્ય નથી. ” એ પ્રમાણે કહી કાળીદાસ વેશ્યાને ઘેર આવી તેણીની રજા લઈને નગરીનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. માર્ગે જતાં એક વનમાં તેમને એક ચોર મળ્યો. તે કવિનાં વસ્ત્રો લઇ લેવા તૈયાર થયો. તેને કવિએ કહ્યું કે-“ હે ભાગ્યવંત ! હું કવિ છું; મારાં વસ્ત્રો તું ન લે. ” તે સાંભળી ચોરે તેને કહ્યું કે-“ ત્યારે તમે આ નદીને કાંઠે રહેલા પલાશ વૃક્ષનું વર્ણન કરો. ” કાળીદાસ બોલ્યા કે-“ નીચે નમેલી શાખાવાળો આ નદીનો પલાશ વૃક્ષ પવનથી હાલતા પાંદડાંથી હથે કરીને દાવાનળથી બળી ગયેલા બીજા વૃક્ષોને જાણે જળાંજલિ આપતો હોય તેવો શોભે છે. ” આ પ્રમાણે કહેવાથી ચોરે જવા દીધા.

અનુક્રમે ચાલતા કાળીદાસ કવિ અલ્લાલ દેશમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજા પાસે જઈ તેમણે કહ્યું કે-“ માલવદેશના રાજા શ્રી ભોજની અવજ્ઞાથી હું કાળીદાસ નામનો કવિ તમારા દેશમાં આવ્યો છું. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને આસનપર બેસાડીને કહ્યું કે-“ ભોજની સભા જોઈને અહીં આવેલા મનુષ્યોએ મારી પાસે તમારો મહિમા સેંકડો પ્રકારે વર્ણવ્યો છે, અને સારા કવિએ તો તમને સરસ્વતીનો જ અવતાર કહે છે; તો હે કવિ-રાજ ! તમારી કવિતાંશી વાણી મને સંભળાવો. ” ત્યારે કાળીદાસે કહ્યું કે-“ હે અલ્લાલ દેશના રાજા ! તમારા શત્રુના ભવનમાં દ્રવતી ભીલડી ચાતરફ વીખરાયેલા રત્નોને જોઈ તેને ખેરના સળગતા અંગારા ધારી તેનાપર સુખડના કટકા મૂકીને આંખો બંધ કરી ધમે છે, એટલે તેના ધ્વાસના સુગંધથી ભમરાઓના સમૂહો આવે છે, તેને તેણી ધૂમાડા જેવા માને છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને પ્રત્યેક અક્ષરે લક્ષ લક્ષ થન આપ્યું. એકદા તે રાજાએ તેને કહ્યું કે-“ હે સુકવિ ! એકશિલા નગરીની કાંઈક કથા કહો. ” કવિ બોલ્યા-“ એકશિલા નગરીની સ્ત્રીઓએ કાંઈ મીષપૂર્વક નાંખેલા કરાક્ષોથી દરેક માર્ગમાં પગલે પગલે યુવાન પુરૂષો અપરાધ વિના જ બંધાય છે, તેમજ કમળોવડે શોભતી વાવોમાં જળ ભરવા આવેલી કમલાક્ષી (સ્ત્રી)-ઓના નૃત્ય કરતા કુરિલ કરાક્ષોવડે યુવાન પુરૂષો હણાય છે. ” તે સાંભળી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ કવિને દશ ઉત્તમ અર્ધો આપ્યા.

અહીં ભોજરાજા કાળીદાસના વિરહથી તથા બીજા સર્વ પંડિતોના કાશી તરફના પ્રયાણથી દિવસે દિવસે ક્ષીણ થઈ, પડવાના ચંદ્ર જેવા અતિ કૃશ થઈ ગયા. તે જોઈ મંત્રીઓએ એકત્ર થઈ વિચાર્યું

કે-“કાળીદાસ કવિ અદલાલ દેશમાં ગયા છે. તે જો પાછા આવે તો રાજાને સુખ થાય.” એમ વિચારી તેઓએ એક કાગળ લખી એક મંત્રીને અદલાલ દેશમાં મોકલ્યો. તે મંત્રીએ અનુક્રમે ત્યાં જઈ કાળીદાસને મળી તેને નમસ્કાર કરી ‘સર્વ’ પ્રધાનોએ મને મોકલ્યો છે’ એમ કહી તેના હાથમાં તે કાગળ આપ્યો. તે લઈ કાળીદાસે વાંચ્યો. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું-“નીચ પુરૂષના સ્નેહથી જેમ સત્યુ-રૂપને કોપ થતો જ નથી, કદાચ થાય તો ચિરકાળ સુધી રહેતો નથી, કદાચ ચિરકાળ રહે તોપણ તે તેનું ફળ આપતો નથી; મોટે હે બાળ કોકિલ ! તું ચિરકાળ સુધી લીલા સહિત આમ્રવૃક્ષ ઉપર રહેલ છે, હવે અત્યારે તેનો ત્યાગ કરી કેરડાના વૃક્ષોમાં ફરતાં તને શું લજ્જા આવતી નથી ? હે કલકંઠ (કોયલ) ! તારી વાણીની જે શોભા આમ્રવૃક્ષપર હતી, તે શોભા ખેરના કે ખાખરાના વૃક્ષપર આવે છે ? તેનો તું જ વિચાર કર.” આ પ્રમાણેનો પત્ર વાંચી કાળીદાસ કવિ તે અદલાલ દેશના રાજાની રજા લઈ માલવદેશમાં આવી ભોજ-રાજાના કીડા ઉદ્યાનમાં રહ્યો. રાજાએ તેને આવ્યા સાંભળી તરતજ તેની પાસે આવી તેને વિદેશની વાર્તા પૂછી, ત્યારે તેકવિરાજ બોલ્યા કે-“હે સાહસાંક (ભોજ) રાજા ! તમારા શત્રુઓના મંદિરોમાં કોઈ વનનો હાથી ફરતો ફરતો આવ્યો, ત્યાં સ્ફટિકમણિની ભીંતમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેને શત્રુરૂપ હાથી ધારી દાંતવડે પ્રહાર કરવા લાગ્યો, તેથી તેના પોતાનાજ દાંત ભાંગી ગયા, પછી દાંત વિનાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેને હાથણી ધારી ધીમે ધીમે તેનો સ્પર્શ કરવા ચાલ્યો.” (અર્થાત્ તમારા શત્રુઓના મંદિરો ઉજડ થઈ ગયેલા છે.) તે સાંભળી રાજાએ તેમને લક્ષદાન આપી મોટા ઉત્સવપૂર્વક પોતાના મહેલમાં લાવી તેની અત્યંત સંભાવના કરી. અનુક્રમે કાશી ગયેલા વિદ્વાનો પણ આવ્યા, એટલે પ્રથમની જ જેમ ભોજરાજાની સભા શોભવા લાગી.

એકદા ભોજરાજા રાત્રી સમયે નગરીમાં વિચરતા હતા, ત્યાં કોઈ ઘરમાં કોઈ એક સ્ત્રી ખાંડણીઆમાં શાળ ખાંડતી હતી. રાજાએ પૂછું ચંદ્ર જેવા મુખવાળી તે તણ્ણીને જોઈ તેણીના હાથમાં મુશળ (સાંખેલું) હતું, તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે-“હે મુશળ ! આવી સ્ત્રીના હસ્તના સ્પર્શથી પણ તું નવપલ્લવવાળું થયું નહીં ! તેથી તું સર્વથા કાષ્ટ જ છે એમ જણાય છે.” પછી રાજાએ ઘેર આવી રાત્રી નિર્ગ-મન કરી પ્રાતઃકાળે સભામાં આવી કાળીદાસને કહ્યું કે-“મુશળ !

કિશલયં તે તત્ત્વણાદ્યન્ન જાતમ્ ” આ સમસ્યાને મળતા બીજા ત્રણ પાદ કરી શ્લોક પૂર્ણ કરે. ” એટલે તરતજ કાળીદાસે આ પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો:—

જગતિ વિદિતમેતત્કાષ્ટમેવાસિ મન્યે,
તદપિ ચ કિલ સત્યં કાનને વર્ધિતોઽસિ ।
ન ચ કુવલયનેત્રાપાણિસક્ષોત્સવેઽસ્મિન્,
મુશલ ! કિશલયં તે તત્ત્વણાદ્યન્ન જાતમ્ ॥ ૧ ॥

“ હે મુશળ ! જગતમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે, કે તું કાષ્ટ જ છે. તેમાં પણ હું માનું છું કે તું ખરેખર અરણ્યમાં વૃદ્ધિ પામ્યો છે તે સત્ય છે, પણ આ કમલાક્ષીના હસ્તસંગના ઉત્સવમાં તું વૃદ્ધિ પામ્યો નથી, (વિક્સર થયો નથી) તેથી કરીને જ તેણીના હાથનો સ્પર્શ થયા છતાં પણ તને તત્કાળ કિસલય ઉત્પન્ન થયા નહીં. ” તે સાંભળી રાજાએ તેને લક્ષ દાન આપ્યું.

એકદા ભટ્ટમિશ્ર અને દંડી એ બે કવિઓ પોતાની કવિત્વ-કળાની પરીક્ષા આપવા કાળીદાસ પાસે આવ્યા. તેમાં ભટ્ટમિશ્રે આવા અર્થવાણો શ્લોક કહ્યો—“ સર્વ રાજાઓના ભાલસ્થળમાં તિલકરૂપ જીમૂતવાહન નામે રાજા પૃથ્વીપર પ્રસિદ્ધ હોતો, તેણે પોતાનું શરીર ગરડના મુખ કુહરમાં કમાડની જેમ આપીને સર્પનો વિનાશ નિવાર્યો હોતો. ” પછી દંડીએ આવા અર્થવાણો શ્લોક કહ્યો. —“ પદ્મીઓના સ્વામી(ગરડ) ને સર્પસમૂહને કવળરૂપ કરવાની વાંછાનો જે રસ હોતો તેને પોતાના શરીરના દાનવડે દૂર કરી તે જીમૂતવાહન રાજાએ આપ્યા જગતનું રક્ષણ કર્યું છે એમ હું માનું છું; નહીં તો મોટો બળવાન તે ગરડ શેષનાગને પણ કવળ કરી જાત અને તેમ થવાથી નિરાધાર પૃથ્વી ક્યાં રહેત ? મેઘ ક્યાંથી હોત ? પર્વતો ક્યાંથી હોત ? અને આ દિક્ષપતિઓ પણ ક્યાંથી હોત ? ” આ પ્રમાણે તે બંનેના શ્લોક સાંભળી કાળીદાસે એકજ કવિતાથી તેમને ઉત્તર આપ્યો કે—“ સુવર્ણના વર્ણ જેવાં (પીળાં) જીર્ણ પાંદડાં તથા કણ્ઠપર્યંત દીર્ઘ લોચન. ” આ પ્રમાણે વાદી ભટ્ટમિશ્ર કવિ તથા દંડી કવિને જવાબ આપ્યો. વળી કાળીદાસે આવા અર્થવાણો શ્લોક કહ્યો.—“ રાત્રીએ ચાલતી દીવાની શિખાની જેમ તે કન્યા

૧ આ ઉત્તરનો ભાવાર્થ સમજાયો નથી.

જે જે રાજને ઓળંગીને જતી હતી, તે તે રાજ, રાજમાર્ગની દુકા-
નોની જેમ ઝાંખા થતા હતા. ” આ વર્ણન ઉપરથી કાળીદાસને
દીપિકા કાળીદાસ એવું બિરુદ મળ્યું હતું.

એકદા કાળીદાસ કાશ્મીર દેશમાં બહુ વિદ્યા છે, એમ સાંભળી
ત્યાંના વિદ્વાનોને જીતવા ચાલ્યા. માર્ગમાં કોઈ ગામ આવ્યું, ત્યાં સ-
રોવર ઉપર પાણી પીવા ગયા. તે વખતે તેના ગર્વ દૂર કરવા માટે
સરસ્વતી દેવી પનિયારીનું રૂપ કરી બીજી પનિયારીઓ સાથે
ચાલતી કાળીદાસની સન્મુખ આવી; અને કાળીદાસને કહ્યું કે
—“વાતિ વાતઃ શનૈઃ શનૈઃ ” આ સમરથા પૂર્ણ કરો. ” ત્યારે
કવિરાજ બોલ્યા કે—

“ લતાં પુષ્પવર્તીં દૃષ્ટ્વા, શુચિસ્નાતો જલાશયે ।

પુનસ્તસ્પન્નશઙ્કીવ, વાતિ વાતઃ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૧ ॥ ”

“પુષ્પવાળી ? લતાને જોઈ જળાશયમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થયેલા
વાયુને જાણે ફરીથી તેના (લતાના) સંગની શંકા થતી હોય તેમ તે
વાયુ ધીમે ધીમે વાય છે. ”

આ પ્રમાણે સાંભળી કોઈ સ્ત્રી આવા અર્થવાળો શ્લોક બોલી.
—“ કાવેરી નદીને કાંઠે રહેલા વૃક્ષોપરના સર્પની સ્ત્રીઓએ લોગ-
વતાં બાકી રહેલા, કણ્ઠક અને ચીનની સ્ત્રીઓના પુષ્ટ સ્તનોપર
રહેલ વસ્ત્રના છેડાને હલાવવાથી મંદ થયેલો, અને લાટ દેશની ચપળ
સ્ત્રીઓના લલાટમાં લટકતા કેશરૂપ તિલકને નચાવવાની કીડામાં
રોકાયેલો દક્ષિણ દિશાનો વાયુ કે જે પરદેશ ગયેલા પતિવાળી સ્ત્રી-
ઓને યમરાજ જેવો લાગે છે તે ધીમે ધીમે વાય છે. ”

બીજી સ્ત્રી આ પ્રમાણે બોલી—“ કાવેરી નદીના જળની ઉછ-
ળતો લહેરો સાથે કીડા કરવાથી શીતળ થયેલો, નિરંતર ચંદનવનમાં
ભ્રમણ કરવાથી ઘણા સુગંધને પામેલો, ચોલ દેશની સ્ત્રીઓની ચોળી-
યોના છેડાને હલાવતો અને થાકી ગયેલી સ્ત્રીઓના સ્તનભાગમાં
અથડાતો આ વાયુ કે જે પતિના વિયોગથી આતુર થયેલી યુવતીઓના
વૈરી જેવો છે તે ધીમે ધીમે વાય છે. ”

૧ પુષ્પવાળી એટલે ઋતુવાળી સ્ત્રીને જોઈ એટલે સ્પર્શ કરી જેમ કાષ્ઠ
પુરૂષ જળાશયમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થાય, અને ફરીથી સ્પર્શની શંકાને લીધે
ધીમે ધીમે ચાલે તેમ.

ત્યારપછી સરસ્વતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું—“ વિક્રસ્વર કમળ-
રૂપી નગરમાંથી સુગંધી પરાગને ચોરનાર આ વાયુ વસંતઋતુના
વાયુને આવ્યો બાણી ત્યાં રહેલા ભમરારૂપી આરક્ષકોએ કોળાહળ
કર્યો તેથી શીઘ્રપણે ત્યાંથી નીકળીને નારયો, તે વાયુ ચંદનના પંક-
રસથી લીધેલા કેરલ દેશની સ્ત્રીઓના સ્તનોપર અથડાવાથી ધીમે
ધીમે વાય છે. ”

આ પ્રમાણે તે સ્ત્રીઓની કવિતાઓ સાંભળી કાળીદાસે વિચાર્યું
કે—“ જે દેશમાં પાણી ભરનારી સ્ત્રીઓ પણ આવી વિદ્વાન છે, તે
દેશમાં વિદ્વાનો તો કેવા હશે ? ” એમ વિચારી કાળીદાસ કવિ ત્યાંથી
પાછા ફર્યા, કારમીર ગયા નહીં.

ઇતિ કાળીદાસ કવિ પ્રબંધ:

એકદા દ્વારપાળે ભોજરાજ પાસે સભામાં આવીને કહ્યું કે—“હું
દેવ ! વારાણસી નગરીથી આવેલો કોઈ ભવભૂતિ નામનો કવિ
દ્વાર પાસે આવ્યો છે.” ભવભૂતિનું નામ સાંભળી સર્વે આનંદ
પામ્યા. રાજાએ તેને સભામાં આવવા દેવાનું કહ્યું; એટલે ભવભૂતિ સ-
ભામાં આવ્યો. રાજાએ તેને જોઈ પ્રણામ કર્યા. પછી રાજાની આજ્ઞાથી
તે આસન પર બેસી બોલ્યા કે—“પારિજાતના વૃક્ષો પોતાનો રસ પીવા
ભમરાઓને લેવા જતા નથી, અને ચંદ્ર ચક્રોર પક્ષીને પોતાની
ચંદ્રિકા પીવા પ્રાર્થના કરતો નથી, તે જ પ્રમાણે જો અમારી વા-
ણીમાં અપૂર્વ મધુરતાનો અવતાર થયો હશે તો પડિતો પોતાની
મેળે જ ઉલ્લાસ પામશે, તેથી શા માટે તેમની ફાગટ પ્રાર્થના કરવી
જોઈએ ?” તથા “ અમારે બેસવા માટે શિબિકા નથી, કડાં વિગેરે
અલંકારોની શોભા પણ નથી, ઉંચો અશ્વ પણ નથી, સાથે નોકર
પણ નથી, પહેરવાનું સુંદર વસ્ત્ર પણ નથી, પરંતુ માત્ર અમારી
પાસે સાહિત્યવિદ્યામાં નિપુણતાવાળા પૃથ્વીતળમાં વર્તતા સર્વ વિ-
દ્વાનોના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી અને તેમનાં મસ્તકોને નમાવનારી
એક નિર્મળ વિદ્યા જ છે. ” આ પ્રમાણે સાંભળી બાણ પડિતો
પુત્ર બોલ્યો કે—“ અરે અભિમાની ! માલવેંદ્રની સભામાં આવીને
તું ગર્વ કરે છે ? જો કદાચ એક બાણ જ દૃઢ્યમાં રહેલ હોય તો
શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ મુખ બહાર નીકળે, તો મોટા આડંબરવાળા

૧ બાણ કવિનું નામ સૂચવે છે.

શબ્દની રચનાવાળી સરસ્વતી—વાણી તો શાની જ નીકળે ? ” તે સાંભળી પરાભવને નહીં સહન કરતો ભવભૂતિ બોલ્યો કે—“ સર્વ વ્યતો જેને આધીન રહેલા છે એવા કવિની સાથે અહીંથી તહીંથી કેટલાક શબ્દો તાણી ખેંચીને કાંઈક કવિતાને રચનાર માણસ જે કદાચ સ્પર્ધા કરે તો તેમાં વધારે શું કહેવું ? પણ આજ કાલ આ કળિયુગમાં ઘડાને બનાવનાર કુંભારને અને ત્રણ ભુવનને બનાવનાર બ્રહ્માને પણ કળહુ થશે. (કેમકે બંને પ્રજાપતિ કહેવાય છે.) ” વળી —“ કાળીદાસ કવિની વાણી કદાચ મારી વાણીની તુલના કરવા આવે, તો તે પણ પદે પદે ભય પામતી જાય. ”

તે સાંભળી કાળીદાસ બોલ્યા—“ હે ભવભૂતિ ! તમે મહાકવિ જ છો. તેમાં શું કહેવું ? આ ધારાપતિની સભા મહાપરિતોથી સુશોભિત છે તે અથવા આ ઇંદ્ર જેવા ભોજરાજ જ આપણા બંનેમાં ફેટલું અંતર છે તે જાણે છે. ” એમ કહી ક્ષણવાર મૌન રહી કાળીદાસે રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું—“ અહો ! આજ મારું મોટું સૌભાગ્ય માતું જુ, કે જેથી મારી અને ભવભૂતિની વાણીને સરસ્વતી દેવી તુલામાં આરોપણ કરી જે મારી વાણી લઘુ થાય તો તેમાં પૂર્તિ કરવા માટે પોતાના કળ્પ પર રહેલી કલહાર (સ્વેતકમળ) ની કળીકા અને આમ્રની મધુરતા તેમાં નાંખે છે. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“ હે કાળીદાસ ! તમારે સર્વથા ભવભૂતિ સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરવું નહીં. ” ત્યારે ભવભૂતિએ કહ્યું—“ હૈ રાજન્ ! કાળીદાસને શા માટે નિષેધ કરો છો ? ” રાજાએ કહ્યું—“ હે ભવભૂતિ ! સર્વથા તમે મહાકવિ જ છો. ” તે સાંભળી આણે પૂછ્યું કે—“ હે રાજન્ ! જે ભવભૂતિ મહાકવિ છે, તો પછી કાળીદાસને તમે કયા નામે બોલાવશો ? ” રાજાએ કહ્યું—“ હે આણ ! ભવભૂતિ મહાકવિ હોવાથી કાળીદાસ કવિ નથી એમ ન કહેવું. એ તો પૃથ્વી પર પાર્વતીનો પુત્રપુત્રે અવતાર થયેલો છે. ” આવું રાજાનું વચન સાંભળી સર્વે હર્ષિત થયા. પછી રાજાએ ભવભૂતિ કવિને સૌ ઉત્તમ અર્થો આપ્યા. તે લઈ ભવભૂતિ કાળીદાસને પ્રણામ કરી રાજાની રજા લઈને પોતાને દેશ ગયો.

ઈતિ ભવભૂતિ કવિ પ્રબંધ.

એકદા સભામાં બેઠેલા રાજાની પાસે આવી દ્વારપાળે કહ્યું કે—
 “ હે દેવ ! દારિદ્ર્યથી પીડા પામેલ શુક નામનો કવિ દ્વાર પાસે આવી
 ઉભો છે. ” તે સાંભળી રાજાએ બાણને પૂછ્યું કે—“ હે પંડિત !
 તમે શુકદેવ કવિને જાણો છો ? ” ત્યારે બાણે કહ્યું—“ હે દેવ ! શુક-
 દેવ કવિની શક્તિ જાણવા મારે કાળીદાસ જ એક સમર્થ છે, બીજો
 કોઈ સમર્થ નથી. ” રાજાએ કાળીદાસને પૂછ્યું—“ હે સુકવિ ! તમે
 શુકદેવને જાણો છો ? ” કાળીદાસે કહ્યું—“ હે રાજા ! સમગ્ર પૃથ્વી-
 તળ ઉપર ભવભૂતિ અને આ શુકદેવ એ બે જ સુકવિ છે, અને એ
 બે ઉપરાંત ત્રીજો સુકવિ વાદમીકિ છે. ” તે સાંભળી વિદ્વાનોના સ-
 મૂહને વંદનીય સીતા બ્રાહ્મણી બોલી—“ શું કાગડાઓ જ્યાં ત્યાં
 ‘ કા કા ’ શબ્દ નથી કરતા ? પરંતુ બોલવાની શક્તિ તો રાજાના
 હાથમાં લાલન કરાયેલા શુક (પોપટ) ની જ હોય છે. ” પછી મયુર
 કવિ બોલ્યો કે—“ રાજસભામાં જે કોઈ માણસ પૂછ્યા વિના બોલે,
 તો તે કેવળ અસન્માન-અપમાન જ પામે છે, એટલું જ નહીં કિન્તુ
 વિડંબના પણ પામે છે. તો પણ હે ધારાધીશ્વર ! હું કહું છું કે જેનાથી
 શુકદેવ ખુશી થાય એવી સભા કઈ ? એવું વિજ્ઞાન કયું ? રસિક
 કવિઓ ક્યાં ? અને દાતાર રાજાનું દાન પણ કયું ? અર્થાત્ એવું
 સર્વ એકત્ર મળ્યું હુલ્લ જ છે, છતાં દ્વારે આવેલા શુકદેવને અવ-
 શ્ય સભામાં બોલાવવા તો જોઈએ જ. ” તે સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી
 શુકદેવ કવિની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિ જાણી રાજા “ તેમના દર્શન
 થશે ” એમ ધારી હર્ષિત થયો, અને “ તે સુકવિઓના મુગટ સમાન
 શુકદેવને મારે શું દાન દેવું ? ” એમ વિચારી બેદયુક્ત પણ થયો.

પછી રાજાએ શુકદેવને પ્રવેશ કરાવવા દ્વારપાળને આજ્ઞા આપી.
 ત્યારે શુકદેવ સભામાં આવ્યા, તેમને આવતા જોઈ રાજા સિંહાસન
 પરથી ઉભા થયા, અને સર્વ પંડિતોએ પણ ઉભા થઈ શુકદેવને
 પ્રણામ કરી તેની આજ્ઞાથી વિનય સહિત બેઠા. પછી રાજાને સિંહા-
 સનપર બેસાડી શુકદેવ પણ રાજાની આજ્ઞાથી યોગ્ય આસનપર
 બેઠા, અને બોલ્યા કે—“ હે દેવ ! ધારાધનાથ ! હે વિક્રમ નરેન્દ્રના
 પ્રિય મિત્ર ! હમણાં દાનલક્ષ્મી તમારી જ સેવા કરે છે, તેથી હે
 માલવેન્દ્ર ! તમે જ ધન્ય છો, કે જેની સભામાં કાળીદાસ વિગેરે મહા-
 કવિઓ સૂત્રથી બંધાયેલા પક્ષીઓની જેમ વસે છે. બીજા રાજાઓ
 ધન્ય નથી. ” આ પ્રમાણે કહી શુકદેવે આવા અર્થવાણો એક નાનો

શ્લોક કહ્યો—“ભોજરાજના પ્રતાપના લયથી તપન (સૂર્ય)^૧ મિત્ર-પણાને પામ્યો છે, ઉર્વાનળ ૨ વાડવપણાને (બ્રાહ્મણપણાને) પામ્યો છે અને વીજળી ૩ ક્ષણિકતાને પામી છે. ” તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે—“હું સુકવિ ! બસ કરો, બીજો શ્લોક બોલશો નહીં. ” એમ કહી રાજાએ તે સુકવિને માણિક્યનો ભરેલો સુવર્ણકળશ તથા સો ગજો દ્રો આપ્યા.

ઇતિ શુકદેવ પ્રબંધ.

રાજમાન્ય અને સર્વ શાસ્ત્રના પારગામી મયૂર અને બાણ નામના કવિ કે જે સાસરો જમાઈ થતા હતા અને જે બંને પોતપોતાની વિશેષ પંડિતાઈ બતાવવા માટે પરસ્પર સભામાં વાદવિવાદ કર્યા કરતા હતા. તેમને ભોજરાજાએ કહ્યું કે—“હું પંડિતો ! તમે કાશ્મીર દેશમાં જાઓ, ત્યાં સરસ્વતી દેવી તમારા બેમાં જેને અધિક પંડિત કહેશે તે ઉત્કૃષ્ટ ગણાશે. ” તે સાંભળી તે બંને પંડિતો યોગ્ય સંબંધ લઈ કાશ્મીર તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં પીઠપર ભાર ભરેલા મહાન્મત્ત પાંચસો વૃષભો ભેઈ તેમના રક્ષકોને તેમણે પૂછ્યું કે—“આ પોઠી-આઓ ઉપર શું ભયું છે ? ” તેઓએ જવાબ આપ્યો કે —“ઓંકારની ટીકાનાં પુસ્તકો છે. ” ફરી બીજા પાંચસો વૃષભો જોયા. એ રીતે કુલ બે હજાર જોયા. તે સર્વેની ઉપર ઓંકારનાજ વિવરણવાળા પુસ્તકો છે એમ જાણી તે બંને પંડિતો ગર્વ રહિત થઈ ગયા. પછી કોઈ એક ઠેકાણે તેઓ રાત્રીએ સુતા. મધ્ય રાત્રીએ સરસ્વતી દેવીએ આવી મયૂરને જગાડી “ શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ” એ સમશ્યાનું પાદ પૂછ્યું. તેરતજ અર્ધ જાગૃત થયેલા મયુરે આ પ્રમાણે સમશ્યા પૂર્ણ કરી.—

“ દામોદરકરાઘાત—વિહ્વલીકૃતચેતસા ।

દૃષ્ટં ચાણૂરમલ્લેન, શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ॥ ૧ ॥”

“દામોદર (કૃષ્ણ) ના કરાઘાત (મુષ્ટિપ્રહાર) થી જેનું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થયું છે એવા ચાણૂર નામના મદત્તે આકાશનળ સો ચંદ્રવાળું જોયું. ”

પછી સરસ્વતી દેવીએ બાણને પણ તેજ પ્રમાણે સમશ્યા પૂછી.

૧ સૂર્યનું બીજું નામ મિત્ર પણ છે. ૨ ઔર્વાનળનું બીજું નામ વડવાનળ પણ છે. ૩ વીજળીનું બીજું નામ ક્ષણિકા પણ છે.

ત્યારે તેણે અભિમાન યુક્ત હુંકારો કરીને આ પ્રમાણે સમસ્યા પૂર્ણ કરી—

“ યસ્યાસુતુઙ્ગસૌધાગ્ર-વિલોલવદનામ્બુજૈઃ ।

વિરરાજ વિભાવર્યા, શતચન્દ્ર નમસ્તલમ્ ॥ ૧ ॥ ”

“જે નગરીમાં ઉંચા મહેલોની ઉપરની આરીઓમાં સ્ત્રીઓ બેઠેલી હોય છે, તે નગરીમાં તે સ્ત્રીઓના મુખકમળોવડે રાત્રીએ આકાશતળ જાણે સો ચંદ્રવાળું હોય તેવું શોભે છે.” પછી સરસ્વતી દેવીએ તેમને કહ્યું કે—“તમે બંને કવિઓ શાસ્ત્રજ્ઞ છો, પરંતુ આણે હુંકાર કરીને (એટલે અભિમાન કરીને) જવાબ આપ્યો, તેટલો જ તે ન્યૂન છે. આ ઓંકારની ટીકાઓનાં પુસ્તકોનો સમૂહ મેંજ તમને બતાવ્યો હતો. સરસ્વતીના કેશનો (ભંડારનો) પાર કોણ પામે તેમ છે ? કહ્યું છે કે—“અહીં તહીં હું એકજ પંડિત છું એવો કોઈએ ગર્વ કરવો નહીં, કેમકે સર્વજ્ઞ પર્યંત મતિના વૈભવો તરતમ યોગે કરીને (અધિકાધિક) સર્વત્ર રહેલા છે. ” આ પ્રમાણે કહી દેવીએ તે બંનેને પરસ્પર ભેત્રી કરાવી. તેથી આહુત્તિથી તેઓ પરસ્પર મળ્યા અને પોતાના ઘર તરફ વળ્યા. અનુક્રમે ઘર આવી પ્રથમની જેમ ભોજરાજને સેવવા લાગ્યા. કહ્યું છે કે—“મૃગો મૃગોનો સંગ કરે છે, ગાયો ગાયોનો સંગ કરે છે, મૂર્ખો મૂર્ખોનો સંગ કરે છે અને પંડિતો પંડિતોનો સંગ કરે છે. સર્વેને સમાનશીળ અને સમાન સુખ દુઃખ-વાળા સાથેજ ભેત્રી થાય છે. ”

એકદા આણે કવિને પોતાની પત્ની સાથે ગ્રેમકળહ થયો. તેમાં તે માનભરેલી સ્ત્રી પોતાનું માન મુકતી નહોતી. ઘણી રાત્રી વ્યતીત થઈ. તેવામાં મયૂર પંડિત શરીરની ચિંતાએ નીકળ્યો હતો તે તેના ઘરની નીચે આવ્યો; એટલે ઉપરની આરીમાંથી નીકળતો દંપતીનો શબ્દ સાંભળી તે ઉભો રહ્યો. તેવખત આણે પત્નીને કહ્યું કે—“ હે પતિવ્રતા ! મારો આ એક અપરાધ ક્ષમા કર. ફરીથી હું તને કોપ નહીં પમાડું. ” એમ કહી તે તેણીના પગમાં પડ્યો, છતાં તેણીએ તેને નૂપુર પહેરેલા પગવડે લાત મારી. તે નૂપુરવાળા પગનો શબ્દ સાંભળવાથી તથા નમ્ર થયેલા પતિનું અપમાન જાણવાથી ગવાક્ષ નીચે ઉભેલા મયૂરનું મન બહુજ દુઃખી થયું. ફરીથી આણે તેણીનો કોપ દૂર કરવા માટે એક નવો શ્લોક બનાવીને કહ્યો. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો—“ હે પ્રિયે ! રાત્રી ઘણી વ્યતીત થઈ છે,

ચંદ્ર ક્ષીણ શરીરવાળો થઈ વિશીર્ણુ જેવો થયો છે, આ દીવો પણ નિદ્રાવશ થયો હોય તેમ ઘેઘૂર થયો છે, વળી સર્વ કોઈ (સજ્જન) તું માન સામાના પ્રજ્ઞામસુધી જ હોય છે, તે છતાં પણ તે હજી કોઈનો ત્યાગ ન કર્યો, તેથી ખરેખર હે સુષ્મુ ! કુચના સમીપપણાને લીધે તારૂં હૃદય પણ કંઠણ થયું જણાય છે. ” તે સાંભળી નીચે ઉભેલા મયૂરે બાણને ઉદ્દેશી કહ્યું કે—“ અત્યંત કોપવાળી હોવાથી તેવી સ્ત્રીને હે સુષ્મુ ! એવું સંખોદન નહીં આપતાં હે ચંડી ! એવું સંખોદન આપવું યોગ્ય છે. ” આ પ્રમાણે તું તેનું વચન સાંભળી તે સતી-એ પુત્રીનું ચરિત્ર જોનાર અને પ્રકાશ કરનાર પોતાના પિતા ઉપર પોતાના મુખમાં રહેલા તાંબૂલના રસની પીચકારી નાંખી અને ‘ તું કુષ્ઠી થા ’ એવો શાપ આપ્યો. તત્કાળ મયૂરના શરીરપર કોઠના ચાઠાં પડી ગયાં. તે જોઈ પશ્ચાત્તાપ કરતો મયૂર પોતાને ઘેર ગયો.

પ્રાતઃકાળે બાણકવિ રાજસભામાં પ્રથમ ગયો. ત્યારપછી શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો પહેરી મયૂર કવિ પણ આવ્યો, તેને જોઈ બાણે “ આવડ વરકોઢી ” (હે શ્રેષ્ઠ કોઢવાળા ! આવો, આવો.) એવું શ્લેષવાળું વચન કહ્યું. ” રાજાએ તે જાણી તેનો કોઠ જોઈ તેને કહ્યું કે—“ આ કોઠનો નાશ કરીને પછી તમારે સભામાં આવવું. ” એટલે મયૂર કવિ ત્યાંથી નીકળી સૂર્યના દેહરામાં જઈ એકાગ્ર ચિત્તે સૂર્ય સન્મુખ બેઠો, અને આ પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો—“ ઇંદ્રના હાથી ઐરાવતના કુંભસ્થળથી ઉડેલા સિંદુરના રેણુને ધારણ કરવાથી જાણે રાતા થયા હોય, ઉદયાચળ પર્વતના તટપર રહેલી ગૈરિકાદિક ધાતુના રસથી જાણે સીંચાયા હોય, અને ઉદયને વખતે જ વિકસ્વર થયેલી કમળવનની કાંતિવડે જાણે રાતા થયા હોય એવા ભુવનને પ્રકાશમાન કરતા નવા (ઉદય પામેલા) સૂર્યના કિરણો તમારી આબાદીને માટે થાઓ. ”

આ પ્રમાણે નવીન સો શ્લોકોવડે તેણે સૂર્યની સ્તુતિ કરી. તેમાં છઠ્ઠો શ્લોક આવા અર્થવાળો હતો—“ જેના હાથ, પગ અને નાસિકા સડી ગયા હોય, જેઓ આખે શરીરે ચાંદા પડી જવાથી અસ્પષ્ટ ઘર્ષર શબ્દ કરતા હોય અને જેઓ પાપના સમૂહવડે અત્યંત વ્યાસ થયા હોય, તેમને પણ જે સૂર્ય સાજા કરીને હતા તેવા સુંદર શરીરવાળા કરે છે, તથા જે બમણી દયાના સમૂહવડે પ્રાણીઓના વિઘ્નોનો નાશ કરે છે, અને જેના કિરણોને સિદ્ધ પુરૂષોના સમૂહો અર્ધ્ય આપે છે, તે સૂર્યનાં કિરણો શીઘ્રપણે તમારા અંતઃકરણના પાપનો વિધાત

કરો. ” આ પ્રમાણેનો છઠ્ઠો શ્લોક કહ્યો, તેજ વખતે સૂર્ય પ્રત્યક્ષ થયો. તેને મયૂરે નમન કરી કહ્યું કે—“ હે દેવ ! મારો કોઠ નષ્ટ કરો. ” સૂર્યે કહ્યું—“ હે ભદ્ર ! વડવારૂપ રત્ના દેવીને તેની ઇચ્છા વિના જ મેં ભોગવી, તેથી તેના શાપથી હું હજી સુધી મારા પગમાં કોઠને અતુલવું છું, અને તને તો સતીના શાપથી કોઠ થયો છે, તેથી તે મટી શકશે નહીં, પરંતુ તેને મારા એકજ કિરણથી હું આચ્છાદન કરી દઈશ કે જેથી તે બીજું કોઈ જોઈ શકશે નહીં. ” એમ કહી તે ગગનનો ભણિ (સૂર્ય) પોતાને સ્થાને ગયો. પછી સૂર્યના એક કિરણે તેનાં શરીરને આચ્છાદન કરી કોઠનો નાશ કર્યો. તે જોઈ સર્વ લોક આનંદ પામ્યા. રાજાએ પણ તેનો સત્કાર કર્યો. આ રીતે મયૂરનો મહિમા જોઈ ઈર્ષ્યા ધારણ કરતો બાણ પોતાના હાથ પગ કાપી નવો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચંડી દેવીના પ્રાસાદમાં જઈ એકાગ્ર ચિત્તે બેઠો, અને આ પ્રમાણે દેવીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો—“

(અહીં એક કાવ્ય આપેલું છે તે અરાબર શુદ્ધ નથી અને તેનો અર્થ પણ અરાબર બેસતો નથી, તેથી તે આપી શક્યા નથી.)

ધૃત્યાદિક સો કાવ્યોવડે તેણે ચંડિકા દેવીની સ્તુતિ કરી. તેમાં પહેલા જ કાવ્યનો છઠ્ઠો અક્ષર બોલતાંજ ચંડી દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ તેના ચારે અંગો નવીન કરી દીધા. તેનો પણ રાજાએ ઘણો સત્કાર કર્યો.

આ બંનેનો આવો મહિમા જોઈ એકદા રાજાએ સલાસદાને પૂછ્યું કે—“ શિવધર્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં આવી પ્રભાવવાળી કવિતા શક્તિ કોઈમાં છે ? ” તે સાંભળી રાજાનો એક શ્રાવક મંત્રી બોલ્યો કે—“ હે દેવ ! શાંતિસ્તવને રચનાર શ્રીમાનદેવ આચાર્યની પાઠે થયેલા ભક્તામર સ્તવ અને ભયહર સ્તવ (નમિ-ઉણ) આદિ પ્રકરણના કર્તા શ્રીમાનતુંગ નામના શ્વેતાંબરાચાર્ય મહા પ્રભાવિક છે. ” તે સાંભળી રાજાએ તેમને સલામાં બોલાવ્યા, એટલે તે આવ્યા અને રાજાએ આપેલા આસનપર બેસી તેમણે રાજાને આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપ્યો.—“ જેના સર્વ પ્રકારના મંગલો વિલાસ પામે છે, જે જટાવડે શોભે છે, જે ગણેશના પૂજ્ય છે, જેને વૃષભનું ચિન્હ છે એવા શંકર (ભાક્ષ સુખને કરનારા) યુગાદીશ તમારી લક્ષ્મીને વિસ્તારો. ” રાજાએ સૂરીશ્વરને પૂછ્યું કે—“ આપ કાંઈ કવિતાની કળા જાણો છો ? ” આચાર્ય બોલ્યા—

૧ સર્વ વિશેષણો યુગાદીશને તથા મહાદેવને બંનેને લાગ્યું પડે છે.

“હો રાજન્ ! બેડીઓથી બંધાયેલા મારા આખા શરીરને સ્તોત્રની શક્તિવડે મુક્ત કરી હું બહાર નીકળું, તો તમારે કાંઈક શ્રીઆદિનાથનો પ્રભાવ જાણવો. ” તે સાંભળી રાજાએ એક ભાર લોઢાની સાંકળથી સૂરિજીનું આખું શરીર વીંટી લીધું; તાળાંઓ સહિત બેંતાળીશ બેડીઓ નાંખી, અને મજબૂત કમાડવાળા ઓરડામાં તેમને રાખી કમાડ બંધ કર્યા; તથા એક એક કાવ્યવડે એક એક તાળું અને બેડી ભાંગવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી. ઓરડાની બહાર ચોતરફ ચોકીવાળા સીપાઈઓ રાખ્યા. પછી સૂરિએ ભક્તામર સ્તોત્રના બેંતાળીશ^૧ શ્લોકો નવા બનાવી એક એક શ્લોકે એક તાળું તથા બેડી તોડી નાંખી. કેઠ કહે છે કે-એકલો બેંતાળીશભો શ્લોક છેલ્લો બોલ્યા તે વખતેજ સર્વ બંધનો એકી વખતે તુટી ગયાં. ઓરડાના દ્વાર પોતાની મેળે જ ઉઘડી ગયાં. શ્રીયુગાદીશનો પ્રાસાદ તેમની સન્મુખ થયો. ચોકીવાળા સર્વ સીપાઈઓ મુર્છ ગયા અને ગુરૂ પોતાના ઉપાશ્રયમાં ચાલ્યા ગયા. પ્રાતઃકાળે રાજાએ તે વાત જાણી આશ્ચર્યને બહુમાન-પૂર્વક બોલાવી તેમને નમસ્કાર કરી પોતાના સિંહાસનપર બેસાડ્યા. આ રીતે શ્રી જિનશાસનની મોટી પ્રભાવના થઈ.

ઈતિ ભક્તામરસ્તવમૂળપ્રબંધઃ

એકદા સભામાં બેઠેલા રાજાની પાસે કીડાઉઘાનના માળીએ એક શેરડીનો સાંઠો લાવીને મૂક્યો. રાજાએ તેને હાથમાં લીધો. તે વખતે અતિ પરિચયને લીધે કેટલાક કાળથી પોતા તરફ રાજાની અવજ્ઞા થતી જોઈ મયૂર કવિએ તે ઇશ્વરના મીષથી રાજાને કહ્યું કે— “હો ઇશ્વર ! તું સર્વને પ્રિય છે, હુમેશાં મધુર છે, ઉત્તમ રસવાળો છે, તેમજ કામદેવનું અદ્વિતીય ધનુષ્ય પણ તુંજ છે, એ રીતે તારામાં સમગ્ર ગુણો રહેલા છે, પરંતુ માત્ર એકજ ન્યૂનતા છે કે તારી જેમ જેમ સેવા કરીએ તેમ તેમ તું નીરસ થતો જાય છે. ” તે સાંભળી રાજાએ મનમાં લક્ષ્મી પામી તે મયૂરને લક્ષ દાન આપ્યું; અને ત્યાર-પછી તેનું પ્રથમની જેમ સન્માન કરવા લાગ્યા.

એકદા બાણ કવિ પોતાની શ્લાઘા પાછળથી કેવી થાય છે ? તે જાણવાના હેતુથી વાયુ (પ્રાણાયામ) ની સાધનાવડે સર્વ અંગનો શ્વાસ રૂંધી મરેલા જેવા થયા. તેને મરી ગયા જાણી મયૂર કવિ

૧ અન્યત્ર ૪૮ કહેલા છે. તે સ્તોત્રમાં કાવ્ય પણ પ્રથમ ૪૮ હતાં, હમણા ૪ કાઠી નાંખવાથી ૪૪ છે.

બોલ્યો કે—“ અહો ! કાવ્યનો મોટો મેરૂ નાશ પામ્યો, કવિઓરૂપી બજારમાં અમૂલ્ય રત્નોનો સમૂહ વીખરાઈ ગયો, શબ્દનો સમુદ્ર સૂકાઈ ગયો, વાક્યરૂપી માણિક્યનો કોશ ખુટી ગયો, વકોક્તિનું નિધાન નાશ પામ્યું, હા ! હા ! દિવ્ય વાણી હણાઈ ગઈ, કે જેથી પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય એવા બાણને આજે વિધાતાએ દીર્ઘનિદ્રામાં સુવાડ્યો. ” આવી પ્રશંસા સાંભળી બાણ કવિ પ્રસન્ન થયા અને પાછા ધીમે ધીમે સચેત થઈ ગયા.

એકદા બાણ કવિ કાદંબરી નામનો ગ્રંથ રચતા હતા, તેમાં પંપા સરોવરનું વર્ણન કરતાં તેને જળોદરનો વ્યાધિ થયો. તેથી તેણે વૈદ્યને બોલાવી વ્યાધિ થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે પંપા સરોવરનું વર્ણન જ વ્યાધિનું કારણ જાણ્યું, તેથી તેને દૂર કરવા માટે તેણે મારવાડ દેશના ગ્રીષ્મઋતુની ગરમીનું વર્ણન કર્યું. તેથી તેનો વ્યધિ દૂર થયો. પછી પોતાનો અત સમય આવ્યો ત્યારે કાદંબરીનો પૂર્વાર્ધ ભાગ પૂર્ણ રચાયો હતો અને ઉત્તરાર્ધ ભાગ બાકી હતો, તેને સંપૂર્ણ કરવા માટે પોતાના બન્ને પુત્રોને બોલાવી સુગમ કાવ્યની પરીક્ષા માટે તેમને શુષ્ક વૃક્ષનું વર્ણન કરવા કહ્યું. ત્યારે મોટો પુત્ર બોલ્યો કે—“ શુષ્કો વૃક્ષસ્તિષ્ઠત્યગ્રે ” (સુકું ઝાડ આગળ ઉભું છે.) આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. પછી બીજા પુલ્કિદ્ર નામના પુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું—“ નીરસતરૂરિહ વિલસતિ પુરતઃ ” (અહીં આગળ નીરસ તરૂં વિલાસ પામે છે—શોભે છે.) આ પ્રમાણે બીજાની મનોહર કાવ્યકળા જોઈ બાણે તેને જ ઉત્તરાર્ધ કાદંબરી કરવાની આજ્ઞા આપી, અને તે તેણે પૂર્ણ કરી.

ઈતિ બાણ અને મયૂર કવિનો પ્રબંધ:

આ પ્રમાણે મોટા ભોજરાજની દાનકળા જૈનાચાર્યના મુખથી સાંભળી હર્ષ પામેલા ભોજરાજ પોતાના મહેલમાં ગયા.

રત્નમંદિરે રચેલા આ ભોજપ્રબંધમાં કવિઓને આનંદ કરનારો આ છઠ્ઠો અધિકાર પૂર્ણ થયો. આ છઠ્ઠા અધિકારમાં મોટા ભોજરાજ, કાળીદાસ, બાણ અને મયૂર વિગેરેનું વર્ણન આપેલું છે.

અધિકાર ૭ મો.

એકદા રામેશ્વર નામના પંડિતે રાજસભામાં આવી ભોજ-
રાજ પાસે આવા અર્થવાળા શ્લોક કહ્યા—“સર્વ ઠેકાણે ઉપવાસી રહે-
નાર સુકવિ રૂપી સિંહને કોઠક જ વખત રાજ્યલક્ષ્મીરૂપી હસ્તીના
માંસવડે પારણ થાય છે. બીજા પંડિતો અને પશુઓના આહુક ઘણાજનો
હોય છે, પરંતુ કવીન્દ્રો અને ગજેન્દ્રોનો આહુક તો રાજા વિના બીજો
કોઈ હોતો નથી. વેશ્યાજનો સુવર્ણના અલંકારવડે અને ઉત્તમ
વસ્ત્રોવડે શોભે છે, પરંતુ રાજપુત્રો તો પરાક્રમ અને દાનવડે જ
શોભે છે.” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજાએ તેને પોતાના શરીરના
સર્વ અલંકારો તથા બે લાખ ટંક આપ્યા. ત્યારે તે રામેશ્વર કવિએ
રાજાની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી.—“હું ભોજરાજ ! હું ગુણોના ઘર !
તમારી કીર્તિરૂપી કાંતાના કપાળમાં આકાશરૂપી મોડું કસ્તૂરીનું
તિલક શોભે છે. પંડિતોની પાસે પોતાના ગુણો કહેવાની જરૂર નથી;
કારણ કે તેઓ પોતાની મેળે જ ગુણોને જાણે છે. તથા મુખની પાસે
પણ ગુણો કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે કહ્યા છતાં પણ જાણતો
નથી.” આ પ્રમાણે તેના લોકોત્તર શ્લોકો સાંભળી સર્વ પંડિતો
અમકાર પામ્યા. ત્યારપછી સર્વ કવિઓએ રાજાની આ પ્રમાણે
સ્તુતિ કરી.—“હું ભોજરાજ ! તમારો હાથરૂપી મેઘ સર્વ દિશા-
ઓમાં પુણ્યરૂપી ઉન્નતિને પામી (આકાશમાં ચડી) દેહીધ્યમાન
કાંચનના કંકણની કાંતિરૂપી વીજળીના અમકાર સહિત સુવર્ણ
રૂપી અમૃતનો વરસાદ વરસાવે છે, તેથી તમારી કીર્તિરૂપી નદી
ભરપૂર થઈ ગઈ છે, ગુણરૂપી ગામની પૃથ્વી તૃપ્ત થઈ છે, અર્થીઓ
રૂપી તળાવો ભરઈ ગયાં છે, અને વિદ્વાનોનો દારિદ્ર્યરૂપી દાવાનળ
શાંત થયો છે. વિદ્વાનોના ભવનોમાં કીડા કરતાં બાળકોના હારો તુટી
જવાથી તેના મોતીઓ વીખરાઈ ગયા, તે સાવરણીવડે વાસીદું
વાળતાં આંગણામાં ગયા, ત્યાં ધીમે ધીમે ચાલતી બાળાઓના
પગના અળતાનો રંગ લાવવાથી રાતા થયા, તેને દાઢમના બીનો
ભાસ થવાથી ઘરના કીડાપોપટો ચાંચવડે ચણવા લાગ્યા. આ સર્વ
શ્રી ભોજરાજના દાનનો વિલાસ છે.” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજાએ
સર્વ કવિઓને લક્ષ લક્ષ દાન આપ્યું.

એકદા ભોજરાજાએ અભ્યાસ કરાવવાથી વિદ્વાન થયેલા પૌતાના ત્રણે પુત્રોને તેમનું ભાગ્ય અજમાવવા પરદેશ મોકલ્યા; પરંતુ તેઓ દુર્ભાગ્યને લીધે જવા ગયા હતા તેવા જ પાછા આવ્યા. તેથી રાજાએ તેમને વિક્કાર આપ્યો, ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે—“જે અવધ વિધિ સીતાના પતિ રામચંદ્રને વિષે દુષ્ટ દૃઢ્યવાળો થયો, પાર્થ(અર્જુન)ને અનર્થ કરનાર થયો, જમૂત રાજાને દુઃખદાયી થયો, કર્ણરાજાને વિષે કર્ણજય-ચાડ્યારૂપ થયો, ભીમપુત્રીના પતિ(નળ) ઉપર ભીમ (ભયંકર) થયો, હરિશ્ચંદ્ર ઉપર રૌદ્ર ચિત્તવાળો થયો અને શકં (ઇંદ્ર) ઉપર પણ વક્ર થયો, તેવા વિધિ પાસે અમે શા હિસાબમાં છીએ ?” આ પ્રમાણે સાંભળી રાજાએ વિચાર કર્યો કે—“અહો ! મારા પુત્રો આવા વિદ્વાન છતાં પણ ખાલી જ પાછા આવ્યા, તો સર્વનો નિર્વાહ શી રીતે થતો હશે ?” એમ વિચારી તેમનો આજીવિકા ખાંધી આપી.

ભોજરાજાને સો રાણીઓ હતી. તેમાંની એક રાણી ગાવિંદ પંડિત ઉપર આસક્ત હતી. એકદા ભોજરાજા રાત્રીચર્યાએ નગરમાં ફરતા હતા, તેવામાં તે પૌતાની પ્રિયાને કોઈ પુરૂષ સાથે સુતેલી જોઈ તે પુરૂષને ઓળખવા માટે રાજાએ તે પંડિતની શિખા કાપી લીધી. પછી તે સ્ત્રીચરિત્રનો વિચાર કરતા પૌતાના મહેલમાં આવ્યા. કેટલીક વારે તે (ગાવિંદ) પંડિત નિદ્રામાંથી જાગ્યો, ત્યારે પૌતાની શિખા કાપેલી જોઈ તેણે વિચાર કર્યો કે—“રાજાએ અથવા બીજા કોઈ પુરૂષે જરૂર મને રાણી સાથે સુતેલો જોઈ આ કાર્ય કર્યું છે.” એમ વિચારી તરત જ તે ઉઠી રાજાને જ્ઞાતિ થવા માટે સર્વ વિદ્વાનોની શિખાઓ કાપી ઘેર આવ્યા. પ્રાતઃકાળે ભોજરાજાએ સર્વ પંડિતોને બોલાવ્યા. ત્યારે તેઓ ભય પામી પાતપૌતાના મસ્તકને ઢાંકી ધીમે ધીમે રાજા પાસે આવ્યા. રાજાએ કૌતુકના મિથથી સર્વ પંડિતોનાં મસ્તક જોયાં, તો સર્વને શિખા રહિત જોઈ વિચારમાં પડ્યો. પછી એક દિવસ રાજાએ સર્વ પંડિતોને જમવા નોતર્યા. સમય થયે સર્વે ભોજન કરવા આવ્યા. સર્વને માટે વાસણો મંડાવી તે કુલદા રાણીને રાજાએ કહ્યું કે—“હું પ્રિયે ! આ સર્વ પંડિતોના પાત્રોમાં અનુક્રમે જુદા જુદા પાંચ પાંચ મોદક મૂક.” ત્યારે તેણીએ સર્વનાં પાત્રોમાં પાંચ પાંચ મોદક પીરસ્યા અને પૌતાના ઇષ્ટ પંડિતના પાત્રમાં દશ મોદક પીરસ્યા. તે જોઈ આશ્ચર્ય પામી રાજાએ પૂછ્યું કે—“સર્વને પાંચ પાંચ પીરસ્યા અને અહીંયાં દશ કેમ પી-

રસ્યા ?” ત્યારે ગોવિંદ પંડિત બોલ્યો કે—“હું ભોજરાજ ! શું આપને ખબર નથી કે સ્ત્રીના ચરિત્રપર વિશ્વાસ રાખવો નહીં.” તે સાંભળી રાજાએ તે ગોવિંદને પરસ્ત્રીલંપટ જાણી રાણી સહિત દેશનિકાલ કર્યો.

ઇતિ કુશીળગોવિંદકવિ પ્રખંધ.

એકદા દેવરાજ નામનો કવિ રાજાના દ્વાર પાસે ચિરકાળ સુધી ઉભો રહ્યો, પરંતુ તેને રાજાનાં દર્શન થયાં નહીં. તેને જોઇ એક બોહતથ નામનો પંડિત ‘હું’ રાજાનો માનીતો છું’ એમ ગર્વ કરતો હતો, અને “હું’ તો રાજભવનમાં જાઉં આણું છું’, અને આ તો દ્વારપાળે જણાવ્યા છતાં હજી બહાર જ છે” એમ તેની પાસે બોલતો હતો. તે સાંભળી તે દેવરાજ કવિ બોલ્યો કે—“બિલાડી ભલે ઘરની અંદર પ્રવેશ કરે અથવા રાજાના ઘરમાં કુતરી ભલે ફર્યા કરે, પણ તેથી બહાર આંગણે રહેલા હાથીને કંઈ નુકશાન નથી.” આ હકીકત રાજાના જાણવામાં આવી એટલે બોહતથ પંડિતને રાજાએ ગર્વિષ્ઠ જાણી રાજભવનમાંથી કાઢી મૂક્યો.

ઇતિ દેવરાજકવિ પ્રખંધ.

એકદા રાત્રે રાજાએ નગરમાં ફરતાં બે ચોર જોયા. તેમાંથી એક બોલ્યો કે—“હું મિત્ર ! જગતમાં ગાઢ અંધકાર છતાં પણ અંજનના પ્રયોગને લીધે હું પરમાણુ જેવી જીણી વસ્તુ પણ રાત્રે જોઈ શકું છું; તેથી સંભારજીવમાંથી? આ ધનસમૂહ હું લાવ્યો છું; પણ મને તે સુખને માટે થવાનો નથી.” ત્યારે બીજો મરાલ નામનો ચોર બોલ્યો કે—“સંભારજીવમાંથી સુવર્ણનો સમૂહ લાવ્યો છે અને તે સુખકારક થવાનો નથી એમ કેમ બોલે છે ?” ત્યારે તે શકુંત નામનો પહેલો ચોર બોલ્યો કે—“ચોતરફ નગરના આરક્ષકો ફર્યા કરે છે, તેઓ ભેરી, પડહ અને કાહલ વિગેરે વગાડશે, એટલે તેના નાદવડે સર્વ લોકો જાગી જશે; તેથી આપણે આ ધન વહેંચીને જલદી પોતાપોતાને ઠેકાણે જતા રહીએ.” મરાલે કહ્યું—“હું મિત્ર ! તું આ બે કરોડ જેટલા મૂલ્યવાળા મણિઓને શું કરીશ ?” શકુંતે જવાબ આપ્યો કે—“આ ધન હું એક શુકલ આહ્લણને આપવાનો છું. તે આ નગરના ઉત્તર દર-

૧ રાજાનો ભંડાર સંભાળે છે. ૨ શુકલ આહ્લણના પણ ગુરૂ કહેવાય છે,

વાળ તરફ રહે છે, તે શુદ્ધનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી, મહા દરિદ્રી છે, વેદનો પરગામી છે, અને તેનું નામ વિષ્ણુશર્મા છે, તેને હું આજ્ઞાણનો વેષ લઈ આ ધન દાન તરીકે આપી આવીશ, કે જેથી તેને જીવંતીમાં કોઈ પાસે યાચના કરવી ન પડે, તેમજ તે દુઃખી પણ ન થાય. ” તે સાંભળી મરાલ બોલ્યો કે-“હે મિત્ર ! તું સત્ય કહે છે. કેમકે દાન દેતાં, યુદ્ધ કરતાં અને ભણતાં જો પોતાને અને પરને રોમાંચ ઉત્પન્ન ન થાય તો તે દાન, પરાક્રમ અને વચનને વિકાર છે. પરંતુ હે મિત્ર ! આ ચોરીને લાવેલા દ્રવ્યના દાનવડે તને પુણ્યરૂપ કળ શી રીતે થશે ? ” શકુંતે કહ્યું કે-“અમારા આપદાદાનો આજ ધર્મ છે કે ચોરીવડે ધન લાવીને આજ્ઞાણને આપવું. ” મરાલે ફરી પૂછ્યું-“હે મિત્ર ! મસ્તકનો છેદ થાય તો તે પણ અંગીકાર કરીને-તેવું જોખમ ખેડીને આણેલું આ સર્વ ધન તું કેમ આપી દઈ શકીશ ? ” શકુંતે કહ્યું-“જો આજ હાથમાં છે તે વખતે ન દઈએ તો જ્યારે હાથમાં ન હોય ત્યારે ક્યાંથી અપાય ? મૂર્ખ માણસ ધન આપવાથી દારિદ્ર આવે એવી શંકાને લીધે દાન આપી શકતો નથી, પરંતુ પાંડિત માણસ તો ધન સ્થિર થઈને રહેતું જ નથી એમ માનીને તેનું દાનજ કરી દે છે. ” મરાલ બોલ્યો-“વેદ ભણેલ આજ્ઞાણ કાંઈક પાત્ર છે, અને તપસ્વી પણ કાંઈક પાત્ર છે, પરંતુ જેના ઉદરમાં શુદ્ધનું અન્ન ગયું ન હોય તે સર્વ પાત્રોમાં ઉત્તમ પાત્ર છે, માટે તમારો વિચાર શ્રેષ્ઠ છે. ” પછી શકુંતે તેને પૂછ્યું કે-“આ ધનવડે તું શું કરીશ ? ” મરાલે જવાબ આપ્યો-“હે મિત્ર શકુંત ! હાલ કાશી નગરીથી એક આજ્ઞાણપુત્ર અહીં આવ્યો છે, તેણે મારા પિતા પાસે કાશીનિવાસનું ઘણું મોટું ફળ વર્ણવ્યું, તે સાંભળી બાલ્યાવસ્થાથી જ ચોરીવડે નિર્વાહ કરનાર મારા પિતાને પોતે કરેલા પાપનો પશ્ચાત્તાપ થવાથી વૈરાગ્ય થયો છે, તેથી આ ધન લઈને તે કાશી જવાના છે. ” આ પ્રમાણેની તે ચોરોની વાત સાંભળી રાજાએ તેમની પાસે પ્રગટ થઈ તેમને ધનામ આપ્યું અને હવે પછીથી ચોરી ન કરવાનો નિયમ લેવાવ્યો. પછી રાજા પોતાને ઘેર આવ્યા.

એકદા સંધિ, વિગ્રહ વિગેરે રાજનીતિમાં અતિ નિપુણ ડામર નામનો ભીમરાજનો દૂત માલવ દેશમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો. તેણે ભોજરાજની સભાનું વર્ણન કરી ભીમરાજના ચિત્તમાં મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યું. એજ રીતે તે ડામર પાછો માલવ દેશમાં ગયો ત્યારે તેણે ભોજરાજની પાસે ભીમરાજના શરીરની સુંદરતાનું વર્ણન કર્યું. તે સાંભળી ભોજરાજાએ ડામરને કહ્યું કે-“ભીમરાજને

અહીં લાવ, નહીં તો મને તેની પાસે લઇ જા. ” એજ રીતે ભીમરાજાએ પણ ભોજની સભા જોવાની ઉત્કંઠાથી ડામરને કહ્યું કે-“મને ભોજરાજાની સભા દેખાડ. ” આ ઉપરથી એકદા ઉપાયને જાણનાર ડામર મોટા પ્રાભુત સહિત ભીમરાજાને સ્થગીધર (તાંબુલની પેટીને ઉપાડનાર) બ્રાહ્મણનો વેષ પહેરાવી પોતાની સાથે માલવ દેશમાં લઇ ગયો. ત્યાં ભોજરાજાની સભામાં જઈ તેણે રાજાને પ્રણામ કર્યા, ત્યારે રાજાએ તેને ભીમરાજાને લાવવા સંબંધી વૃત્તાંત પૂછ્યો. તેણે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે-“હું દેવ ! રાજાએ હુમેશાં સ્વતંત્ર હોય છે, તેથી તેને અણગમતું કાર્ય કેઈપણ બળાતકારે કરાવી શકે જ નહીં; મારે તે વિષેની ખોટી આશા આપે રાખવી નહી. ” તે સાંભળી ભોજરાજાએ તે ભીમરાજાનું વય, રૂપ, આકૃતિ વિગેરેનું સાદર્યપણું પૂછ્યું; ત્યારે ભોજરાજાની સભા તથા સર્વ સભાસદાની સામે જોઈ પોતે સાથે લીધેલા સ્થગીધરને ઉદ્દેશીને ડામર બોલ્યો કે-“હું ભોજરાજા ! આની જેવી આકૃતિ, આવો વર્ણ, આવું રૂપ અને આટલી વય તેની છે, બાકી આનામાં અને તે રાજામાં તો કાચ અને ચિંતા-મણિ જેટલો તફાવત છે. ” આવું તેનું શ્લિષ્ઠ વચન સાંભળી ચતુર પુરૂષોમાં ચક્રવર્તી જેવા ભોજરાજા તેના સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈ સ્થિર દષ્ટિ રાખી વિચાર કરવા લાગ્યા. તે જાણી ડામરે પેલા સ્થગીધરને પ્રાભુતની^૧ વસ્તુએ લેવાને મિષે બહાર મોકલી દીધો; એટલે તે ભીમરાજા તો ત્યાંથી માર્ગે પડી ગયા અને ભેટણાની વસ્તુએ આવવા લાગી, દરમ્યાન ભીમરાજાના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં અને બીજી બીજી વાર્તાઓ કરવામાં ડામરે ભોજરાજાનો ઘણો સમય નિર્ગમન કર્યો. એ પ્રમાણે બહુ વખત થયા છતાં સ્થગીધરના પાછા ન આવવાથી ભોજરાજાએ ડામરને પૂછ્યું કે-“ સ્થગીધરને પાછા આવતાં કેમ આટલો બધો વિલંબ થયો ? ” ત્યારે ડામરે કહ્યું કે-“ તેજ ભીમરાજા પોતે હતા, તે આપની સભા જોવા આવ્યા હતા, તે જોઈને ચાલ્યા ગયા છે. ” તે સાંભળી ભોજરાજાએ તરત જ પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા હુકમ કર્યો, ત્યારે ડામરે કહ્યું કે-“ હું દેવ ! ખાર ખાર યોજન મુઘી પવનવેગે જઈને પછી ઉભા રહે તેવા અશ્વો અને એક ઘડીમાં એક યોજન ચાલનારી સાંઢા વિગેરે સમગ્ર સામગ્રીવડે ભીમરાજા અહીં આવ્યા હતા તે અત્યારે ઘણી પૃથ્વી ઝોળાંગી ગયા છે, તેને હવે આપ શીરીતે પહોંચી

શકશો ? ” તે સાંભળી ભોજરાજા નિરાશ થઇ ચિરકાળ સુધી હાથ ઘસતા રહ્યા.

ઈતિ ભીમ અને ભોજનો મેળાપ સંખંધ.

ભોજરાજા હુમેશાં પ્રાતઃકાળે એક પથરની શિલાને લક્ષ્ય (નિશાન) રૂપ કરી ખેદ રહિતપણે ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા. એવામાં એકદા શ્વેતાંબર શ્રીચંદન નામના આચાર્ય તેનો અભ્યાસ જોવા આવ્યા. તે જોઇ ઐતપાતિકી બુદ્ધિવાળા તે આચાર્ય આવ્યા અર્થવાળો શ્લોક બોલ્યા.—“ હે રાજન્ ! આ શિલા ઠેકાણે ઠેકાણે ધનુષની કીડાવડે વીંધાયેલી ભલે થાઓ, પરંતુ હે દેવ ! હવે પછી પથરને વીંધવાના વ્યસનનું રસિકપણું મૂકી દો અને પ્રસન્ન થાઓ. કારણ કે જે આ કીડા વૃદ્ધિ પામશે, તો તમે કુળપર્વતના સમૂહને પણ તમારી કીડાનું લક્ષ્ય કરશો, જેથી આ પૃથ્વી ધ્વસ્તાધારા (આધાર રહિત) થઇ જશે અને તે પાતાળમાં પેસી જશે. ” આ પ્રમાણે તેની કવિતાના અતિશયથી રાજા ચમત્કાર પામ્યા, પરંતુ કાંઈક વિચારીને બોલ્યા કે—“ તમે સર્વ શાસ્ત્રના પારગામી છો, તેથી તમારી કવિતામાં જે ધ્વસ્તાધારા એવું પદ આવેલું છે તે કાંઈક ઉત્પાત જણાવે છે. ” એ પ્રમાણે કહી નમસ્કારાદિવડે પ્રસન્ન કરી વિદાય કર્યા.

ડાહલ દેશના રાજાની રાણી દેમતિ નામે હતી. તે મહાયોગિની હતી. એકદા તે ગર્ભવતી થઇ. જ્યારે તેનો પ્રસુતિનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે તેણીએ જોશીએને પૂછ્યું કે—“ કેવા સુલગ્નમાં જન્મેલો પુત્ર ચક્રવર્તી થાય ? ” તેઓએ સારી રીતે વિચારીને કહ્યું કે—“ સોમ્ય ગ્રહો ઉચ્ચ રાશિના થઇ કેન્દ્રસ્થાનમાં રહ્યા હોય અને કૂર ગ્રહો ત્રીજા, છઠ્ઠા તથા અગ્યારમાં સ્થાનમાં રહ્યા હોય તેવા લગ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચક્રવર્તી થાય છે. ” તે સાંભળી તેણીએ જે વખતે પ્રસવ થવાનો હતો તેની પછી સોળ પ્રહર સુધી યોગની યુક્તિવડે ગર્ભનું સ્તંભન કરી જોશીએએ કહેલા જ લગ્નમાં પુત્ર પ્રસવ્યો. તે ગર્ભ સ્તંભન કરવાના દોષથી રાણી પ્રસવ થયા પછી આઠ પ્રહરે મરણ પામી. તે પુત્રનું નામ કર્ણ રાખવામાં આવ્યું. ઉત્તમ લગ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે કર્ણ પોતાના પરાક્રમથી અનેક દેશો જીતી એકસો છત્રીશ રાજાઓને પોતાના સેવકો બનાવ્યા. તે ચોદ વિધાનો પણ પારગામી થયો. વિદ્યાપતિ વિગેરે મહાકવિઓ

તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. —“ હે શ્રીમાન કર્ણરાજ ! હું માનું છું કે ગોપીઓના પીન સ્તનોથી હણાયેલા વિષ્ણુના ઉરસ્થળને છાડી લક્ષ્મીદેવી તમારા બન્ને નેત્રોને કમળ ધારી તેમાં આવીને વસી છે, કારણ કે તમારી ભૂકૃતિરૂપી લતાના પલ્લવ જેના જેના ઉપર ફરકે છે તે તે માણસની દારિદ્ર્ય મુદ્રા ભાંગી જવાના ભયથી તરતજ તુટી જાય છે. ” ઇત્યાદિ.

એકદા તે કર્ણરાજાએ દૂતના મુખવડે ભોજરાજાને કહેવરાવ્યું કે—“ હે ભોજરાજા ! તમારી નગરીમાં તમે એકસો ને ચાર પ્રાસાદો કરાવ્યા છે, એટલાજ તમારા ગીતના યશના પ્રખ્યાદો છે, અને એટલાજ તમારા બિરૂદ પણ છે, તો ચતુરંગ સૈન્યના યુદ્ધથી, અથવા દ્રંદ્ર યુદ્ધથી અથવા ચાર વિદ્યા સંબંધી વાદ કરવાથી, અથવા દાનશક્તિથી મને જીતી તમે એકસો ને પાંચ બિરૂદનાં પાત્ર થાઓ; નહીં તો હું તમને જીતીને એક સો સાડત્રીસ રાજાનો સ્વામી થઈશ. ” આવું તેનું વચન સાંભળી ભોજરાજાનું મુખકમળ કરંભાઘ ગયું. સર્વ પ્રકારે શ્રીકાશીનરેશ (કર્ણ) વિજય મેળવે તેવો છે અને પોતાનો સર્વ આબતમાં પરાજય થાય તેમ છે, એવું માની ભોજરાજાએ આશ્ચર્યપૂર્વક તેની પ્રાર્થના કરી ને તેને આવી શરત અંગીકાર કરવા કહ્યું—“ હું મારી અવંતિ નગરીમાં અને શ્રીકર્ણ પોતાની વારાણસી નગરીમાં એમ એમ બન્ને એક જ દિવસે અને એક જ લગ્ને (મુહૂર્તે) આત મુહૂર્ત પૂર્વક પચાસ હાથ ઉંચે પ્રાસાદ કરાવવો શરૂ કરીએ. તેમાં જેના પ્રાસાદ ઉપર કળશ અને દ્વજરોપણ પહેલું થાય તે મહોત્સવ પ્રસંગે બીજા રાજાએ (તેણે કે મારે) છત્ર ચામરનો ત્યાગ કરી હાથણીપર આરૂઢ થઈને આવવું. ” આ પ્રમાણે ભોજરાજાએ પોતાની ઈચ્છાનુસાર કહેવરાવ્યું; એટલે શ્રીકર્ણરાજાએ તે પ્રકારે પણ ભોજરાજાનો પરાજય કરવા માટે તે અંગીકાર કર્યું. પછી એક જ દિવસે અને એક જ લગ્ને બન્નેએ જુદા જુદા પ્રાસાદનો સર્વ ઉદ્યમથી આરંભ કર્યો. તે વખતે શ્રીકર્ણરાજાએ પોતાના સૂત્રધાર (મીસ્ત્રી) ને પૂછ્યું કે—“ એક દિવસમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કેટલું કામ બની શકે તે કહો. ” ત્યારે તે સૂત્રધારે ચૈદશના અષ્ટોત્તમ દિવસે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં સાત હાથના પ્રમાણવાળા અગ્યાર પ્રાસાદો કલશારોપણ પર્યંત તૈયાર કરાવી રાજાને દેખાડ્યા. આવી સમગ્ર સામગ્રી પોતાને હોવાથી તે કર્ણરાજા મનમાં આનંદ પામ્યા. પછી પોતાના પ્રાસાદના કામમાં આગસ

રહિત સર્વ ઉદ્ધમવડે કામ કરાવતાં રાજાએ ભોજરાજાને પ્રાસાદ કદોરા સુધી આવ્યા તેટલામાં તે પોતાનો પ્રાસાદ પૂર્ણ કરી તેના પર કળશ (શિખર) ચઢાવી ધ્વજરોપણના ઉત્સવનો દિવસ મુકરર કરી તે ઉત્સવ પ્રસંગે ભોજરાજાને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આવવા દૂત દ્વારા નિમંત્રણ કર્યું. તે વખતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાના ભંગમાં ભીડ માલવ દેશના રાજા ભોજ તે પ્રકારે જવા સમર્થ નહીં હોવાથી મોન જ રહ્યા, અને ત્યાં ગયા નહીં. એટલે શ્રીકર્ણરાજાએ ધ્વજરોપણ કરી પોતાના એકસો ને છત્રીશ રાજાઓ સહિત સર્વ સૈન્ય લઈ ભોજ સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રયાણ કર્યું. તે વખતે શ્રીકર્ણરાજાએ ભીમ રાજાને ભોજના રાજ્યનો અર્ધભાગ આપવો કબ્જુલ કરી માલવ દેશના પાણ્ડુદ્યાતને^૧ માટે બોલાવ્યા. આ પ્રમાણે મંત્રથી દબાયેલા સર્પની જેમ અને રાજાઓથી દબાયેલ ભોજરાજાનું ગર્વરૂપી વિષ નષ્ટ થયું, અને તરતજ તેનું શરીર અકસ્માત રોગગ્રસ્ત થયું. તેથી તેના અધિકારી પુરૂષોએ ચોતરફ જવા આવવાના માર્ગો બંધ કર્યા અને નગરીમાં અજાણ્યા મનુષ્યનો પ્રવેશ સર્વથા નિષેધ કર્યો. તે વખતે શ્રીભીમરાજાએ શ્રીકર્ણરાજા પાસે રહેલા પોતાના ડામર દૂત પાસે ભોજરાજાનું વૃત્તાંત જાણવા માટે ત્યાં જવાનું કહેવા પોતાનો પુરૂષ મોકલ્યો. ડામરે તેને એક ગાથા શીખવી પાછો મોકલ્યો. તેણે ભીમરાજાની સભામાં આવી આ પ્રમાણે તે ગાથા કહી—

“અંબફલં સુપક્કં, વિંટં સિદ્ધિલં સમુદ્ભવો પવણો ।

સાહા મિલ્હણસીલા, ન યાણિમો કજ્જપરિણામો ॥૧॥ ”

“આંખાનું ક્ષણ અત્યંત પાકી ગયું છે, તેનું ડીંટ શિથિળ થયું છે, વાયુ પણ ઉત્કટ વાય છે, તેથી શાખાઓ પરસ્પર મળે છે—ઘસાય છે, તે કાર્યનું પરિણામ શું આવશે તે અમે જાણતા નથી.” આ ગાથા સાંભળી ભીમે તેના ભાવાર્થ જાણી લીધો.

અહીં શ્રીભોજરાજા પરલોકનાં માર્ગમાં પ્રયાણ કરવા તૈયાર થયા. તેથી અંત સમયનું ધર્મકર્મ કરી પૃથ્વીપર સુતા. તે વખતે તેની પાસે ખમાવવા વાસ્તે મહારાજા આવ્યા. તેમની પાસે ભોજરાજા આ સ્લોક વારંવાર બોલી હુપિત થયા.

“તત્કૃતં યન્ન કેનાપિ, તદ્દત્તં યન્ન કેનચિત્ ।

તત્સાધિતમસાધ્યં યત્, તેન ચેતો ન દૂયતે ॥ ૧ ॥

૧ સૈન્યની પાછળ રહી શત્રુને હણવા માટે.

“જે કોઈએ ક્યું નથી તે મેં ક્યું છે, જે કોઈએ દીધું નથી તે મેં દીધું છે, જે અસાધ્ય છે તે મેં સાધ્યું છે, તેથી મારું ચિત્ત દુઃખ પામતું નથી.”

આણું રાજાનું વચન સાંભળી મંત્રીએ તેનો ગર્વ ઉતારવા તથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા આવા અર્થવાણી એ શ્લોક કહ્યો—“પાતાળથી હજી બગિરાજને છોડાવ્યો નથી, ચમરાજને ક્ષય પમાડ્યો નથી, ચંદ્રનું લાંછન દૂર ક્યું નથી, જગતની વ્યાધિઓનું ઉન્મૂલન ક્યું નથી, તથા ક્ષણવાર પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડી શેષનાગનો ભાર ઉતાર્યો નથી, તો હે ચિત્ત ! સત્પુરુષનું અભિમાન કરતાં તને લાજ આવતી નથી ?” તથા—“હજી મહાદેવ વસ્ત્ર રહિત છે, હજી સૂર્ય વિષમ (સાત) અંધોનું દુઃખ સહન કરે છે, હજી રાહુ ચંદ્રને પીડે છે, હજી સર્પવર્ગ ગરૂડથી ભય પામે છે, હજી સમુદ્રમાં રત્નો ભરેલાજ છે તથા મેરૂપર્વતપર સમગ્ર સુવર્ણ જેમનું તેમજ છે, તો જગતમાં તેં શું દીધું અને કોનું રક્ષણ ક્યું કે જેથી ગર્વ કરે છે ?” આ પ્રમાણે પ્રધાનનું વચન સાંભળી ઉત્કટ વૈરાગ્યરસને પામેલા ભોજરાજાએ પ્રધાનેને કહ્યું કે—“મારા મરણ પછી મારો ડાબો હાથ કાળો અને જમણો હાથ ધોળો કરી બંને હાથ છુટા ઉઘાડા રાખી મને બહાર કાઢવો; કારણ કે રાજ્ય વિગેરે સર્વ વસ્તુ અહીં જ મૂકી પુણ્ય અને પાપજ સાથે લઈ હું પરલોકમાં જઈ છું એમ સર્વ લોકોના જાણવામાં આવે.” એમ કહી સર્વ અનિત્ય વસ્તુનો તથા છેવટ શરીરનો પણ ત્યાગ કરી ભોજરાજા સ્વર્ગે ગયા.

“કસું કરેડું પુત્ત કલત્ત કસું કરેડું કરસણ વાડી ।

एकलां आविउं एकलां जाविउं हाथ पग बेउ उघाडी ॥१॥

“પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે કોનાં છે ? સમગ્ર રાજ્ય, વાડી વિગેરે કોનાં છે ? એકલા આવ્યા અને એકલા જવાનું છે, હાથ પગ બેઉ આડી છે.”

આણું ભોજરાજાનું અંત સમયનું વચન વેશ્યાએ લોકોની પાસે કહ્યું. તે સાંભળી લોકો પણ આશ્ચર્ય સહિત વૈરાગ્ય પામ્યા.

આ વૃત્તાંત સાંભળી શ્રી કર્ણરાજાએ દુર્ગભંગ કરવા પૂર્વક ધારાનગરીમાં પ્રવેશ કરી સમગ્ર ભોજની લક્ષ્મી પોતાને સ્વાધીન કરી, ત્યારે શ્રી ભીમરાજાએ ડામરને આજ્ઞા કરી કે—“કર્ણ પાસેથી

મારી કબુલાતનો અર્થ ભાગ અથવા તારૂં મસ્તક લાવ. ” આ પ્રમાણે તેનો આદેશ થવાથી ડામરે મધ્યાનહ સમયે બત્રીશ પત્તિઓ સહિત રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરી સુખે સુતેલા શ્રીકર્ણરાજને કેદીની જેમ પકડ્યા. ત્યારે શ્રીકર્ણરાજએ કહ્યું કે—“ આ એક ભાગમાં નીલકંઠ ચિંતામણિ (મહાદેવ) અને ગણપતિ વિગેરે દેવો પૂજાની સામગ્રી સહિત રાખ્યા છે અને બીજા ભાગમાં રાજ્યની સમગ્ર સમૃદ્ધિ રાખી છે, બેમાંથી જેની ઇચ્છા હોય તે એક ભાગ લઈ લેવો. ” તે સાંભળી સાંભળી વિસ્મય પામેલા દેવોએ જલદી બોલાવ્યા હોય તેમ તે ભાગ લઈ શ્રીલીમને ભેટ કર્યો.

આ સર્વ વૃત્તાંત જણાવનારા બે કાવ્યોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—“પચાસ હાથના બે શિવપ્રાસાદ કરાવવાનો એકજ મુહૂર્તે આરંભ કર્યો. તેમાં જેનો પ્રાસાદ પહેલો પૂર્ણ થાય તેના કલશો-રોપણના ઉત્સવમાં બીજા રાજ્યએ છત્ર ચામર સહિત આવવું. એ પ્રમાણે સરત કરી હતી. તેમાં ભોજરાજએ ખર્ચ કરવામાં કાંઈક લોભ કરવાથી કર્ણરાજએ પહેલો પ્રાસાદ બનાવી તેને એ સરતમાં છતી દીધો. પછી ભોજરાજ શ્રીકર્ણરાજ ધારાનગરીપર આવતાં સ્વર્ગ ગયા. પછી બળવાન શ્રીકર્ણરાજએ ધારાનગરી ભાંગી. તેમાં લીમ-રાજને સહાયરૂપ કર્યો હતો, તેથી ભોજની સમૃદ્ધિનો અર્થ ભાગ લેવા માટે લીમના ડામર નામના દૂતે કર્ણરાજને બંદી કરી તેની પાસેથી સુવર્ણની માંડવી-મંદિર અને ગણપતિ સહિત શ્રી નીલકંઠ મહાદેવ ગ્રહણ કરી લીમરાજને આપ્યા. ” તથા “પૃથ્વીપર દાન આપવામાં સમગ્ર મનુષ્યોના દારિદ્ર્યનો નાશ કરનાર કલ્પવૃક્ષ જેવા, સાક્ષાત્ પૃથ્વીરૂપિણી જેમ શીઘ્રપણે વિવિધ પ્રબંધો રચનારા અને અન્નુનની જેમ રાધાવેદના સાધનારા શ્રી ભોજરાજની કીર્તિ સાંભળી વિસ્મય પામેલા દેવોએ જલદી બોલાવ્યા હોય તેમ તે ભોજરાજ સ્વર્ગ ગયા. ”

ઇતિ ભોજરાજ સ્વર્ગગમન પ્રબંધ.

ત્યારપછી લીમરાજએ શ્રીકર્ણરાજ પાસેથી શ્રી ભોજરાજના પુત્રને માલવદેશનું રાજ્ય આપાવ્યું. તે ઉત્સવમાં પડિતોએ શ્રીકર્ણરાજની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી—“હૈ શ્રી કર્ણદેવ ! તમે બે ત્રણ પગલા ચાલો છો, તેટલામાં તમારા શત્રુઓ આખી પૃથ્વી ઓળંગી જાય છે (નાશી જાય છે), તમે પાંચ દશ બાણો મૂકો છો તેટલામાં

તેઓ ઘણા શસ્ત્રો મૂકે છે (છોડી દે છે), અને તમારાં શસ્ત્રવડે જ્યારે તેઓ હુણાય છે, ત્યારે તેઓ દેવીના પતિઓ થાય છે. (સ્વર્ગે જાય છે) અને તમે તો માનુષીના જ પતિ રહો છો, છતાં તેઓની નિંદા અને તમારી સ્તુતિ થાય છે તેનું શું કારણ ? તે કહો. ” ત્યારપછી એક નિર્ધન કપૂર નામનો કવિ બોલ્યો કે-“હું શ્રીકર્ણરાજ ! વનમાં વસતી તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓને વિધિના વશથી હુમલાં અપૂર્વ-વિપરીત ભૂખણનો વિધિ કેમ થયો ? કારણ કે તેમના મુખમાં હારની પ્રાપ્તિ થઈ, બે નેત્રોમાં ચંક્રકણનો સમૂહ આવ્યો, નિતંબ ઉપર પત્રાલિ (પીળા) થઈ અને બે હાથ ટિલકવાળા થયા. ” આવું વર્ણન સાંભળી નાચિરાજ નામનો કવિ બોલ્યો કે-“હું કપૂરકવિ ! તમે જે ‘વિધિના વશથી’ બોલ્યા તેને બદલે ‘તમારા વશથી’ એમ બોલવું જોઈએ. ” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકર્ણરાજએ કપૂરકવિને દાન આપવું હતું તે નહીં આપતાં નાચિરાજકવિને આપ્યું. તેમાં સુવર્ણ દશ ભાર અને એકવીશ હાથી કર્ણરાજએ નાચિરાજને આપ્યાં. તે સર્વ લઈ મોટા ઉત્સવપૂર્વક પોતાને ઘેર ગયા.

કપૂર કવિ પોતાને ઘેર ખાલી હાથે ગયો, તેને જોઈ તેની ભાર્યા કોપ પામીને બોલી કે-“હું નિર્ભાગ્ય શેખર ! તારું મુખ મને ન દેખાડ. ” આવું ભાર્યાનું વચન સાંભળી ખેદ પામી કપૂરકવિ નાચિરાજને ઘેર કન્યાને વેષે ગયો. તેને નાચિરાજે પૂછ્યું કે-“હું કન્યા ! તું કોણ છે ? ” કપૂરકવિ કહે કે-“હું કવિ ! શું તમે મને ઓળખતા પણ નથી ? ” નાચિરાજ કહે-“અહો ! કપૂર ! શું તું ભારતી (સરસ્વતી) છે ? ” કપૂરકહે-“તે સત્ય છે. ” નાચિરાજ કહે-“ત્યારે તમે કેમ વિલેખ છો ? ” કપૂર-“હું વત્સ ! હું ચોરાઈ ગઈ છું, તેથી વિલેખ છું. ” નાચિરાજ-“હું માતા ! કોનાથી ચોરાયાં છો ? ” કપૂર-“વંક એવા વિદ્રાતાથી. ” નાચિરાજ-“તેણે તમારું શું હરી લીધું છે ? ” કપૂર-“મુજ અને ભોજ રૂપી બે નેત્રો હરી લીધાં છે. ” નાચિરાજ-“ત્યારે તમે શી રીતે રહો છો ? ” કપૂર-“દીર્ઘ આયુષ્ય-વાળો શ્રી નાચિરાજ કવિ મારી અધની યદિના સ્થાનને ભજે છે તેથી (તે મારી યદિરૂપે છે તેથી) રહી શકું છું. ” તે સાંભળી પ્રસન્ન

૧ પરાલવ એવો શબ્દ મુખશ્રી બોલવા લાગી. ૨ કં એટલે જળ, તેના કણનો સમૂહ અર્થાત્ અશ્રુ. ૩ પત્ર એટલે પાંદડાં, તેની આલિ એટલે શ્રેણી. ૪ ટિલક વક્ત્રનાં લાકડાં.

થયેલા નાચિરાજે કર્ણુરાજનું આપેલું સમગ્ર દાન તથા પોતાના ઘરનું સર્વ વિત્ત તે કર્પૂરકવિને આપી દીધું. પછી નાચિરાજે વિચાર કર્યો કે—“ ક્ષુદ્ર રાજા પાસે માગવાથી કૃપણપણાને લીધે તે કાંઈ આપવાનો નથી. ” એમ વિચારી તેણે શ્રી શાલિવાહન, શ્રી વિક્રમાર્ક, શ્રી મુંજ અને શ્રી ભોજ એ ચારની પાયાણમય પ્રતિમા બનાવી તેમની પાસે કહ્યું કે—“ હા ! હારની જેવા અત્યંત મનોહર કવિતાના અલંકારરૂપ હે શ્રી શાલિવાહન ! હા ! માલવ પૃથ્વીના નાયક મુંજ ! હા ! યશના સમૂહરૂપ ભોજરાજ ! અને હા ! વિદ્વાનપ્રિય વિક્રમાર્ક ! તમે ચારે ઇંદ્રના મિત્રો થયા, અર્થાત્ સ્વર્ગે ગયા તેથી આજે મૂર્ખ રાજાને દ્વારે દ્વારે વાગીશ્વરો—પંડિતો ભટ્ટકી ભટ્ટકીને સીદાય છે—દુઃખી થાય છે. ” આ પ્રમાણે તે બોલ્યો કે તરતજ તે ચારે પ્રાંતમાઓના નેત્રામાંથી એકેક અશ્રુઓનો બિંદુ પૃથ્વીપર પડ્યો. તેનું એક એક રત્ન દોઢ દોઢ કરોડના મૂલ્યવાળું થયું. એ રીતે છ કરોડનાં મૂલ્યવાળાં ચાર રત્નો તેને મળ્યાં.

ઇતિ નાચિરાજ અને કર્પૂર કવિનો પ્રબંધ.

રત્નમંદિરે રચેલા આ ભોજપ્રબંધને વિષે કવીશ્વરોને આનંદ કરનાર આ સાતમે અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

શ્રીમાન તપગચ્છને વિષે ગુરૂ શ્રી સોમસુંદર નામના સૂરીશ્વર થયા, તેમના ચરણકમળમાં ભ્રમર સમાન શ્રી નંદિરત્ન નામના ગણિ થયા, તેમના શિષ્ય રત્નમંદિર ગણિએ આ મોટો ભોજપ્રબંધ સંવત ૧૧૫૭ ની સાલમાં નવો રચીને સંપૂર્ણ કર્યો.

ઇતિ ભોજપ્રબંધ સમાપ્ત.

